

Assoc.Prof.Dr. Hfz. HAJREDIN HOXHA

**MODERN DÖNEME AİT ARNAVUT
ÂLİMLERİNİN TEFSİR ÇALIŞMALARI
(XIX, XX. Yüzyıllar)**

Arnavutça'dan Çeviri

Ermal Nurja

İnceleme Dili

Fahri Yılmaz, Ecem Çelik

2016

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Doktora Tezi - İzleme ve Savunma Heyeti

1. Prof. Dr. Abdul Kahhar Ani (*danişman*); Irak
2. Prof. Dr. Fikret Karçiq (*danişman*); Bosna
3. Prof. Dr. Cemal Ahmed Beşir Badi; (*fakültenin tez izleme üyesi*); Libya
4. Prof. Dr. Muhamed Behauddin Hüseyin; (*fakültenin tez izleme üyesi*); Kurdistan
5. Prof. Dr. Muhammed İbrahim Zeyn (*heyet başkanı*). Sudan

Faculty of Islamic Revealed Knowledge and Human Sciences

Qur'an and Sunnah Department

International Islamic University-IIUM

Kuala Lumpur

Malaysia

Asil başlık:

**DOKTRINAT E TEFSIRIT NË TROJET SHQIPTARE NË KOHËN
BASHKËKOHORE, shek 19 dhe 20.**

Yazar:

Assoc.Prof.Dr.Hfz. Hajredin Hoxha – Prizren, Kosova

**MODERN DÖNEME AİT ARNAVUT ÂLİMLERİNİN
TEFSİR ÇALIŞMALARI
(XIX, XX. Yüzyıllar)**

Hukuk Telifi:

Türkçe yayım hakları yazarındır. Yazarın yazılı izni olmadan hiçbir biçimde ve hiçbir yolla, bu kitabın içeriğinin bir kısmı ya da tümü yeniden üretilemez, çoğaltılamaz ya da dağıtılamaz.

email :

drhafezi68@gmail.com

www.drhafezi.net

İlk Baskı 2016

Mitrovica –Kosova

إِهْدَاء

إلى حامي الديار الإسلامية في بلاد البلقان
إلى القائد الرباني والمجدد للدين الإسلامي
إلى وريث الدولة العثمانية وشعبه الكريم
إلى أتباعه من المواطنين المخلصين

إلى الشهداء الأبطال في اليوم 15 عشر من تموز 2016
إلى طلبة العلم الشرعي في المعاهد والكليات والجامعات التركية

إلى الرئيس التركي رجب طيب أردوغان
حفظه الله ورعاه
ووفقه وسدد خطاه وجعل الجنة مثواه

مع الإجلال والتقدير
خادم القرآن والمسلمين
فضيلة الأستاذ الدكتور خيرالدين خوجة الكوسوفي
مؤلف الكتاب

İçerik

1-TAKRİZ 1	13
2-TAKRİZ 2	16
3-TAKRİZ 3	17
4-TAKRİZ 4	18
5-TAKRİZ 5	20

Birinci bölüm

Arnavut bölgelerinin son dönem siyasi ve dini tarihçesi

Birinci başlık

Konuyu seçilme nedenleri, tezin içerdiği ana ve alt konuları. Tezin önemi, bu alanda yapılan diğer çalışmalar ve tez çalışma üslubu

Önsöz

Araştırmanın konusu	26
Araştırmanın önemi	27
Konu üzerine yapılmış çalışmalar	28
1. Tarihi araştırmalar:	28
2. İلمي ve dini karakterli çalışmalar	34
3. Araştırma yöntemi	38

İkinci başlık

Osmanlı dönemi Arnavut memleketlerinin siyasi durumu	40
I. Arnavut memleketlerindeki Osmanlı devletinin şekli Arnavutların tarihine eleştirel bir giriş	40
II: Osmanlı devletinin idari yapısının çöküşü ve bu çöküşün Arnavutlar üzerindeki etkisi	50
III: Avrupa ve Arnavutlar birliği konuları	55
IV: Zorunlu göçler ve muhacirler sorunu	60

Üçüncü başlık

Çağdaş dönemde Arnavut bölgelerinde yaşanan dinî hayat	68
I: İslam dininin Arnavut topraklarına yayılması ve bu yayılmanın tarihi temelleri	69
II. Arnavutların İslam'ı kabul nedenleri	72
III. İslam dininin Arnavutlar arasında yayılmasının nedenleri	77

İkinci bölüm

Çağdaş dönemde Arnavut topraklarının sosyal durumu ve Arnavutların tefsir alanındaki ıslahatçı hareketleri-----	87
I. Çağdaş dönemde Arnavut topraklarının sosyal durumu -----	88
II. Müslüman mütefekkir hafız Ali Korça'nın düşünceleriyle örneklendirilmiş tefsirindeki sünni ıslahat hareketinin ideolojik doktrini-----	88
I. Çağdaş dönemde Arnavut memleketlerinin sosyal durumu Giriş -----	88
I. Modernite ve Arnavutlar -----	89
II. Arnavut alfabesi: oluşumu ve gelişimi -----	98
III. XX. Yüzyıl boyunca Arnavut toplumunun yaşadığı ideolojik çatışma -----	106

Birinci başlık

Müslüman mütefekkir hafız Ali Korça'nın düşünceleriyle örneklendirilmiş tefsirindeki sünni ıslahat hareketinin ideolojik doktrini-----	121
--	-----

Müslüman Arnavutların dini ıslahat düşüncesi -----	122
--	-----

Giriş

I: hafız Ali Korça'nın hayatı -----	124
1. İsmi ve doğum yeri: -----	124
2. Eğitimi: -----	125
3. Ailesi ve evlatları -----	126
4. Hafız Ali Korça'nın ilmi ve dini konumu -----	127
5. Millî ve siyasî faaliyetleri nedeniyle yaşadıkları -----	127

Hafızın Osmanlı hilafetinden gelen bağımsızlık ithamına karşı tepkisi -----	129
---	-----

6. Ölümü: -----	132
-----------------	-----

İkinci başlık

Hafız Ali Korça'nın eğitim alanındaki faaliyetleri -----	132
1. Siyasete dair eserleri: -----	132
2. Hafız Ali Korça'nın siyasî ile felsefî makaleleri ile mektuplaşmaları --	132
3. Pedagojik, ilk ve orta öğretimle ilgili dini telifleri -----	133

4. Hoca'nın ıslahatçı düşüncelerinin apaçık bir şekilde anlatıldığı ansiklopedik eserinin kısa bir incelemesi-----	134
I. Müellifin eseri telif etme nedenleri -----	135
Hafız Ali Korça'nın kuran-ı kerim ve onun özü adlı tefsiri'nin kısa incelemesi -----	140
1. Hafız Ali Korça'nın tefsirinin genel özellikleri -----	140
2. Hafız Ali Korça'nın tefsirinde uygulandığı usul -----	142
3. Çağdaş dönem dini ıslahat ekolünün etkisi olarak müfessir hafız Ali Korça'nın sahih hadisi redd meselesi -----	147
4. Hafız Ali Korça ve işari tefsiri -----	152
5. Hafız Ali Korça'nın israiliyyata karşı tutumu -----	154
6. İctihat ve hafız Ali Korça'nın ıslahatçı fikirleri -----	155
II. Hafız Ali Korça'nın görüşleri ile ıslahatçı akımının görüşleri arasındaki ortak noktalar)-157	
1. Hafız Ali Korça'nın şahsiyetindeki müfessirin şartları -----	157
2. Hafız Ali Korça görüşleri ile ıslahat ekolünün prensipleri arasındaki ortak noktalar -----	158
3. Hafız Ali Korça'nın milli ve dini ıslahatçı görüş ufkundan bir örnek -----	159
4. Hafız Ali Korça'nın çalışmalarında görülen usul ve dini hafife alma mevzuu --	161
Üçüncü bölüm	
<i>Arnavutlardaki Kuran araştırmalarında felsefi ve deneysel yöntemi uygulayanlar</i> -----	163
Birinci başlık	
<i>Arnavutlarda bazı Kuran konuları ile ilgili felsefi yöntemler, Hoca Hasan Tahsin efendi'nin görüşlerinin örnekleri ve felsefi doktrinin bazı kurani konularla ilişkisi</i> -----	162
İkinci başlık	
<i>Dr. Ali Fahri İljazi adlı tabibin araştırmalarının ışığında Kuran'ın ilmi tefsiri</i> -----	163
Birinci başlık -----	163
Hoca Hasan Tahsin efendi'nin görüşlerinin örnekleri ve felsefi doktrinin bazı kurani konularla ilişkisi-----	163
I: Felsefi ve ilmi tefsirin Arnavut müslüman alimleri arasına yayılması tarihçesine giriş----	164
II: Hoca Hasan Tahsin efendi'nin hayatı, eğitimi ve faaliyetlerine dair bilgiler - -----	167
III. Felsefi yönteminin tahlil ve incelenmesi: -----	168

1: Aydınlanma felsefesinin doğası – tarihi serüveninin hülasası-----	174
2: Aydınlanma hareketinin özellikleri -----	176
3: Hasan Tahsin görüşlerinde deist felsefesinin izleri -----	178
IV: Deist felsefenin Hasan Tahsin'in görüşleri üzerindeki olumsuz etkileri -----	181
<i>Birinci konu:</i> Hasan Tahsin'in ruh ve ölüm ile ilgili görüşleri -----	181
<i>İkinci konu:</i> Hasan Tahsin'in yağmur ile ilgili görüşü -----	182
<i>Üçüncü konu:</i> Hasan Tahsin'in şimşeklerin meydana gelmesiyle ilgili görüşü -----	185
<i>Dördüncü konu:</i> Hasan Tahsin'in arap alfabesine karşı tutumu-----	186
<i>Beşinci nokta:</i> Bu konuyla ilgili bu kitabın yazarının görüşü ---	187
<i>Altıncı konu:</i> Hasan Tahsin'in görüşlerine kısa bir tenkit--	189
İkinci başlık -----	190
Dr. Ali Fahri İljazi'nin araştırmaları ve incelemeleri ışığında deneysel-ilmî tefsir ekolü-----	191
Ekolün tarihçesi- -----	193
I: Dr. Ali Fahri İljazi'nin hayatı, eğitimi ve eserleri -----	194
II: Dr. Ali Fahri İljazi'nin ilmî tefsir prensiplerinin örnekleri olarak kuran ayetlerinin yorumları-----	196
III: kuran tefsiri ve ayetlerin yorumuna dair ali iljazi fahri'nin kitabından örnekler-----	202
1) Allah'ın kudretinin delili olarak bazı tabiat olaylarına örnek-----	202
2) İnsanın kalbiyle ilgili ayetlerin yorumu-----	202
3) İnsan beyni ile ilgili yorumu-----	203
4) Nefes alıp verme ve beyaz kan hücreleri ile ilgili yorumu-----	204
5) Ağlama ve gülme ayeti ile ilgili yorumu-----	205
6) Hâkim olma ile ilgili ayetin yorumu-----	207
IV: kuran ayetlerinin tefsirinde müfessirinin takip ettiği metot ve bu metodun değerlendirmesi -----	208
V: klasik ve çağdaş dönem müslüman âlimlerinin kuran tefsirinin ilmî yöntemiyle ilgili - görüşlerinin tenkidinden örnekler -----	216
1. Kuran'ın ilmî tefsiri ile neler kastetmekteyiz-----	216
2. İlmî tefsirin tarifi-----	217
3. Kuran'ın muhkem ayetleri ile biliminin ispatladığı veriler arasında tenakuz var mıdır-----	217
4. Geçmişte ve günümüzde ilmî tefsir akımını savunan ve ona karşı çıkan âlimlerinin görüşlerinin tasnifi-----	219

A. Geçmişte ilmî tefsiri savunan klasik din adamlarından en ünlü olanlar şunlardır--	219
B. Çağdaş dönemde ilmî tefsiri kesin şekilde savunanlar -----	220
C. Çağdaş dönemde ilmî tefsirine olumlu bakanlar ve eserleri -----	221
5. İmam Şatıbi'nin görüşünün tahlili:-----	222
Ç. İlmî tefsiri reddeden çağdaş âlimler şunlardır -----	225
F. Kuran ayetleri ile kozmolojik bilimler arasında ahenk kurmaya çalışanlar -----	227
VI: İlmî tefsirin tamamlanması gereken şartlar ve kurallar -----	228
Dördüncü bölüm	
Hafız İbrahim Dalliu'nun görüşleri ışığında -----	232
Arnavut müfessirlerinin tefsir çalışmaları üzerinde Maturidi ekolünün etkisi-----	232
Birinci başlık: -----	232
“Kuran-ı kerim'in manalarının özü” adlı tefsirinde hafız İbrahim Dalliu'nun görüşlerinin tahlili-----	232
İkinci başlık -----	232
Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirinde yer alan bazı önemli akaid konularının incelenmesi ve hafız İbrahim'in bu konularla ilgili görüşleri -----	232
Birinci başlık	
“Kuran-ı kerim'in manalarının özü” adlı tefsirinde hafız İbrahim Dalliu'nun görüşlerinin tahlili -----	233
Kuran-ı kerim'in Sünni-Maturidi yönteminin Arnavutluk'taki tarihçesi -----	233
1. Müfessir hafız İbrahim Dalliu ile ilgili bilgiler -----	234
2. Dini ve milli görüşlerinden dolayı yaşadığı işkence ve sıkıntılar -----	235
3. Hafız İbrahim Dalliu'nun eserleri ve ilmi çalışmaları -----	237
4. Kuran-ı kerim'in manalarının özü -----	238
5. İbrahim Dalliu'nun tefsirin müellifi olmadığı görüşüne dair bir tenkit -----	239
6. Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsir yöntemi -----	242
7. Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirindeki siyasi bakış açısından örnekler -----	254
8. Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirinde kullandığı kaynaklar -----	259
9. Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsir kitaplarından yararlanma yöntemleri -----	260

İkinci başlık:

Hafız İbrahim Dalliü'nün tefsirinde yer alan bazı önemli akaid konularının incelenmesi ve hafız İbrahim'in bu konular ile ilgili görüşleri. -----	260
I - Tevil ve tevili yapanlar-----	260
Tevil konusunun tarihçesi -----	260
A. Ebu Hanife'nin Allah'ın sıfatları ve isimleri hakkında görüşü -----	262
B. Ebu Mansur Maturidi'nin Allah'ın sıfatları ve isimleri hakkındaki görüşü-----	263
C. Ahmed ibn Teymiye'nin Allah'ın sıfatları ve isimleri konusundaki görüşü-----	266
II – caiz olan ve olmayan tevil -----	269
A. Allah'a nispet edilen hayâ, el ve yüzü gibi sıfatların tevili. -----	271
III - Allah'a iman konusunda insanları irşad etmek amacıyla Maturidi mezhebine göre Kuran ayetlerinin rasyonel esaslara göre yorumlanma meselesi -----	274
IV – Müfessirin rü'yetullah, mürtekebe-yi kebir (büyük günahlar işleyen kimse) ve imanın artıp azaldığına dair görüşleri: -----	282
V – Muhkem ve müteşabih ayetler ile ilgili tutumu -----	286
VI – hafız İbrahim Dalliü'nün tefsiri ile ilgili bazı görüşler -----	288

Beşinci bölüm

Çağdaş dönem Arnavut âlimlerinden hacı şerif ahmeti-----	293
Çağdaş döneminde müslüman Arnavut alimlerin tefsir çalışmalarında sosyal kuramların etkisi -----	294
Hacı Şerif hmeti'nin tefsir'deki analitik usulunun değerlendirilmesi ve tenkidi-----	295

Birinci başlık

Şerif Ahmeti'nin muhtasar tefsirine'e dair bilgiler -----	295
1: Müfessir hoca hakkında bilgiler: doğum yeri, eğitimi, eserleri ve vefatı:-----	295
Faaliyetleri:-----	295
Vefatı: -----	296
2. Çeviri ve tefsiri hakkında bilgiler:-----	296
3. Müfessirin tefsir usulündeki özellikler:-----	297
Kuran-ı kerim'e dair önemli bir giriş-----	297
A. Vahiy kavramı ve tarifi -----	298
B. Kuran'ın tematik yapısı ve muhtevası-----	299
C. Kuran-ı kerim mucizesi-----	299
D. Kuran'ı Kerim mucizesinin yönleri-----	300
I – Dil açısından Kuran mucizesi -----	301
II – Kuran'ın ilmî mucizesi -----	302
III – Kuran'ın ruhsal mucizesi -----	302
D. Kuran'ın bazı özellikleri: -----	302

A - Hıfzı: -----	302
B – Kuran’ın yazılması: -----	303
C – Kuran’ın tefsiri ve çeviri meseleleri: -----	304
D – Gözle görülen kitabı ve yazılı kitabı okumak -----	304
E – Hoca’nın okuyuculara takdim etmek istediği tefsir: -----	305
İkinci başlık -----	306
I. Şerif Ahmeti’nin tefsirinin tahlili ve araştırılması -----	307
II. Hoca Şerif Ahmeti tefsirinin usulü ve yöntemi -----	307
Bir: Allahın isim ve sıfatları olduğu gibi kabul ettiğine örnek -----	314
İki: Allahın isim ve sıfatlarının yorumlanması ilgili örnekler. Anlaşılması güç durumlar-----	314
Üç: Şerif Ahmeti tefsirinin toplumsal sonuçlarından örnekler -----	320
Dört: Tefsirin usulü ile ilgili uyarılar, tavsiye, teşekkür ifadeleri ve sonuç -----	325
B. Şerif Ahmet’in tefsiri ile ilgili sonuçlar, tavsiyeler ve güzel sözler-----	326

TAKRİZ: 1

Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla!

Hamdler alemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur! Salavat ve selamlar ise, Peygamberimiz Hz. Muhammed, O'nun temiz ailesi ve bütün sahabilerin üzerine olsun!

Sağlam yolun sapık yollara saplandığı, değişik heveslerin insanın nefesine galib geldiği zamanlarda, insanlara gerçek yolu gösterecek, karanlıktan aydınlığa kavuşturacak birinin gelmesi zaruret haline gelir.

Heveslerine düşük bidatçılar hak yolunda olan insanlar arasında değişik şüpheler uyandırmaya çalışmaktadırlar. Ancak Rahman olan Rabbimiz bu sapıkların şüphelerini boşa çıkartan, hak yolun önüne çektikleri bendleri yıkan, gerçeklerin aydınlığa çıkaran, gayret eden hak savunucularını da sağlam fikirlerle donattı.

İslamın ilk üç asrında birçok sapıklar ve bidatçiler müslümanları hak dini ile ilgili şüpheye düşürmek amacıyla Hz. Peygamberimiz'e birçok mevzu hadisler isnad ettirmeye çalıştılar; ancak hadis alimleri bu tür rivayetleri tespit ederek sahih olan hadisleri ayıklayıp müslümanlara gerçek islam itikadını öğrettiler.

Mevzu hadisler yayan bir sapığı yakalayan Halife Harun Raşid, onu idama mahkum etti. İdam edilmeden önce sapık halifeye şu soruyu sordu: "Yayıdığım helal şeyleri haram kılan kırk bin mevzu hadise ne yapacaksın?!" Halife Harun er-Raşid şu cevabı verdi: "Mevzu hadislerin izlerini araştırarak onları bir-bir bulan İshak el-Fizari ve Abdullah ibn Mübarek varken hadislerle ilgili şüphe ve korkumuz yoktur."¹

Ulu ulemamız tefsirleri boş israiliyyatdan, mevzu hadislerden ve ardı niyetli dessayların ortaya attıkları şüphelerden ayıklamak için bu usulü kullanıyorlardı.

¹ Celeledin es-Suyuti "Tarihul-Hulefair-Raşidin"; s. 194 ve Ali el-Kariu "El-Esrâr El-Merfia"; s. 62.

Yaşadığımız dönemde ise, sapık akımlar ve heveslerine düşük insanların çeşitleri ve sayıları çoktur. Neredeyse İslam coğrafyasının her yerinde şüpheli fikirleri yaygınlaştıran eserler bırakan alimler çıkmıştır. Bu sebepten dolayı onların yaygınlaştırdıkları şüpheleri yıktıran, şüphelerini hangi yoldan yaymaya çalıştıklarını anlayan ve sonunda ileri sürdükleri sağlam fikirleri şüpheli fikirlerden ayırt eden alimlere ihtiyacımız vardır. Bu gibi sağlam islam itikadının savunucuları olan alimler Hindistan, Afganistan, Malezya ve Afrika olmak üzere islam coğrafyasının her yerinde ortaya çıkmışlardır. Ehli sünnet alimlerin telif ettikleri bu eserler ilmi gerçeklere dayalı, İslam dininin gerçeklerini muhtevi ve sapık fikirleri ifşa eden çalışmalardan ibaretti. Müslümanların bu şekilde faydalı İslam bilgilere ulaşması, bu sağlam rehber eserler sayesinde mümkün idi.

Saygıdeğer din kardeşim ilmiyle tanınan Dr. Hayredin Hoca, müslüman ülkeler arasında özel ve önemli bir yere sahip olan, Arnavutların Memleketleri tabir olunan Arnavutluk ve Kosova gibi ülkelerdeki Arnavut müslümanların yaptıkları tefsir çalışmaları araştırdı. Elimizdeki bu eser, onun 2003 yılında Malezya'daki Uluslararası İslam Üniversitesi'nin Nakil ve Sosyal İlimler Enstitüsünün Nakil ve Hadis İlimler (Kuran ve Hadis) Bölümü'nde savunduğu doktora tezi bu eserin temelini oluşturmuştur. Doktora tezinin asıl ismi ise “*Modern Döneme Ait Arnavut Âlimlerinin Tefsir Çalışmaları*” olub, orada Balkan Yarımadası'nın bir kısmını oluşturan Arnavut Memleketleri'nde geliştirilen tefsir çalışmaları içermektedir.

Her ne kadar güçlü bir irade bütün engelleri aşsa da, bu fakirin tecrübesi de değişik akımların araştırılmasının zor ve yorucu bir çalışmayı gerektirdiğini göstermişti. Şahsen *Tefsir'de Çağdaş İlmî Ekolünün Usulü* adlı master tezimi ve *XIV. Yüzyılın Tefsir ekolleri* adlı doktora tezimi tamamlarken bu tür zorluklarla karşılaşmıştım. Bu gerçekten hareket ederek sevgili din kardeşim Dr. Hayredin Hoca'nın karşılaşmış olduğu zorlukları ve aşmış olduğu büyük engellerin yorgunluğunu daha iyi anlamaktayım.

Aynı şekilde, kendine koyduğu hedeflere ulaşmak için araştırmacının her türlü fedakarlığa katlandığına eminim. Araştırmasında müellif sadece tefsir ilminde değil, aynı zamanda Osmanlı Dönemi, Osmanlı Dönemi öncesi ve sonrası olmak üzere Arnavutlar'ın tefsir çalışmalarının tarihini de incelemiştir. Müellif, aynı zamanda, Avrupalı güçlerin Arnavutluk üzerindeki görünür ve görünmez, bilinen ve az bilinen etkilerine değinmiştir.

Benim görüşüme göre, Arnavutlar ve onların etrafına yaşayan diğer müslüman halklar hala bu tür etkilerin sonuçlarını hissetmektedirler.

Müellifin bu çalışması her türlü övgüye layıktır. Çünkü kendisi ümmetin alimlerinin iki önemli özelliği olan sadakat ve samimiyeti şahsiyetinde bürünmüş durumdadır.

Allah'tan Dr. Hajredin Hoca'yı en güzel şekilde mükafatlandırılmasını niyaz ederim. Zira onun yapmış olduğu çalışma Arnavut müslümanları kadar, bütün dünya müslümanlarına katkıda bulunup faydalı olacağı kanaatindeyim.

Bu sırada bütün müslüman ülkelerde yaşayan alimlere, müslümanlar arasında yayılmış olan desiseler ve sapık fikirlerin bulaştığı müslüman toplumun zeminini arındırmak amacıyla bu tür çalışmalara yönelmelerine tavsiye ediyorum.

Salavat ve selamlar ise, Peygamberimiz Hz. Muhammed, O'nun temiz ailesi ve bütün sahabilerin üzerine olsun!

Prof. Dr. Fehd Abdurrahman er-Rumi

Kuran İlimleri ve Tefsir Bölümü

Kral Suud Üniversitesi

Riyad – Suudi Arabistan

TAKRİZ: 2

Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla!

Hamdler alemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur! Salavat ve selamlar ise, Peygamberimiz Hz. Muhammed, O'nun temiz ailesi ve bütün sahabilerin üzerine olsun!

Saygıdeğer din kardeşim Dr. Hayredin Hoca tarafından hazırlanan bu eser, hem Müslüman Arnavutların tarihleri anlatmak açısından, hem de onların Kuran ilimleri ve tefsir ile ilgili yapmış oldukları çalışmaları, bu çalışmaları yaparken gösterdikleri entelektüel seviyeyi tespit etmek açısından ilk el kaynaklar arasında sayılabilir. Eserde, Müslüman Arnavutların tefsir çalışmaları ise sünni geleneğin toplumsal, felsefi, ilmi ve nakli ekollerinin görüşleri şeklinde ele alınmıştır.

Selef-i salihin yolunun takipçisi olan Dr. Hoxha'nın, bu çalışması ile taasubtan ve heveslerden uzak durarak, Hakk'a ulaşmak niyetiyle sonunda büyük bir ilmi boşluğu doldurduğunu söylebilirim.

Yüce Allah'tan yapmış olduğu bu faydalı çalışmasından dolayı O'nu hem bu dünyada hem de ahirette mükafatlandırılmasını, yazdığı her satırı için bolca sevaplar verilmesini niyaz ederim.

Yalnız Allah-u Teala insanın kalbindeki niyeti bilir!

Prof. Dr. İmad ibn Züheyir Hafiz

Medine Münevvere İslami İlimleri Üniversitesi

**Kuran İlimleri Fakültesi'nde Okutman, Kütüphane işlerinden sorumlu
Dekan**

TAKRİZ: 3

Kur'an-ı Kerim'in Müslümanlar nezdinde müstesna bir yeri vardır. Zira O Yüce Allah'ın kelamı olup bütün insanlığa evrensel bir mesaj olmak üzere Hz. Muhammed (s.a.v.)'e nazil olmuştur. Bütün beşeriyete evrensel ve son peygamber olarak gönderilen Resulullah (s.a.v.) da bu kutlu mesajı iletmiş ve onun beyanını yaparak ilk müfessiri olmuştur. O zamandan bugüne dek müslümanlar, özellikle müslüman alimler O'nu anlamak ve anlatmak için büyük çaba sarfetmişlerdir. Çok erken zamandan itibaren İslami ilimler çeşitli dallara ayrılınca Kur'an-ı Kerim'in açıklanmasını konu edinen "tefsir ilmi" adıyla bir ilmi disiplin ortaya çıkmış oldu. İslami ilimler arasında tefsir ilminin yeri ve önemi büyüktür. Nitekim asırlar boyu bu sahada büyük müfessirler yetişmiş ve eşsiz kıymette eserler vermişlerdir.

Kuşkusuz bu çabalar her devirde ve İslam'ın ulaştığı her coğrafyada var olmuş ve olgun meyveler vermiştir. İslam'ın Avrupaya (Batıya) uzanan ve açılan kapısı olan Balkanlar Kur'an hizmetine çok ciddi katkılar sağlamış İslam coğrafyalarından biridir. Hususen Kosova ve orada yetişen ilim irfan sahibi Arnavut alimlerin bu meyandaki çabaları bu katkılarının müşahhas tezahürlerinden biridir. Öyleki bu coğrafyada, insanının yaşadığı sıkıntılara rağmen bu ilmi faaliyetler durmamış ve önemli şahsiyetler eliyle devam ettirilmiştir. Bugün hala bu münbit coğrafya diğer İslami ilimlerin yanı sıra tefsir alanında önemli alimler yetiştirmeye devam etmektedir. İşte bu kuşağın halkalarından biri elinizdeki bu kıymetli çalışmayı yapan değerli dostum ve mesai arkadaşım Doç. Dr. Hayrettin Hoca'dır. O bu çalışmasında "*Modern Döneme Ait Arnavut Alimlerin Tefsir Çalışmaları*"nı büyük bir dirayet ve vukufiyetle ele almış ve gerçekten alanında çok önemli bir boşluğu doldurmuştur. Sahasında hakikaten mahir ve bahir bir ilim adamı olarak Hayrettin Bey bu eseriyle ilahiyat camiasına kaynaklık edecek çalışma ortaya koymuştur. Zevkle mütalaa ettiğim bu kitabın Türkçe'ye kazandırılması ve yayınlanması, Türk okuyucusu bakımından, özellikle tefsirle uğraşan akademik muhite çok ciddi katkılar sağlayacak olması yönünden ayrı bir önemi haizdir. Bizzat Kosovalı ilahiyatçılar tarafından başarılı bir tercümeyle Türkçeye kazandırılmış olan bu kitabın Türkiye'deki kütüphanelerimize zenginlik katacağı muhakkaktır. Bu vesileyle öncelikle kitabın müellifi Sayın Hayrettin Bey'i yürekten tebrik ediyorum. Eserin Türk okuyucusuyla buluşmasında emeği geçen herkesi kutluyor, bu önemli çalışmanın okuyan ve okutanlara faydalı olmasını diliyorum. Müellifin diğer bilimsel çalışmalarının da Türkçe'ye kazandırılması temennilerimle...

Doç. Dr. Ali İhsan PALA, 4 Nisan 2013, Doha/ Katar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

TAKRİZ: 4

Alemlerin Rabbi olan Allah'a hamd, Resullerin en üstünü olan efendimiz Muhammed'e salat ve selam olsun.

Değerli Kardeşim ve çalışma arkadaşım Kosovalı Dr. Hayrettin Hoca'nın Doktora tezi olarak takdim ettiği ve kitap olarak yayıma hazırladığı, 19. ve 20. yüzyılları kapsayan "Modern Döneme Ait Arnavut Alimlerinin Tefsir Çalışmaları" adlı çalışmanın bazı sayfalarını okudum. İfadeleri açık ve anlaşılır bir üslûp ile yazılmış faydalı bir çalışma olduğunu gördüm. Arnavutluk'ta son dönem Tefsir alimlerini ve onların görüş ve fikir yapılarını detaylı bir şekilde aktarması bakımından sahasında büyük bir boşluğu dolduran önemli bir eser olduğunu çok rahatlıkla ifade edebilirim. Arnavutların son dönem siyasi ve dini tarihçesini ve Tefsir alanındaki ıslahatçı hareketleri örnekleriyle ortaya koyması açısından da çalışma büyük önem arz etmektedir.

Bu çalışmayı yapan ve ilim erbabına sunan müellife Yüce Allah (c.c), dünya ve ahiret güzelliklerini nasip etsin. İslam'a ve Müslümanlara faydalı olmasını daim eylesin.

Doha-Katar 4.4.2013

Prof.Dr. Muhammed AYDIN

**Tefsir Anabilim
Öğretim Üyesi
Sakarya Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi**

Katar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

TAKRİZ: 5

Değerli meslektaşım ve dostum Dr. Hayreddin Hoca'nın MODERN DÖNEME AİT ARNAVUT ÂLİMLERİNİN TEFSİR ÇALIŞMALARI(XIX – XX. Yüzyıllar) adlı çalışmasını hem merakla hem de zevkle okudum.

İslami Araştırmalarda Arapçanın tartışılmaz egemenliği herkese malum olan sebeplerden dolayı son derece tabiidir. Özellikle geçmiş İslami asırlarda geçerli olan bu durum son yüzyıllarda belli ölçüde de olsa değişmeye başlamıştır. Artık İslam dünyasında Arapça dışında çeşitli dillerde İslam'a dair yazılıp çizilenler de ciddi bir birikim oluşturmaya başlamıştır.

Benzer şekilde günümüzde dünya kamuoyunda genellikle İslam denince Batı tarafından Ortadoğu adı verilen ama bizim kültürümüzde “Maşrık” tabir edilen bölgedeki gelişmeler ön plana çıkmakta, bu ise İslam Dünyasının diğer bölgelerindeki gelişmelerin gözden kaçmasına yol açmaktadır.

Halbuki İslam Dünyasındaki ve özellikle İslami İlimler ve İslam Düşüncesi alanındaki gelişmeler sadece Arapçaya hasredilemeyecek bir duruma gelmiştir. Bir yandan Arap nüfusa yakın bir nüfusa sahip olan Endonezya ve Malezya gibi uzak doğu İslam ülkeleri, öte yandan İran, Afganistan, Pakistan ve Bangladeş gibi Farsça ve Urduca dillerinin kullanıldığı ülkeler, keza Orta Asya İslam ülkeleri ve nihayet Boşnakça ve Arnavutça gibi dillerin kullanıldığı Balkan İslam ülkeleri ve toplumları da İslam konusunda ilmi ve fikri üretime katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla iyi bir İslami ilimler araştırmacısının artık sadece Arapça kaynaklarla yetinip diğer dillerdeki gelişmelere bigane kalması düşünülemez. Zira bir eserin Arapça yazılmış olması her zaman onun değerli ve önemli olduğu anlamına gelmediği gibi, Arapça dışında yazılanların da daha az değerli olduğu anlamına gelmez. Bu durumun en gözde örneği olarak çağdaş arap düşünürlerinden bir çoğunu aşan entelektüel seviyesiyle, Balkanların çocuğu Bilge Kral Aliya İzzetbegoviç'i göstermek mümkündür. Eserlerini Boşnakça yazmasına rağmen Türkçe İngilizce ve Arapça çevirileri sayesinde İslam Dünyası bu muhteşem fikir ve eylem adamını şükürler olsun ki yakından tanıma fırsatı bulmuştur.

Kim bilir belki de Balkanlardaki daha nice Aliya'lar keşfedilmeyi beklemektedir. Ancak Balkan dillerini öğrenmek İslam ilim ve fikir adamları arasında yaygın bir adet olmadığı için, böyle bir merak oluşuncaya kadar bu bölge dillerine dair çalışmaları tercüme yoluyla İslam Dünyasında bu dilleri bilmeyenlere tanıtmaktan başka çare görünmemektedir.

İşte değerli ilim adamı Dr. Hayreddin Hoca'nın bu çalışması tarihin böylesi kritik ve önemli bir döneminde, bütün bakışların Maşrık(Ortadoğu) bölgesine çevrildiği bir zamanda, bizleri Balkanların son dönem ulemasıyla

ve fikir adamlarıyla tanışmaya davet etmektedir. Onun bu çalışması sadece İslami ilimler'in Tefsir alanında bilgi vermekle yetinmeyip, genel olarak Balkanlar, özel olarak ta Arnavutluk'ta İslam'ın tarihi gelişimi hakkında da değerli bilgiler vermektedir.

Eser incelendiğinde görülecektir ki genel olarak Balkanlar ve özel olarak ta Arnavutluk Müslümanları İslam dünyasındaki siyasi, kültürel, toplumsal, ilmi ve fikri gelişmelerin dışında değildir. İslam Dünyasının farklı bölgelerindeki gelişmeler Arnavutluk Müslümanlarını da etkilemiş ve buradaki İslami faaliyetlere dinamizm kazandırmıştır.

İslam Dünyasının her yerindeki gelişmeler önemli olmakla birlikte, beş yüz yıllık Avrupa İslamı'nı temsil etmesi ve bu itibarla gayr-ı Müslimlerle bir arada yaşama tecrübesinin canlı birer örneği olması itibarıyla "Balkan Tecrübesi" özel olarak üzerinde durmayı hak etmektedir.

İşte bizlerin bu tecrübeyi yakından tanıma konusunda başvurabileceği böylesi önemli bir çalışmayı gerçekleştiren Dr. Hayreddin Hoca'ya ne kadar teşekkür edilse azdır. Başta İslami ilimler ve İslam Düşüncesi alanının bir takipçisi olarak bizzat bana olan katkılarından dolayı kendi adıma, ayrıca İslam Ümmetine olan katkılarından dolayı da ilim ve fikir adına kendisine teşekkür ve tebriklerimi sunmak benim için zevkli bir görev olacaktır.

Cenab-ı hak'tan niyazımız Dr. Hayreddin Hoca gibilerinin sayılarının çoğalması ve İslam'a katkı konusunda Balkan Müslümanlarının da "biz de varız" diyebileceği bir seviyenin keyfiyet ve kemiyet olarak en kısa zamanda gerçekleşmesidir.

Prof. Dr. Mehmet Hayri KIRBAŞOĞLU

Hamed Bin Halife Üniversitesi
Katar İslami Araştırmalar Fakültesi
Doha/ KATAR

20.04.2013

Arnavutların son dönem siyasi ve dini tarihçesi

- BİRİNCİ BAŞLIK
- KONUYU SEÇİLME NEDENLERİ.
- TEZİN İÇERDİĞİ ANA VE ALT KONULARI.
- TEZİN ÖNEMİ.
- BU ALANDA YAPILAN DİĞER ÇALIŞMALAR VE TEZ ÇALIŞMA USLUBU.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

Önsöz

Bismi'l-lahi'r-Rahmani'r-Rahim!

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla!

Yüce Allah'a hamd eder, O'na sığınırız. Doğru yoldan uzaklaşmamızda ve irşad etmemizde yardım etmesini dileriz. O'ndan bizi kötü alışkanlıklardan ve kötü işlerden uzak tutmasını niyaz ederiz. Allah'ın hidayete yönlendirdiği kişiyi hiç kimse yolundan saptıramaz. O'nun doğru yoldan saptırdığı kimseyi de hiç kimse doğru yola götüremez. Ben Allah'tan başka ilah olmadığına, O'nun eşi ve benzeri bulunmayan tek tanrı olduğuna ve Muhammed'in (s.a.v) O'nun seçmiş olduğu en sevgili kulu olduğuna şahadet ederim. Yaratılmışların en değerlisi olan Peygamberimiz Muhammed'e, O'nun soyundan gelenlere ve O'nun temiz sahabelerine kıyamet gününe kadar salâvatlar getiririm. O, Kuran-ı Kerim'i sahabelerine en sağlam şekilde açıkladı. Kuran'a hürmet eden her kimsenin hidayete erdiğine, O'na uymayanların ise ziyanda olduklarına şahadet ederim.

Sevgili okuyucular!

Yüce Allah'ın kitabını tefsir etmek, en saygın derslerden biri olarak sayılır. Geçmişte olduğu gibi bugün de İslam âlimleri hayatları boyunca sonsuz mucizeleri içinde barındıran ve sonsuz bir ilim denizi olan Kuran-ı Kerim'in manalarını, hikmetlerini ve kelimelerinin anlamlarını açıklayıp netleştirmek konusunda büyük katkılarda bulunmuşlardır.

Diğer kitapların aksine Kuran, nazil olduğu günden bugüne kadar her zaman araştırmacıları ve okuyucuların dikkatini çekmiştir. Bu yüzden O, bir mucize olarak addedilmelidir. Allah katından Cebrail aracılığıyla Allah'ın temiz kulu ve seçilmiş peygamberi olan Hazreti Muhammed'in kalbine saf Arap dilinde nazil olduğundan dolayı hiç kimse Kuran'a bir şeyler eklemek veya bir şeyler eksiltmek imkânına sahip değildir.

Müslümanların Kuran-ı Kerim'i ezberden öğrenmek, ayetleri yorumlamak, terminolojisini ve anlamlarını açıklamak için sarf ettiği çabalar bir yana; Allah'ın onun kıyamet gününe kadar korunacağına dair vermiş

olduğu vaat, onun mucize bir kitap olduğunu her yere ve tüm zamanlara açıkça göstermiştir. Bu bağlamda, Yüce Rab şöyle buyurmaktadır:

Kur an'ı kesinlikle biz indirdik; elbette onu yine biz koruyacağız.²

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de³ dünyanın farklı memleketlerinden pek çok büyük âlim, Allah'ın kitabını inceleme, açıklama ve farklı ekoller oluşturma yoluyla ömürlerini Kuran-ı Kerim'e hizmet etmeye adayıp uzmanlaşarak tefsir alanındaki meşhur eserleriyle ünlü oldular. Yüce Allah'ın dünyaya bir rahmet, hidayet ve ışık olarak gönderdiği kitabına duydukları iman aşkıyla yanıp tutuşan âlimler aynı zamanda İslam medeniyetinin mirasının korunması uğrunda çaba sarf ettiler. Bu şekilde hem ilahi mesaja, hem de insanlığa olan ilim borçlarını ödemiş oldular. Oryantalist J. J. G. Jansen fikirleri bu durumu şu sözlerle ifade etmektedir:

"Hat ve tasarım ustaları bile bütün ömürlerini Kuran'ın hizmetinde geçirdiler..."⁴

Arnavut âlimlerinin Arnavut halkı için tefsir alanına buldukları muazzam katkılar göz önüne alındığında, Türkiye ve diğer ülkelerde Osmanlı döneminden kalma elyazmalarının muhafaza edildiği kütüphanelerde bu âlimlerin İslami ilimlerin her alanında⁵ kaleme aldıkları kitap ve el yazmaları üzerinde çalışarak bu eserleri genel araştırmacı ve okuyucu kitlesine tanıtmayı kendime bir görev addettim.

Bu çalışma ile Arnavut Müslüman âlimlerinin içinde buldukları sosyal, tarihî ve dinî koşullar çerçevesinde derlemiş oldukları ilmi çalışmaların gün ışığına kavuşturulması amaçlanmaktadır. Böylesi bir incelemenin, bizleri onlara yaklaştıracığı konusunda şüphe yoktur. Bu tür çalışmalar sömürgecilik, ateizm, komünizm ve gayr-i müslim büyük dünya güçleri gibi istikrar bozucu akımların hâkim olduğu bir dönemde Arnavut Müslümanlarının dinlerinin zenginliğini ve kültürünü korumak uğrunda

² Hicr Suresi, ayet 9

³ Bu bir gerçektir. Zira dünyanın herhangi bir kütüphanesine girdiğin zaman orada müslüman ve gayr-i müslim müelliflerin kaleme aldıkları, Kuran'ın gerçekleri, sırları ve mucizelerine dair yüzlerce eser, çalışma ve risaleler bulunmaktadır.

⁴ J. J. Jansen "The Quran interpretation in Modern Egypt"; E.J.Brill Leiden, 1980.

⁵ Arnavut asıllı ünlü tarihçi olan prof. dr. Muhamed Mufaku-Arnauti'nin "**Kultura shqiptare në alfabetin arab**" (*Arap harfli Arnavut Kültürü*)" ve "**Pasqyrimet e arab-islame në letërsinë shqiptare**" (*Arnavut Edebiyatında Arap-İslam Yansımaları*)" adlı eserlerine bakınız. Diğer çalışmaları ise gelecek satırlarda görülecektir.

Allah'ın güçlü ipine sarılarak İslam dininin esaslarına göre yaşayabilmek için ne tür gayretlerde bulduklarını anlamamıza yardımcı olmaktadır.⁶

Sözü edilen âlimler, yaşadıkları dönemin şartlarının elverdiği ölçüde Kuran'ı ezberletmek ile onun tefsirini okuyup açıklamak yoluyla sarsılmadan dini savunmuşlardır. Çağdaş dönemde bazı Arap ülkelerinde ıslahat fikrini savunan âlimlerin karşılaştıkları zorluklara benzer zorluklar ile karşılaşan Müslüman Arnavut âlimlerinin yaşadıkları koşulların son derece zor ve sert olduğu anlaşılmaktadır.⁷

Yaşadıkları ülkede Müslümanlara karşı yürütülen her türlü zulme ve siyasi baskıya karşı; otoriter bir baskının hâkim olduğu bir dönemde Arnavut âlimleri, Müslüman dini kimliğinin korunması konusunda sabır ve dayanıklılığın tipik örneklerini sergilediler.

Arnavut tarihi eskiden bu yana, yani Roma, Bizans, Osmanlı dönemlerinden komünist döneme kadar uzanan sürede, gerek siyasi gerekse dinî anlamda⁸ önemli olaylar ve gelişmelerle dolu olduğu için Yüce Allah'a hamdolsun! Buna binaen, Arnavut memleketlerinde⁹ geliştirilen Kuran-ı Kerim tefsiri tarihi, bu bölgelerde yaşanan tefsir ilmi hareketleri ve gelişmeleri, bu gelişmelere karşı Arnavut âlimlerinin tutumları ve Kuran çalışmalarında görülen Arnavut entelektüellerinin eğilimlerinin araştırılması önem arz eden konular arasında sayıldı.

⁶ Muhamed Mufaku-Arnauti, “Çështja fetare në Shqipëri (Arnavutlukta Din Konusu)” ; Küveyt, *El-Arabi dergisi*, 1978, s. 78; dhe “Kultura shqiptare në alfabetin arab” (Arap harfli Arnavut Kültürü), s. 75.

⁷ Arap dünyasında tefsir dalında yaşanan hareket ve akımlarının genel olarak Balkan müslümanları, özel olarak Arnavut müslümanların arasında da yaşandıkları görülmektedir. Arnavut müslümanlar özellikle yabancılarla yüzleşme, devlet yapısı, osmanlı halifeliliğine karşı tutum, yaşam ve dini nedenlerden dolayı komşu ülkelere göçetme gibi bu dönemde en çok kafa yordukları konular idi. Balkan müslümanların yaşadıkları bu süreçle ilgili aşağıdaki bu iki esere bakınız:

A- Fikret Karçiç, “**The Bosniaks and the challenges of modernity-Late Ottoman and Habsburg times**”; El-Kalem, Sarayeva 1999, s. 15, 97-98.

B- İffet Muhamed Şerkavi, “**Mendimi fetar përballë sfidës moderne, studim analitik i drejttimeve të tefsirit në kohën bashkëkohore**” (Modernitenin Meydan Okunuşuna Karşı Dini Düşünce, çağdaş dönemde tefsir dalındaki eğilimlerin analitik araştırması); Darul-Arabi, ikinci baskı, Beyrut 1979, s. 191.

⁸ Arap dünyasında yaşayıp orada çalışan Arnavut asıllı ünlü tarihçi ve edip Prof. dr. Muhamed Mufaku-Arnauti şöyle demektedir: “*Arnavutlar çoğunlukla İslam dini kabul eden yegane Avrupa halkıdır.*”. Bakınız “**Kultura shqiptare në alfabetin arab**” (Arap harfli Arnavut Kültürü); Küveyt, cilt 1, 1983, s. 7, (Milli, kültürel ve edebiyat dergisidir).

⁹ Yazar, Arnavut memleketleri ile arnavutların yoğun olarak yaşadıkları bölgeleri kastetmektedir. Metnin orjinaline sadık kalabilmek açısından çevirde “Arnavut memleketleri” tabiri kullanılmıştır. (Çevirmen Notu)

"Ortaya çıkan farklı eğilimlerin kaynağı olan Kuran-ı Kerim'in meşhur, canlandırıcı ve zengin metninden"¹⁰ büyük ölçüde istifade eden Arnavut Müslüman âlimleri, içinde yaşadıkları koşullara ve Arapça, Osmanlıca ve Farsça mirasından yararlandıkları ilmi kültürün seviyesine göre Kuran-ı Kerim ile bağlantı kurabildiler.

Batılıların sömürgecilik felâketi ile karşı karşıya kalan Arnavutlar arasından, dini ve ulusal kimliklerini savunmak uğruna her şeyi feda etmeye hazır olan ve Allah yolunda büyük katkıları olan samimi Müslüman âlimleri ortaya çıktı.

Yapılan eski ve yeni çalışmaların Arnavutların dini hayatıyla ilgili işaret ettiği en önemli özelliklerden biri, Arnavut halkı için dinî ve millî konuların birbirinden ayırt edilemeyecek derecede birbiriyle bağlantılı olduğu gerçeğidir. Din ile vatan sevgisi arasındaki bölünmez bağlantı göz ardı edildiği takdirde büyük Müslüman âlimlerinin hayat ve çalışmalarını hak ettikleri şekilde ele almak mümkün değildir. Arnavut Müslüman âlimlerin dinî, siyasi, sosyal ve ekonomik koşulların neticesinde gelişen bir bakış açısıyla büyüyen ve hareketlerinin yabancı okuyucuları şaşırtmaması gerekir. Müslüman âlimlerin savundukları milliyetçi hareket, Arnavutlar aleyhine faaliyet gösteren jeo-stratejik güçlerin politikalarına karşı oluşan tepkinin bir sonucu idi. Arnavut Müslüman âlimleri, dönemin sözü edilen koşullarının etkisi altında o kadar çok kaldılar ki, dini korumak ve vatani korumayı birbirinden ayıramaz hale geldiler.

Yüce Allah'tan söylediklerim ve yaptıklarımın sadık olmamı, yanlış ifadeleri kullanmaktan uzak olmamı ve hassas olduğu kadar zor da olan bu konunun incelenmesi ile genel tahlilinin yapılması hususunda başarılı olabilmemi sağlamasını niyaz ederim. Malezya'nın Uluslararası İslam Üniversitesi kütüphanesinde konumuzla ilgili literatürün eksikliği göz önüne alındığında, çalışma tezimde mümkün olduğu ölçüde başarılı ve bilimsel, dinsel, toplumsal ve ulusal açıdan katkıda bulunmak için hassas olan bu konu ile ilgili gerekli literatürü araştırmak üzere Arnavutluk, Kosova, Makedonya ve Türkiye'ye, hatta Bosna-Hersek'e seyahat etmeden tezimi yazmanın zor olduğunu ifade etmek istiyorum.

Bir Müslüman'ın bakış açısından yapılmış ilk inceleme olan bu çalışmamın Arnavutluk'taki komünist, ateist ve Marksist araştırmacı ve savunucular tarafından olumlu karşılanmayacağı ihtimalini de unutmuş değilim.

Mümine en çok yardım eden ve onu en çok destekleyen Allah'tır!

¹⁰ İffet Muhamed Şerkavi, "**Mendimi fetar përballë kohës bashkëkohore**" (*Modernitenin Meydan Okunuşuna Karşı Dini Düşünce*), s. 13.

Cenab-ı Hak'tan bu dinî ve akademik görevimi başarıyla tamamlamam için bana yardım etmesini niyaz ederim!

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu çalışmanın konusu, Arnavut âlimlerinin çalışmalarında dinî ve ideolojik akımlar olarak ortaya çıkan kültürel ve ideolojik gelişmelerin Müslüman veya Müslüman olmayan farklı bilim adamları tarafından hâlâ incelenmekte olduğu gerçeği ile ilgilidir. Özellikle bazı çağdaş bilim adamları tarafından yapılan bu tür çalışmalarda tasavvuf, Şia ve oryantalizm konuları ele alınmıştır. Tefsir bilimini Arnavut mirasının farklı bir yönü olarak ele alan bu araştırmacıların Kuran ilimlerini hiç araştırmadıkları görülmektedir.

Bu inceleme, Kuran çalışmaları sırasında ortaya çıkan ve hâlâ araştırılmayan dinî ve fikrî akımlar ile doktrinlerin ortaya çıkartılmasını amaçlamaktadır. Bu araştırma çağdaş dönem Arnavut âlimlerinin kaleme aldıkları eserlere, onların hazırladıkları vaaz ve hutbelere dayanarak, aynı zamanda yüzyıllardır var olan Müslüman Arnavutların dinî hayat ve kültürlerine ışık tutmayı amaçlamaktadır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın başına kadar olan zaman diliminde, özellikle de 1912 yılında bağımsız Arnavutluk Devleti'nin ortaya çıktığı dönemde, çeşitli Arap ve Müslüman ülkelerde okumuş olan Arnavut âlimlerinin elde ettikleri dinî bilgiler Kuran ilimleri alanında yeni eğilimlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Daha sonraki yıllarda görüleceği gibi, Arnavutluk dışındaki ülkelerde, farklı kültürleri ve değerleri olan toplumlarda yaşayan Arnavut talebelerin bu toplumların etkisi altında kalması oldukça normal idi. Bu tür bir etkileşim altında kalan Arnavut Müslüman topluluğu, çağdaş dönemde tüm çabalarına karşın¹¹ Ortadoğu ülkelerinde var olan medeniyet ve kültürlerin izlerini¹² yansıtmaya başladı.

Bu çalışmada, Müslüman Arnavutları arasında mevcut olan eğilim ve akımların en önemlilerini tanıtmmanın yanı sıra onların somut örnekleri üzerine durulacak; her husus bu çalışma çerçevesinde detaylı bir şekilde aktarmak mümkün olmadığı için de sadece büyük önem arz eden konular ele alınıp değerlendirilecektir.

¹¹ Bu ülkeler Mısır, Suriye, Cezayir ve Hint kıtasıdır.

¹² Onların yüzleştikleri konular arasında sömürgecilerin lehine sonuçlanacak vatan toprakları terk edip göçetmek, arap harfli alfabeyi bırakarak latin harfli alfabeyi kullanmak, yabancı devlet adamları, ortak düşmanlara karşı müslüman ve gayri müslimlerin birleşmeleri gibi konular yer almakta idi. Allahın iziniyle gelecek bölümlerde bu ve diğer konulara da değineceğiz.

Araştırmacı bu çalışma kapsamında aşağıdaki sorulara cevap vermeye çalışacaktır:

1. Çağdaş dönemde Arnavut âlimlerinin karşı karşıya geldikleri en önemli sorunlar neler idi?

2. Kuran'a hizmet konusunda Müslüman âlimlerinin katkısı ne idi?

3. Ortadoğu'da var olan dinî doktrin ve ekollerin Arnavut Müslüman âlimleri üzerindeki etkisi ne derecede olmuştur?

4. Kuran ilimleri alanında Arnavut âlimlerinin yazılarında etkileri en çok görülen dinî ve entelektüel ekoller neler idi?

5. Kuran ayetleri hazinesine ve ufuklarına Arnavut müfessirleri ne derecede vakıf idiler?

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Bu araştırmanın Arnavut memleketlerinde tefsir eğilimleri, hareketleri ve gelişmelerinin daha geniş ve kapsamlı bir şekilde kavranmasına yönelik gelecekte yapılacak çalışmalarının bir başlangıcı olarak nitelendirileceği düşünülmektedir. Arnavut topraklarındaki dinî hareketleri ve din adamlarının varlığını siyasi ve sosyal açıdan tahlil eden, Arnavut Müslümanlarının Balkan ülkelerinde bir tehdit oluşturup oluşturmadığını ele alan bazı küçük çaplı çağdaş yayınlar dışında ne yazık ki böyle bir çalışmanın ne Arap kütüphanelerinde, ne de diğer kütüphanelerde¹³ bulunmadığı vurgulanmalıdır. Diğer Balkan ülkelerinden çok farklı olan Arnavut bölgelerinde¹⁴ bu tür eğilimlerin oluşumu ve gelişimini sağlayan iç ve dış faktörlerin araştırılması bir ihtiyaçtır. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin bu Balkan ülkesinde oldukça uzun süren hâkimiyet dönemi, XX. yüzyılın ikinci yarısında laik komünistler tarafından gerçekleştirilen büyük tahribat furyasına rağmen günümüze kadar gelebilmiş görünür izler kalmasına neden olmuştur.

¹³ Benim kast ettiğim, tefsir eğilimleri araştırılması, arnavutlar arasında Kuran araştırmalarıdır. Batılı görüşlü ve arnavut komünist görüşlü tarihi ve siyasi araştırmalar sayı açısından daha fazladır.

¹⁴ Başlıca sebepler arasında iki tanesi önemlidir: 1) Müslümanların yüzdesi daha büyüktür. Yüzde yetmiş yakalamaktadır. 2) Komünist Arnavut Devleti 1967 yılından beri 1991 yılına kadar süren zaman diliminde kendi resmi ideolojiyi ateizm ve laikliği ilan etti. Bu yüzden dünyada ilk ateist ülkesi olarak kabul edildi. 1955 ile 1977 yılları arasında dini ayinlerin yasak olduğu Çin'den farkı yoktu. Genel bilgiler için bakınız Nathalie Clayer, "Islam State and Society in post-communist Albania", at: "**Muslim Identity and the Balkan State**"; s. 115-138; Hugh Pullton, Taji Suha Faruki, "**Muslim identity and the Balkan State**"; Hurst & Company London, 1997, s. 115.

Birçok kardeşimiz, öğrenciler veya saygıdeğer profesörler, Arnavut âlimlerinin tefsir usullerini araştırma, inceleme ve tahlil etme konusunda kendilerine katkıda bulunabilecek gerekli literatüre sahip olmadıkları gibi, ellerinde bu alandaki ihtiyaçlarını doyuracak herhangi bir çalışmada bulunmamaktadır. Ayrıca, böyle bir bilimsel çalışmanın genel olarak Müslüman araştırmacının, özel olarak ise tefsir alanında araştırma yapan öğrenci ve öğretim görevlilerinin kültürlerini zenginleştirmek, onların bilimsel ve akademik düzeylerini yükseltmek konusunda katkıda bulunacağı umulmaktadır.

KONU ÜZERİNE YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

Arnavutluk içinde ve dışındaki üniversitelerde yaptığımız literatür incelemelerinde, bugüne kadar Arnavut din adamlarının tefsir ekolleri ile ilgili yapılmış her hangi bir çalışmanın izine rastlanamamıştır. Bu bağlamda tefsir alanındaki ekolleri içine almayı hedefleyen araştırmamızın türünün ilk örneği olduğunu söylersek hata yapmış olmayız. Günümüzde bile Arnavutluk ve Kosova ülkeleri içinde ve dışında konumuzla ilgili herhangi bir çalışmanın yapılıp yapılmadığını yakın arkadaşlarım ve bağlantılarımı sürdürdüğüm saygın Müslüman yazar ve hocalarıyla birbirimize gönderdiğimiz elektronik postalar vasıtasıyla dikkatli bir şekilde takip etmenin öneminin bilincindeyim.

Aslında, daha önce tefsir ilminde ün yapmış olan bazı Arnavut şahsiyetleri tarafından yapılan veya tefsir ilminin belirli konuları hakkında hazırlanmış olduğunu tespit edebildiğim araştırmalar, eksik olmalarına rağmen, araştırmama az da olsa kısa ve özlü bilgiler sağladıklarından dolayı benim için önem arz etmektedir. Sayıları az olduğu halde söz konusu araştırmalar bibliyografik açıdan büyük öneme haizdirler. Bu çalışmalarını aşağıdaki gibi tasnif etmek mümkündür.

1. Tarihi Araştırmalar:

Benim bu araştırmama en büyük katkıyı sağlayan ve daha sonraki araştırmalarım için bir rehber görevi gören tarih konusunda yazılmış çok önemli bazı eserlere ulaşabildiğim için Yüce Allah'a şükür ederim! Bu tür inceleme çalışmalarının başında, benim görüşüme göre, İslam dini, Arnavut vatani, edebiyatı ve onun mirasına sürekli olarak büyük katkıda bulunan Prof. Dr. Muhammed Mufak-Arnaut'un¹⁵ çalışmaları gelmektedir. Allah,

¹⁵ Prof. dr. Muhamed Mufaku-Arnauti Kosova'dan hicret eden bir ailenin çocuğu olarak Dimaşkta doğdu. Suriye'de Dimaşk Üniversitesinde Arap Dili ve Edebiyatı dalından

onu olağanüstü katkılarından dolayı mükâfatlandırısın! Ben de değerli çalışmalarından dolayı kendisinin hayranıyım.

Arap Alfabesiyle Yazılan Arnavut Kültürü adlı tarihî çalışmasının giriş kısmında Muhammed Muvafak, asırlar boyunca var olan Arnavutlar ve Araplar arasındaki güçlü tarihî ilişkileri ve Arnavutların Osmanlı Devleti üzerindeki büyük etkilerini vurgular. Arnavutlar, Osmanlı sultanları ve Osmanlı sarayına olan yakın ilişkileri ile gösterdikleri az rastlanır kahramanlıklar sayesinde Osmanlı hiyerarşisinde yüksek makamlara kadar ulaşmışlardır. Adı geçen araştırmacının çalışmasından Arnavutların etkisinin Mısır, Suriye, Filistin, Yemen, Cezayir ve Tunus gibi Arap ülkelerine kadar ulaştığını öğrenmekteyiz. Günümüzde bile ayakta duran kalıcı hayrat eserlerinin banileri olan Arnavutların oralarda önemli izler bıraktıkları anlaşılmaktadır.¹⁶ Ayrıca sömürgecilik karşısında Müslüman kimliği korumak isteyen Arnavutların mücadelesini vurgulayan yazar, Arapça harflerin terk edilmesine ve onların Latin harfleriyle değiştirilmesine karşı çıkan Arnavut Müslüman âlimlerin tavırlarına da değinmektedir.¹⁷

*"Alfabenin harflerinin değiştirilmesi sömürgeci büyük devletlerin Arnavutluk ile Osmanlı Devleti arasındaki bağları koparmak için attıkları ilk adım idi. Gerçekten de 22 Kasım 1913 tarihinde Arnavutluk Devleti (Arnavutluk'taki sivil yönetimin geçici kanununa göre) sivil hukukun şeriat hükümlerinden ayrıldığını ve Arnavutluk'taki Müslüman yetkililerin Şeyhülislam'dan bağımsız olduklarını ilan etti."*¹⁸

Büyük yankı yapan bu duruma karşı birçok Müslüman âlimin tepki

mezun oldu. Aynı üniversitede tarih dalında master yaptı. Doktorasını ise 1980 yılında Kosova'da Priştina Üniversitesinin Oryantalistik Fakültesinde Karşılaştırılmalı Edebiyat alanında tamamladı. Arap ve Yugoslav konulara dair onlarca makale ve araştırma eserler telif etti. Onların arasında aşağıdakileri saymakla yetineceğiz: "**Pjesë nga poezia shqiptare bashkëkohore**" (*Modern Arnavut edebiyatından seçmeler*); Dimaşk 1981; "**Studime mbi Islamin në Ballkan**" (*Balkanlarda İslama dair araştırmalar*); Beyrut 1983. Yüzlerce arap şairlerin ve müelliflerin şiir ve kitapları arap dilinden arnavut ve sırp-hırvat diline çevirdi. Yazdıkları kitaplar arasında "**Kultura shqiptare në alfabetin arab**" (Arap harfli Arnavut Kültürü); Küveyt 1983; "**Islami në Jugosllavi nga Beogradi në Sarajevë**" (*Belgrad'dan Sarayev'a kadar Balkanlarda İslam*); Amman-Ürdün, Darul-Beşir, baskı 1, 1991; "**Pasqyrimë arabo-islame në letërsinë shqiptare**" (Arnavut Edebiyatında Arap-İslam Yansımaları); Küveyt adlı kitapların isimleriyle yetiniyoruz. Dikkat çeken makalelerden arasında "**Çështja fetare në Shqipëri (Arnavutlukta Din Konusu)**" makalesi Arnavutlukla ilgilidir; (*El-Arabi dergisi*), Küveyt 1978. Saygıdeğer hoca şu anda Ürdün'deki Alu'l-Beyt adlı üniversitesinde tarih okutmanı olarak çalışmaktadır. Allah mükâfatlandırısın!

¹⁶ Bakınız "**Kultura shqiptare në alfabetin arab**" (*Arap harfli Arnavut Kültürü*); s. 11-37.

¹⁷ A.g.e., s. 73.

¹⁸ A.g.e., s. 73-75.

göstermesi gayet normal idi. Benim araştırmamda, onların bu tepkilerine de yer verilmiştir.

Prof. Dr. Muhammed Arnaut-Mufak'un tarihî çalışmaları arasında, *Belgrat'tan Saraybosna'ya kadar Yugoslavya'da İslam*¹⁹ adlı eser, Belgrat şehrinin İslam tarihini konu edinir. Bu kitapta yazar, Belgrat şehrinin İslam tarihinin parlak yönlerini aydınlatılmaya çalışılmaktadır. Belgrat şehri, eski tarihlerde Bizans ile Roma İmparatorlukları'nın çarpıştığı yer olmasından ve Balkanlar ile Batı arasında bir sınır kapısı olarak nitelendirilen stratejik konumundan dolayı hâlâ önemli bir yer olmaya devam etmektedir. 1521 yılında Osmanlıların eline düşen Belgrat'ın stratejik önemi açıkça görülmüştür. Bu tarihten itibaren eski bir Hıristiyan kalesi olan Belgrat şehrinin, Osmanlıların Avrupa ülkelerine karşı cihat merkezi hâline gelmesiyle kendi nüfuzunu sürdürdüğü anlaşılmaktadır.²⁰

Yukarıda belirttiğimiz gibi, yazarın görüşlerinin doğru olup olmadığını göstermek gibi bir niyetimiz olmasa da, O'nun Araplar ile ilgili söylediklerinin isabetli olduğunu düşünmekteyim. Müellif, ellili ve altmışlı yıllarda Arapça gazete, dergi ve kitaplarla Yugoslavya'da meydana gelen çeşitli olay ve gelişmelerden haberdar oldukları sırada Belgrat şehrinin bir zamanlar parlayan İslam medeniyetinin şehri olduğunu vurguladığı gibi son yıllarda şehre önem vermediklerinden de yakınmaktadır. Yazara göre, Arap dünyasının Balkanlardaki eski Müslüman uygarlığından habersiz bırakılmasının nedenleri bilinmemektedir.²¹

Evliya Çelebi adlı ünlü Osmanlı seyyahının kaydettiği bilgilere dayanarak müellif, Osmanlı hâkimiyeti döneminde Belgrat'ın içinde 270 cami, mescit ve mihrabın barındığı bir şehir olduğunu hatırlatmaktadır.²² Yazar eski Yugoslavya hakkında yazan, fakat Belgrat şehrinin İslam yönünü ortaya çıkartmayan veya çıkardıkları takdirde orada tek bir caminin bulunduğunu yazmakla yetinen ve Belgrat şehrinde doğu kültüründen arta kalan izleri bile anlatmaya çalışmayan Arap tarihçilerini eleştirmektedir.²³

Genel olarak Balkanlarda ve Yugoslavya'da yaşayan Müslümanlar, özel olarak ise Kosova ve Bosna Müslümanları hakkında yapılan değerli tarihî çalışmalar arasında ise Prof. Abdullah Smajiç'in *Yugoslavya'da*

¹⁹ Dr. Muhamed Mufaku-Arnauti, "İslami në Jugosllavi nga Beogradi në Sarajevë" (*Belgrad'dan Sarayev'a kadar Balkanlarda İslam*); Aman, Darul-Beşir, baskı I, s. 11.

²⁰ A.g.e., s. 11.

²¹ A.g.e. s. 12.

²² A.g.e., s. 34.

²³ A.g.e. s. 12.

*Çatışma ve Müslümanların Geleceği*²⁴ adlı çalışması bulunmaktadır. Avrupa'daki Müslüman halkı imha etmek amacıyla Batı ülkelerinin kurdukları tuzakları yakından tanıyan ve Bosna'daki savaş sırasında bu felaketin deneyimlerinin ve gelişmelerinin şahidi olan müellif, kitabını savaş yıllarında kaleme almıştır. Bu bağlamda o şöyle der:

*“Bosna'da yaşanan dinî ve siyasi kriz birbirine zıt olan iki vizyonu yarattı: Bunlar, İslam ve Batı vizyonlarıdır. Avrupalılara göre Bosna trajedisinin insanlık dramı olarak sayılması gerekir. Avrupa vizyonundan tamamen farklı olan İslam vizyonuna göre ise, Bosna'da yaşanan ürpertici olayların Avrupa'daki İslam ve Müslümanlara karşı yürütülen dinî bir savaş olarak addedilmesi gerek.”*²⁵

Yugoslavya ile ilgili olan bu önemli tarihî çalışmada araştırmacı, hem Tito²⁶ zamanında, yani 1945 ile 1960 yılların arasında, hem de 1980 ile 1992 yılları²⁷ arasında Sırlıların başta Kosova ve Bosna'daki Arnavut ve Boşnaklar olmak üzere bütün Müslümanları yok etme planlarıyla ilgili gizli belgeler ve projeleri ortaya çıkartmaktadır.

Yugoslavya'daki Müslüman Arnavut ve Boşnakların içinde buldukları dönemin koşulları düşünülecek olursa, onların bu durumda kendi Müslüman kimliklerini korumak için yaşadıkları çatışmaların daha kapsamlı ve açık yansımalarını görmek mümkündür. Bu konuyu daha fazla aydınlığa kavuşturmak ve başka bir gerçeği daha ortaya çıkartmak için, burada eskiden günümüze kadar uzanan, Sırlıların Müslümanlara karşı hazırladıkları pek çok tuzaktan²⁸ birini aktarmak istiyorum:

Beyan adlı İslam konuları da işleyen dergide, ünlü Sırp katili Slobodan Miloseviç'in Sırların Osmanlı ordusu tarafından yenilgiye uğradıkları ünlü Kosova Ovası Savaşı'nın 600. yıldönümü kutlamaları sırasında Sırlara seslendiği konuşmasından alınan şu

²⁴ Abdullah Smajiç, “**es-Sirau fi Yugoslafia ve mustakbalu'l-muslimine**”; Pakistan, Siyasi Araştırmaların Üniversitesi, çeviren Saib Alavi, baskı 1,1992.

²⁵ A.g.e., s. 14.

²⁶ Mısır cunhurbaşkanı Cemal Abdünasır, Tito'yu kendi ülkesindeki müslümanlara eziyet ve işkenceler yapıp yapılmadığını sorduğu zaman Tito'nun cevabı şöyle idi: "Yugoslavyada müslüman yoktur, onlar herhangi bir millet teşkil etmemektedir. Bizde müslüman olanlar osmanlı işgali sırasında dinini değiştiren sırlardır. Bakınız "**Bosnja dhe Hercegovina, të vërteta dhe numra**" (*Bosna ve Hersegovina, geröekler ve rakamlar*) s. 32. Tito'nu söyledikleri büyük bir yalandır. Kosova'da yaşayan müslüman arnavutlar sırp değildir. Onlar İllirya kavminden gelmektedir.

²⁷ A.g.e. s. 14.

²⁸ Balkanlarda yapılan müslüman katliamları haklı ökartmak için sırp oryantalistlerin rolüne dair bakınız Norman Cigar, “**The role of Serbian orientalis in justification of genocide against Muslims of the Balkans**”; Logos-A, Prishtinë 2003, 61-100.

parçayı aktarmak istiyorum: “Altı asır önce başlayan Kosova savaşı bugün sona erdi. Biz ise üç yüz bin Sırp savaşçımızla Müslümanları ve İslam dinini Saraybosna'dan Mekke'ye kadar olan alandan kökünden çıkartıp atmak için hazırız.”²⁹

Çalışmasında yazar Abdullah Smajiç, tarihî köklerinden günümüze kadar Arnavut ve Bosnalı Müslümanlar ile Sırlar arasındaki çatışmalarının köklerini keşfetmek gibi önemli bir konuya daha değinmektedir. Bunu yaparken de, bu çatışmanın alt yapısını oluşturan tüm nedenleri dile getirmeye özen göstermektedir. Laik Avrupa içindeki coğrafi konumları nedeniyle Arnavutlar ve Boşnaklar İslam dünyasından tamamen tecrit edilmiş durumda idiler. Onların bu coğrafi konumu ise geçmişte olduğu gibi gelecekte de yaşayabilecekleri büyük bir engel ve tehlike karşısında herhangi bir kurtarmanın gerçekleştirilmesinin zor olacağını göstermektedir.³⁰

XX. yüzyılda Müslüman Arnavutların kültürünün gelişimine dair yayınlanmış önemli dinî ve tarihî çalışmalar arasında Dr. Ramiz Zekaj'ın *Yirminci Yüzyılda Arnavut İslam Kültürünün Gelişimi* adlı eseri yer almaktadır. Bu çalışmada yazar, XX. yüzyılda Arnavutlar arasında gelişen İslam kültürü hareketi ile ilgili genel bir analiz yapmaktadır. Onun bu eseri, İslam kütüphanelerindeki büyük bir boşluğu doldurduğu gibi, şüphesiz Arnavut ve Arap entelektüellerle okuyuculara da büyük bir hizmet sunmaktadır.

Dr. Ramiz Zekaj'ın bu çalışması, Arnavut memleketlerindeki İslam dininin izleri hakkında bilgi edinmek isteyen birçok Arnavut âlim ve tebliğcileri için kısa bir ansiklopedi niteliği taşımaktadır. Kitabın adından da anlaşıldığı gibi yazar tefsir hareketi ve onun akımlarına odaklanmayarak Arnavut İslam kültürünü ve zaman içindeki gelişimini anlatmaktadır. Kitapta analitik ve tarihî açıklama usulü hâkimdir. Bu çalışma yazarının kullandığı geniş literatür, makale ve el yazmalarıyla daha çok önem kazanmaktadır. Tefsir çalışmaları ve akımlarını konu edinen çalışmamızda kitabın bibliyografisinde yer alan bazı eserlerden faydalandığımız bir gerçektir.

Konumuzla ilgili değerli tarihî çalışmalar arasında, Arnavut âlimlerinin İslam ilimleri dalında ilmî çalışmalarını araştıran ünlü Arnavut oryantalist Prof. Dr. Hasan Kaleshi'nin *Arnavutlarının İslâmî İlimlere Katkıları* adlı çalışması da yer almaktadır.

Tarih konulu bu çalışmada araştırmacı Dr. Hasan Kaleshi, Osmanlı döneminde Arnavutluk, Kosova ve Makedonya'da yaşayan ve belli bilimlere

²⁹ Safvet Vasfi, “Mjerimi i muslimanëve të Kosovës dhe obligimi ynë ndaj tyre” (*Kosova muslimanların vahim durumu ve bizim onlara karşı görevimiz*); (*el-Beyan dergisi*; aylık dergi, sa. 138, haziran 1994, London, s. 72).

³⁰ “**El-Sira fi Yugoslafia ve mustakbalul-muslimine**”; s. 15 ve 79.

katkısı olan Arnavut âlimlerinin isimlerini derlemiştir. Araştırmacı, Arap harfleriyle Arnavut dilinde eser veren şair ve edebiyatçıların isimlerini vurgulamaktadır. Bu durum Arnavut âlimlerinin doğu dillerine vakıf olduklarını da göstermektedir. Müellif bundan sonra tefsir, hadis, şeriat, felsefe, astronomi, psikoloji, Arapça grameri gibi İslam tarihi, Arap dili ve diğer İslami bilimlerde eser verenlerin isimlerini de kaydetmektedir.

Araştırmama, İslam dininin Arnavut topraklarındaki yüzyıllar süren tarihi hakkında yardımcı olan Arnavutça eserlerden bir diğeri ise, araştırmacı İbrahim Necat'ın³¹ *Yüzyıllar boyunca İliıya-Arnavut Topraklarında Yaşayan İslam* başlıklı kitabıdır. Kitap araştırmacının çeşitli vesilelerle hazırlamış olduğu tebliğ metinlerinin derlenmiş şekinden ibarettir. Müellifin en çok istifade ettiği literatür ise, Boşnak dilindedir. Onun bu kitabının Arnavut topraklarında yüzyıllar süren İslam tarihi ile ilgili son derece yararlı ve değerli bir çalışma olduğunu hatırlatmak istiyorum. Daha sonra göreceğimiz gibi, çalışmamız ile doğrudan ilişkili olan bu eser bizim için ayrı bir öneme sahiptir.

Başta Bosna ve Kosova Müslümanları olmak üzere Balkan topraklarındaki İslami uyanış ile ilgili yapılan ve benim de ilgilendiğim modern dönem tarih çalışmaları arasında Dr. Fikret Karçiç'in *Balkanlar'da İslam* adlı eseri yer alır³². Bu kitapta Dr. Fikret Karçiç İslami uyanışın sebepleri, bu dönemde yaşanan olaylar ve bu dini uyanışın tabiatı ile Balkan ülkelerinde yaşanan İslami uyanış konusunu işlemektedir. Müslümanların yaşadığı Balkan ülkelerindeki dinî yaşamı yansıtan kitap alanında önemli bir çalışmadır.

Benim araştırma konum ile ilgili tarihi çalışmalar arasında İslam Dizdari, Faik Luli ve Necmi Buşati tarafından yazılan ve *Geçmiş Nesiller Anısına*³³ adını taşıyan eser de yer alır. Bu çalışmada XX. yüzyılın başından günümüze kadar İşkodralı kırk Arnavut âliminin biyografileri ve faaliyetleri anlatılmaktadır. Aslında bu çalışma tarih araştırmacıları için büyük önem taşıyan önemli bir Arnavut-İslam ansiklopedisi olarak kabul edilmektedir. Fakat maalesef, benim Arnavutluk hakkındaki çalışmamla ilgili literatür toplamak için gittiğimde bu eserin bütün nüshaları tükenmişti.

Müslüman Arnavut edebiyatı ve mirası ile ilgilenen, Kosovalı ve meşhur olan bir araştırmacı bu alanla ilgili bir eser yayınladı.³⁴ Yazar bu eserinde İslam dinini yayma konusunda kırk Arnavut âliminin katkısı,

³¹ Priştina 2000, baskı 1, yayınlayan Hartum İslam Daveti Kurumu.

³² Dr. Fikret Karçiç, “**Islamic Studies - Islam in the Balkans**”; Islamic Research Institute, Pakistan, International Islamic University, 1997.

³³ Shkodër 1997.

³⁴ Dr. Mahmud Hysa, “**Alamiada shqiptare**”, Logos-A, Shkup, 2000, cilt 2, s. 161-207.

onların değişik dillere vakıf olduklarına dair örnekler, faşist işgalciler ve Arnavutluk komünist düzeni karşısında hayatları boyunca yaşadıkları işkence ve zulme rağmen vatanları ve İslam inancını korumak amacıyla gerçekleştirdikleri faaliyetler gibi birçok önemli konuyu incelemektedir.

2. İlmî ve Dini Karakterli Çalışmalar:

Çalışmamda dinî alanda en çok istifade ettiğim eser, İffet Muhammed Şarkavi'nin *Çağdaş dönem Karşısında Dini Düşünce*³⁵ adlı kitabı idi. Her ne kadar bu eser, müellifi tarafından çağdaş dönem ıslahatçıları gibi belirli bir ülke ve somut şahsiyetler hakkında yazılmış ise de benim çalışma usulüm ile eserin muhtevası ve usulü arasında büyük bir uyum bulunmaktadır. Yazar, tefsir tarihi ve gelişimini anlatmaktadır.

Peygamber (s.a.v) zamanından günümüze kadar gelen tefsir ilmî bir çok farklı dönemden geçerek teşekkül etmiştir. Bu farklı dönemlerde, tefsir ilmiyle ilgili Yüce Allah'ın kitabının ayetlerinin ele alınmış şekline göre oluşturulan ve Zemahşeri'nin "el-Keşşaf" adlı tefsirinde açıkça görülen mutezile doktrini, Fahreddin Razi'nin "Mefatihü'l-gayb" adlı tefsirinde uygulanan Sünnî doktrini ve son olarak Mısır akılcı reformcular tarafından oluşturulan sosyal reformcu doktrini gibi farklı doktrin ve akımlar ortaya çıkmıştır.

Her araştırmacının, kendisinden önce yapılan çalışmalardan yararlanması yaygın bir davranıştır. Kendisinin de ifade ettiği gibi İffet Muhammed Şarkavi'nin, kitabını yazarken Goldziher'in "İslam Tefsir doktrini", Fransız oryantalist J. Jomier'in "Kuran'ın Yorumu olarak el-Menar" ve "Şeyh Tantavi ve Kuran tefsiri", oryantalist Balion'un "Çağdaş dönemde Kuran yorumu" ve Muhammed Hüseyin Zehebi'nin "Tefsir ve müfessirler" adlı eserlerinden istifade ettiği görülmektedir. Kısacası, Prof. Dr. İffet Muhammed Şarkavi'nin bu araştırması tezim için büyük önem arz etmektedir. Her ne kadar eserinde yer alan bazı görüşleriyle ilgili çekincelerim varsa da, bu görüşleri beyan etmek şartıyla yazarın diğer önemli fikirlerini çözmeye ve tasnife çalışacağım.

Benim konum ile ilgili yapılan çağdaş araştırmalardan en önemlisi, tez danışmanım olan Dr. Ali Cureyşi'nin *Çağdaş Dönem İdeoloji Doktrinleri*³⁶ adlı incelemesidir. Bu çalışmada yazar, ideoloji akımlarının psikolojik analizini yapmaktadır. Yazar, Batı ve Doğu'da yaygın olan ve İslam

³⁵ Aslında bu onun master tezidir. Onun ilk ismi "Modern dönemde Mısır'da tefsir ekolleri"; 1979 yılında yapılan ikinci baskıda ismi değiştirildi.

³⁶ Dr. Ali Cureyş, "Doktrinât ideolojik bashkëkohore" (*Çağdaş ideolojik doktrinler*); Mansura, yayınlayan Vefa, baskı III, 1990.

dünyasına öğretim yolları olarak sızmış olan bazı doktrinleri ele almaktadır. Bu konu büyük önem taşımaktadır, ancak uğraşılması da bir o kadar tehlikelidir. Ne ideoloji, ne de akılcı mükemmellik arz etmeyen bu durum, sadece bir ihtiyaç olsa gerek:

A) Cahiliye dönemini bilmeyen, İslam'ı da tanıyamaz. Neyin kötü olduğunu bilmeyen de gerçeği kabul edemez.

B) İslam'ın muhalifleri ve düşmanlarının kimler olduğunu bilmeyen kişi, İslam dinine yardımcı olamaz. Onların muhalefet tarzlarını bilmeyen de savaş etmeyi bilmeyecektir.³⁷

Ayrıca bu çalışmada yazarın aynı zamanda siyasi bir tavır olarak demokrasiyi, ekonominin sembolü olarak kapitalizmi ve toplumsal sembol olarak varoluşçuluğu öne çıkaran Masonluk ve sosyal liberalizm gibi Batıdaki entelektüel akımları da incelediği görülmektedir.³⁸ Bu fikirlerin çoğu Arnavut aydınları arasında yayılmış olduğundan Balkanlar'daki Müslüman âlimler onlara sert şekilde karşılık vermişlerdir. Bu durum, çalışmamda benim de bu konuya odaklanmam için önemli bir teşvik olmuştur. Bu tür ideolojilerin risklerini ve gerçekliklerini anlarsak, o zaman olumlu ve doğru sonuçlara varmamız mümkün olur. Prof. Ali Cureyşi söz konusu ideoloji ve doktrinlerin risklerini en iyi bilenlerdendir. Kısacası, insanlar bu kitabı dikkatle okumalı ve bu tür hareketlerin hedeflerini hassasiyetle anlamalıdır.

Ayrıca, bu alandaki önemli çalışmalardan biri Prof. Dr. Abdurahman b. Süleyman b. Fehd Rumi'nin *XIV. Yüzyılın Tefsir Doktrinleri*³⁹ adlı eseridir. Bu kitabın İslam kütüphanelerinde mevcut olan büyük bir boşluğu doldurduğu ve Kuran ilimleri, özellikle de tefsir alanında araştırma yapan âlimlere büyük bir hizmet sunduğu vurgulanmalıdır. Bu çalışmada müellif, benim çalışmam ile yakın ilişkisi olan klasik ve yeni dönem müfessirlerin savundukları ekollerin oluşumu, gelişimi, usulü ve doktrinlerinden bahsetmektedir. Kitabın en çok yararlandığımız yönü, çok sayıdaki çalışmayı içeren literatürüdür.

³⁷ A.g.e., s. 6.

³⁸ A.g.e..

³⁹ Fehd ibn Abdurrahman ibn Süleyman Er-Rumi, "**Doktrin ve tefsir nê shek. XIV**" (**XIV asırda Tefsir ekolleri**); baskı I, 1986, yayınlayan İlmî, Fetvalar ve İrşad Araştırmalar Merkezi, Suudi Arabistan. Müellif şu kaynakların önemini de vurgulamıştır. Onlar Muhamed İbrahim Şerif, "**Mısır'da Kuran tefsiri yeniden canlandırma hareketleri**"; şeyh Mustafa Muhamed Hadid Et-Tayr "**Muhammed Abduhu'dan beri el-Vesit tefsirinin telifine kadar çağdaş döneme ait tefsir akımları**" ve Abdulmecid Abdusselam el-Muhtesib "**Bugünkü Tefsir Akımları**".

Bununla birlikte yazar kitapta, Kuran çalışmaları ile ilgili Müslüman olsun ya da olmasın hiçbir oryantalistin eserinden yararlanmamıştır. Oryantalistlerin çalışmalarını genel olarak kabul etmek zor olsa da, Prof. Fehd'in yine de onların kitap isimlerini vermesi gerekli idi. Saygıdeğer profesörün oryantalistlerin eserleriyle Müslümanların kafalarını karıştırmamak için bu eserlerin isimlerini bile kaydetmediğini düşünüyorum. Bana göre ise, onun bu tutumunun anlaşılır bir nedeni yoktur. Zira O kitabında, Batılı oryantalistlerden daha tehlikeli olan Arapça yazılmış ve tefsir alanında sapık ve ateist doktrinlerin görüşlerini savunan ekol ve akımlara tabi Arap müfessirlerinin görüş ve eserlerinden bahsetmiştir. Ayrıca kitabın adı tüm devletlerin yorumcularını içerirken, muhteva olarak sadece tanınmış Arap müfessirleri ele almaktadır. Oysa, bugünlerde Arap olmayan ülkelerde Arap müfessirleri bulunduğu gibi, Arap ülkelerinde yaşayan ve Arap olmayan müfessirler de bulunmaktadır. Onun için Prof. Fehd, kitabına koyduğu isme hakkını verebilmek için daha kapsamlı bir çalışmada bulunmalıydı.

Çalışmamızda ele alınacak ünlü müfessirlerden biri olan Hafız İbrahim Dalliu'nun hayatı ve çalışmaları ile ilgili Dr. İbrahim Bardhi'nin *Hafız İbrahim Dalliu ve Onun Kuran Tefsiri* adlı eseri, istifade ettiğimiz dinî ve ilmî çalışmalardan birisidir. Çalışmanın aslı Türkçe olup, Dr. İbrahim Bardhi bu kitabı Arnavutçaya çevirmiştir. Kitabın isminden anlaşıldığı gibi Dr. İbrahim Bardhi Arnavutluk tarihindeki önemli gelişmeleri geniş bir şekilde tanıttıktan sonra, tefsir ilminde ün kazanan âlimlerden sadece birinin üzerinde durmaktadır. Tefsir alanına odaklanan ilk çalışmalardan sayılan bu kitapta, din ve tefsir ilmi konularının tahlili felsefi-diyalektik usule göre yapılmıştır. Yazarın çağdaş Arnavut toplumunda ortaya çıkmış olan tefsir ekollerine ve müfessirlerine değinmediği, bunun yerine sadece tek bir müfessirin hayatı ve çalışmalarına odaklandığı görülmektedir. Böyle bir çalışmanın bizlere Arnavutluk'ta var olan tefsir ekolleri ve faaliyetleri konusunda açık ve kapsamlı bilgiler aktarmayacağı açıktır. Saygıdeğer yazar bu konuyu kişisel bakış açısı doğrultusunda ele aldığından dolayı, tefsir ekolleri ve müfessirleri ile ilgili vardığı sonuçların benim vardığım sonuçlara göre farklı olması gayet normaldir. Zira takip ettiğimiz çalışma usulleri de birbirinden farklıdır. Dr. İbrahim Bardhi'nin eserinin vurgulanması gereken yönü ise araştırma sırasında istifade ettiği zengin literatürdür. Yüce Allah'tan Dr. İbrahim Bardhi'yi mükâfatlandırmasını niyaz ederim!

Benim araştırmamla ilgili kısmen de olsa ilişkisi olan çalışmalar arasında Prof. Emin Behrami'nin Kuran'ın Arnavut diline dört çevirisini ele alan *Kuran'ın Dört Arnavutça Çevirisine İnceleme Yaklaşımı* adlı eseridir. Elbette bu çalışma yararlı ve faydalıdır. Yazarın ifadelerine göre onu bu kitabı telif etmeye iten neden, son yirmi yıl içinde yapılan Kuran

çevirilerinde tespit etmiş olduğu dilsel hataların varlığı ve aynı hataları yapmamaları için Arnavut araştırmacı ve talebeleri bu durum karşısında bilgilendirme isteğidir. Onun bu eseri, Kuran-ı Kerim'in Arnavutça çevirilerini dil ve konu açısından ele alan türünün ilk çalışmasıdır.

Araştırmamızla kısmen de olsa bağlantılı olan oryantal çalışmalardan Prof. Dr. Enes Kariç'in *Kuran Anlambilimi* adlı eseridir.⁴⁰ Bu çalışmada yazar, Malezyalı düşünür Nakib Muhammed Said Attas, Japon Oryantalist Toshihiko Izutsu ve diğer Batılı oryantalist ve önde gelen düşünürlerin önemli eserlerini incelemiştir. Bu eser yazar tarafından Arapça ve İngilizceden çevrilmiş çeşitli bilimsel araştırmaları kapsar. Büyük hacme sahip kitap biçim, anlam ve edebi açıdan akademisyenleri Kuran-ı Kerim'in mucizeleri hakkında yazdıkları en önemli konularla başlamaktadır. Ayrıca yazar kitapta ünlü reformcu düşünür Bosnalı Prof. Hüseyin Dozo'nun modern zamanlarda yapılan Kuran-ı Kerim ile ilgili yorum ve tefsir alanındaki reformist metodoloji ile ilgili görüşlerine yer vermektedir. Bu araştırmanın benim tezim için önemli olduğuna hiç şüphe yoktur. Çünkü kitap çağdaş dönemde Bosnalı âlimlerin ve düşünürlerin Kuran-ı Kerim'in tefsirini yapma ve ayetlerinin hikmetleri anlama konusunda harcadıkları ciddi çabalar sonucunda oluşturulan yeni eğilimleri ana hatlarıyla anlamamıza yardımcı olmuştur. Kuran-ı Kerim hakkında yaptığı araştırmalar ile tanınan Profesör Enes Kariç'in son zamanda kısa Boşnakça açıklamalarla birlikte Kuran-ı Kerim'in bir çevirisini yayınladığı bilgisi bizlere ulaştı. Yüce Allah'tan, O'na bu işte yardım etmesini ve muvaffak kılmasını dilerim!

Çalışmamızla yakından ilişkisi olan diğer bir eser, İngiliz oryantalist H. T. Norris'in *Balkanlar'da İslam, Avrupa ile Arap Dünyası Arasındaki Din ve Toplum* başlıklı kitabıdır.⁴¹

Çalışmada Arap, Arnavut, Slav, Macar ve Bulgarlar gibi Balkanlar'daki çeşitli toplumlar arasındaki ilişkileri tarihî ve dinî açıdan anlatılmaktadır. Ayrıca Müslüman doğunun Boşnak, Arnavut ve Makedon kültürel mirası ile yaşam üzerindeki etkilerinden de söz edilmektedir. Ayrıca bu çalışma, Balkan toplumlarda var olan cami, tekke, kütüphane, Müslüman şairler gibi Müslüman dinî varlığını incelemektedir. Yazar, daha sonra Balkanlardaki Tasavvuf hareketleri tarihini ve onların Bektaşî, Kadiri, Mevlevî, Halvetî, Nakşibendî, Melami gibi Orta Asya'da bulunan tasavvuf akımlarıyla olan ilişkilerini anlatmaktadır. Mısır valisi olan Mehmet Ali Paşa dönemine özel bir yer ayrılan kitapta Arnavutların Fas, Cezayir, Tunus, Suriye ve Mısır gibi Arap ülkeleri ile olan tarihsel ilişkileri vurgulanır.

⁴⁰ Enes Kariç, "**Semantika Kur'ana**"; Bunust, Sarajevo, 1998.

⁴¹ H. T. Norris, "**Islam in the Balkans- Religion and society between Europe and the Arab world**"; Hurst Company, London 1993.

Müslümanlar ile Balkanlar'daki diğer halklar arasındaki ilişkiyi inceleyen yazar, bu halkların ortak sorunları üzerinde de durmuştur. Bu ise Balkanların tarihî ve dinî olaylarının incelediği kitabın kısa bir özeti hükmündedir.

Burada sunulan bilgilerden anlaşıldığı üzere, bugüne kadar Balkan âlimlerinin tefsir yorumları, doktrinler ve tarih araştırmaları gibi ciddi herhangi bir çalışması yoktu. Bu nedenle hazırlamış olduğumuz bu çalışma ile önceki araştırmalar arasında hem usul hem de ele alınan konular açısından farklar bulunmaktadır. Bu nedenle, çalışmamızın başta Arnavut memleketleri olmak üzere tüm Balkanlarda Kuran ilimleri ile ilgili yapılan araştırmalarla ilgili yeni bilgiler ortaya koyduğunu düşünüyorum.

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

İnşallah, bu tezde uygulanacak olan yöntem, toplayabildiğimiz literatürün izin verdiği ölçüde, analiz ve eleştirel bir yaklaşımda bulunmak anlamına gelen endüktif, tarihsel, eleştirel ve analitik olması için özen gösterilecektir.

Arnavutça metinler Arapçaya kesin ve doğru şekilde çevrildikten sonra kendilerine karşı saygı duymakla birlikte Arnavut müfessirlerinin tefsir alanındaki görüşleri, akımları ve usulleri Kuran-ı Kerim, Peygamber sünnetleri ve Ehli Sünnet ve Cemaat esaslarına göre değerlendirilecektir. Böylelikle, tefsir alanıyla ilgili Arnavut âlimlerinin en değerli sözlerini bir araya getirmeye çalışacağız.

Yüce Allah'a sığınarak O'ndan yardım istiyorum! Ancak Yüce Allah Kadir'dir, Ali'dir ve Azim'dir!

İKİNCİ BAŞLIK

- **OSMANLI DÖNEMİNDE ARNAVUT
MEMLEKETLERİNİN SİYASİ DURUMU**

I. ARNAVUT MEMLEKETLERİNDEKİ OSMANLI İDARESİNİN ÖZELLİKLERİ

ARNAVUTLARIN TARİHİNE ELEŞTİREL BİR GİRİŞ

Arnavutluğun sınırları ile XX. yüzyıl başında Balkan ülkeleri tarafından zapt edilen etnik Arnavut memleketlerinin tarihlerinin araştırılması ve tahlilinin yapılması şüphesiz oldukça hassas ve zor bir konudur. Yaptığı çalışmada gerçekçi ve objektif olmayı isteyen bir araştırmacı, bunun gibi zor bir analiz için uzun süre çalışmalı; Arnavutluk ve Arnavut halkı tarihleri ile ilgili sağlam bilgilere sahip olmalıdır. Bunun yanı sıra araştırmacı antik ve çağdaş dönem Arnavut tarihiyle ilgili literatürü tanımalı ki, Arnavutlar ile ilgili önemli tarihi gelişmeleri karşılaştırarak tahlil edebilsin. Ancak bu şekilde Arnavutların tarih içindeki gerçek konumlarını anlamak mümkündür. Aksi takdirde onların tarihleriyle ilgili yanlış sonuçlar elde edilecektir.

Arnavut tarihi incelendiğinde göz önünde bulundurulması gereken ikinci önemli husus, Arnavut halkının eski ve çağdaş tarihlerini inceleyip okuyucuya takdim eden tarih çalışmalarının, Marksizm-Leninizm, Komünizm ve Panislawizm doktrinlerinin devletin resmi doktrinleri oldukları dönemde eğitim görerek uzman olarak yetişen düşünür ve tarihçiler tarafından hazırlanıp yazılmış olduğudur. Bunun sonucunda hazırlanan tarih çalışmalarının ateist ve Marksist-Leninist yöntemlere göre yazıldığını da unutmamak lazımdır. Bu tarihi kaynaklarda yazılanlardan bir örnek şu şekildedir: “Ancak diyalektik materyalizmin doğuşuyla tarih ilmi gerçek bir bilim hâline gelebildi...”⁴²

Balkan halklarının içinde yaşadıkları tarihi, siyasi, toplumsal ve dinî şartları tanımanın ve yeni ortaya çıkan durumlara karşı Arnavut âlimlerinin direnişleri sonucunda, gelecek bölümlerde ele alınacak olan ve Arnavutlar arasındaki Kuran çalışmaları alanında ortaya çıkan eserleri incelemenin, entelektüel ve dinî mahiyetli doktrin ve akımları daha sağlam ve daha doğru bir şekilde anlamamıza yardımcı olacağını düşünmekteyim. “Tarihi birikimin farklı şekillere göre yeniden okunması tarihçinin görevi ise”⁴³, vatani ve dini

⁴² “**Historia e Popullit Shqiptar**” (*Arnavut Halkın Tarihi*); Tirana Devlet Üniversitesi, Dil ve Tarih Enstitüsü, baskı III, cilt I, s. 10.

⁴³ Justin MacCarthy, “**Death and Exile-the ethnic cleansing of Ottoman Muslims**”; 1821-1922, 3-rd ed. USA,1999, s. 3.

önemseyip onlarla gerçekten ilgilenmek Müslüman araştırmacının tamamlaması gereken bir görevdir.

Önceki yıllarda yaşayan ve değişik meslekleri ifa eden Arnavutlar “hem akıllarında, hem de kalplerinde Arnavut tarihinin resmi versiyonunda bulunan Marksçı-Leninci aldatıcı yalanlar ve teoriler tarafından zehirlendi.”⁴⁴

*“Arnavut tarihinin yazılış şekli hala Slav-Rus efsaneleri ile Sovyet komünistlerin hedef ve amaçlarına hizmet etmektedir.”*⁴⁵

Bu dünya görüşü Arnavut tarihi kaynaklarında açıkça görülmektedir.⁴⁶

Burada aktarılanlar, tarih kaynaklarında talihsiz bir takım çarpıtmaların yapıldığını göstermektedir. Bu düşünceyi desteklemek için şu iki örnek verilebilir:

1. *Arnavut Tarihi* adlı kitapta şöyle yazılmaktadır: *“Olayların meydana geldikleri zaman diliminin toplumsal ve iktisadi gelişmelerini sağlam bir şekilde dayanak olarak kullanmadıkları müddetçe tarihteki siyasi ve kültürel gelişmelerin tahlilinin doğru şekilde yapıp anlaşılamayacağını iddia eden Marksçı-Leninci teoriyi esas alan çağdaş dönem Arnavut tarihçileri bu teoriye dayanıp onu çalışmalarında önder saymışlardır.”*⁴⁷

2. *Arnavut Halkı Tarihi* adlı kitapta ise şöyle yazıyor: *“Tarih ancak maddeci-diyalektik usulünün ortaya çıkmasıyla kelimenin tam anlamıyla bir bilim dalı olabildi.”*⁴⁸

Yani, Arnavut Marksçıların oluşturdukları kavramlara göre tarih alanı ancak materyalist ve diyalektik usulün ortaya çıkmasıyla bir bilim haline gelmiştir. Bu usulün ortaya çıkışından önceki dönemde tarihi gerçek anlamıyla anlamak mümkün değilmiş!

Araştırmacı Prof. Ali Cureyişi, komünistlerin tarih bilimi ile ilgili tutumlarını şöyle açıklamaktadır:

“Diyalektik genel olarak iki şey arasında meydana gelen çatışma, özel olarak maddeyi oluşturan parçalarının birbiriyle, evrenin değişik kısımlarının birbiriyle veya toplum içindeki tabakaların birbirleriyle çatışma halinde oldukları prensibine

⁴⁴ Tajar Zavalani, “*Historia e Shqipnisë*” (Arnavutluk Tarihi); Londër 1957, s. 9-11.

⁴⁵ Tajar Zavalani, “*Historia e Shqipnisë*” (Arnavutluk Tarihi); s. 9.

⁴⁶ “*Historia e Shqipërisë*” (Arnavutluk Tarihi); Tirana Devlet Üniversitesi, 1959, cilt 1.

⁴⁷ “*Historia e Shqipërisë*” (Arnavutluk Tarihi), Arnavutluk Akademisi, Dil Enstitüsü, Tiranë, 1984, s. 19; “*Historia e Popullit Shqiptar*” (Arnavut Halkın Tarihi); cilt 1, s. 10.

⁴⁸ “*Historia e Popullit Shqiptar*” (Arnavut Halkın Tarihi); cilt 1, s. 10.

dayanmaktadır.”⁴⁹

Fakat Prof. Ali Cureyşi'nin de altını çizdiği gibi, bilim bu prensibi asla ispatlayamamıştır:

*"Diyalektik maddecilik gerçek olan bilimin deneyleri tarafından onaylanamadı. Bilim vasıtasıyla keşfolunanlar %7, hala keşfolunmayanlar ise %93 seviyesindedir. Marksın ileri sürdüğü ve insanı ancak madde bağlamında bilmekle yetinmesi gerektiğini savunan görüşü, o zaman çağdaş dönemde yaşayan birinin ancak gerçeklerin % 7'siyle yetinmesi gerektiğine işaret eder ki bu anlamsız bir şeydir.”*⁵⁰

Kuran-ı Kerim'in Marksçılık teorisine gelince, Kuran'ın bu tür bir felsefeyi tamamen reddettiği bilinmektedir. Her şeyi çift olarak yaratan Allah bu gerçekle ilgili Kuran-ı Kerim'de şöyle buyurmaktadır:

"Her şeyden de çift çift yarattık ki, düşünüp öğüt alasınız.”*Zariyat Suresi:49*

Bir başka ayette ise şöyle buyrulmaktadır:

"Yerin bitirdiklerinden, insanların kendilerinden ve henüz mahiyetini bilmedikleri şeylerden bütün çiftleri yaratan Allah'tı tesbih ve takdis ederim”. Yasin Suresi:36

Yukarıdaki ayetlerden insan, hayvan, bitki ne olursa olsun her tür mahlûkatin çift olarak yaratıldığını anlamaktayız. Bu durum ise hem Allah'ın kudretini, hem de mahlûkata var olup hayatlarını sürdürmeleri konusunda şart koştuğu anlamına gelmektedir. Böylece her şeyin diyalektik maddecilik esasına göre yaratıldığını ileri süren bir görüş olan Marksizm'in batıl olduğu anlaşılmaktadır. Tarihi, bu usule göre yorumlamak da sonuçsuz bir girişimdir. Zaten Karl Marks'ın bile⁵¹ hayatının son yıllarında bu görüşten vazgeçtiğini onun en yakın arkadaşı ve destekleyicisi olan Engels ikrar etmiştir.⁵²

Bazı araştırmacılar ise, Arnavut tarihi metinlerinin hazırlanmasında Avrupalı oryantalistlerin etkilerinin büyük olduğu gerçeğine dikkat çekmek

⁴⁹ Ali Cureyş, **“Drejtimet intelektuale bashkëkohore”** (Modern entelektüel eğilimler); s.182.

⁵⁰ A.g.e., s. 162.

⁵¹ Karl Marx'ın hayatı ve çalışmaları hakkında bakınız William Simpson and Martin Toma, **“Europe, 1783-1914”**; Routledge-Taylor and Franciz Group, London and New York, 1st pub. 2000, s. 253-255.

⁵² Bakınız dr. Said Ramadan Buti, **“Nakzul-Evham El-Maddiyye el-Cedeliyye”**; Darul-Fikri, Dımaşk, baskı II, 1986.

istemişlerdir.⁵³ Marks'ın teorisine göre insanın ruhu diye bir şey yoktur. Çünkü ruh ne dokunulabilen, ne de görülebilen bir varlıktır.⁵⁴ Tarihi anlamak konusunda Marksçı-ateist usulün geçersizliğini anlayıp onun batıl olduğunu inandığımızda, tarihi anlamak için alternatif bir usul olarak neyi kabul edip önerebiliriz?

Bizim de fikirlerine katıldığımız bazı araştırmacılara göre sadece Marksçı usul değil, sadece coğrafya, biyoloji, iktisat, toplum, psikoloji veya siyasetin esas alındığı usuller ile de tarihi anlamak mümkün değildir. Bunlardan hiçbiri tek başında tarihi bütün ve mükemmel bir şekilde açıklayamazlar. Onu ancak objektif olan İslam usulüyle anlamak mümkündür. Bu gerçeği kavrarsak o zaman önümüzde ancak Allah'ın mutlak iradesine, bu dünya ile diğer dünya arasındaki irtibata ve insan iradesinin prensibine dayanan İslam usulü kalmaktadır. Yukarıda sayılan diğer usuller, İslam usulünün şu üç prensibini tamamlar niteliktedir.⁵⁵

Yukarıda söylenenlerden kısaca şöyle bir sonuca varılabilir:

Komünist dönem tarihçileri tarafından Marksçı usule göre yazılan ve resmîyet arz eden Arnavut tarihi, özellikle Balkanlardaki İslam ve Müslümanlar ile ilgili konularda objektifliğini yitirerek gerçek olmayan şeyleri doğru olarak takdim etmektedir.⁵⁶ Bu noktada haklı olarak şu soru sorulabilir: Bunu anladıktan sonra yapılması gereken şey nedir?

Bence ateist, Marksçı ve Leninci usullere göre yazılan ve genelde ilahi olan her şeyi özellikle de İslam dinine tamamen saldıran söz konusu laik, ateist ve sapkın tarihleri tamamen reddetmemiz gerekir. Arnavut tarihinin objektif olan Arnavut tarihçiler tarafından gözden geçirilip yeniden yazılması gereklidir. Bu çalışmada Müslüman tarihçilerinin katkısı ortaya konulmalıdır.

Arnavutların Ortaçağ ve yakın dönem tarihleri ile Osmanlı tarihi arasında güçlü bağları bulunmaktadır. Bu yüzden Arnavutların eski ve yeni

⁵³ Enver Cundi, “Tashihu Ekberi Hatain fit-tarihi'l-Islami-Es-Sultan Abdulhamid Es-sâni ve'l-Hilafetu'l-Islamijeti”; Kahire, Darul-Kutubis-Selefiyye, baskı 1,1407, s. 7.

⁵⁴ A.g.e., s. 21.

⁵⁵ A.g.e. 38-39; Halil Imaduddin, “Med'hal ila Islamiyyetil Ma'rifeti mea Iktirahi Islamiyyetih-Tarih”; İslam Fikri Uluslar arası Enstitüsü, I.I.U. Malaysia, baskı 1, 1990, s. 50-90.

⁵⁶ 1954, 1965 ve 1984 yılında hazırlanan tarih konulu çalışmalar ile 1989 ile 2000 yılları arasında yayınlayan kitaplar kıyaslandığı zaman iki döneme ait eserlerinde arnavut tarihi formüle şeklinde marxçı-leninçi usulü görülecektir. Bu Marxçı-Leninçi usulünün özelliklerinden biri, İslam ve osmanlılara karşı yapılan ağır suçlamalardır. Bu kitaplarda osmanlılar arnavut toprakları kılıç zoruyla işgal ettiler ve buraya arapların dini getirdiler (İslam dini demiyorlar). Bu da Arnavutlukta tarihin hala eski sistemin gereksinimlerine göre yazıldığını göstermektedir.

tarihlerini Osmanlı Devleti'nin tarihi bilinmediği müddetçe sağlam ve kesin şekilde anlamak mümkün değildir. Maalesef bu, Arnavutlar arasında genel bir tutum halini almıştır. O da, Osmanlı tarihi ve hâkimiyetine karşı prensip olarak menfi tutum takınılmasıdır. Bence Arnavutlar arasında bu tutumun yaygınlaşmasının her şekilde desteklenmesinin temel amacı, Arnavutları İslam dininden soğutmaktır. Sözü edilen tutum o kadar güçlüdür ki, Batılı objektif tarihçilerin Osmanlı tarihiyle ilgili yanlış sonuçlara varmalarına da sebep olmuştur. Bu olaya işaret eden ünlü Türk tarihçi Prof. Mehmet Maksudoğlu bununla ilgili şunları yazmaktadır:

*"Batılı araştırmacılar Osmanlı'nın özgün tarihi kaynaklarını az kullandılar. (Bu Arnavut tarihçileri için de geçerlidir, H. Hoxha) Osmanlıların gerçek tarihi başka, o tarihle ilgili yazılanlar ise bambaşkadır. Bir yerin veya halkın tarihi, uzman ve objektif olamayan yabancı tarihçiler tarafından yazıldığı müddetçe onu gerçek şekliyle bilmek mümkün değildir."*⁵⁷

Sözü edilen tarihi çarpıtıcı şekilde yazmak usulü, Arnavut tarihçilerin çoğunda görülmektedir. Bu usulü seçmeyenler ise sayıca ve tanınmışlıkça azdır. Laik ve ateist Arnavut tarihçileri, Osmanlı Devleti'yle ilgili ağır, bilim dışı ve çetin sözler kullandıkları zaman büyük bir hata yapmışlardır. Onlar Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında kalan Arnavutların bu durumdan hiçbir yarar görmediklerini ileri sürmüşlerdir. Bu iddianın hem bilimsel, hem de tarihi açıdan kabul edilemez olduğu açıktır. İslam dinini çarpıtmak isteyen bu iddia, gelecek nesillerin İslam ve Müslümanlara karşı nefret duymalarını amaçlamaktadır.

Bu nefret edici ithamları Arnavut tarih kitaplarında Osmanlı Devleti ile ilgili kullanılmış olan *Osmanlı işgali, barbar Türkler, imha edici Türk hâkimiyeti, Türk milliyetçiliğinin baskısı, Türk boyunduruğu, Boğaziçi hastası, kokmuş Türk hükümeti* gibi ifadelerde görmek mümkündür.⁵⁸ Bütün bunlar, tarihi gerçekleri çarpıtmak isteyen gerçek dışı ve yalan sözlerdir. Osmanlıların Arnavutlar üzerindeki hâkimiyetinin gerçek tarihini ortaya çıkartmak isteyen bazı objektif tarihçilerin ise şu argümanları ileri sürdükleri görülmektedir:

1. *"Osmanlılar Balkanlara geldiklerinde Arnavutların büyük çoğunluğu Sırp, Bulgar, Yunan ve Bizans'ın işgali altında can çekişiyordu."*⁵⁹ Sözü edilen milletlerin hâkimlerinin Arnavutlar için Osmanlı

⁵⁷ Mehmet Maksudoglu, "Ottoman history based mainly on Ottoman sources"; International Islamic University, Malaysia, 1993, s. 4-9.

⁵⁸ Bedrush Shehu, "Çështja shqiptare në vitet 30 të shek. XX" (XX asrın ilk otuz yıllarında Arnavut meselesi); Priştine Albanoloji Enstitüsü, Priştina 1990, s. 35.

⁵⁹ A.g.e., s. 51.

Devleti hâkimiyetinden daha tehlikeli olduğu bilinmektedir.

2. Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki hâkimiyeti, Arnavut halkının Slav, Yunan, Bulgar ve Bizanslılar tarafından asimile olunmasına karşı bir kalkan idi. Balkanlardaki Sırp, Bulgar ve Yunan prensliklerini ortadan kaldıran Osmanlı Devleti⁶⁰ bunu yaparak hem Arnavutları korumuş, hem de onların Yunan, Sırp ve Bulgarlar tarafından asimile edilmelerine engel olmuştur.

3. Osmanlı Devleti sadece Türk halkına has bir düzen değildi. O Araplara, Kürtlere, Arnavutlara, Yunanlılara, Boşnaklara, Sırpçılara, Hırvatlara ve Yahudilerin millî ve dinî unsurlarına karşı müsamahakâr bir yapıya sahipti. Hatta Osmanlı Devleti'nin mali işleri Yahudiler tarafından yönetilmekteydi.⁶¹

4. Dinde zor kullanmayan Osmanlı Devleti, hiçbir reayaya karşı İslam dinine girmeleri için baskı ve güç kullanmamışlardır. Sırpçılar Arnavutları Ortodoks yapmak için kullandıkları vahşi baskıları tarihten öğrenmekteyiz. Arnavutlar, İslam dinine hiçbir zorlama olmadan kendi istekleriyle iki şahidin hazır bulunduğu Şer'i mahkemede kadının önünde şahadet getirerek girmişlerdir. Bunu onaylayan ve gösteren pek çok mahkeme hücceti bulunmaktadır.⁶²

Bu tarihi belgelere rağmen Arnavut araştırmacıları ve tarihçileri, Arnavut Üniversiteleri'nde okuyan öğrencilere İslam dininin Arnavutlar arasında zor kullanılarak yayıldığını ve bu baskılar olmadığı takdirde Arnavutların asla İslam dinine girmemiş olacaklarını anlatmaktadır! Şüphe yok ki, bu yaklaşım Hristiyan Katoliklerin haçlı söylemlerinden kaynaklanmaktadır. Maalesef, Arnavut Müslümanları arasında bu görüşü canlandırıp yaygınlaştırmak isteyen bazı entelektüellerin bulunduğu görülmektedir. Bu sayede, Arnavutlar arasında var olan ve asırlardır süren dinî hoşgörü ve bir arada yaşama kültürünü zehirleyerek değişik dinlere tabi Arnavutlar arasında düşmanlık duyguları yerleştirmeye çalıştıklarına ve Müslüman Arnavutların "güya" atalarının inancı olan eski Katolik dinine dönmeleri gerektiği fikirlerinin yeşermesi için de belli Avrupa misyoner çevrelerden yardım aldıklarına şüphe yoktur.

⁶⁰ Nesim P. Alpan Kaci, "Shqiptarët në Perandorinë Osmane" (*Osmanlı İmparatorluğunda Arnavutlar*); Albin, Tiranë 1997, s. 35, 41, 125; Sami Frashëri, "Shqipëria ç'ka qenë, ç'është e çdo të bëhetë" (*Arnavutluk ne idi, nedir, ne olacak*); s. 36.

⁶¹ Skender Rizaj, "Kosova gjatë shekujve XV-XVI-XVII, administrata, ekonomia, shoqëria dhe lëvizja popullore" (*XV-XVI-XVII yzyyullar boyunca Kosova: İdari, iktisat, toplum ve demografi*); s. 283-284.

⁶² A.g.e., s. 471-472.

5. Birçok Arnavut araştırmacının iddia ettiği Arnavut halkının İslam dinine girmesinin onların Türkleştirmesine yardım ettiği görüşü de doğru değildir. Tam tersine, Arnavutların Sırlar ya da Bizanslılar tarafından mahkûm edilmeleri onların manevi ve millî hüviyetlerinde değişiklikler meydana gelmesini beraberinde getirmiştir. Sırların ve Yunanların kullandıkları dil, kilisede ayinlerin yapıldığı dil idi. İslam dininde ise, durum farklıdır. Çünkü hâkim olan Osmanlı Devleti'nin konuştuğu dili Türkçe iken, dinî hayatın ve İslam dininin dili Arapça idi. Bu durum, Arnavutların dil ve milliyetlerinin asimile tehlikesi altında kalmamasını sağlamıştır.⁶³

6. Osmanlı Devleti hiyerarşisinde Arnavutlara birçok mevki ve makam verilmesine karşın, Ortaçağ dönemi Sırp Krallığı'nda, hatta XX. yüzyılın ilk yıllarında bile Arnavutlara devlet memurluğunda önemli sayılabilecek makamlar verilmemiştir.

7. Osmanlı Devleti ile ilgili Arnavut tarih literatüründe bu gibi gerçek dışı ve apaçık yalanlara yer verdiklerinden dolayı Arnavut entelektüel ve araştırmacılarının kendilerini mahçup hissetmeleri gerekir. Eskiden Sırların ve Yunanların, son dönemde ise Sırların Kosova, Bosna ve Makedonya'da Arnavut halkını sürgün etmeleri Osmanlı döneminde yaşanmamıştır.⁶⁴

8. İslam ve Müslümanların en azılı hasımları olan Katolik papazlarının da kabul ettikleri gibi tarihi olarak Osmanlılar Arnavut memleketlerine işgalci olarak değil, "arber" olarak bilinen Arnavut beyleri arasındaki iktidar çatışmalarını ve rekabeti durdurmak için Arnavut önderleri tarafından davet edilmişlerdir.⁶⁵ Bu ise bugünkü Arnavut tarihçilerin eskiden olduğu gibi günümüzde de göz ardı edemeyecekleri bir gerçektir.

Yazdıklarımaya inanarak iddia ediyorum ki, eğer tarih objektif bir şekilde yeniden okunursa, o zaman onu gerçek dışı unsurlardan arındırmak mümkün olacaktır. Böylelikle, gelecek nesiller bu akıl almaz tarihi açıklamalarla baş

⁶³ Hysamedin Feray, **Skice e mendimit politik shqiptar**, (*Arnavut Siyasi Görüşlerin Taslağı*), s. 53; Shefqet Dibrani, "**Feja në shërbim të kombit**" (*Vatan hizmetine din*) nê: [www.yahooogroups.com/feja në shërbim të kombit](http://www.yahooogroups.com/feja_në_shërbim_të_kombit); Ali M. Basha, "**İslami në Shqipëri gjatë shekuļve**" (*Asırlar boyunca Arnavutlukta İslam*); s. 19.

⁶⁴ A.g.e., s. 56, "**The truth on Kosova**", Arnavutluk Bilim Akademisi, Tarih Enstitüsü, Tirana 1993; Milan Suflay, "**The Illyrians, the Albanians and the Slavs, problems of continuity and symbiosis**", s. 71; E. Pllana, "**The Deportation of Albanians from the territory of Sanjak, of Nish, of Kosova**", s. 73; Z. Shtylla, "**The Deportation of Albanians in Yugoslavia after the Second World War 1950-1966**", s. 222; Vaso Çubriloviq, "**The Problem of minorities in the new Yugoslavia**", s. 30; Poullton Hough and Farouki; Suha Taji, "**Muslim identity on the Balkan state**", s. 168-169.

⁶⁵ Gjergj Gashi, "**Arbëria dhe Vatikani**" (Arnavutluk ve Vatikan), s. 9; Nicollas Costa, "**Albania an European Enigma**", s. 8; Stavro Skendi, "**Zgimi Kombëtar Shqiptar**" (*Arnavutların Milli Uyanışı*), Phoenix, Tiranë, 1967, s. 17.

başa kalmayacaklardır. O zaman, Osmanlıların işgalci değil de fatih olarak Balkanlara geldikleri ve Osmanlı Devleti'nin Arnavut milletine sunmuş olduğu imkânları bilecekler; zihinlerinde yaratılan gerçek dışı ve çarpıtılmış yorumlardan kurtularak İslam'ı olduğu gibi anlayacaklardır.⁶⁶

Müslüman olan Arnavutların, Arnavut milletinin en hâkim unsurunu oluşturduğunu bilerek göz ardı eden Arnavut araştırmacılar ve yazarlar,⁶⁷ savundukları Marksist bakış açıları ve kavrama usullerini esas alarak Arnavut tarihinde İslam dininin oynadığı rolü sıfıra indirmek istemişlerdir. Bu yaptıkları ilmi açıdan da makbul değildir. Ayrıca Balkan Savaşları sırasında, günümüzde bazı Asya ülkelerinde olduğu gibi, değişik milletlerin birbirine karşı savaş açmaları en güçlü etken idi.

Balkan halklarının tarihindeki dinî etkenleri yok saymak isteyen Batılı araştırmacılarından biri olan ünlü araştırmacı Justin Mac Carthy, kaleme aldığı çalışmalarıdan birinde şöyle yazmaktadır:

“1880 yılında Balkan, Anadolu ve Doğu Rusya'daki Arnavutların üzerine yaşadıkları topraklarının sınırları geniş idi. Balkan Müslümanlarının Yunanistan, Bulgaristan ve Yugoslavya'dan ya öldürülerek ya da gruplar halinde sınır dışı edilerek sayıları azaltıp yok edildi. Çoğu Türk milletinden, milyonlarca Müslüman öldü. Diğerleri ise zorla sınır dışı edildi. 1821 yılından 1922 yılına kadar beş milyondan fazla Müslüman evlerinden zorla alınıp uç ve bilinmeyen bölgelere sürgün edildi. Bir kısmı savaşıardan, bir kısmı yaşayacak bir yer bulmak amacıyla yaptıkları seferler sırasında açlıktan ve hastalıktan öldü. Anadolu, Balkan ve Kafkasya tarihlerini sağlam bir şekilde inceleyip anlamak için muhacir Müslümanların talihlerini göz önünde bulundurmak gerekir. Osmanlı Devleti

⁶⁶ Arnavut Tarihinin yeniden oluşturulması ve yazılması için yaptığımız istek, aslında saygıdeğer ünlü tarihçi prof. Dr. Muhamet Pirraku'nun iddiasının devamı ve onaylanmasıdır. Bu ünlü tarihçi Arnavut tarihinin yeniden yazılması ve yeniden okunması için 1989 yılında hazırladığı **"Prizren Birliğine Kadar Arnavutların Milli Kültürü"** adlı doktora tezinde savunmuştu.

⁶⁷ Bu çalışmanın tarihi ile ilgili girişi bizim islami bakış açısından yapmış olduğumuz bir araştırmadır. Bu satırların yazıldığı tarihe kadar **(2000-2003 yılları)** bu bakış açısından arnavut dili ve yabancı kaynaklara dayanarak yapılan ilk çalışma girişimidir. Bu tarihi giriş kısmı bu doktora tezimde gelecek olan bölümleri değerlendirmek konusunda yardımcı olacaktır. Ben bu bölümde tarihi olayları islami açıdan anlatmayı çalıştım. Ben bu konuda pozitif sonuçlara vardım. Ortaçağdan yeni dönem tarihine kadar yapılan tarihi araştırmalarında islam etkeni yok sayan kara elin ne olduğunu anladım. Tarihin genelinde islam dinin etkeni gözardı edilmiştir. Buna karşın çinli, japon, rus, sırp, alman, ingiliz hatta huristiyan arnavut tarihçileri bile arnavut tarihi araştırmalarında kendi dine ait etken göz ardı etmemişlerdir, hatta altını çizdiler. Benim savunduğum görüşüme göre, arnavut tarihi bu açıdan araştırılsaydı gelecek nesiller için değerli ve yeni sonuçlar elde edilecektir. Aynı zamanda arnavutlar arasında yaygın olan islam diniyle ilgili sapıtılmış imajını değiştirmesini olumlu etkileyeceğini düşünmekteyim.

tarihinde Müslümanların imha tarihinin önemli bir yeri vardır⁶⁸. Bu Müslümanlar milliyetçilik ve emperyalizmin kurbanları idi. Batılı tarihçiler (Arnavut tarihçileri dâhil – H. Hoxha) Balkan, Kafkasya ve Anadolu Müslümanlarının kara tarihleri hakkında bir şey yazmadılar. Sözü edilen yerlerde yaşayan halkların tarihleri Müslümanlarla ilgili dinî unsurlara değinilmeden yazıldı.”⁶⁹

Arnavut halkı tarihinin önemli bir kısmını oluşturan bu konunun neden Arnavut tarihçileri ile araştırmacıları tarafından ihmal edildiğini anlamak mümkün değildir. Üstelik Sırp Kilisesi'nin eskiden beri Arnavut milletine karşı oynadığı menfi rol ortadadır. Hatta bu kilise, günümüzde bile siyasi, coğrafi ve kültürel konulardan söz edildiği zaman aynı rolü oynamaya devam etmekte ve etraflı çalışmalara dayanarak Ortodoks Kilisesi ile onun geride bıraktığı kültürel mirası savunmaktadır. Katolik Arnavutların ibadetlerini engelleyerek onları vatanlarından göç ettiren Sırp Ortodoks Kilisesi, bu siyaseti 1314 yılından günümüze kadar sürdürmüştür.⁷⁰

Ünlü profesör ve araştırmacı Hüsamedin Feraj, Osmanlı Devleti hâkimiyeti sırasında süregelen bu olaylarla ilgili şunları yazmaktadır:

“Bugüne kadar yapılan tarihi araştırmalar Arnavutların Osmanlı Devleti'ne karşı giriştikleri isyanlarının ve hareketlerinin asıl müsebbibinin, Osmanlılara karşı küçük halkları teşvik eden Avrupalı devletler olduğunu göstermiştir. Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık hareketlerinin XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başına kadar sürdüğü görülmektedir.”⁷¹

Arnavutların Osmanlı Devleti'ne karşı başlattıkları isyanların nedenlerinden birinin din olmadığını iddia etmek doğru değildir. Aslında, bu iddianın tersi doğrudur.⁷² O dönemin ileri gelen Katolik Arnavut önderlerinin Sırp, Yunanlılar ve Bulgarlarla evlilikler yoluyla Ortodoks mezhebine geçtikleri tarihi bir gerçektir.⁷³ Bunu da Müslüman olan Osmanlı Devleti'nin karşısında güçlenmek için yapmışlardı.

Farklı dinlere mensup Arnavutlar arasında var olan tarihî hoşgörü ve barış havası içerisinde bu gerçeği gizlemek isteyenler bulunmaktadır. Farklı dinlere mensup Arnavutlar arasında var olan dinî hoşgörünün bir tür

⁶⁸ Parantez içindeki ifade benim yorumumdur. Kast ettiğim ise bu olayın arnavutlar arasında varoluşunu göstermek içindir.

⁶⁹ Justin McCarthy, “**Death and Exile-the ethnic cleansing of Ottoman Muslims**”; 1821-1922, USA, 3rd Printing 1999, s. 1-10.

⁷⁰ A.g.e., s. 43.

⁷¹ Hysamedin Feraj, “**Skicë e mendimit politik**” (*Arnavut Siyasi Görüşlerin Taslağı*), s. 46.

⁷² Bedrush Shehu, “**Çështje kombëtare shqiptare në vitet 30 të shek. XIX**” (*XX Asrın ilk otuz yıllarında Arnavut meselesi*); 5.

⁷³ Muhamet Pirraku, “**Kultura kombëtare**” (*Arnavutların Milli Kültürü*), s. 49.

ikiyüzlülük olduğunu ve Arnavutların ateist eğiliminin sembolü olarak "Arnavutların dini Arnavutçuluktur"⁷⁴ ilkesinin doğru olmadığını ifade etmek istiyorum. Bununla Arnavutların ulusal konularla ilgilendikleri gibi dinî konularla ilgilenmedikleri ima edilmek istenmiştir...

Katolik Arnavutlarının gönüllerinde Müslüman Arnavutlara karşı barındırdıkları gizli düşmanlık hala mevcut olup, unutulmuş veya terk edilmiş değildir.⁷⁵ Bu tarihî efsanenin, Osmanlıları kendi azılı hasmı sayan ve Arnavutların bütün yaşam alanlarının Osmanlıların Arnavutluk'a ayak basmalarından sonra daha kötüye gittiğini ifade eden Marksist ve komünistler tarafından Arnavutların kalplerine yerleştirildiğine şüphe yoktur. Hiç şüphesiz bu, komünistlerin ortaya attıkları ve gerçek ile ilgisi olmayan başka bir yalandır.

Arnavutların tarihi ile ilgili okuduğum, çalıştığım ve araştırdığım kadarıyla, Arnavut Katoliklerin Müslüman Arnavutlara karşı kalplerinde besledikleri nefret duygularının uzun zamandır var olduğu açıkça görülmektedir. Bu bağlamda, tarihçi Georges Castellan diyor ki:

“Sünnî İslam’ın bir taraftan Bektaşî tarikatıyla,⁷⁶ diğer taraftan görünüşte Müslümanlığı kabul eden (Katolik ve Ortodokslar), Osmanlı Devleti yöneticileri karşısında Müslüman ismi, kendi aralarında Hıristiyan adı kullanan, yani iki adı taşıyan kişilerle karşı karşıya kaldığını belirtmek gerekir. Ortodoks Yunanistan ile Katolik Avusturya ve İtalya Devletleri’nin ve onların gönderdikleri din adamlarının tahrik ettikleri, değişik dinlere mensup Arnavutlar arasında meydana gelen çekişme ve çatışmaları destekleyen din nefretini ve taassubu ortadan kaldırmak için sözü edilen dini hoşgörü yeterli değildi.”⁷⁷

⁷⁴ Bu iddia gerçek değildir. Bizde asla buna katılmıyoruz. Bu iddianın ne dini, ne de mantıklı dayanağı vardır. Bütün ilahi dinlere karşı olan bu iddiayı kesin bir dille reddediyoruz.

⁷⁵ John Swire, “**Albania-the rise of a Kingdom**”; s. 34-40; Sami Frashëri; **Vepra 9: “Personalitetet shqiptare në Kamusul-A’lam”** (*Eserler 9, Kamusul-alam’da Arnavut Şahsiyetler*), çeviren Mehdi Polisi, Logos-A, Shkup 1994, s. 33.

⁷⁶ Bektaşîlik tarikatı ile ilgili bu eserin müellifinin bir eseri vardır. Kitabın ismi “*The Bektashi Sufi Order: General Survey of its History and Doctrines*”.

⁷⁷ Georges Castellan, “**Histori e Ballkanit, shek. XIV-XX**” (*Balkanların Tarihi, XIV-XX yüzyıllar*), Çabej, Tiranë 1991; s.128.

II: OSMANLI DEVLETİNİN İDARİ YAPISININ ÇÖKÜŞÜ VE BU ÇÖKÜŞÜN ARNAVUTLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Araştırmamızın bu kısmı büyük bir öneme sahiptir. Çünkü daha önce bahsettiğimiz gibi, Arnavutluk tarihinin Osmanlı Devleti'nin tarihi ile yakından bağlantısı bulunmaktadır. Geçmişimizde çok sayıda Arnavut'un Osmanlı Devleti'nde üst düzey makamlara geçtikleri ve önemli mesleklerle meşgul oldukları bilinmektedir. Arnavutlar Osmanlı Devleti'nde vezir, sadrazam⁷⁸ ve şeyhülislam olmuşlardır. Bazı önemli bilim adamlarının çalışmaları ve istatistikleri şimdiye kadar bilinen kırka yakın Arnavut'un Osmanlı Devleti'nin hiyerarşisinde önemli makamlara ve görevlere geldiklerini göstermiştir. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nde meydana gelen herhangi bir olumlu ya da olumsuz gelişme veya değişiklik siyasi, ekonomik, sosyal ve dini açıdan Arnavutlara yansımaktaydı.

O dönemde hâkim olan politik ve sosyal koşulları araştırmak amacıyla bizim araştırmamızda da bu konu üzerinde durulacaktır. Bu araştırmada ele alınan diğer önemli bir konu da, Osmanlı Devleti'nin yıkılışının zirveye ulaştığı dönemde Müslüman âlimler önderliğindeki halkın, Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ve ayaklanmasıdır. Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ gibi Balkanlar'da yoğun Katolik ve Ortodoks nüfusa sahip ülkeler büyük devletlerin yardımıyla Osmanlılardan bağımsızlık kazanmaya çalışırken; diğer taraftan Arnavut memleketlerinin Kuzey, Güney ve Doğu topraklarını sınırları içine alarak devletlerini genişletmek istiyorlardı. Bu döneme, aynı zamanda, Tanzimat ve idari reformlar gibi Avrupa ülkeleri ile yaptığı her türlü anlaşmayı kabul ederek zayıfladığını gösteren Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupalıların hareketleri damgasını vurmuştur. Bu siyasi durumun yanı sıra, Arnavutlar aynı zamanda coğrafi ve ulusal risklerle karşı karşıya bulunmaktaydı.

Bu gerçeği kavradıktan sonra, altı yüzyıl süren büyük ve güçlü Osmanlı Devleti'ni zayıf ve çökmüş bir devlet haline getiren neden ve faktörleri anlamak için bu üzerinde derinleşmeyi yararlı görmekteyim.

Konuya ünlü Iraklı tarihçi Prof. Dr. Imaduddin Halili'nin sözleriyle başlamanın önemli olduğunu düşünüyorum. O bu bağlamda şöyle yazmaktadır:

⁷⁸ Sadriazam bugünkü anlamında başbakan gibi bir görevdir. Bu mevki için başka sıfatlar da kullanılmıştır. "**Sadrul-ali**", "**Sahibu'd-Devle**" gibi sıfatlar. Bakınız Suheyl Şaban, "**el-Mucem el-Mevsui lil-Mustalahat el-Osmaniye et-Tarihiyye**"; Riyad, Biblioteka El-Melik Fehd-el-Vataniyye, baskı I, 2000, s. 143.

"Son çöküş ve savaş meydanından yok olmak anlamına gelmeyen zayıflama dönemi aniden veya kısa bir süreden sonra değil, yüzyıllar boyunca süren çeşitli faktörlerin sonucu olarak meydana gelmiştir. Bu olay tek bir faktörün değil, birbiriyle bağlantılı olan birçok faktörün etkilemesi sonucunda gerçekleştirilmiştir. Gerçeği anlamak için bütün bu faktörler ayrı-ayrı analiz edilmelidir. Çeşitli dini, siyasi, idari, ekonomik, sosyal, coğrafi ve etik faktörlerinden dolayı uygarlık sakin bir şekilde ortadan kaybolup yok olmuştur."⁷⁹

Konuyla ilgili literatür üzerinde yapmış olduğum çalışma ve araştırmalara dayanarak, sözü edilen faktörler aşağıdaki şekilde tasnif edilebilir:

- Bazı görüşlere göre, Osmanlı Devleti'nin zayıflamasındaki en büyük faktör, Osmanlı Devleti'nin sanayi ve askeri alanda Avrupa'nın gerisinde kalmasıydı.⁸⁰
- Diğerlerine göre, Osmanlı Devleti'nin çatısı altında yaşayan eski halklar arasında ortaya çıkan ulusal duygular neticesinde onların Müslümanlara göre kendilerini üstün ve mağrur hissetmeleri Osmanlı Devleti'nin çöküşünü en çok etkileyen faktördür. Bu uluslaşma hareketi 1821 yılında patlak veren Yunan isyanı ile başlamıştır.⁸¹
- Başka bir görüşe göre, Balkan Hıristiyanları ya da Osmanlı Devleti'nin çatısı altında yaşayan Hıristiyanların bağımsızlık kazanmalarına ve Osmanlı Devleti'nin büyük bir yıkım yaşamasına en çok etki eden faktör, Rus-Panislavizm dini hareketinin arkasında duran Rus krallığının yaşadığı askeri, siyasi ve dini gelişmelerdir.⁸²
- Rüşvet ve bazı yerel yöneticilerin⁸³ yaptıkları yolsuzlukların yayılması da bir etken olmuştur. Özellikle Osmanlı'nın son padişahlarının döneminde, devletin ilk on sultanının zamanında olduğu gibi şeriat yasalarının uygulanmadığı bilinmektedir. Bunun sonucunda Osmanlı'nın son döneminde din ahlakı bozulmuş ve şeriat kuralları layıkıyla uygulanmamaya başlamıştır. Bu faktörlerin Osmanlı egemenliğinin yok edilmesinde önemli ölçüde etkili oldukları anlaşılmaktadır.⁸⁴

⁷⁹ İmaduddin Halil, "**Havle Avamili Tedehvuril-Hadaretil-Islamiyye**", "El-Teccid" isimli ilmi dergi, İslam Uluslar arası Üniversitesi, Malezya, sene VIII, 2000, s. 9-49.

⁸⁰ Justin McCarthy, "**Death and Exile**", s. 5-6; Hough Poullton, "**Muslim Identity and the Balkan State**", s. 15.

⁸¹ Önceki bölümlere bakınız.

⁸² Önceki bölüme bakınız, s. 13, 14, 18.

⁸³ John Swire, "**Albania the rise of a Kingdom**", s. 17; Elez Biberaj, "**Albania a socialist maverick**", s. 13.

⁸⁴ Mehmet Maksudoglu, "**Ottoman history based mainly on Ottoman sources**", s. 340-346.

- Asya, Avrupa ve Afrika gibi üç kıtada siyasi ve askeri alanda genişleme yaşayan Osmanlı Devleti'nin sürekli devam eden yüksek maliyetli savaşlar neticesinde ihtiyaç duyulan insan gücü ve savaş malzemesini karşılayamamasından dolayı hâkim olduğu ülkeler üzerindeki kontrolünü yitirmesidir. Osmanlı Devleti'nin beş yüz yıllık fütihat ve savaş tarihinde sadece 28 yıllık bir sürede herhangi bir mücadeleye girmemişti.⁸⁵
- Batı hayat tarzına özenen bazı sultanların büyük saraylar inşa etmeleri, lüks yaşam sürdürmeleri ve büyük harcamalar yapmaları, Osmanlı Devleti'ni önemli ölçüde zayıflatmıştır. Sefahat hayatında istekleri bitmek bilmeyen bu birkaç sultan, Osmanlı devletini öylesi büyük borçlara sürüklediler ki, Osmanlı devleti Sultan Abdülmecit zamanında büyük bir iflas yaşadı.⁸⁶
- Dini ve idari sorumluluklardan kaçınan bazı sultanların Müslüman âlimlerin kendilerine söyledikleri tavsiyeleri göz ardı etmeleri de Osmanlı Devleti'ni önemli ölçüde zayıflatan önemli faktörlerden biri olarak kabul edilir.⁸⁷
- Bazı âlimlere göre, Osmanlı Devleti'nin çöküş ve gerileme dönemi ünlü Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümünden, yani 1566 yılında itibaren başlamıştı.⁸⁸
- Bazı âlimler göre ise, son dönem Osmanlı Devleti, devlet içinde yaşayan ve Müslüman isimleri kullanan Balkan Yahudileri tarafından başlatılan ve onlar tarafından desteklenen Türklük fikrini ulusal siyaset konumuna getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin bünyesinde bir bomba gibi patlayan bu fikir, devletin küçük parçalar haline ayrılarak bölünmesine neden olmuştur. Müslümanlar bugün halen bu fikrin sonuçlarını yaşamaktadırlar.⁸⁹

⁸⁵ Hysamedin Feraj, “**Skicë e mendimit politik shqiptar**” (*Arnavut Siyasi Görüşlerin Taslağı*), s. 68-77.

⁸⁶ A.g.e., s. 95.

⁸⁷ Georges Castellan, “**Histori e Ballkanit, shek. XIV-XX**, (*Balkanlar Tarihi, XIV-XX yüzyıllar*), s. 217-218; Necip P. Alpan-Nesim Koci, “**Shqiptarët në Perandorinë Osmane**” (*Osmanlı İmparatorluğunda Arnavutlar*); s. 22-23.

⁸⁸ A.g.e., s. 176.

⁸⁹ Bu benim (**merhum**) hocam ve danışmanım olan, Malezya Uluslararası İslam Üniversitesinde Kuran ve Hadis İlimler Bölümünde okutman olan saygıdeğer Iraklı prof.dr. Muhamed Behaaddin Huseyn'in görüşüdür. Doktora tezimin bilimsel kurulun üyesi olması benim için bir şeref vesilesidir. Bana vermiş olduğu ilmi tavsiyeler ve önerileriyle tez aşamasında anlatılmayacak derecede yardımcı oldu. Katkılarından dolayı Allaha kendisini mükafatlandırması, bizi de onun ilim seviyesine ulaştırması için dua ederim!

- Son olarak, bizim düşüncemize göre Osmanlı Devleti'ni zayıflatıp yıkan en etkili faktörlerden biri Tanzimat adına yapılan idari ve anayasal reformların resmen ilan edilmesidir.

Bu dönemin en başından itibaren Osmanlı Devleti sadece çöküş yaşadı. Bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasına ve yıkımına yol açan bazı iç ve dış faktörlerdir. Bu dini ve insani trajedi hakkında mutlak gerçeği, sadece Yüce Allah bilir!

Osmanlı döneminde, Arnavutların mutlak bir şekilde reddettikleri ve kendileri için en ağır ve en zor kanun saydıkları konu, zorunlu askerlik göreviydi. Askerlik görevi aynı zamanda yeni ordunun yapısını korumak için vergi toplanması demektir.⁹⁰ Osmanlı Devleti'nde idari reformları başlatma fikri ise Avrupa ülkelerinde eğitim gören yeni Türkler tarafından getirilmiştir.⁹¹

Osmanlı Devleti'nde uygulanması istenen reformlar, siyasi alanda merkezci hükümetin kurulması, ekonomik alanda ise sanayi sektörünün Osmanlı devletinin içine sızması anlamına geliyordu.⁹² Bu tür sosyal ve siyasi reformların uygulanması, Batı Avrupa düşüncesinin genel olarak Osmanlı Devleti'ne, özel olarak ise Müslümanlar arasına nüfuz etmesine yardımcı olmuştur denilebilir. Buna ek olarak, Siyonist-Yahudi ile Hıristiyan-Haçlı komplo ve projelerinin Osmanlı Devleti'nin çöküşünü etkileyen önemli faktörler oldukları unutmamak gerekir.

Bazı tarihçiler, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı bu reformların Arnavutları olumsuz yönde etkilediği ve onların zarar görmesine sebep olduğunu düşünmektedirler. Örneğin, Tanzimat'ın idari reformlarından önce Arnavutluk memleketlerindeki sivil ve askeri idare neredeyse tamamen Arnavutların elinde iken, Tanzimat reformlarının uygulanmasından sonra, devlet yetkilileri çoğu zaman Osmanlı'nın merkezi hükümetinden ve Arnavut olmayan halklardan atanmışlardır.⁹³ Bu durum ise, Arnavutların Bab-ı Ali'nin Arnavut topraklarına gönderdiği ve Arnavut olmayan yetkililere kavga ve isyan türü tepkiler vermelerine neden olmuştur.

Arnavutları olumsuz şekilde etkileyen Tanzimat'ın sonuçlarından biri

⁹⁰ Tajar Zavalani, “**Histori e Shqipnisë**” (*Arnavutluk Tarihi*); s. 170.

⁹¹ Skender Rizaj, “**Lidhja Shqiptare e Prizrenit**” (*Prizren Arnavutlar Birliği*); s. 51; Georges Castellan, “**Histori e Ballkanit...**” (*Balkanlar Tarihi...*), s. 219; Mehmet Maksudoglu, “**Ottoman history based mainly on Ottoman sources**”, s. 328-329.

⁹² Hysamedin Feraj, “**Skicë e mendimit politik shqiptar**” (*Arnavut Siyasi Görüşlerin Taslağı*), s. 68; Skender Rizaj, “**Lidhja Shqiptare e Prizrenit**” (*Prizren Arnavutlar Birliği*), s. 95; Hough Poulltan, “**Muslim identity and the Balkan state**”; 15.

⁹³ Hysamedin Feraj, “**Skicë e mendimit politik shqiptar**” (*Arnavut Siyasi Görüşlerin Taslağı*, s. 68-77.

ise, askerlik ücretinin iptali gibi Arnavut işçilerin ve alt tabaka halkının zarar görmesine neden olan kanundu. Bu kanunun kabul edilmesinden önce, askerlik görevi için ödenen ücret ve askerlik görev süresi savaşın sürdüğü zaman dilimine bağlıydı. Yeni reformlardan sonra ise askerlik dönemi “*yedi ile on iki sene arasında değişebilirdi*”.⁹⁴ Arnavut tarihçi Hüsamedin Feraj’ın bu yöndeki objektif görüş ve fikirlerine katılmamak mümkün değildir. O bu bağlamda şöyle diyor:

"Arnavut karşıtı olarak algılanan Tanzimat reformları, ulusal birlik (Hayredin Hoca) fikrinin doğuşuna, oluşumuna ve teşvikine yol açtılar."

Tanzimat reformları, Arnavut memleketlerinde cari olan ve Arnavutlar arasında meydana gelen çatışma ve anlaşmazlıkların düzene konmasını sağlayan önemli ve faydalı Arnavut geleneklerini de olumsuz etkilemiştir. Arnavutlar, Tanzimat reformlarını kendilerine karşı yapılan haksız bir saldırı olarak kabul etmişlerdir. Yukarıda da belirtildiği üzere, bu durum ortak düşmana karşı ulusal birliğin güçlendirilmesi fikrine yol açmıştır. Ulusal birlik fikri ise, Arnavutlar tarafından kendi siyasi ve ulusal güvenliklerini gerçekleştirmek için uygulanabilecek en güçlü ve en uygun fikir şekli olarak algılanmıştır. Üstelik bu tür bir fikir, Arnavut toplumunda var olan birbirinden farklı bütün dini ve toplumsal akımları da içine alabilirdi. Arnavut milliyetçilerine göre, ancak bu fikir esas alarak Arnavutlar arasında ortaya çıkan birbirinden farklı tabakaların politik çıkarlarının başta dil, tarih, kültür ve ekonomi olmak üzere bütün alanlarda karşılanması mümkün olabilirdi. Siyasi ve kültürel birliği sağlayan bu düşünce, ulusal Arnavut milliyetçiliği fikrinin ortaya çıkmasına sebep oldu.⁹⁵

Araştırmacı, Arnavutluk tarihi ile ilgili yapılan inceleme ve araştırmalara dayanarak, Osmanlı Devleti’nin çöküşünü etkileyen bazı iç ve dış faktörler ile bu devletin çöküşünden sonra Arnavutların yaşadıkları olumsuz sonuçların kısa bir özetini vermeye çalıştı. Elbette diğer pek çok faktör bu durumda etkili olmuştur, ancak çalışmamızı bu konuyla sınırlamamak amacıyla burada tüm faktörlerden söz etmek mümkün değildir. Ancak söz konusu etkenlerin başka bir araştırmacı tarafından daha kapsamlı bir şekilde ortaya çıkarılacağını umuyoruz.

⁹⁴ A.g.e.

⁹⁵ Hysamedin Feraj, “**Skicë e mendimit politik shqiptar**” (Arnavut Siyasi Görüşlerin Taslağı), s. 68-77; Stavro Skendi, “**Zgjimi kombëtar shqiptar**” (Arnavutların Milli Uyanışı), s. 17-83.

III: AVRUPA ve ARNAVUT BİRLİĞİ KONULARI

"Doğu sorunu" kavramı bizce, Bedrush Shehu adlı tarihçinin kastettiği şekliyledir. O da: "I. Dünya Savaşı'nın ardından meydana gelen Balkan olayları, Balkan topraklarının büyük Avrupa devletleri tarafından işgal edilme girişimleri, işgal olunan toprakların bu devletlerarasında bölünme projeleri, Türklerin leh ve aleyhlerinde büyük devletlerin arasında gerçekleşen diplomatik diyaloglar ve esir düşen halkları ile ilgili benzeri konulardan oluşmaktadır."⁹⁶

Balkanlar'daki tarihi olaylar ve gelişmeler ile ilgili yapmış olduğum çalışma ve incelemelerin sonucunda Arnavut ulusal birliği konusunu doğrudan etkileyen en önemli ve etkin faktörlerden bazılarını ortaya çıkarabildim. Bunlardan en önemli olanları aşağıda sıralanmıştır:

- Balkanlarda öncü ve baskın bir rol oynamak isteyen Rus ile Avusturya-Macaristan arasındaki rekabet,
- Fransız Devrimi sonucunda Türk milliyetçilik akımı olan Turan hareketi ile Balkanlarda siyasi hâkimiyet isteyen Rusya-Slav Ortodoks hareketinin canlandırılması,
- Ruslar ile Türkler arasında Ayastefanos Anlaşması ile Londra ve Berlin Konferansı'nda Arnavutların geleceği ile ilgili alınan kararlar,
- Arnavutluk Devleti'nin geleceğini tehdit eden Sırbistan, Yunanistan, Karadağ ve Bulgaristan gibi Ortodoks Hıristiyan Devletlerin Arnavutluk Devleti etrafında teşekkül etmesi.⁹⁷

Bu faktörlerin yanı sıra, Osmanlı Devleti'ni yok etmeyi planlayan Avrupa devletlerinin uluslararası projelerinin sonucunda meydana gelen siyasi gelişmeler de önemli bir rol oynamıştır.⁹⁸ Müslüman ve Hıristiyan

⁹⁶ Bedrush Shehu, "Çështje shqiptare në vitet e 30-ta të shek. XIX" (XX asrın ilk otuz yıllarında Arnavut meselesi), s. 15.

⁹⁷ Hysamedin Feraj, "Skicë e mendimit politik shqiptar" (Arnavut Siyasi Görüşlerin Taslağı), s. 38.

⁹⁸ Avusturya-Macaristan hakimiyeti altında Bosna ve Hersegovina ile ilgili bakınız Fikret Karçiq, "The Bosniaks and the challenges of modernity, late Ottoman and Habsburg times", Journal of Islamic Studies, cilt 5, sa. 2, Temmuz 1994, s. 20-125, Oxford University press; "Islam in the Balkans"; Alexander Lopasic, "Islamization of Balkans with special reference to Bosnia"; s. 163-186.

Arnavutlar, özellikle Arnavut bölgelerinde meydana gelen hadiseler ile doğu sorununa ilişkin gelişmeleri yakından takip ediyorlardı.⁹⁹

Rus Slav-Ortodoks dini hareketi ise, Rusya, Polonya, Çekoslovakya, Sırbistan, Hırvatistan, Bulgaristan ve Slovenya sakinlerinin aynı milletten geldikleri bahanesi ileri sürülerek, Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında kalan Ortodoks Hıristiyanlarının hürriyetlerine kavuşturmalarını amaçlamaktaydı.¹⁰⁰ Slavlar Avrupa'nın "hasta" olduğuna ve yakında çöküp yok olacağına inanıyordu. Avrupa'nın yıkılmasından sonra ise Slavlar merkezi İstanbul'da olan büyük bir imparatorluk oluşturacaklardı. 1853–1856 yılları arasındaki Rus-Osmanlı Savaşı başladığında, Slavlar uzun zamandır bekledikleri büyük imparatorluğun oluşumu ve kurulması zamanının yaklaşmakta olduğunu düşünmeye başlamışlardır.¹⁰¹

Tarih bizlere 1871 yılında gerçekleşen Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesinin, Rusların da dini tutkularının ve isteklerini gerçekleştirmeye yönelik duyguları harekete geçirdiğini göstermektedir. Bu durum, ünlü Rus oryantalist Nikolay Danilevski Jakovljeviç'in sözlerinden açıkça görülebilir. O'nun *Rusya ve Avrupa* adlı kitabında şöyle yazmaktadır:

*"Oriental Century XIX. yüzyılda yaşanan Doğu Sorunu, Katolik Roma ile Ortodoks Yunanistan arasında süregelen uzun savaşlar zincirinin bir halkası idi. Böylece nasıl Almanlar, Katolik olarak Roma'nın destekleyicisi ise, Ruslar da Bizans Ortodoks takipçisi olarak görülmekte idiler."*¹⁰²

Bu ilişkiyi esas alarak Rusların başka dinlere karşı duydukları dini temelli nefret olgusunun kıyamet gününe kadar yüreklerinde var olacağı bilindiğine göre, Avrupa ve dünyada sürekli savaşlar yapılacaktır.

Avrupa'da hâkim olan Rusya, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları'nın devlet adamları, Avrupa'nın geleceğine yönelik projelerini planlamak¹⁰³ için Berlin, Viyana veya Petrograd şehrinde sürekli toplanıyordu. Bu şekilde, Osmanlı Devleti'ne karşı Bosna-Hersek, Karadağ

⁹⁹ Geniş bilgiler için bakınız prof.dr. Skender Rizaj, "**Lidhja shqiptare e Prizrenit**" (*Prizren Arnavutlar Birliği*), s. 39 ve "**Historia e përgjithshme; Koha e re-1453-1789**" (*Genel Tarihi, Yeniçağ, 1453-1789*); Priştina, Priştina Üniversitesi, baskı II, 1983, s. 317-321 ve s. 355-356.

¹⁰⁰ Skender Rizaj, "**Lidhja Shqiptare e Prizrenit**" (*Prizren Arnavutlar Birliği*), s. 40; Mehdi Frashëri, "**Historia e lashtë e Shqipërisë dhe shqiptarëve**" (*Arnavutluk ve Arnavutların Tarihi*), s. 34-35.

¹⁰¹ A.g.e., s. 40.

¹⁰² Skender Rizaj, "**Lidhja Shqiptare e Prizrenit**" (*Prizren Arnavutlar Birliği*), s. 43.

¹⁰³ Skender Rizaj, "**Lidhja Shqiptare e Prizrenit**" (*Prizren Arnavutlar Birliği*), s. 44; Georges Castellan, "**Histori e Ballkanit**" (*Balkanlar Tarihi*), s. 342.

ve Sırbistan'daki Hıristiyan halkları isyana teşvik etmek için Ortodoks Slav halkları ile ilgili konuları, maddi ve manevi destekleri toplantılarda alınan kararlar uyarınca gerçekleştirmekte idiler.¹⁰⁴ Bu olaylardan sonra, Sırbistan ve Karadağ Devletleri Rus Ortodoks-Slav hareketinin de desteğiyle 01.07.1876 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiler.

Zamanla, Rus yanlısı hareketin tehdidi daha açık bir şekilde görülmeye başlandığında, artık konu İslam'ın Hıristiyanlık veya Hıristiyanlar ile Müslümanlar ya da Avrupa ile Asya arasında bir çatışma olarak algılanmaya başlandı. Aynı zamanda, İngiltere Krallığı da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti ve böylece, Osmanlı Devleti'ne yani İslam'a ve Müslümanlara karşı dünyadaki bütün Haçlı kuvvetleri bir araya gelmiş oldu. Bunun sonucunda, Osmanlı Devleti ve Müslümanların durumu daha da kötüleşti.¹⁰⁵ Bütün bunlar, 23.12.1876 tarihinden başlayarak 20.01.1877 tarihine kadar düzenlenen ve Avrupa'nın belli başlı ülkelerinin katıldığı Berlin Konferansı ile sonuçlandı. Bu konferansta, Avrupalıların İslam ve Müslümanlara karşı duydukları milli ve dini fanatik nefretin aslı ortaya çıkmıştır. Konferansta Osmanlı Devleti'ne karşı ağır ve zor talepler sunulması kararı alınmıştır. Berlin'de Arnavutlar konusu da tartışılmıştır. Bu konferansta alınan kararlardan bazıları şöyledir:

- Bulgaristan ile Bosna-Hersek müslümanların silahsızlandırılması,*
- Bu iki ülkedeki müslüman memurların işten uzaklaştırılması,*
- Zabtiye sadece hıristiyanlardan oluşturulacaktır,*
- Osmanlı ordusunun ancak kalelerde bulunmasına izin verilmesi,*
- Öşür vergisinin kaldırılması ve tahsildarların yerlilerden seçilmesi,*
- Mahkemelerde ve idari bürolarında Slav dilinin kullanılması,*
- Lübnan'da olduğu gibi, hıristiyanlardan vali atanması,*
- Hıristiyanlara karşı suç işlemiş olan müslümanların cezalandırılması ve parasal tazminat ödenmelerine emredilmesi.*¹⁰⁶

¹⁰⁴ Mehmet Maksudoglu, “**Ottoman history based manily on Ottoman sources**”, s. 293; Justin McCarthy, “Death and Exile”, s. 6,10,12.

¹⁰⁵ A.g.e., s. 48.

¹⁰⁶ Skender Rizaj, “**Lidhja Shqiptare e Prizrenit**” (Prizren Arnavutlar Birliği), s. 48-49; Necip P. Alpan-Nesim Koci, “**Shqiptarët në Perandorinë Osmane**” (Osmanlı İmparatorluğunda Arnavutlar), s. 34; “**Historia e Popullit Shqiptar**” (Arnavut Halkın Tarihi)”, cilt 2, s. 106-173.

Otoriter bir baskının Batılı diplomatların Arnavutların haklarından söz etmemeleri, bu anlaşmalarda Arnavut meselesinin belirsiz halde bırakılmasına neden olmuştur.¹⁰⁷

Osmanlı Devleti'nin kesin bir şekilde reddettiği Avrupa devletlerinin önerilerinin bir şeye yaramayacağını anlayan Ruslar, 26.06.1878 tarihinde Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilanı vermekte hiç tereddütte bulunmadı. Yeterince kritik ve zor olan bu zamanda, Osmanlı'nın Rusya Devleti ile meşgul olması nedeniyle Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinin sona ermesinin bir an meselesi olacağını düşünerek Sırbistan ve Karadağ prenslikleri Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan ettiler.¹⁰⁸ Asker sayısı ve savaş malzemesi açısından aciz kalan Osmanlı Devleti'nin durumu göz önüne alındığında, Osmanlı Devleti'nin Rusya Devleti'ne karşı savaşını sürdürmek için elverişli imkânlarla sahip olmadığı ortada idi. Zaten yenilginin ilk izleri herkes tarafından fark edilmekteydi. Bu yüzden Osmanlı Devleti, Rusya ile Arnavutların siyasi, coğrafi, kültürel ve ulusal çıkarlarına ağır bir darbe indirecek olan ve 29 maddeden oluşan bir anlaşmayı imzalamak zorunda kaldı.¹⁰⁹

Böyle tehlikeli bir durum karşısında kendilerini korumak ve siyasi gelişmelere karşı şiddetle tepki vermek için, Arnavutlar 1878 ile 1885 yılları arasında faaliyette olacak Prizren Arnavut Birliği'ni kurdular. Bu Arnavut Birliği, Osmanlı Devleti'nin diğer büyük sömürgeci devletler ile imzaladığı anlaşmalarda Arnavutlara zarar veren hükümlerin karşısında duran büyük bir Arnavut devrimi idi. Prizren Birliği, Arnavut modern tarihinde çok önemsenen bir müessesedir.

Prizren Birliği'nin kurulmasına neden olan iç ve dış faktör ile nedenleri hakkında, ünlü tarihçi Prof. Dr. Skender Rizaj, aşağıda sıralanan dört faktörün Prizren Birliği'nin oluşmasında önemli olduğunu yazmaktadır:

1. Büyük devletler arasında Arnavutların leh ve aleyhine yürütülen görüşmelerde yaşanan anlaşmazlıklar;
2. Osmanlı Devleti'nin Arnavutların çıkarlarıyla ters düşen siyasi, sosyal ve idari reformları;
3. Çok sayıda Arnavut'un evlerinden sürülerek tehcir edilmesi,

¹⁰⁷ Mehmet Makdusoglu'nun kaleme aldığı kitabında Osmanlı devletindeki Arnavutların ve onların katkılarında söz etmemesi şaşılacak bir şeydir!

¹⁰⁸ A.g.e. s. 67; Osmanoglu, "Muzekkirâtül-Emireti Aishe"; *Validi es-Sultan Abdulhamid es-Sâni*, s. 11-56.

¹⁰⁹ Skender Rizaj, "Lidhja Shqiptare e Prizrenit" (*Prizren Arnavutlar Birliği*), s. 69-70.

4. Bağımsız olmaya duyulan ihtiyaç.¹¹⁰

Başlangıçta, Prizren Birliği Osmanlı Devleti'nden ayrılmak yerine onun içinde muhtariyet statüsünün verilmesini talep etmiştir. Prizren Birliği'nin ortaya çıkmasının ana nedeni, Prof. Skender Rizaj'ın aktarmış olduğu ünlü bir Türk tarihçiden açık bir şekilde anlaşılmaktadır:

“1877 yılında yaşanan Rus-Türk Savaşı'nın sonunda Balkan ülkelerinin kendi sınırlarını Arnavutlara ve Arnavutların yaşadıkları topraklara zarar vererek genişletmek istedikleri açık bir şekilde anlaşıldı. Bu şartlar, Arnavutları Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan çekilmesi durumunda kendi geleceklerinin ne olacağına dair düşünüp kafa yormaya teşvik etti. Yunan veya Sırp iktidarlarını kabul ederek köle olmaya mı razı olacaklardı? İlk sırada Arnavutluk'ta ulusal hükümeti kurmayı ve daha sonra Osmanlı devletinden bağımsız olmayı amaçlayan Prizren Birliği'nin ortaya çıkmasına neden olan ana sebep budur.”¹¹¹

Bu yazılanlardan Arnavutların her yönden yok oluş tehlikesiyle kuşanmış oldukları anlaşılmaktadır. Ünlü Profesör, Prizren Birliği'ni kuranlar ve sonuna kadar yardım edip savunanlar arasında Müderris ve Müftü Ömer Prizren,¹¹² Şeyh Hacı Zeka, Kadı Ahmet Korenica gibi Müslüman âlimlerin de yer aldıklarına dikkat çekmektedir.

Son olarak, 1912 ile 1913 yılları arasında süren Balkan Savaşı karşısında ülkenin bölünme ve parçalama tehlikesi Arnavut kapısına dayandığı sıralarda, 28.11.1912 tarihinde İsmail Kemal Vlora gibi ünlü bir Arnavut milliyetçi ve entelektüel önderliğinde Vlora şehrinde toplanan Arnavut ileri gelenleri, Arnavutluk Bağımsızlık Bildirgesi'ni ilan etmişlerdir.¹¹³

Yani, ancak bu koşullar içinde iken Arnavutlar bağımsız bir devlet kurmaya karar vermişler ve bütün Arnavutların bir araya gelip kendi devletlerini korumak için bağımsızlıklarını ilan etmekle Arnavut ulusu adına büyük bir adım atmışlardır. İçten inandığım bir nokta vardır: Eğer Osmanlı Devleti Arnavutlara karşı iyi davransaydı, onları kendi gücüyle savunsaydı ve Arnavutların bazı isteklerini karşılasaydı, o zaman Arnavutların Osmanlı

¹¹⁰ Skender Rizaj, “**Lidhja Shqiptare e Prizrenit**” (*Prizren Arnavutlar Birliği*), s. 8.

¹¹¹ Skender Rizaj, “**Lidhja shqiptare e Prizrenit**” (*Prizren Arnavutlar Birliği*), s. 115, Mehmet Ali Ayni'nin “**Milliyetçilik**” kitabının 279-280 sayfalarını iktibas etmiştir.

¹¹² 1820 yılında Prizren şehrinde doğdu. Dini, tasavvufî ve milli çalışmalarıyla ünlü oldu. 1886 yılında Karadağın Ölgün şehrinde meçhul şartlar içinde öldü. Hayatı ve faaliyetleri hakkında bakınız Abib Ahmeti, “**Theranda, Prizreni ndër shekuj**” (*Theranda: Asırlarda Prizren şehri*); *Orient, Prizren, 1996*, s. 175-177.

¹¹³ Geniş bilgiler için okuyunuz Skender Rizaj, “**Lidhja shqiptare e Prizrenit**” (*Prizren Arnavutlar Birliği*).

devletinin en yararlı ve en büyük koruyucuları olacaktı. Zira onların bu durumu bütün Osmanlı Devleti'nin tarihi boyunca kanıtlanmıştır.¹¹⁴ Osmanlı Devleti'nin düzenlediği bütün askeri seferlerinde bir kısım kumandan ve askerlerin Arnavutlar olduğu bilinmektedir. Arnavutlar, savaş meydanında yiğitlik, ahde vefa ve askeri becerileri ile ayırt edilmekte idiler. Osmanlı Devleti bu şekilde düşünse ve Arnavutlar üzerinde yatırım yapsaydı, belki daha uzun yaşayabilirdi. Ancak Allah gerçeği bilir!

IV: ZORUNLU GÖÇLER VE MUHACİRLER SORUNU

Arnavut topraklarında meydana gelen yukarıda söz ettiğimiz gelişmeler, değişiklikler ve savaşlardan Doğu Sorunu'nun artık siyasi, ekonomik, sosyal ve dini açıdan ele alınmaya başlandığına tanık olmaktadır. Bu durum kendi iradeleri dışında farklı yerlere göç etmek zorunda kalan Müslümanların gittikleri yerlere beraberinde getirebildikleri dini ruh ile de ilişkilidir.

İşgal ettikleri bölgelerden Müslümanları tehcir etmeye yönelik projeler hazırlayan ve bu hususta birbiriyle anlaşılan Rus, Sırp ve Bulgar askeri güçleri işgal ettikleri yerlerde yaşayan Müslümanlara göç etmelerini emrederek onların yerine Rus, Bulgar ve Karadağlı koloniler oluşturmaya başladılar. Bu bölümde, göç ve tehcir sırasında meydana gelen en önemli olayları ele alacağız.

Tarihçilere göre, Kosova bölgesindeki siyasi durum çok kötü idi. Bu yüzden Osmanlı Devleti Parlamentosu'na seçilmiş olan Arnavut asıllı Mustafa Efendi adlı mebus devlete şöyle seslenmiştir: "*Kosova Vilayetine ait Piroti, Prokuplje ve Leskovac şehirleri Sırbistan tarafından işgal edilmiş durumdadır. Kosova vilayetine ait her kasaba Arnavutluğun kalbi ve canı olarak addedilmektedir.*"¹¹⁵

Arnavutların vatanlarından göç etmelerini etkileyen bir dizi faktör bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı dini, diğerleri ise ekonomik ve siyasiydir. Ancak görüldüğü kadarıyla Müslüman Arnavutları göç etmeye zorlayan ana neden, Ortodoks Sırp'ların komutası altında yapılan zorunlu askerlik göreviydi. Müslüman Arnavutların en çok nefret ettikleri konunun, askeri Sırp üniforması giyerek savaşmaları olduğu açıktır.¹¹⁶ Arnavut ve Müslümanları göç etmek zorunda bırakan diğer önemli nedenlerden biri ise,

¹¹⁴ Necip P. Alban-Nesim Koci, "**Shqiptarët në Perandorinë Osmane**" (*Osmanlı İmparatorluğunda Arnavutlar*), s. 15; "**Historia e Shqipërisë**" (*Arnavutluk Tarihi*), cilt 2, s. 243.

¹¹⁵ Skender Rizaj, "**Lidhja Shqiptare e Prizrenit**" (*Prizren Arnavutlar Birliği*), s. 77-78.

¹¹⁶ A.g.e., s. 79.

Ortodoks Hıristiyan dinini korumak adına Ruslar, Sırp ve Karadağlıların diğer din mensuplarına karşı uyguladıkları büyük terör ve ağır baskıları idi.¹¹⁷

Tarih literatüründe Müslüman kadınlara tecavüz etme; bir gece içinde yoksul ve hasta haline dönüştürecek derecede Müslümanların mülkiyetine el koyma ve gasp etme; camileri, dükkânları ve diğer mülk binalarını yakma ve kelimelerle bile tarif edilmeyecek işkenceler gibi Slavların Balkan Müslümanlarına karşı uyguladıkları çeşitli suçlar teyit edilmiş durumdadır.¹¹⁸

Milli ve dini kimlikleri koruma derdine düşen Müslüman Arnavutlar, mutaassıp ve diğer dinin mensuplarından nefret eden Sırp, Karadağlılar ve Rumların kendilerine yaşattıkları büyük baskılar sonunda, göç etmek zorunda kalmışlardır.¹¹⁹ Buna ek olarak, Sırp ve Bulgarların Balkan Müslümanlarına karşı uyguladıkları insanlık dışı işkencelerden onları kurtarmak isteyen Bulgaristan Müslümanlarının sayısında Hıristiyanlaşma yoluyla yaşanan azalma korkusu, Müslüman Arnavutların Ortodoks Hıristiyan dinine geçmesi yerine başka Müslüman ülkelere ciddi boyutlarda göç etmelerine neden olmuştur.¹²⁰

Bazı tarihçiler ise, Arnavutları göçe zorlayan nedenler arasında ekonomik faktörler üzerinde durmaktadır. Ekonomik nedenlerle vatanlarını terk edenlerin sayısının az olduğu göz önünde bulundurulursa, bu faktörün kısmi olarak gerçek olduğu söylenebilir. Zira bu görüşü en çok

¹¹⁷ Sırp ve karadağlıların arnavut müslümanlara karşı uyguladıkları katliamlar hakkında bakınız el-Meczeretu fi Yugoslafia (Yugoslavya Kasaphanesi), Küveyt, Darul-Visak; Zekeria Cana, “**Gjenocidi i Malit të Zi mbi popullatën shqiptare 1912-1913, Dokumente**” (*Karadağ Devletinin Arnavutlara Karşı Uyguladığı Katliamlar: 1912-1913, Belgeler*); Priştina Albanoloji Enstitüsü, Priştina 1996, s. 11; Azem Aydini, “**Masakra serbo-malazeze e Tivarit**”, (*Sırp-Karadağlıların Gerçekleştirdikleri Bar Katliamı*), Edlor, Tiranë 1998; Hüseyin Kansu, “**Kosova ikinci Bosna olmasın**”, Yıldızlar Matbaası, İstanbul 1998, s. 11-33; Hakif Bayrami, “**Kosova-njëzet shekuj të identitetit të saj-argumente historike**” (*Kosova'nın Yirmi Asırlık Hüviyeti, Tarihi Deliller*); Era, Prishtinë 2001, s. 77-81; AIITC, “**Gjenocidi serb në Kosovë**” (Kosova'da Sırp Soykırımı); *İslam Düşünce ve Medeniyeti Arnavut Enstitüsü, Bilimsel Toplantı, Haziran 1999*, s. 35, 44, 65; Harrila Kola, “**Gjenocidi serb ndaj shqiptarëve në viset e tyre etnike në Jugosllavi, 1941-1967**” (*Yugoslavya'daki Etnik Topraklarında Yaşayan Arnavutlara Karşı Sırpların Uyguladıkları Soykırım, 1941-1967*); Elton, Tiranë 2000, s. 116-222; Bedri Tahiri, “**Adem Jashari legjendë e legjendave**” (Adem Yaşari: *Efsanelerin efsanesi*); Rilindja, baskı III, Prishtinë 2001; Bedri Tahiri, “**Agu i Lirisë-kronikë luftë, 22.02.1999-22.06.1999**” (*Hürriyetin Şafağı, bir savaş günlüğü (22 şubat 1999 – 22 haziran 1999)*); Zëri i Kosovës, Priştina 2001.

¹¹⁸ Justin McCarthy, “**Death and exile**”; 131-141.

¹¹⁹ A.g.e., s. 1, 19, 59, 94.

¹²⁰ A.g.e., s. 152-153.

destekleyenler batı Avrupalı Hıristiyan tarihçilerdir. Bunlardan biri şöyle diyor:

"XIX. yüzyılda yaşanan ekonomik ve sosyal gelişmeler, gruplar halinde sayıları 60 bine varan bir göç dalgasının İstanbul'a doğru yol almasına neden olmuştur. Bu göçmenler Yunanistan, Mısır, Romanya, Güney Rusya, İtalya yolunu tutarak Amerika ve Avustralya'ya kadar gitmişlerdir. Gittikleri ülkelerde diğer Arnavutlar ile temasa geçen yeni göçmenler, Arnavut ulusal kimliğinin korunmasında önemli rol oynamaya başlamışlardır."¹²¹

Daha önce de söylendiği gibi, ekonomik nedenlerle ve yaşam tarzının iyileştirilmesi için göç edenler, Arnavutluğun kuzeydoğusunda veya diğer Arnavut vilayetlerinde yaşayan Müslüman Arnavutlar değil,¹²² Arnavutluk'un güneyinde yaşayan ve Ortodoks olan Arnavutlardı. Bununla beraber, Arnavutların kendi topraklarından zorla göç projesi eski bir Sırp fikriydi. Arnavutları kendi topraklarından tehcir ettirme ve boş kalan arazilerin Yugoslavya'dan getirilecek olan Slavlarla doldurulması fikrinin güçlü bir destekçisi olan bir Sırp tarihçi, eğer Sırbistan güvenli ve barış içinde yaşamak istiyorsa, Sırp ögesi dışında hükmettikleri bütün toprakları Sırp olmayan etnik unsurlardan arındırması gerektiğini söylemektedir. Bu tarih katili, Arnavutlar ve Müslümanların Rus, Sırp ve Bulgar şiddetinden değil, isteyerek göç ettiklerini iddia etmektedir!¹²³ 1939-1944 yılları arasında Arnavut Müslümanların toplu halde göç olayları, Arnavut arazilerinin boşaltılarak oralarda yeni Sırp sakinlerinin yerleştirmesini hedefleyen ve Türkiye ile Yugoslavya arasında imzalanan gizli bir anlaşmaya göre¹²⁴ geliştirilmişti.

Kosova'nın Pirot, Leskovac, Prokuplje, Vranja ve Kurşumliya şehirlerinde¹²⁵ yaptığı gibi, Arnavutların evlerini ateşe veren, mallarına el koyan, köyleri yerle bir eden ve çeşitli vahşi baskı yollarına başvuran

¹²¹ Georges Castellan, "**Histori e Ballkanit**" (*Balkanlar Tarihi*), s. 379-380.

¹²² Petrika Thëngjilli, "**Historia e Shqipërisë**" (*Arnavutluk Tarihi*), s. 27; Muhamed Mufaku, "**Shqiptarët në botën arabe**" (*Arap Dünyasında Arnavutlar*), s. 97-130; Haris Silayçiç, "**Shqipëria dhe SHBA-të në arkivat e Uashingtonit**" (*Vaşington Arşivinde Arnavutluk ve Amerika Birleşik Devletleri*); 1991, *Arnavutçaya çeviren Xhelal Fejza, Dituria, Tiranë 1999*, s. 25-42.

¹²³ Skender Rizaj, "**Lidhja Shqiptare e Prizrenit**" (*Prizren Arnavutlar Birliği*); Zamir Shtylla, "**The Deportation of Albanians in Yugoslavia after the Second World-War 1950-1966**", s. 233-239; Vaso Çubriloviç, "**The Problem of Minorities in the Now Yugoslavia: The truth on Kosova**", s. 301-306.

¹²⁴ Bu Atatürk'in hakimiyet yılları idi. Osmanlı hilafetinin kaldırılmasından sonra, resmi olarak 1924 yılından sonra, Türkiye'deki yahudi mason locaları idari, iktisadi ve siyasi hayatında çok aktif olmaya başladılar.

¹²⁵ Emin Plana, "**On the deportation of Albanians from the territory of Sanjak, of Nish, of Kosova 1877-1878-The Truth on Kosova**", s. 73-78.

Yugoslav Hükümeti'nin cebir ve şiddet siyaseti sonucunda sekiz binden fazla Müslüman Arnavut ailesi Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır. XX. yüzyılın ilk yarısında toplam 182 Müslüman Arnavut köyünün yok edilmesiyle doruğa çıkan Yugoslav Devleti'nin Arnavut Müslümanlarına karşı uyguladığı çirkin ve barbar çalışmalar yıllarca sürmüştür.¹²⁶

Bu durum karşısında boş durmayan Müslüman âlimleri, hocaları ve din önderleri vatanın ve Müslümanların sorunlarıyla ilgilendikleri gibi, geliştirmekte olan siyasi durumu da yakından izlemeye çalıştılar.

Bugüne kadar böyle zor durumlarda Arnavut hoca ve âlimlerinin ne gibi tavırlar takındıklarını araştıran herhangi bir çalışmaya rastlamadım. Örneğin, Ortaçağ'da Bosna-Hersek âlimlerinin tavırlarından haberdarız. Böylece 1563 yılında Moricuous'taki Oranit Kazası Müftüsü, bölgenin Müslümanlarının gizli bağlılık anlamına gelen 'takiye' yapmalarına izin verdi. Buna göre, Hıristiyanların uyguladıkları şiddet karşısında dayanamayarak hayatını kurtarmak pahasına dinini değiştirmek zorunda kalan Müslümanların kalpleri İslam imanı ile dolu olduğu halde, dilleriyle görünüşte şirk ve küfür anlamına gelen Hıristiyan inancı kabul etmelerine izin verildi.¹²⁷

Arnavut memleketlerinde fanatik Hıristiyan Sırp'ların uyguladıkları şiddet, diktatörlük, zulüm ve İslam düşmanlığına alenen karşı çıkıp, onu reddeden ve onunla mücadele eden Müslüman âlimler de vardı. Osmanlı Devleti'nde mebus seçilen ve Priştine Müftüsü olan Zeynelabidin Efendi, cesur bir kişi idi. Aynı zamanda O, ilk yıllarda uygulanan Sırp siyasetinin iç yüzünü kavrayarak durum aynı şekilde devam ettiği takdirde, Müslüman Arnavutların yüzyıllarca yaşadıkları ve atalarının kendilerine bıraktıkları toprakları, Sırbistan'dan iskân siyaseti sonucunda getirilen genç Sırp'ların buralara yerleştirilmesi durumunda kaybedeceklerini söylemişti.

Zeynelabidin Efendi'nin Kosova Vilayeti'nin durumu ile ilgili bir rapor hazırlayıp, onu Osmanlı Parlamentosu'na sunduğunu bilinmektedir. Yazdığı raporu Osmanlı Devleti'nin milletvekilleri önünde okuduktan sonra, Müftü ayağa kalkıp şunları eklemiştir:

"Baylar, Kosova vilayeti tarafından gönderilen mektup okunduktan sonra orada neler döndüğünü açıkça anladık. Kısacası ya oraya gidip mücadele etmemiz lazım, ya şehit olmamız lazım, ya da

¹²⁶ Hakif Bajrami, "Kosova njëzet shekuj të identitetit të saj" (*Kosova'nın Yigirmi Asırlık Hıviyeti*), s. 84.

¹²⁷ **Journal of the International Institute of Islamic Thought and Civilization**, (ISTAC), vol. 6/1, Abdal-Rahim Muddasir, "Muslim Minorities in Western Societies, the Medieval scene", s. 10.

ülkemizi korumak ve güvenli kılmak için ‘alternatif’ olan diğer bir seçimi yapmamız lazım.”¹²⁸

Ne müthiş bir tavır, ne kesin ve samimi sözler! Fakat anlaşıldığı gibi bu mektupta yazarlar diğer Osmanlı milletvekillerinin kulağına gitmemiştir. Ne yazık ki, Müslümanlar yaşadıkları köylerden ve evlerinden çıkartılarak tehcire zorlanmışlardır.

1877 yılının Nisan ayında gerçekleşen olayda olduğu gibi Ruslar ve Bulgarlar Müslümanların evlerini yakıp yıktıktan sonra Müslümanlar asırlarca yaşadıkları evleri terk etmek zorunda kalmışlardır. Kutsal Ortodoks savaşı adına Müslümanları öldürüp evlerini yakmayı teşvik edilen Bulgarlar, Rus ordusu tarafından silahlandırılmakta idi. Öte yandan, Hıristiyan Karadağ Prenslığı, yerli Müslümanların önüne sadece iki olasılık sunup birini seçmelerini tehditkâr bir şekilde istedi: *Ya göç edip köyleri terk edeceklerdi, ya da onların emri altında savaşmak zorunda kalacaklardı.*¹²⁹ Bu seçeneklerin her ikisi de Müslümanlar için zor bir sınamadan geçmek demektir. Ya Karadağlılar için savaşacaklardı, ya da bütün varlığı, ev ve emlakleri onlara bırakıp her şeylerini terk edeceklerdi.¹³⁰ Bildiğim kadarıyla, her bir Müslüman Arnavut, Sırbistan ve Karadağ ordusuna hizmet etmek yerine kalbi kırık bir halde göç etmeyi tercih etmiştir. Böylece, Kosova Vilayeti’nin bir kenti olan Niş’teki Arnavutlar Kosova’nın iç bölgelerine ya da İstanbul’a göç ettiler. Fakat parasızlık ve topraklara sahip olmamaları, gittikleri yerlerde zor bir hayat yaşamalarına neden olmuştur. Döneme ait istatistik verilere göre sadece 1877 ile 1879 yılları arasında Balkanlar’dan diğer Müslüman ülkelere sürülen Arnavut ve Müslümanların sayısı bir milyondan fazla idi.¹³¹

Son dönemde Osmanlı Devleti’nin sergilediği tutum ve davranışların şaşırtıcı olduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti, Balkan göçmenlerini taşımak için İngiltere, Fransa, Mısır ve Rusya’dan ödünç almış olduğu tekne ve vapurlarla onları Edirne, İstanbul, Çanakkale, Samsun ve İzmir limanlarında

¹²⁸ Skender Rizaj, “**Lidhja Shqiptare e Prizrenit**” (*Prizren Arnavutlar Birliği*); s. 78. İktibas edilen kaynak Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Meclis-i Mebusan, II baskı, cild 13, Aralık 1877 -16 Şubat, 1878 İnikadlar, İstanbul 1954, s. 77-78.

¹²⁹ Skender Rizaj, “**Lidhja Shqiptare e Prizrenit**” (*Prizren Arnavutlar Birliği*), s. 79.

¹³⁰ Zorla hicret edilen göçmenlerin istatistiği hakkında bakınız Justin McCarthy, “**Death and exile**”, s. 88-91, 159, 161, 162, 163, 164. Ünlü Arnavut tarihçi Skender Rizaj, İstanbul’daki İngiliz elçisi olan Layard’a göre Rus ve Bulgar orduların hedefi Balkanlardaki müslümanların kendi evlerinde zorla göç ettirmeleri ve onların menkul ve gayri menkul servetlerini müsadere etmeleridir. Skender Rizaj, “**Lidhja shqiptare e Prizrenit**” (*Prizren Arnavutlar Birliği*), s. 81; Hough Poulton, “**Muslim identity and the Balkan State**”, s. 19-20.

¹³¹ Skender Rizaj, “**Lidhja Shqiptare e Prizrenit**” (*Prizren Arnavutlar Birliği*), s. 80.

indirmekte idi.¹³² Göçmen ve mültecilerin sayısı giderek artmış ve durumları yerleştikleri şehirlerin sokaklarında dilenmelerine sebep olacak kadar kötü bir hale gelmiştir. Örneğin, Prizren şehrine yerleştirilenlerin sayısı on bin kadar vardı. Onların durumuyla, özel oluşturulan komisyonlar ilgileniyordu.¹³³ Gurbette zor anlar yaşayan Müslüman göçmenler boş durmayıp şikâyet mektupları yazarak, gösteri yaparak, bölünmeye ve parçalanmaya karar verilen Müslüman topraklardaki Müslüman halka seslenerek, Batı ülkelerinden kendi evlerine güvenli bir şekilde geri dönmek için duruma müdahale etmelerini isteyerek kamuoyunun dikkatini üzerine çekmeye çalıştılar. Fakat bir türlü başarılı olamadılar. Topraklarını kaybeden, mal-mülkü Sırp'ların elinde kalan Müslüman göçmenleri, yarının ne getireceği bilinmez olan yabancı ülkelerde hayatlarının nasıl sonlandırılacaklarına dair psikolojik sorunlara kapılarak büyük bir ruh çöküntüsü de yaşadılar.¹³⁴

Tarihi kaynaklardan edindiğimiz verilere dayanarak, Balkan Müslüman göçmenlerinin Halep, Şam, Adana, Diyarbakır, Arap yarımadası, Suriye, Kıbrıs, Selanik ve Anadolu gibi yerlere yerleştirildikleri söylenebilir.¹³⁵ Sadece Kosova Vilayeti'ne 200 bin göçmen ile Makedonya'daki Kumanova kasabasına 5000 göçmen yerleştirildiğini belirterek bu konuyu daha fazla açmaya gerek görmüyorum.¹³⁶ Özellikle Müslüman Arnavut göçmenlerinin yurtlarına geri dönmeyi arzuladıklarını da ifade etmek gerekir. Hatta eski vatanına dönmek isteyen Müslüman göçmenleri ile bunu engelleyen Osmanlı yetkilileri arasında meydana gelen tartışmalardan bazıları öldürme safhasına kadar vardı.¹³⁷ Osmanlı devlet memurlarının takındıkları bu tavır yanlış ve çok olumsuz idi. Bu yüzden onların bu davranışları hiçbir şekilde affedilemez. Osmanlı Devleti, göçmenlerin kendi topraklarına tek başlarına veya toplu halde geri dönmelerine izin verilmeliydi. Dönen göçmenler mücadeleye girişecek olsalardı bile vatanları uğruna Sırp'lar ve Karadağlılara karşı savaşarak şehit olarak öleceklerdi.

Ama anlaşıldığı kadarıyla, son dönemde zayıf düşen Osmanlı Devleti'nden korkmayan Sırbistan ve Karadağ Prenslikleri, Osmanlı

¹³² A.g.e., s. 80-81; Hough Poullton, “**Muslim identity and the Balkan State**”, s. 146-148.

¹³³ A.g.e.

¹³⁴ A.g.e., s. 83.

¹³⁵ Justin McCarthy, “**Death and exile**”; s. 36-37, 65, 89; “**Muslim identity and the Balkan States**”; Yulian Konstantinov, “**Strategies for sustianity a vulnerable idetentity-case of Bulgarian Pomaks**”; s. 33-53.

¹³⁶ 1878 ile 1918 yılları arasında, Avusturya-Macaristan imparatorluğunun hakimiyet yıllarında göçmen boşnakların rakamı elli bin idi. Geniş bilgiler için Fikret Karçiq, “The Bosniaks and the challanges of modernity”, s. 53; **Journal of islamic Studies**, 5/2, July 1994; Dr. Muhamed Mufaku, “*Two Hijras and two Fatwas*”, s. 242.

¹³⁷ Skender Rizaj, “**Lidhja Shqiptare e Prizrenit**” (*Prizren Arnavutlar Birliği*), s. 87-88.

Hükümeti'nin notalarına önem vermedikleri gibi, Osmanlı Devleti'ne kendi şartlarını dahi dayatacak duruma gelmişlerdi.¹³⁸ Hatta Fransız, Osmanlı ve İngiliz tarihî kaynaklarından öğrendiğimiz kadarıyla Yunan topraklarına yerleşmiş göçmenlerin bile ısrarla vatanlarına dönmek istedikleri anlaşılmaktadır.¹³⁹

İnsan katili ve Müslümanların tehcir ve sınır dışı projelerinin ideologu olan Vaso Çubrilović adlı fanatik Sırp liderinin hazırladığı raporda yazdıklarından bazıları şöyledir:

"Türklerin (Arnavutlar, Boşnaklar, Türkler ve Çerkezler) yaşadıkları köy ve kasabalardan sürülmesi ve tehcir ile Sırbistan ve Karadağ'dan gelenlerin boş yerlere yerleştirilme süreçleri, öngördüğümüz tarihlerden daha kısa bir zaman içinde gerçekleşti. Arnavutlar tarafından işkence gören ve dağlara kaçan Sırlar, boş kalan köylere geri döndü. Arnavut ve Müslüman sakinlerinden temizlenmiş olan köy ve şehirlere Karadağ sakinleri dönüyorlar ve böylece her tarafa bir zamanlar olmayan Sırp köyleri kurulmaya başlanıyor..."¹⁴⁰

Öte yandan, bazı Arnavut ve Türk tarihçileri Arnavut, Türk ve Boşnaklara karşı uygulanan toplu tehcirin Sırlar üzerinde bile olumsuz izler bıraktığını hatırlatmaktadır. Skender Rizaj'a göre, Müslümanlardan tahıl, mineral ve diğer ticari ürünler alan Sırlar, Müslümanların Balkanlardan toplu halde tehcir edilmesinden sonra, bu tür faydalardan mahrum kalmışlardır. Sırp tarihçi Milan V. Smilanić bile, Arnavutların toplu halde tehcir siyaseti sonucunda yaşanacak ekonomik zararlarla ilgili Sırları uyarmıştır.¹⁴¹

Arnavutlara ve Müslümanlara dayatılan zoraki ve şiddet içeren göçün oluşturduğu siyasi ve sosyal izler arasında, Müslümanlar ve Sırlar arasında

¹³⁸ Müslüman Arnavutların göç olayı ile Bosna müslümanların göç tarihi arasında karşılaştırmalarda bulunmak için bakınız **Journal of Islamic Studies**, 5/2, July 1994, "Islam and Muslims in Bosnia", Dr. Muhamed Mufaku, "Two Hijras and two Fatwas", s. 242-253.

¹³⁹ Skender Rizaj, "**Lidhja Shqiptare e Prizrenit**" (*Prizren Arnavutlar Birliği*), s. 89; Ibrahim Daut Hoxha, "**Viset kombëtare shqiptare në shtetin grek**" (*Yunan Devletinde Etnik Arnavut Topraklar*), s. 85, 99, 139, 170, 224, 233.

¹⁴⁰ Ünlü Arnavut tarihçi prof. Dr. Skender Rizaj, yukarıda sözü edilen katilin sözlerini yorumlarken, şöyle yazmaktadır: Tarihi olarak Kosova vilayetindeki arnavutların sırlara zarar ettikleri gerçek değildir. Bu sırf bir yalandır. Tarihte tam tersi oldu. Hatta Arnavut Birliğinin sırları bile koruduğunu bilinmektedir. Aslında Kosova'da gerçek sırlar yoktur. Kosova'daki Sırlar islav kilisesinde islav dilinde ayinleri yapan ortodoks arnavutlar idi. ..." Skender Rizaj, "**Lidhja Shqiptare e Prizrenit**" (*Prizren Arnavutlar Birliği*), s. 97-98; Shefqet Dibrani, "**Feja në shërbim të Kombit**" (*Vatan Hizmetine Din*); www.albmuslim-yahoogroups.com.

¹⁴¹ A.g.e., s. 93.

kıyamete kadar devam edecek büyük bir nefretin doğması da yer alır.¹⁴² Düne kadar aynı köy ve kasabada birlikte yaşayan, birbirine komşu olan ve birbirine yardım eden farklı halklara ait bu insanların eski ilişkilerinden geri kalan hiç bir şey kalmamış, her şey yok olup gitmiştir...

Bu şekilde Müslümanlar, Sırp gerçeğini anlayarak, Sırp'ların Balkan Müslümanlarına karşı kalplerinde gizledikleri büyük nefreti ve olumsuz duyguları fark ettiler. Arnavut ve Müslümanları terörize etmek ve onları öldürmek için her fırsatı kollayan Sırp'lar, geçmişte putperestlerin Peygamber'e (s.a.v) ve sahabelerine (r.a) çektirdikleri vahşi eziyet ve işkenceleri, bir kez daha son yıllarda Bosna ve Kosova'da uyguladılar.

Bu bağlamda tarihçi Prof. Skender Rizaj'ın aktardığına göre, Kosovalı Müslümanların tehciri sonucu boşalan köy ve kasabaların sayısı oldukça fazlaydı. Bu yerlere daha sonra Sırp kolonileri yerleştirilmiştir. Bu şekilde buralar Sırp kasaba ve köyleri haline gelmiştir. Örneğin, çevresinde 87 köyün bulunduğu Leskovac'daki 2445 hanede toplam 16.327 Müslüman bulunmaktaydı. Çevresinde 72 köyün bulunduğu Prokuplje'deki 785 hanede ise toplam 13.239 Müslüman nüfusu vardı. Yani bu kasabalardaki toplam köy sayısı 227, hane sayısı 5793 ve insan nüfusu 42.300 idi. Bu istatistikî verilerle yetinilerek diğer veriler daha sonraki bölümlerde kaydedilecektir.

Geçmişte olduğu gibi, günümüzde dahi her alanda ve her yönde ölümcül ve talihsiz gelişmelere kurbanı giden Müslüman Arnavutların yaşadığı uğursuz olaylar sonucu kaydedilen verilerle bu bölümü tamamlamak istedik. Bu nedenle, Müslüman Arnavut âlimlerinin geçirdikleri son derece zor olan tarihi dönemde şu iki konuya yoğunlaşmalarına şaşırılmak gerekir:

1. İslam dini düşünce kimliğini savunma,
2. Arnavut milli görüşünü savunma

Allah'ın yardımıyla Arnavut tarihinin en önemli özelliklerinden bazılarını başarılı bir şekilde sunduğumu umuyorum. Allah-u Âlem!

¹⁴² A.g.e.

ÜÇÜNCÜ BAŞLIK

➤ ÇAĞDAŞ DÖNEMDE ARNAVUT BÖLGELERİNDE YAŞANAN DİNÎ HAYAT

I. İSLAM DİNİNİN ARNAVUT TOPRAKLARINA YAYILMASI VE TARİHİ TEMELLERİ

Araplar ile Arnavutlar arasındaki ilk temasların antik çağlara, hatta İsa'nın doğumundan önceki dönemlere kadar¹⁴³ gittiğini ileri süren araştırmacılar vardır. Arnavut memleketlerinin jeopolitik konumu ve bu yerlerin çeşitli Arap ve Türk ülkeleriyle olan doğrudan ve dolaylı ticari bağlantıları göz önüne alındığında, İslam'ın Osmanlı öncesi dönemde bile Arnavut topraklarına yayılabilme ihtimali olduğu ortaya çıkmaktadır.¹⁴⁴ Bu gerçeği kabul etmiş olursak, o zaman İslam dininin ilk olarak Arnavut memleketlerine gelen Arap tüccar ve ziyaretçiler vasıtasıyla yayıldığı söylenebilir. Osmanlılar bu ülkeye geldikten sonra ise, İslam dininin Arnavutlar arasında daha hızlı ve daha canlı bir şekilde yayıldığı görülmektedir.¹⁴⁵

Diğer halklarla karşılaştırıldığında Arnavut Müslümanlarının Balkanlarda çoğunluk oluşturduğu görülecektir. Mamafih Müslümanlar Kosova, İşkodra, Manastır ve Yanya olmak üzere Arnavutların çoğunluk olarak yaşadıkları Rumeli vilayetlerinde bulunmakta idiler.¹⁴⁶

Arnavut yazar ve tarihçiler arasında Arnavut bölgelerinde İslam'ın hangi şekilde yayıldığı konusunda birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Bu konuda üç temel görüş ileri sürülmüştür.

Tarihçilerin çoğu İslam inancının Arnavutlar arasında Osmanlıların takip ettikleri barış ve iyi muameleler ile¹⁴⁷ Arnavutların kendi istek ve irade sonucu¹⁴⁸ hiçbir dini baskı ve zorlamanın yaşanmadan¹⁴⁹ yayıldığını savunmaktadır. Bu görüş, tarihi bilgilere tamamen uymaktadır. Bazı

¹⁴³ Muhamed Mufaku, “**Shqiptarët në botën arabe**” (*Arap Dünyasında Arnavutlar*), s. 7.

¹⁴⁴ Noel Malcolm, “**Kosova një histori e shkurtër**” (*Kosova'nın Kısa Tarihi*); s. 96-119, 120-143.

¹⁴⁵ Ferit Duka, “**Momente të kalimit në Islam të popullsisë shqiptare në shek. XV-XVI**” (*XV-XVI yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*); Simpoziumin Ndërkombëtar “**Feja, Kultura dhe Tradita Islame ndër Shqiptarët**”-Kryesia e Bashkësisë Islame të Kosovës, Prishtinë 1995; Selami Pulaha, “**The Albanians in Kosova in the 12th -18th centuries, në: Truth on Kosova**”; s. 33-44.

¹⁴⁶ A.g.e., Kristaq Prifti, “**Popullsia Muslimane Shqiptare në Ballkan në fund të shek. XIX dhe në fillim të shek. XX**” (*XIX yüzyılın sonunda ve XX yüzyılın başında Balkanlardaki Arnavut Müslümanlar*) **Truth on Kosova**, s. 153-166.

¹⁴⁷ Stavro Skendi, “**Zgjimi Kombëtar Shqiptar**” (*Arnavutların Milli Uyanışı*); s. 21-22.

¹⁴⁸ Dr. Muhamet Pirraku, “**Roli i Islamit në integrimin e Shqipërisë etnikë dhe të kombit shqiptar**” (*Etnik Arnavutluğun ve Arnavut Milletinin Gelişmesine İslamın Etkisi*); në: Feja, Kultura, dhe Traditat Islame ndër Shqiptarët, s. 41, 54, 58.

¹⁴⁹ Dr. Ali Hadri, “**Historia e Popullit Shqiptar**” (*Arnavut Halkın Tarihi*); Okul Kitaplar ve Malzemeleri Enti, Prishtinë 1967; s. 76.

araştırmacılara göre İslam dini, Arnavutlar arasında Osmanlıların uyguladıkları kuvvet, kılıç ve şiddet sonucu yayılmıştır.¹⁵⁰ Onların bu görüşü tamamen gerçek dışıdır. Üçüncü bir gruba göre, İslam dini Arnavutlar arasında bazen baskı ve kılıç gücüyle, bazen de barış yoluyla yayılmıştır.¹⁵¹ Bu bağlamda, bazı tarihçiler şöyle diyorlar:

"İslam dini Osmanlı Devleti'nin Balkan ülkeleri üzerinde hâkim olduğu dönemlerde büyük bir yayılma süreci yaşadı. Balkan ülkelerinin insanları İslam dinine farklı şekil ve yollarla girdiler. Osmanlı Devleti'ne karşı direniş göstermeyen¹⁵² Bosnalıların çoğu İslam dinine aynı anda girdiler. Ortodoks dini öğretilerine aykırı, İslam dinine daha yakın olan Hıristiyan dininin sapkın mezhebi sayılan Bogomil mezhebine mensup Boşnaklar tarafından kabul olunan İslam dininin XVI. yüzyılın başında bütün Bosna-Hersek üzerinde hâkim din haline geldiği görülmektedir.¹⁵³ Yeni din olan İslâm dinine giren Boşnaklar, Müslümanlığı kabul ederek Türkler tarafından asimile edilmediler. Onlar kendi dil ve geleneklerine devam ettiler. "

Sırlar, Karadağlılar, Bulgarlar, Makedonlar ve Rumların çoğu Ortodoks Kilisesi'nin onlar üzerinde kurmuş olduğu büyük etki ve sahip oldukları mutaassıp tabiattan dolayı İslam dinini kabul etmemişlerdir. Bu halklardan İslam dinini kabul edenler az sayıda olduklarından dolayı zamanın geçmesiyle Türkler arasında asimile olup kayboldular. Üstelik İslam dinine girenler bir yana, Katolik mezhebine katılanlar dâhi Sırp Ortodoks Kilisesi tarafından aforoz edilip Sırp halkından sayılmadı. Arnavutların İslamlaşma süreci *kısa, orta ve uzun zamanlı* olarak üç şekilde tamamlandı. Bunun nedeni hem yaşanan ekonomik, sosyal, psikolojik ve politik faktörlerin etkileri, hem de sonraki bölümlerde değinecek olduğumuz diğer faktörler idi.¹⁵⁴

Böylece, XVI. yüzyılın ikinci yarısının başında şehirlerde yaşayan nüfusun yarısından fazlası İslam'ı kucaklamış iken, XVII. yüzyıla gelindiğinde İslam dini Arnavut köylerine kadar ilerleyebilmişti. Genel olarak İslam dini Arnavutların dil, gelenek ve göreneklerine olumsuz şekilde etki etmeyip, tam tersine Arnavutların kendi ulusal duygularını daha fazla

¹⁵⁰ Dom Shan Zefi, "İslamizimi i shqiptarëve gjatë shekujve" (*Asırlarca Arnavutların İslamlaşmaları*); Drita, Prizren 2000; s. 57-86, 96, 102, 122, 123, 147, 148.

¹⁵¹"Historia e Popullit Shqiptar" (*Arnavut Halkın Tarihi*)" 1, s. 342-344; Mark Krasniqi, "Aspekte mitologjike, besime e bestytini" (*Efsaneler, inançlar ve hurafeler*); Rilindja, Prishtinë 1997, s. 70-81.

¹⁵² A.g.e., s. 70, 92.

¹⁵³ A.g.e., s. 70, 92.

¹⁵⁴ Bazı Arnavut papazlara göre bu dini sebeplerden değil, hukuki sebeplerden dolayı olmuştu. Daha geniş bilgiler için bakınız Dom Zef Shani: "İslamizimi i shqiptarëve gjatë shekujve" (*Asırlarca Arnavutların İslamlaşmaları*); s. 88, 101.

savunup güçlendirmelerine katkı sağlamıştır denilebilir.¹⁵⁵ İslam dininin barış yoluyla yayıldığını kanıtlayan, hatta İslam düşmanlarının bile kabul ettikleri tarihî deliller vardır. Ünlü Sırp tarihçi Vladislav Shkariq şöyle diyor:

"Dini hoşgörü ile karakterize olunan Osmanlı işgalcilerinin, şiddet yoluyla halkı İslam'ı kabul etmeye zorladıkları olaylar ise yok denecek kadar az idi. İslam'a giren Hıristiyanlar, dinlerini kendi özgür irade ve arzuları neticesinde değiştirirlerdi. Zorla İslam'ı kabul edenler ise, yalnız gelecekte Osmanlı ordusunda hizmet edecek olan çocukken toplatılan Hıristiyan çocuklar idi!"¹⁵⁶

Yani görüldüğü gibi, İslam dini barış yoluyla yayıldı. Gruplar halinde İslam dinini kabul eden insanları yeni bir dine girmeye iten nedenler arasında yaptıklarından mutlu ve memnun hissetmeleri, kiliselerde yaşadıkları vahşi ve acı muamelelerden dolayı gönlü muzdarip olanların yeni inançtan manevi haz almaları ve İslam'ı kabul ederek önceki zamanlarda yaşadıkları sosyal aşağılamadan kurtulmaları sayılabilir.

İslam gerçeğine inandıkları zaman Balkan halkları aşağılanmış durumdan saygı duyulan bir duruma, zayıf olmaktan güçlü olmaya, köle ve mazlum durumundan idareci durumuna, yoksulluktan zenginliğe, teslis ve putperestlik karanlıklarından ilahi irşat ışığını görmeye, bir zamanlar içinde buldukları sosyal adaletsizlik, yoksulluk ve sefaletin karanlıklarından refah ve bayındırlık ışığına çıkmaya erişmiş oldular. Yani, onların İslam'ı kabul etmeden önce yaşadıkları acılar, pek çeşitli ve farklı idi!

İnanarak ifade ediyorum ki, İslam dinini kabul ettikten sonra kendilerine zarar verenlere karşı kendilerini rahat ve güvende hisseden Arnavutlar, İslam dinini sevdikleri için onu kucakladılar. Bütün hamdler Âlemlerin Rabbi olan Allaha aittir! Zalimler ise Tanrı'nın ağır cezasını mutlaka tadacaklardır!

İslam dininin Arnavutlar arasında kuvvet ve şiddet yoluyla yayıldığı yaygarasını büyük sesle bağırانlar ise, ya ateist olan Marksist-Leninistler, ya da Roma'daki Vatikan müesseselerinde eğitim gören mutaassıp Katolik rahiplerdir. Arnavut Müslümanlara karşı yürütülen bu deli kampanya, geçmişte olduğu gibi günümüzde de Müslümanların kalplerinde dinleri ile ilgili şüphe ve tereddütler uyandırmak isteyen Avrupalı Hıristiyan misyonerlerin planlarının bir parçasıdır.

¹⁵⁵ Skender Rizaj, "**Kosova gjatë shekujve XV, XVI, XVII, administrimi, ekonomia, shoqëria dhe lëvizja popullore**"; (XV, XVI, XVII yÿzyullarda Kosova: İdari, iktisadi, toplum tarihi), s. 460-461.

¹⁵⁶ A.g.e., s. 461-462.

II. ARNAVUTLARIN İSLAM'I KABUL NEDENLERİ

İslam'ı kabul ederek onun hedef ve hikmetlerini kavramaya çalışan Arnavutları bu sonuca götüren apaçık sebepleri¹⁵⁷ ortaya çıkarma, açıklanması zor olan konulardan biri olduğundan dolayı, biz bu konuyu insanların kalplerinde saklı olanı bilen, şeylerin zahir ve batın yönlerinin bilgisiyle kucaklaşan Allah'a havale etmeyi uygun buluyoruz.

Bu konu doğal olarak Arnavutların içinde yaşadıkları sosyal, ulusal, politik ve coğrafi şartlarla yakından bağlantılı olduğundan ve bu şartları aydınlatan tarihi kaynakların kıt ve sınırlı olmasından dolayı, Arnavutların İslam dinini kabul etme nedenleriyle ilgili kesin bir sonuca varmamayı daha doğru buluyorum. Zira yukarıda söylediğim gibi, bu işinin gerçek yüzünü yalnızca Yüce Allah bilmektedir!¹⁵⁸

Bu konuyu tam anlamıyla aydınlatmak işi zor olsa dahi, Arnavutluk ve Osmanlı Devleti tarihi ile ilgilenen Arnavut araştırmacılar ve tarih uzmanları, insanlık tarihi ve medeniyetlerini araştırdıklarında Arnavutları İslam dinini kabul etmeye iten nedenler ile ilgili bazı sonuçlar çıkartmaya çalışmışlardır. Onların bu konuyla ilgili görüşleri aşağıdaki gibi maddeler halinde tasnif olunabilir:

Bazı tarihçilere göre, Arnavutları İslam dinini kabul etmeye iten en güçlü neden, onların psikolojik ve ruhsal durumları idi. Bunlar ise, X. yüzyıldan itibaren Balkanlar'da İslam'a karşı düzenlenen haclı seferleri, dinsel savaşlar tarihi ile yakından ilişkilidir. XII. ve XIV. yüzyıllar arasında Yunan Ortodoks ve Latin Katolik Kiliseleri arasındaki tarihi anlaşmazlıklarından dolayı yaşanan ve aynı zamanda her iki kilisenin Balkan halkları üzerinde kurmak istediği egemenlik savaşlarının oluşturduğu sürekli çatışma havası da etkili olmuştur. Bu dini olay ve savaşlardan dolayı Arnavutların kiliselere karşı nefret duyup, onlardan ayrılarak yeni bir din aramaya başladıkları¹⁵⁹ sırada İslam diniyle tanışmış olmaları, onlar için bir dönüm noktası olarak sayılabilir. Hem bu dünyanın, hem de diğer dünyanın ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli ruhsal ve fiziksel rahatlığı İslam dininde bulan Arnavutlar bu nedenden dolayı İslam'ı kendi tabiatına uyan din olarak kabul etmişlerdir.

¹⁵⁷ Arnavutların islamlaşmasını nedenlerine dair geniş belgelr için bakınız Abib Ahmeti, “**Theranda-Prizreni ndër shekuj**” (*Theranda: Asırlar boyunca Prizren*); s. 84-90; Mark Krasniqi, “**Aspekte mitologjike-besime e bestytini**” (*Efsaneler, inançlar ve hurafeler*); s. 70-81.

¹⁵⁸ Muhamet Pirraku, “**Shkaqet e kalimit në Islam të shqiptarëve**” (*Arnavutların İslama Giriş Nedenleri*); Përparimi dergisi, Priştina 1991; (sene XLV/2), s. 185-186.

¹⁵⁹ Muhamet Pirraku, “**Roli i Islamit në integrimin e Shqipërisë etnike dhe të kombit shqiptar**” (*Etnik Arnavutluğun ve Arnavut Milletinin Gelişmesine İslamın Etkisi*); nê: Feja, Kultura dhe Tradita Islame ndër Shqiptarët, 42, 44.

Arnavutlar arasında etkisi çok büyük olan İslam dininin Arnavut halkının ulusal, siyasi ve kültürel birliği noktasında da kesinlikle büyük ve aktif bir rol oynadığına şüphe yoktur. Sahip olduğu hoşgörülü, insancıl ve toplumsal ilke ve özelliklerle İslam dini, sadece inanç sınırlarıyla yetinmeyip aynı zamanda bireysel ve toplumsal yaşam biçimi ve içinde ilahi, ahlaki, dinî, eğitici, etik, eleştirel, sosyal, hukuki, teknik, bilimsel ve felsefi özellikleri de barındıran dinamik bir kültürdür. Sadece Türk veya Arapların dini olmayan İslam; ırkı, rengi, milleti ne olursa olsun insanlar arasında ayırım gözetmeksizin Arnavutlar dâhil olmak üzere tüm insanlara evrensel bir mesaj olarak vahyolunmuştur. İslam dini, Yüce Allah'a olan inancı putlara, putlara ve insanlara yönlendirmemeyi teşvik etmiştir. Daha önce Yüce Allah'a inanmak için Arapları teşvik eden bu sebepler, daha sonra Arnavutların İslam'ı kabul etmelerinde etkili olan nedenlerdir. İslam'ın esasları Arnavutların mantığına diğer yanlış ve karmaşık felsefe, inanç ve dinlerden daha yakın idi.¹⁶⁰

Bazı tarihçilere göre, Arnavutlardan İslam dinini ilk kabul edenler, toplumdaki yüksek konumlarını muhafaza etmek ve Osmanlı Devleti'nin askeri üst yöneticileri grubuna katılmak isteyen Arnavut aristokratları idi. Kendi döneminde dünyanın en güçlü ve en büyük devletlerinden biri olan Osmanlı Devleti'nde üst düzey makamlara gelerek servet ve güç edinme hırsı ile kuşatılmış olan Arnavutlar da vardı.¹⁶¹ Benim düşünceme göre, bu kategorilere giren kişiler parmakla sayacak kadar azdır ve bunların Müslümanlığı kabul edenlerin çoğunluğunu temsil etmeleri mümkün değildir.

Bazı Hıristiyan Arnavut tarihçilere göre, Ortodoks ve Katolik teologların eksikliği, insanların kendi dinlerinin prensiplerinden tamamen emin olamamasına ve manevi boşluğa düşmelerine, bunun sonucunda da İslam dinini kabul etmelerine neden olmuştur.¹⁶² Böyle bir açıklamanın yanlış olduğu apaçıktır. Zira günümüzde olduğu gibi eski zamanlarda da Papalığın Arnavutluk'taki Hıristiyanlarla sürekli temas halinde olup her türlü maddi ve manevi ihtiyacı karşılama konusunda onlara yardımcı olduğu bilinmektedir. Arnavutların İslam dinine geçişini etkileyen faktörlerden biri, Ortodoks mezhebinin açık ve hoşgörülü yaklaşımlardan mahrum olmasıdır.

¹⁶⁰ Arnavutların İslama girme nedenleri hakkında ünlü tarihçi prof. Dr. Muhamet Pirraku'nun makalesine bakınız Muhidin Ahmeti, "**Rreth përhapjes së Islamit ndërr shqiptarët**" (*Arnavutların İslamlaşmasına Dair*); *Penda, Prizren, baskı II*, s. 25-34.

¹⁶¹ Skender Rizaj, "**Kosova gjatë shekujve XV, XVI, XVII, administrimi, ekonomia, shoqëria dhe lëvizja popullore**" (*XV-XVI-XVII yÿzyllar boyunca Kosova: İdari, iktisat, toplum ve demografi*); s. 463; Don Shan Zefi, "**İslamizimi i shqiptarëve gjatë shekujve**" (*Asırlar Boyunca Arnavutların İslamlaşması*); s. 62-63.

¹⁶² Stavro Skendi, "**Zgjimi kombëtar shqiptar**" (*Arnavutların Milli Uyanışı*); s. 22-23.

İslam dini, prensipleri günlük hayatta kolaylıkla uygulanan basit bir dindir. Bu dini, alt ve orta tabakaya ait Arnavut çocukları, Osmanlı eğitiminde ücret ödemediği mekteplerde öğrenebilirlerdi. İslam sayesinde, bütün insanların, Avrupa'da Sırp feodal sistemindeki katı toplum hiyerarşisinden kurtularak toplumun bir alt tabakasından bir üst tabakasına geçmesi mümkündür.¹⁶³ Bu nedenle İslam, insanlara büyük değer vererek, onlara her yönden daha iyi bir sosyal yaşam temin edip hem bu dünyada, hem de diğer dünyada refah ve manevi rahatlık içinde yaşamalarını sağlama konusunda yardımcı olmuştur.

Arnavutlar İslam dinini kabul ettikleri zaman, yeni dine girdiklerini gösteren törenlerin şekli ve yöntemi ile ilgili olarak, Arnavut tarihçileri Hıristiyan dininden İslam inancına geçen Arnavutlar için bir tören düzenlendiğini kaydetmişlerdir. Bir hanenin başı, ailenin tüm fertleri veya sadece biri İslam dini kabul edebilirdi. Müslüman olup dinini değiştirmeye karar veren kişi, adil iki ya da ikiden fazla Müslüman şahidi yanına alarak, Şeriat mahkemesinde duran kadıya gidip İslam dinine girmek istediğini ikrar ederdi ve bununla ilgili kaydı düşürülürdü. Dinini değiştirmek isteyen kişi, kadı önünde sapkın Hıristiyan dininden doğru olan İslam dinine hiçbir zor ve güç olmadan, sadece kendi rıza ve takdiri ile girmek istediğini söylerdi. Onun bu ifadesinden sonra kadı, kişiye Arapça şahadeti ikrar ettirerek, ona bir Müslüman adı verir ve Müslüman olduğuna dair kaydı siciline yazardı. Bu münasebetle şahitlerin isimleri de defterde yazılırdı.¹⁶⁴

Yani, Arnavutların İslam'ı kabul etmek için üzerlerinde hiçbir şiddet ve baskının yapılmadığı açıkça görülmektedir. Hatta görüldüğü gibi İslam dinine girenler, Hıristiyanlıktan herhangi bir baskı sonucu ayrılmadıklarını kadı önünde beyan ederlerdi. Böylece, objektif Arnavut tarihçilerine göre İslam'ı kabul etmek Arnavutlar için bir ayrıcalıktır. İslam dinini kabul ederek Arnavutlar; Sırp ve Yunan Kiliseleri'nin her ne pahasına olursa Arnavutlara karşı uyguladıkları sürekli ve kalıcı şiddet sonucu yok edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalan kültürel ve ulusal değerlerini korumak için iyi

¹⁶³ Skender Rizaaj, “**Kosova gjatë shekujve XV, XVI, XVII, administrimi, ekonomia, shoqëria dhe lëvizja popullore**”; (*XV-XVI-XVII yÿzyllar boyunca Kosova: İdari, iktisat, toplum ve demografi*), s. 473-474.

¹⁶⁴ Skender Rizaaj, “**Kosova gjatë shekujve XV, XVI, XVII, administrimi, ekonomia, shoqëria dhe lëvizja popullore**”; (*XV-XVI-XVII yÿzyllar boyunca Kosova: İdari, iktisat, toplum ve demografi*), s. 470-472. Bu konu hakkında bakınız Muhidin Ahmeti: “**Rreth përhapjes së Islamit ndër shqiptarët**” (*Arnavutların İslamlaşmasına Dair*); Thomas W. Arnold, “**Përhapja e Islamit në Shqipëri**” (*Arnavutların İslamlaşmasına Dair*); s. 5-24.

bir imkâna sahip olmuşlardır. Çünkü İslam dinine giren Arnavutlar, millî gelenek ve göreneklerini koruyup sürdürebilmişlerdir.¹⁶⁵

Bazı tarihçilere göre, Hıristiyan kilisesi ve din adamları, Arnavutların ulusal çıkarlarına karşı düşmanca ve olumsuz tutum sergilemişlerdir. Bu nedenle Arnavutluk'un kuzeyinde yaşayan ve "Gega" olarak bilinen Arnavutlar ile Güney Arnavutluk'ta yaşayan ve "Toska" olarak bilinen Arnavutların İslam dinini kabul etmeyince zamanla millî hüviyetlerini yitirerek Sırp, Karadağlı ve Yunanlara karışarak asimile oldukları bilinen bir gerçektir. Arnavut Müslüman din adamları ve ilahiyatçıların son zamanlarda bile asimile olmaktan kurtulmak için Katolik ve Ortodoks Arnavutlar arasında tebliğde bulunmayı denediklerini hatırlatmakta fayda vardır.¹⁶⁶

Bilim adamları ve tarihçiler tarafından Arnavutların İslam'ı kabul etmeleri konusunda ileri sürülen tarihî gerçekler ve nedenler bunlardan ibarettir. Elbette her bireyin Hıristiyanlıktan İslam'a geçiş sırasında kendine has ve Allah'ın bildiği kişisel nedenleri vardır. Daha önce de belirtildiği gibi, inanç ve kanaat sadece Yüce Allah'ın bildiği kalp işleridir. Yukarıda iddia edilen nedenler ise ihtimallerdir. Benim görüşüme göre Arnavutların toplu halde İslam'ı kabul etmeleri, onları kayba uğramaktan, inançsızlık ve putperestlikten kurtararak Kuran ve İslam nuruna doğru irşat ettiren Cenab-ı Hak'ın rahmetinin ve kudretinin ifadesidir. Zira bu bağlamda Cenab-ı Hak Kuran'da şöyle buyurmaktadır:

"Kılavuzları Allah'a ve İslam'a yüreğini açacağını ne."¹⁶⁷

İslam'ı kabul etmek için Allah'ın Arnavutların kalplerini açtığı bir gerçektir. İslam dinini hayatın bütün yönlerinde şeriat kurallarının evrenselliği ile uygulamada ve prensiplerdeki basitliğini kavrayan Arnavutlar, yeni dinin faydalı ilke ve özelliklerini beğenerek Müslüman olmaya karar vermişlerdir. İslam şeriatının prensipleri, İslam'ın beş şartı, imanın altı şartı ve İslam ahlak prensipleri gibi İslam dininin değişmez ve kalıcı ilkelerinde bu özelliği görmek mümkündür.

İslam dininin bu yönünü zaman ve mekânın değişmesiyle değişebilecek dinamik, esnek ve ikincil ilkelerde olduğu gibi, hem bu dünyada hem de ahirette ruh ve beden gereksinimlerini yerine getirmek konusunda gösterdiği çabalarda görmek mümkündür.¹⁶⁸ Bu din, ilahidir.

¹⁶⁵ A.g.e., s. 474.

¹⁶⁶ A.g.e., s. 475.

¹⁶⁷ Enam suresi, ayet 125.

¹⁶⁸ Daha geniş bilgiler için bakınız şehid Hasan El-Benna'nın, "**Mecmuat-u resaili'l-imami'sh-shhid Hasan El-Benna**"; Kahire, Darut Tenzil li neşri'l-Islami, 1992, s. 113, 155, 223, 243; Dr. Yusuf Kardavi, "**el-Med'khal li-diraseti's-Sunneti'n-Nebeviyyeti**"; baskı 3, 1992; "**Med'hal li Ma'rifetil-Fehmi'l-Islam**"; Kahire, Mektebetu Vehbe, baskı

Onun tabiatı ve hedefleri de ilahidir. Böylesi ilahi bir hukuka ruhsal ve manevi yönden ihtiyacı olan yetenekli ve zeki Arnavutlar, tanışmış oldukları İslam dininin hayırlı ve başarılı bir birey, aile, toplum ve vatan kurup sürdürmeyi hedeflediğini görünce, onunla hiç tereddüt etmeden ve zaman kaybetmeden kucaklaşmışlardır.¹⁶⁹

Arnavutlar, İslam dininin insanlara barış sağladığını, zorluklarla ve bölünmelerle karşılaştıklarında onlara yardım ettiğini, hedefleri gerçekleştirmeyi sağladığını, farklı görüş savunucularını bir araya getirdiğini, onlara rehberlik ettiğini, korkulardan kurtardığını, umutsuzluk anlarında sakinleştirdiğini, Allah'ın izniyle iyi ile kötü arasında ayırım yapmalarına, karanlıktan aydınlığa, kötülüklerden iyiliklere, ziyandan kurtuluşa ermelerine yardım ettiğini anladılar.¹⁷⁰

Bazı Arnavut Katolik rahip ve araştırmacılar, Arnavutların Müslümanlığı içten inanmayarak yüzeysel şekilde kabul ettiklerini ve kısa bir süre sonra karşılaştıkları pek çok durumda onu terk ettiklerini iddia etmektedirler. Onlara göre, Müslümanlığı kişisel çıkarlardan dolayı kabul eden Arnavutlar, dinleri ve görüşleri kısa zaman içinde değişen bir halktır.¹⁷¹ Muhtemelen bu yalanda bazı hakikat tarafların bulunması normal bir şeydir, ama bu durum büyük olasılıkla münferit durumlara münhasırdır. Müslümanlığı toplu halde kabul eden bütün Arnavut Müslümanlara ikiyüzlülük nispet etmek mümkün değildir. Ayrıca bu durum sadece Arnavut toplumunda değil, İslam'ı yeni kabul eden ve yanında yeni dini anlatacak herhangi bir rehber, öğretmen ve destekçisi olmayan herhangi bir toplumda da yaşanabilir. Peygamber sahabeleri (r.a) Müslümanlığı kabul ettikleri zaman, yanlarında onlara tavsiyelerde bulunan, rehberlik yapan, yanlışlardan sakındırıp iyiliklere yönlendiren, Allah'ın ve Peygamberi'nin emirlerine boyun eğen arkadaşları vardı. Böyle şartlarda bile, Müslümanlar arasında İslam tarihinde bilinen münafıklar da bulunmaktaydı.

Ailelerinin diğer fertleri Hıristiyan olan ve İslam dinine yeni giren Arnavutların dayanacakları hiç kimsenin olmadığı açıktır. Toplumda tek kalan bu kişilerin şüphelerinden tamamen kurtulması veya imanlarını

3, s. 133-190; "El-Mercejyeytul-ulya fi'l-Islam li'l-Kur'an ve's-Sunneti-Davabit ve Mehadhür fi'l-fehmi ve't-tefsir", Kahire, Mektebetu Vehbe, s. 240.

¹⁶⁹ A.g.e., s. 190-269.

¹⁷⁰ Dr. Yusuf Kardavi, "El-Mercejyeytu'l-ulya fi'l-İslami li'l-Kuran ve's-Sunneti"; 340; Isam Tuleyme, "el-Kardavi fekihen"; Bur Seid, Darut-tevzi ve'n-neşri el-Islamiyye; baskı I, 2000, s. 57-87.

¹⁷¹ Muhamet Piraku, "Kultura kombëtare shqiptare deri në Lidhjen e Prizrenit" (Prizren Birliğine Kadar Arnavutların Milli Kültürü), s. 279, 283, 289; Nathalie Clayer, "Islam State and Society in post-communist Albania" at "Muslim Identity and the Balkan State", s. 115-138.

güçlendirmeleri nasıl mümkün olabilirdi?! Biz Müslümanlar, kişinin imanının iyi işler ve ibadetlerle takviye olup arttığına, günah ve çirkin işlerle zayıflayıp azaldığına inanmaktayız. Bu yüzden yeni Müslüman olmuş bazı Arnavutların belirli tarihlerde İslam dinine yüz çevirip ayrılmış olmaları şaşırtıcı değildir. Ancak, “güya” gerçekleri ortaya çıkartacaklarını iddia eden bu Arnavut tarihçi papazların asıl hedefi, Müslüman Arnavutlarına atalarının Hıristiyan oldukları zamanları överek onları Hıristiyanlığa dönmeleri için ikna etmektir. Ne yazık ki, bu tür fikirler son zamanlarda yaygınlaşmaya başlamıştır ve Arnavut karşıtı Batılı ve Haçlı çevrelere hizmet etmektedir.

Ancak, Allah kendi dininin nurunu, müşriklerin ve kâfirlerin duydukları nefrete rağmen, istediği yerde ve istediği zamanda daha çok güçlendirecektir!

III. İSLAM DİNİNİN ARNAVUTLAR ARASINDA YAYILMASININ NEDENLERİ

İslam dini Arnavutların kalplerine girdikten sonra,¹⁷² onların hayatları eğitim, şehirleşme, din gibi bütün alanlarda gelişmeye başladı. Günlük, haftalık ve yıllık ibadetleri icra etmek için Arnavutlar cami ve mescitler inşa ettiler. Cami ve mescitleri inşa etmeleri, Osmanlıların Arnavut topraklarına ayak basması ile başladı. Prizren’de 1573 yada 1574 yılında inşa olunan Bayraklı Camii ya da 1615 yılında inşa olunan Sinan Paşa Camii, Osmanlı Devleti’nin Kosova’daki hâkimiyetinin henüz ilk yıllarından itibaren camiler inşa edilmeye başlandığını göstermektedir. Bu bölgelerde birkaç asırlık olan başka camiler de vardır.¹⁷³

Bunun yanı sıra, tasavvufun değişik tarikatları Arnavut bölgelerine nüfuz etmeye başlayıp, tasavvuf ehli dervişlerin virdleri icra edebilmeleri için camilerin yanına tekkeler inşa edilmiştir. XX. yüzyılda ise bütün bu camiler ve tekkeler, çıkartılan bir kanun uyarınca devletin malı haline gelip onun koruması altına girmiştir.¹⁷⁴ Arnavutluk’taki Bektaşî ya da Aleviler, savundukları tasavvufî prensip ve görüşlerin Hıristiyan öğretilerine büyük

¹⁷² A.g.e.

¹⁷³ Prizren’deki camilerin mimarisine dair geniş bilgiler için bakınız Raif Vermica, “**Prizren camileri**”; *Türk Demokratik Yayınları, Prizren 1996*, s. 13-14, 16, 23, 24, 37; Ramiz Zekaj, “**Zhvillimi i kulturës islame ndër shqiptarët gjatë shek. XX**” (*XX yüzyıl boyunca Arnavutların arasında İslami kültürünün Gelişimi*), s. 153-163, Faik Miftari, “**Pakës dritë për Kosovën**” (*Kosova için biraz ışık*) NGL-BAF, Prizren 2001, s. 31-38.

¹⁷⁴ Tasavvuf ve tekkelerin tarihi ve gelenkeleri hakkında bakınız Jashar Rexhepagiq, “**Dervishët, rendet dhe teqet në Kosovë, në Sanxhak dhe në rajonet përreth Dukagjinit**” (*Kosova, Sancak ve Dukagin’deki dervişler, tarikatlar ve tekkeler*), Pejë 1999, s. 155-217, 219-264.

ölçüde benzemesinden dolayı Arnavutluk'un komşu ülkeleri olan Katolik İtalya ve Ortodoks Yunanistan tarafından mali açıdan desteklenmektedir.¹⁷⁵

XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Arnavut memleketlerindeki Müslüman mekteplerde ve okullarda verilen eğitim, Arapça ve Türkçe idi. Dinî dersleri veren hoca ve âlimler, talebelere Kuran'ı okumayı ve Arap alfabesini öğretirlerdi. Büyük şehirlerde dinî ağırlıklı derslerin öğretildiği orta okul tipinde mektepler açılmıştır. Bu önemli dinî faktör ile ilgili, konusu Arnavutlardaki İslam kültürünün gelişimi olan doktora tezindeki şu kısımları aynen aktarmakta fayda görüyorum:

“İslam dini Arnavut memleketlerine girdikten sonra, Müslümanlar İslam öğretisini sistematik hale getirmekle ve İslam dininin temel şartlarının halka öğretildiği mektep ve okullar kurmakla uğraşmaya başladılar. Sözü edilen mektepler Kosova, Makedonya ve Yunanistan'ın belli şehirlerinde kuruldu. Bu mektep ve medreseler camilerin yanında idi. Orada ders verenler ise hoca ve hatipler idi. Eğitim sistemi karışık, çocukların yaşları ise 6 ile 7'den başlayarak 14 yaşına kadar varmakta idi. Programdaki dersler Arap dilinde verilirken, ders ile ilgili açıklama, yorum ve tartışma Arnavutça yapılırdı. Dersler arasında en çok önemsenen ilimler, Kuran ve tefsir ile ilgili olanlar idi. Bu eğitim türü üç sene olup, rüştiye mektebi olarak geçerdi. Arnavut Devleti'nin kuruluşu ile Arnavut memleketlerinin büyük bir kısmının Yugoslav ordusu tarafından işgal olunmasından sonra, bu okullarda Arnavutça olarak verilen eğitim yasaklandı. Yunanistan Devleti'nde bulunan camilerin yanındaki mektepler 1912 ile 1913 yılları arasında süren Balkan Savaşları'ndan sonra kapatıldı. Yeni nesilleri eğitmek amacıyla Kosova, Makedonya ve Karadağ'da işgal olunan Arnavut memleketlerindeki Müslümanlar, dinî dersleri Müslüman birlikleri vasıtasıyla öğretmeye çalışırlardı. XX. yüzyılın başında İşkodra, Tiran ve diğer önemli şehirlerdeki mektepler gibi Arnavutluk'ta İslam dininin öğretildiği

¹⁷⁵ Bu tasavvuf ekolünün görüşleri ve uygulamaları hakkında bakınız John Kingsley Birge, “**The Bektashi Sufi order of Dervishes**”; Hartford seminary, Press, Hartford, corm, USA, 1937; Hajdar Salihu, “**Poezia e Bejtexhinjve**”; (*Beytecilerin Şiirleri*), Rilindja, Prishtinë 1987, s. 85-120; Baba Selim Rexhep Kaliçani, “**Dede Ahmedi i gjallë mes nesh**” (*Dede Ahmedi, kalbimizde yaşıyor*); Fushë Krujë 2000; Hajredin Hoxha, “**The Bektashi sufi order; general survey on it's history and doctrines**” unpublished; 2000, I.I.U., Kuala Lumpur, Malaysia; Hajredin Hoxha: **Tarikati Bektashian- Hyrje ne Historine dhe Bindjet e tij sipas burimeve bektashiane**, Furkan, ISM, Shkup, 2013; Dr. Ali Vishko, “**Harabati Teqe e Tetovës dhe veprimtaria në të në periudhën e kaluar**” (*Kalkandalen'de Harabati tekkesi ve geçmişteki faaliyetleri*); Design, Tetova 1997; Roberto Marco de la Roka, “**Kombësia dhe feja në Shqipëri, 1920-1944**” (*Arnavutlukta milliyet ve din: 1920-1944*) italyançadan arnavutçaya çeviren Luan Omari, Elena Gjika, Tiranë 1994, s. 37-44; H. T. Norris, “**Islam in the Balkans-religion an society between Evrope and Arab world**”; s. 89, 123, 169, 174, 190, 211.

bazı mektepler ünlü idi.

Osmanlı belgeleri ve kayıtlara dayanarak Arnavutluk'un kuzey ve güney kısmında çok sayıda mektebin açılmış olduğu söylenebilir. Şeyh Hafız Ömer Şemsedin gibi bazı hocalar ve din öğretmenleri ders sırasında dinî dersler için Arap, genel bilim dersleri için latin harfli Arnavutça olmak üzere iki tür alfabe kullandılar.

Balkan savaşlarından sonra eğitim belli bir süre için durduruldu ve mektepler cephane, hayvan ahır ve İpek şehrinde olduğu gibi muhacirlerin barındığı yerler olarak kullandı. Sırp dinî işlerden sorumlu bakanın Belgrat'taki Eğitim Bakanlığı'na gönderdiği 1923 tarihli bir Sırp belgesinde şöyle denilmektedir: *Arnavut Müslümanların dinî eğitimi önem arz eden çetrefilli bir konudur. Arnavut memleketlerinde Sırp dilini konuşmayan yaklaşık 50 müftü ile 600 imam ve hatip vardır. Hepsi Sırp devletine karşıdır. Kasaba ve köy halkının büyük saygı gösterdiği dinî mekteplerin bulunmadığı köy yada kasaba yoktur. Bu mekteplerde sadece Sırp düşmanlığı ve nefret duygusu öğretilmektedir*.¹⁷⁶

Prof. Zekaj ise şöyle devam eder:

"Devletin dinî eğitimi söndürmek için uyguladığı baskılara rağmen, Allah'ın lütfu olarak, Kosova'daki dinî eğitiminin hiç kesilmediği görülmektedir. 1936 yılında ise Kosova'daki din okulları sıbyan mektepleri olarak çalışmakta idiler. Kosova'nın başkenti Priştine ve etrafında Müslüman çocuklarının eğitildiği 33 tane mektep vardı. 1936 yılında Mitroviçe'de sıbyan mektebi adı altında toplam 216 çocuğun dini öğrendiği bir medrese vardı. Yakova şehrinde de 1932 ile 1938 yılları arasında sayısı 80'e varmak üzere birçok sıbyan mektebi açıldı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Arnavutluk'taki durum kökünden değişerek, laik devletin dine karşı tutumundan dolayı yeni dinî okulların açılması şöyle dursun, onlarca sene eğitim veren bütün eski mektepler de kapatıldı. Kosova ve Makedonya'daki Arnavutlar dinî eğitime devam ettiler, her ne kadar dinî okullarda ders veren hocalar yaptıkları işler karşılığında devletten maaş almadılarsa da.

Üsküp, Prizren, İşkodra, Elbasan, Berat, Vlora, Ulqin, Yanya, Kalkandelen gibi diğer Arnavut şehirlerinde de orta seviye dinî mektepler vardı. Makedonya'daki Üsküp şehrinde ise Osmanlı döneminden kalma dört asırlık bir geçmişi olan ünlü İsa Bey Medresesi vardı. Kosova'nın Priştine şehrinde ismi Alaudin olan orta seviyeli bir medrese daha vardır. Bu medresenin diğer şehirlerde

¹⁷⁶ Genel bilgiler için bakınız Dr. Ramiz Zekaj, "**Zhvillimi i kulturës islame ndër shqiptarët gjatë shek. XX**" (*XX yüzyıl boyunca Arnavutlar arasındaki islam kültürünün gelişimi*), s. 74-79, İktibas edilen kaynak Yugoslavya Arşivi, **Ministarstvo Pravde Kraljevine Jugosllavije-vjersko odelenje**, 129, 4814/19.

*şubeleri bulunmaktadır. Birçok Arnavut âlim ve hocalar ilk eğitimlerini bu okullarda alıp oradan mezun oldular.*¹⁷⁷

İslam eğitim müesseseleri yanında, Slav Ortodoks devletleri için çalışan ve Yunan dilinde eğitim veren okulları bünyelerinde barındıran Ortodoks kilise ve manastırların inşa furyası devam ediyordu. Aynı zamanda İslam dinine karşı Katolikler tarafından güçlü ve ağır bir kampanya da sürdürülmekte idi. İtalyan dilinde ders veren mektepler açan bazı Arnavut papazları, öğrenci sayısı onu geçmeyen bu okullarda Arnavut dilinde ders vermeye başladılar. Bu papazlardan bazıları Pjeter Bogdani, Frang Bardhi, Andrea Bogdani idi. Bu şahıslar günümüzde Katolik Arnavutlar ile Müslüman adları taşımakla birlikte laikliği ve marksizmi savunan Arnavut entelektüeller tarafından akıl almaz bir şekilde methedilmektedirler. Bu koşullarda Arnavut dilinde risale ve kitaplar basan bir matbaa da açıldı. Eğitim usulü olarak papazlar Batı modelini kullandıkları için bu okullarda eğitilen Arnavut talebeler Batı usulüne göre yetiştirildi. Hıristiyan dinî yayılımı ile İslam'a karşı yürütülen bu ağır kampanya, XIX. yüzyılın başında başladı.¹⁷⁸

Milli Uyanış döneminde yaşanan Arnavut milliyetçi hareketinin XVII. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasındaki zaman diliminde, dinî ve milliyetçi edebiyatın zirvesine vardığını hatırlatmakta fayda vardır. Bu hareketin belirgin özelliği, tasavvufçuların divanları ve nesir eserleri gibi Müslüman Arnavut yazarların¹⁷⁹ Arap alfabesiyle yazdıkları eserler idi. Arap ve Türk dilinden Arnavutçaya kazandırılan divanlar yanında divanların çoğu Fars dilinde olanlardan Arnavutçaya çevrilmiştir.¹⁸⁰ Yani İslam dininin yayılma olayı, aynı zamanda tasavvufun değişik öğretileri ile tarikatlarının yayılmasını da beraberine getirmiştir.¹⁸¹

¹⁷⁷ A.g.e., s. 81-85.

¹⁷⁸ **“Historia e Popullit Shqiptar”** (*Arnavut Halkın Tarihi*), 4, s. 100; Muhamet Pirraku, **“Kultura kombëtare shqiptare deri në Lidhjen e Prizrenit”** (Prizren Birliğine Kadar Arnavutların Milli Kültürü); s. 274, 278, 280, 456.

¹⁷⁹ Muhamed Mufaku, **“El-Ebcediyyetul-Arabiyyetu fith-the kafeti'l-Albaniyyeti”**; s. 5-40; Muhamed Mufaku **“Melamih Arabiyye Islamiyye fil-Edebil-Albani”**; s. 60-67, Muhamet Pirraku, **“Gjurmime albanologjike-seria e shkencave filologjike”**;16/1986, Prishtinë 1987, 197-212; Muhamet Pirraku, **“Gjurmime albanologjike”** IX/1979-1980, 203-236; Naim Frashëri, **“Vepra letrare 5-Qerbelaja”** (Eserleri V: Kerbela); 1996, s. 13-16.

¹⁸⁰ Muhamet Pirraku, **“Kultura Kombëtare shqiptare deri në Lidhjen e Prizrenit”** (*Prizren Birliğine Kadar Arnavutların Milli Kültürü*), s. 456.

¹⁸¹ Tasavvufun gelişimi ve akımları ile bazı alimlerin onunla ilgili görüşleri ile ilgili bakınız Muhamed Ahmed Durneyk ve Siham Tevfik el-Misri, **“İbn Tejmiyye ve es-Sufiyye”**; (Tripoli, Mektebetul-İman, baskı 1, 1992), s. 53-167; Abdurrahman Bedevi, **“Şatahat sufiyye”**; Küveyt, Vekaletul-metbuat, baskı 2, 1976, s. 7-48; İrfan Abdulhamid Fettah, **“Neşetul-felsefetis-sufiyyeti ve tetavvuruha”**; Beyrut, Darul-Cil, baskı 1, 1993, s. 27-

Bektaşi tasavvuf öğretisine en çok yardım eden Arnavut edebiyatçılarından ve şairlerden bazıları Dalip Frashëri, Naim Frashëri, Sami Frashëri (Şemsettin Sami), Hasan Zyko Kamberi, Süleyman Naibi, Sheh Kadri, Nezim Frakulla, Derviş Hasani ve Baba Abidin Leskoviku'dur.¹⁸² Tasavvufun Arnavutlar arasında yayılmış olmasına hiç de şaşırılmamak gerek.¹⁸³ Zira Osmanlı Devleti ne tasavvuf ne de tarikat düşmanı idi.¹⁸⁴ Bektaşi tarikatı dışında Osmanlı Devleti diğer bütün tasavvuf öğretisi ve tarikatlarına katılmakta idi.

Arnavut memleketlerinin ilmi, edebi, millî ve dinî gibi değişik alanlarda yaşadıkları köklü gelişmelerden dolayı, durumdan yararlanan Arnavut papazları Latin, İtalyan ve Yunan dilinde olan Hıristiyan dini kutsal metinlerini¹⁸⁵ Arnavutçaya çevirdikten sonra, onları bastırıp bütün Arnavut memleketlerine dağıttılar. Bu kampanya çalışmalarının Arnavut dilini öğretme ve onu koruma adına gerçekleştirildiğini de vurgulamak gerek!¹⁸⁶

Müslüman Arnavutların yazdıkları divanlar, edebî yazılar ve nesirleri incelediğimizde, orada Arnavut halkının din, toplum, siyaset ve ekonomi gibi değişik alanlarda yaşadığı konuların ele alıp tahlil edildiğini görürüz. Anlaşıldığı üzere, onlar Arnavut konusuyla ilgilenmediğini düşündükleri Osmanlı Devleti'ne karşı yazı yazacak kadar hürriyet içinde yaşamakta idiler.

Arap harfli Arnavut edebiyatında işlenen konular arasında yaşanan savaş ve çarpışmalar sonucunda devlet askerlerine karşı ağır sözlerle dolu, Arnavutların yaşadıkları işsizlik, fakirlik, vatandan ayrılma ve gurbete gitme gibi konular işlenmekte idi. Bu edebiyat türünde hangi tabakadan gelirse

249; Ibn El-Xhevzi, Ali Hasan Ali Abdul-Hamij, "**El-Munteka en-Nefis min Telbis iblis**"; (Daru İbn Xhevzi), s. 208-513; Ebu Bekr Muhamed El-Kilabuzi, (v. 358 H), "**et-Tearruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf**"; Mahmud Emin En-Nevavi şerhi, (Kahire, 1969); Abdurrahman Ebu El-Kasım Abdulkerim ibn Hevzan el-Kuşeyri (v. 456 H) "**Er-Risaletul-Kuşeyriyye**"; (Kahire, Mektebetu Muhamed Ali Subayh, 1957), s. 126; **Eş-Şejh El-Ekber Muhyidin Muhammed ibn Ali El-Arabi**, (v. 638 H), "**el-Futuhât el-Mekkiyye**"; (Beyrut, Daru Sadır, el-bab 373).

¹⁸² Hajdar Salihu, "**Poezia e bejtexhinje**" (*Bejtecilerin Edebiyatı*), s. 13, 144, 147, 165, 265, 268, 289; H. T. Norris, "**Islam in the Balkans**", s. 161-190; Muhamet Pirraku, "**Kultura kombëtare shqiptare deri në Lidhjen e Prizrenit**"; (*Prizren Birliğine Kadar Arnavutların Milli Kültürü*), s. 273, 274-278, 309, 324.

¹⁸³ A.g.e.

¹⁸⁴ A.g.e.

¹⁸⁵ İncilin Arnavut diline yapılan çeviriler hakkında bakınız Engjëll Sedaj, "**Bibla dhe përkthimet e saj në gjuhën shqipe**" (*İncil ve Arnavutça Dilindeki Çeviriler*); *Shtufi, Prishtinë 1999*, s. 94-121, 125-172.

¹⁸⁶ Muhamet Pirraku, "**Kultura kombëtare shqiptare deri në Lidhjen e Prizrenit**" (*Prizren Birliğine Kadar Arnavutların Milli Kültürü*), s. 368-456; "**Historia e Popullit Shqiptar**" (Arnavut Halkın Tarihi) 4, s. 100-101.

gelsin, sıradan insan, kadı ve ya müftü olsun, bütün insanların paraya karşı duydukları hırs, mali yolsuzluk ile rüşvetin yaygınlığı, Arnavutlar arasında yaygın olan oç alma âdeti,¹⁸⁷ sultan sarayındaki insanlarla yakın ilişkisi olanların diğer Müslüman âlimler tarafından nefret edilip tenkit edilmesi gibi konular da yer almakta idi.¹⁸⁸

Sünni yada tasavvufi, ne olursa olsun, Müslüman Arnavut edebiyatının araştırılıp incelenmesi önemli bir girişimdir. Çünkü sözü edilen edebiyat türü, genel olarak Arnavut toplumunun durumunu yansıttığı gibi, Arnavutlar arasındaki İslam dini ve öğretisini de tanıtan büyük bir zenginliktir. Bu dönemde yaşanan önemli toplumsal konulardan biri ise Müslüman, Ortodoks ve Katolik Arnavutlar arasındaki barışçıl birlikte yaşama ve dinî hoşgörü olayına Müslüman Arnavutların katkısıdır. Onlara göre değişik dinlere tabi Arnavutlar arasında dinî nefret duyulmamalıydı. Onların karşısında ortak düşman olan Osmanlı Devleti vardı!

İslam ve Müslümanlara karşı yürütülen amansız düşmanca kampanyada, belli Arnavut gruplarının istikrar bozucu eylemlerde bulunması hususunda Müslüman olmayan Balkan devletlerinin teşvik ve tahriklerinin eksik olmadığına şüphe yoktur. Hıristiyanlık uğruna hedef ve amaçları gerçekleştirmek üzere kolonizatör ülkeler dinî, entelektüel ve Bektaşî kanalları kullanmayı bildiler.¹⁸⁹ Onların yazılarında aynı zamanda eğitim,

¹⁸⁷ Kan davaları eskiden Arnavutların yaşadıkları bütün topraklarında bilinen eski bir adettir. Son zamanlarda da, bu adetin yeniden canlandırıldığı görülmektedir. Kosova'da da yaygın olan bu kan davalarını durdurmak için 1990 yılında Kosova'da aktif olan Müslüman ve Katoliklerden oluşan bir grup Arnavut entelektüeller, birbiri arasında kan davalarının yaşandığı yüzlerce aileler fertlerinin arasında sulh ahdi etmeleri konusunda başarılı oldular. 1990 ile 1992 yılları arasında düzenlene bu başarılı sulh anlaşmaları hakkında bakınız Anton Çeta, Zymer Neziri, Myrvete Dreshaj, Sadri Fetiu ve Mehmet Halimi, "**Pajtimi i gjaqeve 1990-1991**" (Kan davalarının sulhleri, 1990-1991); Era, Prishtinë 2001; Muhamet Pirraku, "**Lëvizja mbarëpopullore shqiptare për faljen e gjaqeve, 1990-1992 – kronikë**" (*Kan Davaların Durdurulması İçin Arnavut Halkının Kültürel Hareketi, 1990-1992 Yılların Günlüğü*); Priştina Albanoloji Enstitüsü, Priştina 1998.

¹⁸⁸ Muhamet Pirraku, "**Kultura kombëtare shqiptare deri në Lidhjen e Prizrenit**" (*Prizren Birliğine Kadar Arnavutların Milli Kültürü*), s. 294, 362, 356.

¹⁸⁹ Muhamet Pirraku, "**Kultura kombëtare shqiptare deri në Lidhjen e Prizrenit**" (*Prizren Birliğine Kadar Arnavutların Milli Kültürü*), s. 309-324, 393-394, 364-366, 380-388, 409-415, 440-453; Hajdar Salihu "**Poezia e bejtexhinjve**" (*Bejteçiler Edebiyatı*), s. 133-141, 148-160, 212-213, 243-251; "**Historia e Popullit Shqiptar**" (Arnavut Halkın Tarihi) 4, s. 105-106; Mark Krasniqi, "**Toleranca fetare në lëvizjet çlirimtare të popullit shqiptar në shek. XVII-XVIII**" (*XVII-XVIII yüzyıllarda meydana gelen bağımsızlık hareketleri sırasında yaşanan dini hoşgörü*), **Feja, Kultura dhe Tradita Islame ndër Shqiptarët** (Arnavutlar Arasında Din, Kültür ve İslami Gelenek Sempozyumu), s. 205-210; Mahmud Hysa, "**Tema sociale në letërsinë islame shqiptare të shek. XVIII-XIX**", (*XVIII-XIX yüzyıllarda Müslüman Arnavutların Edebiyatında Toplumsal Konular*), s. 258-2449.

kültür ve edebiyat konuları da ele alınmakta idi.¹⁹⁰

İslam dininin Arnavutlar arasında yaygınlaşmasında önemli etkenlerden biri ise, dünyanın değişik ülkelerine eğitim almak için seyahat etmeleridir. Arnavutların bir kısmı Mısır'daki Ezher Üniversitesi'ne ve Hindistan'a giderken, çoğu Osmanlı Devleti'nin başı olan İstanbul'daki üniversitelere gittiler. Az olmakla birlikte İran, Libya, Lübnan, Paris ve İtalya'ya gidenler de bulunmaktaydı.¹⁹¹ Arap ülkelerine gidip eğitim gördükten sonra mezun olan ve dünyaca meşhur olan Arnavut göçmenlerinin oğulları arasında aşağıdakileri sayabiliriz:

Şeyh muhaddis Abdulkadir Arnaut, (Allah rahmet eylesin), Suriye'nin Dimaşk şehrinde yaşayıp çalışan ve hadis dalında XX. yüzyılın ender uzmanlarından. Hadis literatürünün büyük bir külliyyatının tashihini gerçekleştiren zattır.

Şeyh muhaddis Nasiruddin Albani, (Allah rahmet eylesin), Ürdün'ün Amman şehrinde yaşamış ve bütün hayatını hadis ilmine hizmet ederek geçiren bir şahsiyettir.

Şeyh muhaddis Shuajb Arnaut, (Allah rahmet eylesin)¹⁹² daha önce ismi geçen iki muhaddis kadar hürmet edilen bir zattır.

Prof. Dr. Muhammed Mufak-Arnaut, Ürdün'ün Amman şehrinde yaşayan ünlü araştırmacı ve tarihçidir.

Şeyh Vehbi Sulejman Gavoçi, (Allah uzun ömür versin!), Suriye'nin Dimaşk şehrinde yaşayıp çalışan ve Hanefi fıkının ünlü uzmanı sayılan bir kişidir.¹⁹³

Bunların yanı sıra, İtalya, Bulgaristan, Yunanistan ülkelerine seyahat edip Hristiyan ilahiyat alanında uzmanlaşan Katolik ve Ortodoks

¹⁹⁰ 1920 ile 1942 yılları arasındaki zaman diliminde Arnavutlukta yaşanan siyasi ve toplumsal konuları ele alan ünlü arnavut müfessir hafız İbrahim Dalliu'nun üç edebi çalışmalarının bir araya getirilmesiyle vucüda gelen bu eser bakınız Petrit Kusi, "Hafız İbrahim Dalliu, **Vepra letrare- Dokrra hini, Grenxat e kuçe të Tiranës, Një ëndërr e ime**" (hafız İbrahim Dalliu, Edebiyat Eserleri, Külden saçmalar, Tirana'nın Kırmızı Yabanarıları, Benim Rüyam); Botime enciklopedike, Tiranë 2000.

¹⁹¹ Mahmud Hysa, "**Alamiada shqiptare**" (Arnavut dilinde Alhamiada); cilt 2, s. 170.

¹⁹² Şeyh Shuajb Arnaut, rahmetli oldu gecen Persembe, 27 Ekim, 2016, Amman- Ürdün. Cenabu Allah Cennetul Firdeusde mekameni nasip etsin. Amin

¹⁹³ Benim bu doktora çalışmamda Arnavut asıllı bu ünlü müslüman alimlerinin katkılarını almadım. Çünkü bu ünlü alimler Arnavut asıllı olmaları birlikte, Arnavutluk'ta ne yaşadılar, ne de orada herhangi bir çalışma yaptılar. Bütün bu alimler Arap ülkelerinde bulundukar ve yaşadıkları ülkenin has dini ve siyasi şartlarına uygun olarak yaşayıp ilmi faaliyetlerde bulundular. Tabi ki yakın bir gelecekte onlarla ilgili master veya doktora tezi seviyesinde araştırmalar yapılmalı.

Arnavutların yanı sıra, çalışmak ve eğitmek üzere Amerika Birleşik Devletleri'ne gidenler de olmuştur.¹⁹⁴

Belli toplumsal ve dinî konularda bilgi edinip savundukları görüşler göz önünde bulundurulursa Türkiye ve Arap ülkelerinin ilahiyat fakültelerinde verilen eğitimin izlerinin, oralarda okumuş olan Arnavut ilahiyatçılar üzerindeki etkisinin gayet belirgin olduğu anlaşılmaktadır. Ezher ve İstanbul'dan mezun olan Arnavut entelektüelleri arasında ortak görüşlerin bulunduğu açıktır. Zira iki grup entelektüeller, dinî eğitim usulü ile belirli dinî ve toplumsal konularda ıslahat yapılması taraftarı idiler. Genelde Arnavut âlimleri, kitabımızın gelecek bölümlerinde görüleceği gibi, ıslahat ekolünün görüşlerini reddetmezlerdi.¹⁹⁵

Maalesef, diğer Müslüman ülkelerinin medeniyet ve ekollerinin Arnavut entelektüelleri üzerinde ne derecede etkili olduklarını anlamak için başka örnekler vererek bu konuyu daha fazla açma imkânına sahip değiliz. Örneğin, günümüze kadar gelen ve İran edebiyatı ve mirasının zengin literatürünün Arnavut diline kazandırılmasında rol oynayan Arnavut entelektüellerinin görüş ve tutumları üzerinde etkileri büyük olan İran medeniyeti... Arnavut âlimlerin diğer Müslüman medeniyet ve şahsiyetleriyle olan temasları sadece olumlu olmamıştır. Olumsuz ve zarar verici izlerinden de kurtulamadıkları anlaşılmaktadır.¹⁹⁶

İslam dininin Arnavutlar arasında geniş çapta yaygınlaşmasını etkileyen bir başka faktör ise, Kuran-ı Kerim'i hıfz etme geleneği idi. Bu geleneğin izleri Arnavutlar arasında eski zamandan beri vardır. Bu olayın örnekleri İslam dininin Müslüman memleketlere girdiği ilk andan beri görülmektedir. İlk yıllarda ev ortamı ve mekteplerde verilen Kuran hıfzı dersi, daha sonraki yıllarda kurulmuş olan üst seviye dinî okullarda verilmeye başlandı. Örneğin hıfz dersi Kosova'da Prizren şehrinde bulunan ve dinî eğitim konusunda bölgenin yetkili müesseselerden biri olan Gazi Mehmet Paşa Medresesi'nde tamamlanmakta idi. Bu medreseden birçok Kuran hafızı mezun olmuştur. Bu medreseden mezun olup hafız

¹⁹⁴ Muhamet Pirraku, "**Kultura kombëtare shqiptare**" (*Arnavutların Milli Kültürü*), s. 393, 433, 418; Eqber Skendi, "**Hoxhë Kadriu (Kadri Prishtina)**" (*Kadri Prishtina*), s. 14; Roberto Marco de la Roka, "**Kombësia dhe fetë në Shqipëri 1920-1944**" (*Arnavutluk'ta Milliyet ve Din: 1920-1944*), s. 209; Qazim Xhelili, "**Vehbi Dibra**"; 12; Ismail Ahmedi, "**Hafiz Ali Korça-Jeta dhe Vepra**" (*Hafiz Ali Korça: Hayatı ve Eserleri*), s. 13-18; Shefik Osmani, "**Panteoni iranian dhe iranologët shqiptarë**" (*İran Panteonu ve Arnavut İranologlar*); Sadi Shirazi-Tiranë 1998; Ramiz Zekaj, "**Zhvillimi i kulturës Islame ndër shqiptarët në shek XX**" (*XX. yüzyıl Boyunca Arnavutlar'ın Arasında İslami Kültürünün Gelişimi*); s. 258-381.

¹⁹⁵ Ismail Ahmedi, "**Hafiz Ali Korça-jeta dhe vepra**"; Logos-A, Shkup 1997, 44-45.

¹⁹⁶ Shefik Osmani, "**Panteoni iranian dhe iranologët shqiptarë**" (*İran Panteonu ve Arnavut İranologlar*); s. 92-108, 109-121, 132-133.

olmayanların sayısı çok az idi. Elde edilen son istatistik verilere göre bu medresede 1950 ile 1994 yılları arasında yaklaşık 70 hafız yetiştirilmiştir. Çoğu erkek olan Kosova hafızlarından kadın olanlar da bulunmaktadır.¹⁹⁷

Arnavutların yoğunlukta yaşadıkları Makedonya şehirlerinde, bu asırın son zamanında bu olayın oralarda yaşayan hocaların ve müslümanların arasında daha görünür, daha canlı ve daha faal olduğu anlaşılmaktadır. Bu arnavut şehirlerinden hem sesi güzel, hemde hıfzı sağlam olan hafızlar yetiştirildi. Onlar Kuran'ın ayetlerini akılda tutmak açısından bilgisayar gibi çalışıyorlar.

Kuranı bu kadar titiz bir şekilde hıfz etmek on veya on iki yaşından itibaren başlayan hıfz öğrenmenin ürünüdür. Hatta bazen Allah'ın yardımı ve bereketiyle Makedonya'nın Kalkandelen şehrinde on sene evvel bilinen örneği gibi Kuranı Kerimi altı yaşında bile hızeden ender örnekler de bulunmaktadır.¹⁹⁸ Son dönem Arnavut müslüman alimlerin özgeçmişlerine bakılınca onların büyük çoğunluğunun aynı zamanda hafız da olduğunu anlaşılmaktadır. Müslüman Arnavutlar arasında Kuran'ı hıfz etmek geleneği sürdürmek istekleri büyüktür. Öyle ki Arapça bilmeyen çocukların Kuran-ı Kerim'i hem tecvid kurallarına uygun, hem de çok güzel bir şekilde okuduğu görülmektedir. Bunu görünce ister istemez heyecanımızı daha çok arttırmaktadır.

Son zamanlarda Arnavutluk'taki Kavaya şehrinde sadece hafız yetiştirmek amacıyla bir okul açıldı.¹⁹⁹ Bu okulda çocuklara ingilizce, bilgisayar gibi dersler de verilmektedir, ama onları geleceğin hafızları olarak yetiştirmek okulun ana hedefidir. Benim bildiğim kadarıyla böylesi bir okul bu bölgenin ilk örneğini oluşturmaktadır.

Yüce Allah'tan hayatları ve çalışmalarını hayırlı kılmasını isteyip,

¹⁹⁷ Ramiz Zekaj, “**Zhvillimi i kulturës Islame ndër shqiptarët në shek. XX**” (*XX yüzyıl boyunca Arnavutların arasında İslami kültürünün Gelişimi*); 207; Faik Miftari, “**Pakëz dritë për Kosovën**” (*Kosova için biraz ışık*); 45-49; Tayyib Okıç, “**Tefsir ve hadis usulunun bazı meseleleri**”; Nun Yayıncılık, İstanbul, Türkiye 1995, 141.

¹⁹⁸ Bu küçük yaşta gence hıfzı öğreten hocanın ismi Kalkandelenli Şeyh Hafız Molla Mahmud Aslan'dır. Allah uzun hayat versin! Kendisiyle üç sene evvel Kalkandelen'de görüştim. O sırada bu hocanın çocuklara Kuran nasıl hıfz ettirdiğini de görmek şansım oldu. Gördüklerime dayanarak sözü edilen hocanın çocuklara Kuranı hıfz ettirmek konusunda çok maharetli olduğunu söyleyebilirim. Uyguladığı öğretim sayesinde XX. yüzyılın Arnavut hafızları yetiştirmek konusunda istekli ve bütün ömrünü bu ulvi amaca adanmış olduğunu anladım. Sabah namazı vaktinde evinden ayrılan hoca, yatsı namazı kıldıktan sonra evine dönerdi. Onun sayesinde yetiştirilen hafızın sayısı 101 idi. Ben bugüne kadar islam aleminde bu kadar hafız yetiştiren başka birini bilmiyorum. Allah bizi bu hafız hoca gibi kılsın!

¹⁹⁹ Bkz. **The Islamic Civilization News Periodic Bulletin**, Albanian Institute of Islamic Thought and Civilization; Tiran, 17.01.2001, s. 13.

gelecekte Arnavutluk'un, Kosova'nın, Makedonya'nın ve Karadağ'ın değişik şehirlerinde bu tür okulların açılmalarını da dileriz.

Yüce Allah'a samimi bir şekilde dayanırız. Zira bir tek O, insanları hidayet yoluna erdirebilir.

İKİNCİ BÖLÜM

➤ ÇAĞDAŞ DÖNEMDE ARNAVUT MEMLEKETLERİNİN SOSYAL DURUMU VE ARNAVUTLARIN TEFSİR ALANINDAKİ ISLAHATÇI HAREKETLERİ

I. ÇAĞDAŞ DÖNEMDE ARNAVUT TOPRAKLARININ SOSYAL
DURUMU

II. MÜSLÜMAN MÜTEFEKKİR HAFIZ ALİ KORÇA'NIN
TEFSİRİNDEKİ SÜNNİ ISLAHAT HAREKETİNİN İDEOLOJİK
DOKTRİNİ

I. ÇAĞDAŞ DÖNEMDE ARNAVUT MEMLEKETLERİNİN SOSYAL DURUMU

GİRİŞ

Çağdaş döneme giren Arnavut memleketleri, kendi toplumsal hayatlarının değişik alanlarını ilgilendiren birçok olay ve büyük değişimler ile karşılaşmıştır. Bu yüzden bu bölümde ele alınacak olan araştırmanın amacı, tefsir alanındaki ıslahatçı akımda görüldüğü gibi, çalışmamızın sonunda varacağımız sonuçlara bir giriş mahiyetindedir.

XX. yüzyılın ilk otuz yılını kapsayan dönemde, din adamları ile dönemin meşhur laik ateistleri arasında vuku bulan bilimsel tartışmanın canlılığı göze çarpmaktadır. Ateizm kuramını korumak için bütün entelektüel güç ve potansiyelleriyle çalışan laik düşünürler, düşünce ve ifade özgürlüğü prensibini ileri sürerek bütün çabalarıyla ateizme takipçi bulmak ve gençliği dini hayattan uzak tutmaya odaklanmışlardır.

Bu gergin dönemde dini sevmeyen bazı entelektüeller, Müslüman ve Hıristiyan ayrımı yapmadan tüm din mensuplarını kınayan, insan meziyetleri ile insan onuruna karşı yaralayıcı ve iğneleyici sözler içeren çetin bir mektup yazmışlardır. Yazdıkları arasında dünyanın Tanrı tarafından yaratıldığına inananların akıllarının sorunlu olduğunu ve çalışmadığını, Tanrı'nın var olmadığını, tanrı kavramının insan aklının bir ürünü olduğunu, teslis inancının dönemin yüz karası olduğunu, çirkin yüzlü İsa'nın değil, Yusuf'un Tanrı'nın oğlu olduğunu, İsa'nın Hıristiyanlık dininin kurucusu olmadığını ve İncil'in sadece halk hikâyelerinden oluşan bir kitap olduğunu bulunmaktaydı²⁰⁰ Bütün bu çağdaş ifadeler, o dönemde yaşanan entelektüel tartışmaların ve yaklaşımların dine karşı ne kadar tehlikeli olduğunu bir kez daha göstermektedir.

Bu gibi olayları teferruatlarıyla inceleme imkânımız olmadığından, o dönemde Arnavutların dini düşünceleri ile dini ve toplumsal çatışmaların arasındaki konumlarını anlamamıza yardımcı olacak temel konuların araştırılmasına ve tahlil edilmesine odaklanmayı uygun görmekteyiz. Birinci bölümü tamamlayacak mahiyette olan bu ikinci bölümde yer alan konular, birinci bölümde üzerinde durulan konuların anlaşılması için gereken bilgilerden oluşmaktadır. Bu bölümde okuyucuya sunacağım dini ve toplumsal konular ile tefsir alanında o dönemde ortaya çıkan ıslahatçı akım ve Arnavut din adamlarının konuya ilişkin girişimlerini gerçeğe en yakın

²⁰⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Ali M. Basha, *İslami në Shqipëri gjatë shekujve (Asırlar boyunca Arnavutluk'ta İslam Dini)*, 156-157.

şekilde yansıtmaya çalışacağım. Bunlar arasında Arnavutları meşgul eden ilk konu, Müslüman Arnavut kadınının çağdaştırılması idi.

I. Modernite ve Arnavutlar

Genelde Ortadoğu'da ve özelde de Mısır'da esen ıslahatçı dini düşüncenin yankısı başta Hindistan, Türkiye, Rusya ve Kafkas ülkelerinde olmak üzere tüm İslam dünyasına yayılmıştı. Arnavut ve Boşnak topraklarının talihleri²⁰¹ de Müslüman dünyasının talihinden daha farklı değildi.

Dönemde tüm bilimsel alanların ve eğitim-öğretimin merkezi olan Ezher Üniversitesi'ne²⁰² farklı disiplinlerde eğitim görmek amacıyla giden genç Arnavutlar, oradaki Ezher ulemasıyla ilmi temaslar kurarak iki ülke arasında dini ilişkilerin kurulmasında etkili olmuşlardır.

Mısır'a okumak üzere giden genç Arnavutlardan bazıları dönemlerinde meşhur, başarılı ve söz sahibi sayılan âlimlerin derecesine ulaşabilmişlerdir. Bu dönemin özelliği ise, batı usulleri ve düşünce yapısının etkisinde kalan Cemaleddin Afgani, Şeyh Muhammed Abduhu ile talebeleri Şeyh Raşid Rida, Ezher Üniversitesi rektörü Ahmed Meragi gibi²⁰³ Ezher eğitimine ıslahat mahiyetinde değişiklikler getirmeye çalışan çağdaş müteffekirlerin çabalarında yatmaktadır. Şüphesiz Hindistan, Suriye, Bosna, Arnavutluk gibi Müslüman dünyasında da söz konusu ıslahatçı davete olumlu yanıt veren birçok kişi ortaya çıkmıştır.²⁰⁴

Islahatçıların üzerinde durdukları siyasi konulardan biri, batılı kadına kıyasen gerici, mutaassıp ve geleneğin demir parmaklıkları içinde kapalı

²⁰¹ Dünya ıslahat hareketinin tarihi esasları ve bu esasların XIX. Yüzyılın son yıllarından XX. Yüzyılın ilk yıllarına kadarki dönemde Ezher ile doğrudan ya da dolaylı olarak alakalı devletler ve özellikle Boşnak Müslüman müteffekirleri üzerindeki etkileri hakkında bakınız Fikret Karçiq, **Drushtveno-pravni aspekt İslamskog reformizma-Pokret za reformu Sherijatskog prava i njegov odjek u Jugoslaviji u prvoj polovini XX vjeka**, Sarajevo 1990, 29-67.

²⁰² A.g.e. s. 69.

²⁰³ Islahat ekolünün müteffekirleri ve kurucularının faaliyetleri ve eserleri hakkında hem Arap, hem batılı araştırmacılar tarafından birçok kitap telif edilmiştir. Geniş bilgi için bakınız Fehd bin Abdurrahman er-Rumi, **"Menhecul-medresetil İslahyyetil-Akliyyeti fit-Tefsir"**; Riyad, 1994 baskısı, 1; Daniel Neil Crecelius, **"The Ulema and the state in modern Egypt"**; Princeton, N. J. Princeton University Press, 1967; Ph. D. J. J. G. Jansen Thesis, **"Koran interpretation in the Modern Egypt"**.

²⁰⁴ Dini düşüncenin canlanma hareketinin tarihi ve ıslahat hareketi ile meşhur ıslahatçılar hakkında bakınız Ebu Ala Maududi, **A short history of the Revivalist Movement in İslam**, translated by Al-Ash'ari, The Other Press, Petaling Jaya, Kuala Lumpur, Malaysia 1999, s. 24-77.

kalmış olan Müslüman kadını ve onun toplumdaki konumu idi.²⁰⁵ Onun ne siyasi, ne de toplumsal gelişmelere katkısı söz konusu olamazdı. Söz konusu ıslahatçı düşünceler, eğitim ve kültürün uluslararası merkezleri sayılan Mısır, Türkiye ve Hindistan üniversitelerinde²⁰⁶ okuyan Arnavut öğrencilerinin fikirleri üzerinde apaçık bir şekilde etkili olmuşlardır. Bu etkilenme ile memleketlerine dönen Arnavut öğrenciler beraberlerinde ıslahatçı ve canlandırıcı dini fikirleri de getirmişlerdir.

Arnavut topraklarında ortaya çıkan Müslüman felsefi düşünceleri ve Müslüman din adamları ile din karşıtı muhalifler arasında yaşanmış olan tartışmaların tabiatını esas alırsak onların söz konusu dini ve dünyevi konularla ilgilendiklerini kesin bir şekilde söyleyebiliriz. Arnavut Yüksek Dini Konseyi'nin başkent ve büyük şehirlere yaymış olduğu söz konusu dini ve felsefi konuları içeren dini dergiler, gazeteler ve tamimlerinin yayınlandığı görülmektedir. Bugüne kadar herhangi bir çalışma ya da eser içerisinde bir araya getirilip ele alınmamış olan bu konular, sadece farklı dergi ve gazetelerde yayınlanan makale ve bilimsel yazılar içerisinde dağınık bir şekilde dile getirilmiştir.

Arnavut kadınına çağdaştırma konusuna geçmeden önce, dönemin Arnavut din adamları arasında hararetle tartışılan önemli bir konu olan ictihad mevzuuna değinmek istiyorum.²⁰⁷ Gelecek bölümlerde işleyeceğimiz konuların Arnavut din adamları tarafından o tarihlerde ele alınmış olması, Arnavut din adamlarının tüm dini alanlarda geniş bir kültüre sahip olduklarının da göstergesidir. Henüz o dönemde, günümüzde de önemini yitirmeyen bu dini ve entelektüel konular hakkında tahlillerde bulunmaya çalışan ve birbirinden farklı fikirlere sahip olan geniş bir din adamı grubunun mevcut olduğunu görmekteyiz.

Bazı tarihi kaynaklar, dönemin meşhur Arnavut mütefekkir ve araştırmacılarından olan Mehdi Frasher²⁰⁸ ile Şeyh Hafız İsmet Dibra²⁰⁹

²⁰⁵ Gazmend Shpuza, **Kuvendime për historinë kombëtare** (*Milli Tarihimiz Hakkında Sohbetler*), s. 231-236, 237-242

²⁰⁶ Roberto Maroco de la Roka, **Kombësia dhe feja në Shqipëri** (*Arnavutluk'ta Din ve Milliyet*), s. 209; Muhamet Pirraku, **Kultura kombëtare shqiptare** (Arnavutların Milli Kültürü), s. 393.

²⁰⁷ İctihad ile prensipleri hakkında telif edilmiş en güzel eserlerden biri Ebu İshak Şatibi'nin (ö. 790 H), **“el-Muvafakat fi Usulîş-Şeriatil-İslamiyyeti”** adlı eseridir. Tas'hih eden Şeyh İbrahim Ramadan, yorumlayan Şeyh Abdullah Derraz, Beyrut, Darul-Marifeti, 4 baskı, 1999; c. 4, s. 463-638.

²⁰⁸ Güney Arnavutluk'un meşhur Frasher köyünde doğan Arnavut yazar, tarihçi ve siyaset adamıdır. Aynı zamanda Arnavutluk'un antik tarihi ile ilgili eserlerin müellifidir. XIX. yüzyılın sonlarında doğan bu mütefekkir XX. yüzyılın ilk yıllarında vefat etti. Onun doğum ile ölüm tarihleri hakkında herhangi bir bilgiye rastlamadım. **Historia e Popullit Shqiptar** (*Arnavut Halkın Tarihi*), cilt 2, 449, 452, 603.

²⁰⁹ Makedonya Cumhuriyeti'nde bulunan Büyük Debre şehrinde 1886 yılında doğan bu alim, yüksek tahsilini İstanbul'da yaptı. Fıkıh, tefsir, mantık, felsefe ve hadis

arasında geçen uzun ve çetin bir tartışmadan söz etmektedirler. Mehdi Frasheri, İslam dininde gerçekleştirilmesi mümkün olan bazı ıslahatlar hakkında Arnavut gazetelerinde değişik makaleler yazmıştı. Bu makalelerin etkisini gören Şeyh Hafız İsmet Dibra, *Zani i Naltë* adlı aylık dini dergide makaleler yazarak cevabi tepkilerde bulunmaya çalışmıştır.

Değişik alanlara ait makalelerin yayınlandığı söz konusu derginin, genelde bütün Arnavut vatandaşlar, özellikle de Müslümanlar arasında önemli bir konumu ve söz sahipliği bulunmakta idi. Şeyh Hafız İsmet Dibra'nın İslam düşüncesinin canlandırılması ile ilgili düşünce ve iddialarının bir özeti yapılırsa, O'nun İslam dininin bilimsel gelişmeyi ve zamanın getirmiş olduğu yeni sorunları reddetmediğini, ıslahata açık bir tabiata ve özelliklere sahip konularda Peygamber'in hadislerine dayanarak ıslahatta bulunabileceğini kabul ettiği; bununla beraber dini temelinden ortadan kaldırmak anlamına gelen dinin temel prensiplerinin ve İslam akidesinin esaslarının asla ıslahattan geçirilemeyeceğini düşündüğü sonucuna varmak mümkündür.²¹⁰

Adı geçen Arnavut mütefekkir Mehdi Frasheri'nin, İmam Gazali'nin rüyasını esas alarak ictihad kapısının kapanmış olduğu ve bundan sonra hiçkimsenin ictihadda bulunamayacağını iddia etmesi, onun ile Şeyh Hafız İsmet Dibra arasında geçen tartışmanın ikinci noktasını teşkil etmektedir. Kesin ve kategorik bir tepkiye sahip olan Şeyh Hafız İsmet Dibra, dinin prensipleriyle çakışan Arnavut mütefekkirin düşüncesini reddederek ictihad kapısının açık olduğunu ve kıyamet gününe kadar kapanmayacağını yazmaktadır. Şeyh Hafız İsmet Dibra, iddiayı ortaya atan Arnavut mütefekkirin ictihad kapılarının kapanmış olduğu iddiasıyla ne kastettiğini bilip bilmediğini sormaktadır.

Mehdi Frasheri'nin iddialarının yanlışlığını kanıtlamak için Hafız İsmet Dibra'nın ileri sürdüğü ikinci kanıt ise, rüyanın İslam Şeriatının kaynaklarından sayılmadığı ve fikir ortaya atmak için bir dayanak olarak kullanılamayacağıdır.²¹¹ Mehdi Frasheri'ye karşı tepkide bulunan Şeyh Hafız İsmet Dibra'nın ileri sürdüğü düşünce tarzının, mütefekkirin fıkıh kaynaklarının prensipleriyle yakından ilişkili olan özgün yaklaşımının bir sonucu olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

bilimlerinde uzman olan bu alimin Tiran'da açılan Medrese Okulunun gelişmesinde büyük katkıları oldu. Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesini bilen bu zata İstanbul Üniversitesine bağlı bir bölümün şefliği kendisine önerildiği zaman, memleketine ve vatanına hizmet edeceği gerekçesiyle öneriyi kabul etmedi. Kahramanlığı ve adalet taraftarlığıyla tanınan bu alim, komünist devleti tarafından hayatının 12 yılını kaybedeceği hapse atıldı. Ramiz Zekaj, **Zhvillimi i Kulturës Islame te shqiptarët gjatë shekullit XX** (*XX. Yüzyıl Boyunca Arnavutların İslam Kültürü'nün Gelişimi*), s. 312-314.

²¹⁰ Söz konusu tartışmalarla ilgili daha geniş bilgiler için bakınız Ali M. Basha, "İslami në Shqipëri gjatë shekujve" (*Asırlar boyunca Arnavutluk'ta İslam Dini*); s. 140-141.

²¹¹ A.g.e., s. 141.

Biz de Şeyh Hafız İsmet Dibra'nın ifadelerine katılmaktayız. Hem geçtiğimiz yıllarda, hem de günümüzde bu konuyu inceleyen âlimler, onunla düşünceleri ile ilgili pek çok yazı kaleme almışlardır. Ancak, araştırmamızın sınırlarının dışına çıkmamak için bu konu üzerinde detaylı bir şekilde durmamız mümkün değildir.

Diğer dini konulara da değinen mütefekkir Mehdi Frasheri, ictihadın konusuna girmeyen bazı ibadet konularında da ıslahat yapılabileceğini iddia ederek yeni bir tartışmanın kapısını aralamıştır. O, binek üzerinde kılınan namazın rükû ve secde yapmadan ima yoluyla yapıldığında fikhi açıdan geçerli sayılması durumunda, camii içinde de rükû ve secde yapmayarak sandalyede oturan birinin ima yaparak namaz kılabilceği cevazını da vermek gerektiğini savunmaktadır. Bununla beraber, O, yapılan kıyasın tamamen geçersiz olduğu ve birbirine benzemeyen bu iki durum arasında karşılaştırma yapmaktadır. Çünkü İslam dininde hem namaz açısından, hem de oruç açısından seferi ile ilgili özel bir takım kurallar bulunmaktadır. Bu konuya tepkide bulunan Şeyh Hafız İsmet Dibra (*Allah rahmet eylesin*) ortaya atılan iddiaların İslam dininin esaslarının gözetilerek ileri sürülmediğini, binek üzerinde kılınan namazın farz değil, nafîle türünden olduğunu, ancak zor durumlarda böyle bir namazın kılınmasına cevaz verildiğini yazmaktadır.²¹² Özür ve hastalıktan dolayı caiz sayılan bir hareketin, örneğin cami içinde sandalyede oturarak namaz kılmanın, nedeni ile özrü bulunmayan bir hareket nasıl olur da karşılaştırılabilir? Böyle bir kıyaslama yapmak, aklın gerektirdiği mantık kurallarının dışına çıkmak anlamına gelmektedir.

Örneklerini verdiğimiz bu tartışmalardan yola çıkarak, o dönem Arnavutluk'unda İslam dininin bazı konuları ile prensipleri hakkında birbirinden farklı düşünen mütefekkirlerin bulunduğu görülmektedir. 1920'li ve 1930'lu yıllarda Arnavutlar arasında Arnavut kadınının eğitimi ile kültür hayatı kadar eşler arasındaki karşılıklı haklar üzerine odaklanan ve düşünce, iddiaları ve konuşmalarıyla tanınmış bir başka Arnavut mütefekkiri de bulunmaktaydı.²¹³

²¹² A.g.e., s. 141-142.

²¹³ Meşhur alim Hacı Vehbi Dibra-Agolli 1867 yılında doğdu ve 1937 yılında vefat etti. Alim, siyaset adamı, mücahit olarak bilinen bu alim müftü görevini de üsteledi. İslam dininin prensiplerine uyan dindar bir aileden gelen Vehbi Dibra'nın babası da müftü görevinde bulunmuştu.

Gençliğinden beri keskin zekasıyla ve Arnavut tarihinin meşhur şahsiyetlerine karşı duyduğu ilgisiyle bilinmekte idi. Aynı zamanda güzel adabıyla da arkadaşları arasında saygın bir yeri vardı. İlk eğitimini memleketinde tamamlayan Vehbi Dibra yüksek tahsiline İstanbul'da devam etti. En başarılı öğrencilerden biri idi. Arapça, Osmanlı Türkçesi ve Farsçaya vakıf olan Vehbi Dibra İslam felsefesi, mantık ve fıkıh dallarında uzmanlaştı. Siyaset hayatına ve dini ıslahat hareketine büyük katkılarda bulunan Vehbi Dibra'nın Tirana'da basılan **Zani i Naltë** adlı dergide de birçok hutbe ve

Sözü edilen mütefekkir, anayasa şeklinde bir kural kitabı hazırlayıp İslam dininde nikâh, evlenme ve boşanma hukukuyla ilgili İslam prensipleri ve kurallarını içeren kırk maddeyi bir araya getirmişti. Kitabında mehir konusunun yanında Arnavut halk geleneğinde olan ve kızların evlendirildiği zaman kız tarafından verilen para miktarları konusunu da ele almıştır. Kitabın yazarına göre bu halk geleneği, tamamen geçersiz ve haksız idi. Bu kurallar kitabı Arnavutların ve özellikle de komünistlerin gericiliği ve çöküşü temsil ettiğine inandıkları dine karşı olan nefretlerinin azalmasında apaçık bir şekilde etkiye bulundu.²¹⁴

Maalesef söz konusu dönemde Arnavutça diline kazandırılmış herhangi bir Kuran mealı ya da tefsir kitabı yoktu. Var olsaydı, şeriatın prensiplerinin en güzel şekilde anlaşılmasına muhakkak katkıda bulunacaktı!²¹⁵

Arap âlimleri ve mütefekkirleri arasında olduğu gibi, Arnavut âlimleri ve mütefekkirleri arasında da kadın konusu büyük yankılara neden olmuştur. Bu durum, özellikle kadının çağdaş hayata kazandırılma çabaları ile Müslüman kadınının ferece kullanması gibi önemli tartışmaların yaşanmasına sebep oldu. Müslüman âlimlerin bu konu üzerinde durmalarına neden olan tartışma, bazı Arnavut laik mütefekkirlerin feracenin Hıristiyanlık dönemi Arnavut tarihine ait olduğunu, bilhassa da Kraliçe Katerina de Medici döneminde revaçta olan evlenmemiş bakire rahibelerden ya da yüzlerini örterek kocalarının ırzını korumaya çalışan Hıristiyan dul kadınlarından etkilendiğini iddia eden makaleler yazmış olmalarıdır. Makalenin yazarı, daha da ileri giderek, İslam tarihinin ilk dönemlerinde Müslüman kadınların ferece kullanmadıklarını yazmaktadır. Buna örnek olarak da, İslam kültürünün başkentleri olan Bağdat ve Kurtuba şehirlerinde

makaleleri yayınlandı. Fatiha suresinin tefsiriyle ilgili hazırlamış olduğu vaazları bir araya getirilerek **“Ç’urdhënon Kur’ani – kuptimi i Fatihës me shpjegime”** (*Kuran-ı Kerim ne emrediyor – şerhli Fatiha suresi*) adlı eser halinde basıldı. Onun bu eserinin bir nüshasına Tirana’da bulunan Arnavut Diyanet İşleri Başkanlığı’nı ziyaretim esnasında ulaştım. Tez konuyla ilgili saygıdeğer müellif Ali Basha ile fikir alışverişinde bulunduğum sıralarda, ABD Arnavut Müslümanlar Merkezinin müdürü olan imam Vehbi İsmail tarafından kendisine bu eserinin bir nüshasının geldiğini bana aktardı. Bu nüshanın bir fotokopisini elde etmeye izin veren Prof. Ali Basha’ya müteşekkirim. Daha geniş bilgi için bakınız Qazim Xhelili, **Vehbi Dibra-personalitet dhe veprimtar i shquar i lëvizjes kombëtare** (*Vehbi Dibra – Arnavut Milli Hareketinin Gözde Şahsiyetlerinden*), Albin, Tiranë 1998, s. 4-20; Ramiz Zekaj, **Zhvillimi i Kulturës Islame te shqiptarët gjatë shekullit XX”** (*XX. Yüzyıl Boyunca Arnavutların İslam Kültürü’nün Gelişimi*), s. 288-291.

²¹⁴ A.g.e., s. 142.

²¹⁵ İslahat savuncusu olan bu alimin katkılarının teferruatları ile ilgili bakınız Qazim Xhelili, **Vehbi Dibra-personalitet dhe veprimtar i shquar i lëvizjes kombëtare** (*Vehbi Dibra – Arnavut Milli Hareketinin Gözde Şahsiyetlerinden*), 252-259.

yüzü açık eğitim-öğretim ile uğraşan eğitmen ve âlim Müslüman kadınların varlığını hatırlatmaktadır.²¹⁶

Islahatçı âlimlerin ortaya attıkları bu tartışmalara dayanarak İslam'da ıslahat hareketi her geçen gün güçlenmeye ve Müslüman halkın genel bakış açısı ile tutucu âlimler üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Buradan hareketle dönemin en yüksek dini ve ilmi müessesesi olan Arnavutluk Müslüman Cemiyeti, 01.03.1937 tarihli 1 no'lu kararında feracenin kaldırılmasına, Müslüman kadının yüz ve ellerini gösterebileceğine ve günlük hayat içerisinde değişik faaliyetlerde yer alabileceğine izin veren kararı almıştır. Bu konu hakkında şeriatın bazı delillerine dayanarak Fetva Komisyonu işlevi gören İslam Konuları Üst Düzey Konseyi'nin üyeleri bir taraftan vaazlar, hutbeler, dersler ve basın-yayın yoluyla Müslümanları bilgilendirirken, diğer taraftan da ıslahat yanlısı olan Ahmet Zogu iktidarına da gerekli resmi bilgileri iletmekte idi.²¹⁷ Bu kararın altında, kararı destekleyen Müslüman Cemiyeti'nin üyelerinin imzaları bulunmakta idi.²¹⁸

Görüldüğü gibi başta Müslüman kadının statüsü ve çağdaş hayata kazandırılması olmak üzere ıslahata açık bazı dini konuların tartışmaları genellikle bunlardan ibaretti.

Âlimler arasında gelişmekte olan ilmi canlılık ve faaliyetler üzerine, dine karşı olumsuz bir tavır takınan Ahmet Zogu iktidarı, İslam dininin prensiplerine kökten karşı gelen bazı ıslahat girişimlerinde de bulunmaya çalıştı. Bu meyanda söz konusu iktidar, İtalya ile işbirliği yaparak İslam dininin şeklini tamamen bozmak ve ortadan kaldırmak amacıyla Bektaşî tarikatına geniş çapta destekte bulundu.²¹⁹

²¹⁶ Ali M. Basha, “İslami në Shqipëri gjatë shekujve” (*Asırlar boyunca Arnavutluk'ta İslam Dini*); s. 142-143.

²¹⁷ Cemal Paşa Zogol'un oğlu kral Ahmet Zogu Mat şehrinin Burgajet köyünde 05.10.1895 yılında doğdu. Bu kralın silsilesi bilinmemektedir. Arnavutluk'un başkanı olarak başlayan bu zat daha sonra krallığını ilan etti. Krallığı 1925 ile 1939 yılları arasında sürdü. Krallık döneminde Arnavutluk'ta yolsuzluk, yoksulluk ile siyasi, dini, iktisadi ve toplumsal bir çöküş yaşandı. Devlet ile halkı yönetme konusunda başarısız ve deneyimsiz olan kral İtalya ile Yugoslavya devletlerinin emellerine de hizmet etti. Geçirmiş olduğu birçok kalp krizleri ile mide kanseriye mübtele olduktan sonra Paris şehrinde 1961 yılında vefat etti. Bu kralın hayatı ve faaliyetlerinin hakkında geniş bilgiler için bakınız Bernard J. Fischer, “Mbreti Zog dhe përperjekja për stabilitet në Shqipëri” (*Kral Zog ve Arnavutluk'a İstikrarı Kurma Çabası*); Arnavutça'ya çeviren Krenar Hajderi, Çabej, Tiranë, baskı II, 1984, 11-27, 305-322; **Historia e Popullit Shqiptar (Arnavut Halkın Tarihi)**, cilt 2, s. 546-613.

²¹⁸ A.g.e., s. 143.

²¹⁹ Roberto Maroco de la Roka, **Kombësia dhe feja në Shqipëri 1920-1944 (Arnavutluk'ta Din ve Milliyet)**, s. 117-142; Ismail Bardhi, **Hafız İbrahim Dalliu dhe Egzgjekja e tij kur'anore (Hafız İbrahim Dalliu ve onun Tefsiri)**, s. 84-86. Frances Trix, **Spiritual discourse-learning with an Islamic master**, University of Pensilvania, 1993.

1920 ile 1940 arasında geçen dönem Arnavutluk'ta, sivil hukukta yapılan köklü değişikliklerle²²⁰ beraber, şeriat prensipleri ile ilgili kurallarda da değişikliklerin yapıldığı bir dönemdir.²²¹ İsviçre, Fransa ve Mısır'ın batılı hukuklarını benimseyen Arnavut devleti, ilk önce dini simgeler ve ardından da dini hayatta değişikliklere yol açacak bazı adımlar attıktan sonra bütün şeriat ve kadı takımını tamamen ortadan kaldırdı.

1921 yılında Osmanlı Devleti'ne karşı Arnavut Müslümanlarının büyük anlaşmasının sonucu olarak Arnavut Müslüman Cemiyeti'nin hem saltanat, hem de Şeyhülislam ile olan bağlantılarının kesilmesine karar verildi. Türkiye'deki Osmanlı saltanatının büyük bir krizden geçmekte olduğu 1923 yılının mart ayında Tiran'da düzenlenen Müslümanlar Konferansı'nda Arnavut Devleti'nin başmüftüsü seçilerek resmi olarak Arnavut Müslümanlarının Osmanlı hilafetiyle olan bağlantısı ortadan kaldırıldı. Yine de Arnavutluk'un bazı önemli şehirlerinde, İşkodra şehrinde olduğu gibi, halifelğe bağlılık resmi bir sonucu olmamakla birlikte devam etti ve İstanbul'dan gelen kararlara dar çapta da olsa uyuldu.²²²

Daha önce de dile getirildiği 1923 yılında, dinde reform, feracenin kaldırılmasına dair ısrarcı talepler gibi çağdaş hayatla ilgili konuların Arnavut âlimleri ve mütefekkirleri tarafından ele alınıp tartışıldığı *Zani i Naltë* adlı İslam dergisi yayınlanmaya başlamış ve ferace resmi olarak 1937 yılında yasaklanmıştı.

1924 yılında ise Ahmet Zogu, farklı dinlere ait yaklaşımların yasaklandığı bir emirname yayınladı. Emirnamede "Din ayırımının hiç bir çeşidi Arnavutların hayatında bulunmamalıdır. Hıristiyanlar ve Müslümanlar aralarındaki dini anlaşmazlıklardan kaçarak bu konuya bir çözüm bulmaya çalışmalıdırlar" yazmakta idi.

Yeni yasaların sonuçlarından en çok zarar gören ise, siyasi hayattan tamamen uzak durmaları gereken ilahiyatçı ve hocalar idi. Meşhur Müslüman alimleri daha alt seviyeden hocalarla değiştiren devlet, onların Arnavutluk dışından gelebilecek her türlü mali yardım gibi konularla ilgilenmelerini yasakladı. Devlete göre din ne bir tehlike, ne de bir siyasi engel haline getirmeliydi ve böylece siyasi amaçlarla dinin kullanılması yasaklandı.²²³

²²⁰ Eski Yugoslavya'da çalışan şeriat mahkemeleri, çalışma sistemleri ile müslüman toplumunun sivil hukuku ile ilgili bakınız Fikret Karçiç, "**Sherijatski sudovi u Jugoslaviju 1918-1941**"; İslamski Teoloshki Fakultet, Biblioteka posebnih izdanja, Sarajevo 1986, s. 49-73.

²²¹ Roberto Maroco de la Roka, "**Kombësia dhe feja në Shqipëri, 1920-1944** (*Arnavutluk'ta Din ve Milliyet*)"; s. 27-28.

²²² Roberto Maroco de la Roka, "**Kombësia dhe feja në Shqipëri 1920-1944** (*Arnavutluk'ta Din ve Milliyet*)"; s. 28.

²²³ A.g.e., s. 26-36.

Bu gibi zor dini ve toplumsal şartlarda Müslüman Arnavut toplumunu ilgilendiren diğer konularda da yasaklar getirildi. Bunlardan bir tanesi, çok eşli evlenme idi. Bununla beraber, bu şartlar altında kısmi de olsa ²²⁴ Kuran metinleri Arnavutçaya kazandırılmaya başlandı.²²⁵ İslam tatbikatları ve yaşamı ile ilişkili pek çok farklı dini iddia ortaya atıldı. Tartışmaya açık ikinci konu ise, Arnavut milletvekillerinin Arap alfabesini kaldırmaya ve söz konusu alfabeyle Latin alfabesiyle değiştirilmeye yönelik çabalarıdır.

1928 yılında ilan edilen Arnavut Devleti Anayasası'na göre Arnavutluk'ta resmi bir din bulunmamaktadır. Bütün dinlere eşit şekilde saygı gösteren devlet, dinlerin siyasi amaçlı kullanılmasına yasak getirmiştir. Görüldüğü gibi Arnavut Devleti'nin prensipleri laiklik ve seküler hayat²²⁶, kişinin din hürriyeti, dinler arası eşitlik ve dinlerin devlet lehine kullanılması idi.²²⁷ Söz konusu şartlarda Müslümanların konumu zayıflamaya ve kötüleşmeye başlamıştır. Ahmet Zogu krallığında dinin emrettiği şekilde yaşamak zor bir iş haline gelmiştir.²²⁸

1929 yılında ise, Arnavutlukta Sünni âlimlerin bir araya geldikleri büyük bir konferans düzenlendi. Bu konferansta devletin dayattığı ve Sünni âlimler tarafından kabullenilmesi zor, olan bazı kararlar da alındı. Bu konferans sonunda Arap dilinin sadece hutbe, dua ve derslerde kullanılacağına, bütün dini okulların ve eğitim merkezlerinin Arnavut Krallığı'nın denetimi altında olacağına ve şehir merkezindeki iki-üç tanesi hariç diğer küçük mescitlerin kapatılacağına karar verildi.

İstatistikî bilgilere göre bu konferans sonucu alınan kararlardan dolayı ülke çapında cami ve mescitlerin sayısında olağanüstü bir azalma yaşanmıştır. 1929 yılının başında Arnavutluk çapında 990 cami ve mescitlerin bulunduğu kaydedilirken, 1934 yılının başında ise bu sayı 560'a kadar gerilemiştir. Bununla beraber, devlet yetkilileri tarafından daha kolay bir şekilde idare edilebilmeleri ve denetim altında tutulması amacıyla tüm

²²⁴ Kuran-ı Kerim'in Arnavut dilinde yapılmış tam ya da kısmi çevirilerinin tarihçesi hakkında bakınız prof. dr. Feti Mehdiu **“Përkthimet e Kur'anit në gjuhën shqipe”** (*Kuran-ı Kerimin Arnavutça Çevirileri*); Logos-A, Shkup 1996.

²²⁵ Kuran-ı Kerimin Arapçadan başka bir dile çevirmenin cevazı, yasağı ve çeviride karşılaşılan sorunlar hakkında 1999 yılında Malezya'da tertiplenen konferansa katılan Dr. Suad Yıldırım, dr. Abdulkahhar El-Ani ve dr. Habibur-Rahman Ibramsa'nın çalışmalarına bakınız. **“7th International Conference of Translation-the Translatin of Religions Texts”**; 6-8 December, 1999, Kuala Lumpur, Malaysia, 101-106, 293-315, 319-355.

²²⁶ Laik doktrinin gerçeği ve tehlikeleri hakkında bakınız Dr. Jusuf El-Kardavi, **“El-İslam vel-Almanyeytu vechen li vechin”**; Kahire, Mektebu-Vehbe, baskı 7, 1997, s. 74-106.

²²⁷ A.g.e., s. 31-32.

²²⁸ Bu kralın hayatı, kültür seviyesi ve siyasi faaliyetleri hakkında bakınız Bernard J. Fischer, **Mbreti Zog dhe përpjekja për stabilitet në Shqipëri** (*Kral Zog ve Arnavutluk'a İstikrarı Kurma Çabası*);s.11-29, 94, 114, 248.

hocalar, Tiran'daki merkezi iktidardan verilecek meşruiyete tabi tutulmuşlardır.²²⁹

Dini ıslahat hareketi çerçevesinde Arnavut kadını özgürleştirmeye ve çağdaşlaştırmaya yönelik ıslahatlar öneren büyük şahsiyetler arasında İstanbul'daki Fatih Medresesi'ni bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesi'nden mezun olan Şeyh Hoca Kadri de yer almakta idi. Mezuniyetinin ardından aynı üniversitede öğretim görevlisi olarak çalışan Kadri Prishtina, kısa bir süre sonra yüksek donanımıyla ün kazanmıştır. Bütün hayatını dini, siyasi ve milli faaliyetlerde bulunarak geçiren Prishtina, İslam dinine de büyük hizmetlerde bulunmuştur. Arkadaşları ve meslektaşlarından gelen rivayetler O'nun son derece adil ve objektif bir kişi olduğundan bahsetmektedir. Prishtina, Arnavut Devleti'nde Adalet Bakanı olduğu dönemde evlenme ve boşanma ilgili konularda sivil kanun üzerinde önemli değişiklikler yapmıştır. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nden kalma ve uygulanmakta olan kanunun değiştirilmesine de taraftarlığı ile tanınan Prishtina,²³⁰ belli şartlar ve kurallar çerçevesinde çağdaşlaşmanın taraftarı olarak yaptığı faaliyetler ile de meşhur idi.²³¹

Kendi yazılarında ve muhalifleri ile yaptığı tartışmalarda objektif olmaya çalışan Kadri Prishtina'nın, diğer kişilerle aynı fikri paylaşmadığı

²²⁹ Ali M. Basha, “İslami në Shqipëri gjatë shekujve” (*Asırlar boyunca Arnavutluk'ta İslam*); s. 140-146; Ismail Bardhi, “Hafiz Ibrahim Dalliu dhe Egzegjeza e tij Kur'anore” (*Hafiz Ibrahim Dalliu ve Tefsirde ki metodu*); s. 75, 87; Roberto Marco de la Roka, “Kombësia dhe fetë në Shqipëri” (*Arnavutlukta Din ve Milliyet*); s. 32-33.

²³⁰ Şeyh Kadri Prishtina 1878 yılında bugünkü Kosova'nın başkenti olan Prishtina şehrinde doğdu. İlk tahsilini Türkçe olarak memleketinde alan Kadri Prishtina, büyük şahsiyetlere dair duyduğu büyük ilgisiyle tanındı. Üsküp'teki İdadi Okuluna devam eden Kadri Prishtina derslerde göstermiş olduğu ciddiyeti ile öğrenciler arasında tanındı. Zor şartlarda yaşayan babası, Kadri Prishtina'nın İstanbul'daki Üniversitede eğitim görmesi için elinden geleni yaptı ve bunu başardı. Daha sonra İstanbul'da meşhur Fatih Medresesi'ne kayıt olan Kadri Prishtina, bu medresede Arap ile Fars dilleri ile çeşitli halkların medeniyetlerini öğrendi. Dini ve milli alanlardaki ıslahatların savunuculuğu faaliyetleri ile tanındı. 1904 yılında Hukuk Fakültesine kayıt olan Kadri Prishtina başarılı bir şekilde mezun olup aynı fakülteye öğretim görevlisi olarak atandı. Osmanlı Devleti'nde İstanbul Mahkemesinde çalışan Kadri Prishtina avukat olmak için gereken bütün sınavlardan başarılı olduktan sonra avukatlık mesleğine başladı. 1921 yılında Arnavut Hükümetinin Adalet Bakanı olarak seçildi. “**Udha e së vërtetës**” (*Hakikat yolu*) adlı dini dergiyi çıkardı. Arnavutluk'un başkenti seçilen Tiran şehrinde 1925 yılında öldü. Geniş bilgi için bakınız Eqber Skendi, “**Hoxhë Kadriu-Kadri Prishtina**” (*Hoca Kadri Prishtina*); Rilindja, Prishtinë 1992, s. 8-20, 217-219; Qemajl Morina, “**Hoxhë Kadri Prishtina-mendimtar İslam**” (*Hoca Kadri Prishtina – Müslüman Düşünür*); Kosova Diyanet İşleri Başkanlığı Prishtinë 2000, s. 7-97.

²³¹ Eqber Skendi, “**Hoxhë Kadriu-Kadri Prishtina**” (*Hoca Kadri Prishtina*); 35-102.

durumlarda hiçbir zaman İslam kültürünün çerçevesinden çıkmadığı²³² ve asla herhangi birinden öç almadığı bilinmektedir.²³³ Farklı gazete ve dergilerde yayınlamış olduğu ve laiklik taraftarlarına karşı yazdıkları arasında kadın ile ilgili düşünceleri de yer almaktaydı. O'na göre toplumun yarısını teşkil eden ve mükerrem bir mahlûkat olan kadınlar nasıl olur da terk edilebilir, konumları paramparça edilebilir ve umursanamaz hale getirilebilirdi? Laiklerin savundukları kadınların vücutlarını açığa çıkarma hakları olduğunu ileri süren iddiaya karşı çıkan Kadri Prishtina'ya göre, eğitim ve öğretimlerinden o kadar çok söz ettiğimiz kadınlara örtüyü terk etme şartını da ileri süremeyiz. Bu mütefekkir, devletin genel refahının yükseltmesine katkıda bulunması gereken kadınların ancak şahsiyetlerine uygun işlerde çalışması gerektiğini savunmaktadır. Kadri Prishtina, kadının araba, tren ya da uçak kullanmalarına cevaz vermezdi.²³⁴

Müslüman kadınının evlenme konusuna gelince Kadri Prishtina, kadının kendisinin razı olduğu erkek ile evlendirilmesi ve o dönemde Arnavut halkı arasında yaygın olan kadının nefret ettiği erkekle bile zorla evlendirilmesi olayına karşı çıkmakta idi. O, riyakârlığa ve münafıklara da karşı idi.²³⁵ Bana göre Kadri Prishtina bu özellikleri Fatih Medresesi ve İstanbul Üniversitesi'nde almış olduğu eğitim sırasında kazanmıştı. Aynı yerde, milli ve İslam dini yüksek prensipleri de yoğurulmuştu.²³⁶

II. Arnavut Alfabeti: Oluşumu ve Gelişimi

Dini ıslahat hareketinin rüzgârı, Arnavut dini, kültürel ve ilmi hayatının bütün alanlarında esmekte idi. Üç yönlü (yani ilmi, kültürel ve dini) konular arasında Arap alfabesinden el çekip onun Latin alfabesiyle değiştirilmesi konusu da vardı. Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başlarında en zorlu dönemini yaşamakta idi. Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılan ayaklanmanın liderleri hem Türkler, hem de Balkan halkları arasından çıkmaya başlamıştı. Tarihi kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Arnavut alfabesiyle yazı yazma, Osmanlı tarafından yüzyıllar

²³² Münazara adabıyla ilgili teferruatlı bilgiler için bakınız Taha Cabir Ulvani, “**Kultura e dialogut në İslam**” (*İslam Dininde Diyalog Kültürü*); İslam Fikri Uluslararası Enstitüsü, baskı 2, 1992, Kuala Lumpur, Malaysia, s. 97-98.

²³³ A.g.e., s. 152-154; “**Historia e Popullit Shqiptar**” (*Arnavut Halkının Tarihi*); cilt 4, 308-310.

²³⁴ A.g.e., s. 150-152.

²³⁵ “**Historia e Popullit Shqiptar**” (*Arnavut Halkı'nın Tarihi*); cilt 4, s. 308-310.

²³⁶ Milli ve siyasi faaliyetleri ile araştırmalar ve incelemelerde geniş bir yeri olan bu müslüman şahsiyetin İslam dinine yapmış olduğu hizmetleri her zaman hiçe sayıldı. Bu şahsiyetin İslami yönünü bugüne kadar en geniş şekilde işleyen çalışma ise Mr. Qemajl Morina: “**Hoxhë Kadri Prishtina-Mendimtar İslam**” (*Kadri Prishtina – Müslüman Düşünür*).

boyunca yasaklanmıştır. Hatta Osmanlı Devleti sınırlarında yaşayan Arnavutlar dışındaki Yahudi, Sırp, Yunan gibi etnik gruplara bu konuda müsamaha tanındığı dönemlerde bile Arnavutlarla ilgili bu yasak sürmüştür.²³⁷ Osmanlı Devleti'nin bu konuda ileri sürdüğü delil ise, devlet sınırları içinde yaşayan herkesin konuştukları dil ve geldikleri etnik yapı ne olursa olsun bütün Müslümanların tek bir millet olarak sayılmasıdır.²³⁸ Bu nedenle de, Osmanlı onların sadece arap alfabesiyle yazmaları gerektiğini savunmakta idi. Bu kural hem Arnavutlar, hem de diğer etnik Müslümanlar için geçerli idi.

İttihat ve Terakki'nin gerçekleştirdiği inkılâptan sonra Arnavut diliyle ilgili yasak kaldırılmış ve 1908 yılına kadar Arnavutluk'taki mektepler din ayırımına göre açılmıştır. Bu nedenle Arnavut Müslüman, Katolik ve Ortodoksların ayrı okulları bulunmaktaydı.²³⁹ Arnavutluk'taki eğitim sorunu Osmanlı Devleti'nin Maarif Bakanlığı'nın çıkarmış olduğu ve Arnavutlara idadiye ve rüştiye okullarında okuma hakkının verildiği kararla daha da büyümeye başlamıştır.²⁴⁰

Hangi alfabenin kullanılacağına dair yapılan çalışmalar, eskiden olduğu kadar bugün de araştırılan bir konudur. Bazı araştırmacılara göre, Arnavut harfleri ve alfabesinin yolu zor ve birçok fedakârlıklar ve şehitler verilerek tamamlanan bir yoldur. Ancak bu yolun sonucunda bugünkü haliyle kullandığımız Arnavut alfabesine kavuşulabilmiştir. Arnavut alfabesinin korunması uğruna büyük çabalar ve gayretler gösterilmiş, insan kanı bile akıtılmıştır. Bu tür fedakârlıklar, Arnavut tarihindeki fedakârlıkların ender sayılabileceklerinden biri olmakla birlikte Arnavut tarihinin en önemli ve en parlak konulardan biridir de. Arnavut tarihinin ve hayatının toplumsal ve eğitim sorunlarından birini oluşturan bu meseleyi tahlil etme çabaları bazen bireysel, bazen de tarafından gerçekleştirilmiştir.²⁴¹

²³⁷ Skender Rizaj, “Kosova gjatë shekujve, XV-XVI-XVII”; (*XX. yÿzyll Boyunca Arnavutlar'ın İslam Kùltürü'nün Gelişimi*), 467; Stavro Skendi, “Zgjimi kombëtar shqiptar”; (*Arnavut Milli Uyanışı*); 334.

²³⁸ Osmanlı devletinin dil siyasetiyle ilgili bu yaklaşım saygıdeğer Prof.Dr. Fikret Karçiq tarafından savunmaktadır. Bu konuda çalışma yapan saygıdeğer Prof. Dr. Behaaddin Muhammed Husejn'nin (*Allah rahmet eylesin*) bu konuda başka bir yaklaşımı vardır. Ona göre eğer Osmanlılar Müslümanları tek bir millet saydıkları takdirde o zaman onlara Türkçeyi değil Arapçayı öğretmeleri gerekirdi. Arap dili ise Kuran dili, Hadis, Hulefa-yi Raşidin ve Abbasilerin konuştukları dil idi. Ona göre ise, hakimiyetleri altında Türk olmayan milletlere kendi dillerinde okuyup yazma yasağı getiren Osmanlılar bunu yaparken milliyetçi unsurlarından hareket ettiklerini göstermiştir. Bu da halkların kendi dilinde okuyup yazma hakkının çetin bir şekilde çiğnenmesi demektir.

²³⁹ Stavro Skendi, “Zgjimi kombëtar shqiptar” (*Arnavut Milli Uyanışı*); s. 58, 334.

²⁴⁰ A.g.e., s. 335.

²⁴¹ Tomorr Osmani, “Udhë e shkronjave shqipe-Histori e alfabetit” (*Arnavut Harflerin Serüveni – Arnavut Alfabesinin Tarihi*); Idromeno, Shkodër 1999, s. 3-4.

Müslüman ve Hıristiyan Arnavutların ortak alfabesi olacak bir alfabeyle oluşturma çabası, XIX. yüzyılda büyük bir gelişme kaydetmiştir. Bu düşüncenin destekleyicileri Osmanlı döneminin siyasi ve toplumsal şartlarından dolayı sürgün edilmiş olan Arnavut entelektüeller idi. Söz konusu şartlarda Balkan halklarından her biri kelimenin tam anlamıyla Osmanlı'dan tamamen ayrılıp bağımsız olmayı arzu etmekte idi.²⁴² Osmanlıların Arnavut topraklarına gelmeden önce ana dil grubuna daha yakın olduğundan dolayı Arnavutça Latin harfleriyle yazılmakta idi²⁴³. Aynı zamanda Avrupa kıtasının bir parçası sayılan Arnavut topraklarının coğrafi konumundan dolayı halkın Latin alfabesini kullanması daha makul idi. Bu düşünceleri bazı araştırmacılar savunmakta idi. XVIII. yüzyılın sonuyla başlayan ve XIX. yüzyılın başlarına kadar süren dönemde Arnavutların dini ve milli hisleri yeniden canlanmıştır. Bunun delili ise Hıristiyan Arnavutların Yunan ve Latin dilinde olan dini metinleri Arnavut diline kazandırmalarıdır. Söz konusu dönemde Yunan, Latin, Arap ve Osmanlı alfabeleri gibi farklı bazı alfabeler kullanılmakta idi.²⁴⁴

1831 ile 1884 yılları arasındaki dönemde ise Arnavut alfabesini oluşturmak için yapılan kişisel girişimler yaygınlaşmıştır. Ortaya çıkan gelişme ve değişimlerinden dolayı araştırmacılar bu dönemi, Arnavut Milli Uyanış Dönemi olarak isimlendirmektedirler. Bu dönemde ortaya çıkan milli hareketin amacı ise, mevcut imkânlarla Osmanlı hükümetine karşı direnerek Osmanlı sınırlarındaki bütün Arnavut topraklarını bağımsızlığa kavuşturarak bir bütün haline getirmek idi.

Arnavutların söz konusu milli uyanışı ve Arnavut mütefekkirlerinin hükümete karşı süregelen muhalefetleri ile halk isyanlarının sonucunda Arnavutlar ile Osmanlılar arasındaki ilişkiler kötüye gitmeye başlamıştır. 1876 yılında bir araya gelen bir grup Arnavut mütefekkirleri İstanbul'da Arnavutların oluşturduğu kültürel bir cemiyetin kurulmasına karar vermişlerdir. Bu cemiyetin üsteleneceği görevlerden biri ise Arnavut kitaplarının basılması için gereken mali desteği katkıda bulunmak isteyen kişilerden temin etmek idi.²⁴⁵

Söz konusu direncin ulaştığı son nokta ise, birinci bölümde anlattığımız gibi, 1878 yılında Kosova'nın Prizren şehrinde oluşturulan Arnavut Birliği idi. Söz konusu Birliğin amacı milli uyanışın amaçlarıyla paralellik göstermektedir. Savaşların yaşandığı istikrarsız bir dönemde Arnavut tarihinde de büyük bir değişim görülmüştür. Arnavut halkının tek bir halk olduğunu savunan Müslüman ve Hıristiyan Arnavut mütefekkirleri

²⁴² Stavro Skendi, “Zgjimi kombëtar shqiptar” (*Arnavutların Milli Uyanışı*); s. 336.

²⁴³ Tomorr Osmani, “Udha e shkronjave shqipe-Histori e alfabetit” (*Arnavut Harflerinin Serüveni – Arnavut Alfabesinin Tarihi*), Idromeno, Shkodër 1999; 5-6.

²⁴⁴ A.g.e., s. 93.

²⁴⁵ A.g.e., s. 296.

bu gerçeğin bir sonucu olarak Arnavutların kendilerine özgü bayrakları ve alfabeleri olmaları gerektiğini savunmuşlardır. Bu amaçla da, 1879 yılında Arnavut alfabesini ortaya çıkarmak üzere İstanbul’da bir araya gelmişlerdir.

Ortak bir alfabe oluşturma girişiminde Arnavutlar arasındaki fikir uyumsuzlukları tam üç yıl sürdükten sonra, günümüzde Makedonya sınırları içinde bulunan dönemin Arnavut vilayetlerinden biri olan Manastır Vilayeti’nin merkezinde 1908 yılında toplanan Arnavut mütefekkirleri konuyu bu konferansta bir sonuca bağlamaya çalıştılar. Söz konusu konferans Arnavut tarihinde Manastır Konferansı olarak geçmektedir.²⁴⁶

Arap harfleriyle yazılan Arnavut edebiyatının temsilcileri de şiir, nesir ve hitabet şeklindeki yazılarında Arnavutluk’un milli konularıyla ilgilenmeye başladı. Arnavut dilinin Hıristiyan Arnavutların ana dili olduğunu savunan Katolik papazlar da, Arnavut dilini korumak amacıyla hem İncil’in metnini, hem de Hıristiyanlığın dini metinlerini Arnavut diline aktarma çalışmalarını sürdürmekte idiler. Yunanistan’a yakınlığı ile bilinen bazı Ortodoks papazların bazı şehir ve köylerde açılan okullarda kaleme aldıkları Arnavut grameri ve ilmi eserleri vasıtasıyla insanlar Yunan harfleriyle yazılmış Arnavutça metinlerle Arnavutçayı öğrenmeye başladılar.²⁴⁷

Hıristiyan Arnavutların dini metinleri Arnavut diline aktarma çalışmalarının yanında, Müslüman Arnavutların da Arap harflerle yazılmış Arnavut dilindeki şiir, nesir ve divanlar konusunda büyük bir gelişme kaydettikleri bilinmektedir. Söz konusu âlimler Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesiyle yazılmış dini eserleri Arnavutçaya aktarmaya çalıştılar. Çağdaş Arnavut araştırmacılar ve entelektüeller söz konusu dönemde yazılmış olan dini ve edebi eserlerin çoğaltılmasıyla yakından ilgilendiler. Makedonya, Kosova ve Arnavutluk’ta çalışmış olan Arnavut araştırmacılar hem sicillerde, hem de nesir ve nazım şeklinde yazılmış divanlarda bulmuş oldukları bu edebiyat türü ile ilgili pek çok araştırma, inceleme ve tenkitlerde bulundular. Bu araştırmacılar arasında çalışmalarıyla en çok öne çıkan kişiler, Prof. Dr. Hasan Kaleshi²⁴⁸, Osman Myderrizi, tarihçi Prof. Dr.

²⁴⁶ Stavro Skendi, “Zgjimi kombëtar shqiptar” (*Arnavutların Milli Uyanışı*); s.5-6, 334-350.

²⁴⁷ Tomorr Osmani, “Udhë e shkronjave shqipe-Histori e alfabetit” (*Arnavut Harflerin Serüveni – Arnavut Alfabesinin Tarihi*) Idromeno, Shkodër 1999; 87-92.

²⁴⁸ Arnavut oryantalistlerin en ünlüsü olan bu şahsın bilimsel faaliyetleri ve çalışmaları hakkında önemli iki tane çalışma basılmıştır. Bakınız Riza Sadiku, “**Hasan Kaleshi-jeta dhe vepra**” (*Hasan Kaleşi – Hayatı ve Eserleri*); Grafoprin, Prishtinë 1996 ve Feti Mehdiu, Safet Q. Purellku, “**Hasan Kaleshi-Vepra 1**” (*Hasan Kaleşi – Eserler 1*); Logos-A, Shkup 1996; Hasan Kaleşi’nin doktora tezi ise “**Najstariji vakufski dokumenti-iz Makedonije u Jugoslaviji na Arapskom jeziku**”; Beograd 1960.

Muhammet Pirraku, edebiyatçı Prof. Mahmud Hysa,²⁴⁹ Kosova Arnavutlarından meşhur oryantalistler Prof. Dr. İsmail Ahmedi ve Prof. Dr. Mehdi Polisi idi. Arnavut tarihi ve edebiyatında yapmış oldukları araştırma ve incelemelerinden dolayı söz konusu ilmi şahsiyetler, Arnavutlar arasında büyük bir otoriteye sahiptir.²⁵⁰

Arnavut milli uyanışında ele alınan mütefekkirleri iki gruba ayırmak mümkündür:

1- Hıristiyan Arnavutların oluşturduğu, yazılarında Latin ve Yunan alfabetini kullanan mütefekkir ve edebiyatçılar

2- Müslüman Arnavutların oluşturduğu, yazılarında Arap alfabetini kullanan mütefekkir ve edebiyatçılar.

Arap alfabetiyle Arnavut dilinde yazılar kaleme alan Arnavut yazar ve şairler²⁵¹ Kosova ve Manastır vilayetleri ile bazı Arnavut şehirlerinde çok yaygın idi. Hatta XX. yüzyılın 1847/1947 yılına kadar olan zaman diliminde ortaya çıkan Müslüman Arnavut edebiyatının ilerlemesine büyük katkılarda bulundular.²⁵² Hatta bazı edebiyat tarihçilerine göre Arap alfabetiyle yazılmış Arnavut yazılarına Kosova’da 1970 yılına kadar rastlanmak mümkündür.²⁵³ Söz konusu şairler arasında sufi yazar Nezim Frakulla, Âlim ve Hoca Muhammed Küçük-Çamlı²⁵⁴, Hoca Tahir Efendi Boshnjaku, Hoca Vesel Xheladin Guta²⁵⁵ en çok bilinen kimselerdir.

²⁴⁹ A.g.e., s. 137. Bu yazar Arnavut beytecilerin yazılarıyla ilgili çalışma ve yazılarını iki cilt halinde bastı. Bakınız “**Alamiada shqiptare**” (*Arnavutça Alhamiası*), Logos-A, Shkup 2000.

²⁵⁰ Bu çalışmanın müellifi, konuyla ilgili gerekli kaynakları toplarken Kosova’da görüştüğü saygıdeğer Dr. Muhamet Pirraku, Dr. İsmail Ahmedi ve Dr. Mehdi Polisi adlı profesörlerin fikirlerinden faydalandı. Ender ve birçok kaynaklara ulaşmamda yardımcı olan bu profesörlere, bilim adamlarına duyduğum derin saygımdan dolayı, teşekkürlerimi bir borç olarak görmekteyim. Allah kendilerini en güzel şekilde mükafatlandırsın!

²⁵¹ İsmail Ahmedi, “**Hafız Ali Korça-Jeta dhe Vepra**” (*Hafız Ali Korça – Hayatı ve Eserleri*); Logos-A, Shkup 1999, s. 61-69.

²⁵² Tomorr Osmani, “**Udhë e shkronjave shqipe-Histori e alfabetit**” (*Arnavut Harflerin Serüveni – Arnavut Alfabetinin Tarihi*); Idromeno, Shkodër 1999; s. 138.

²⁵³ Muhamed Mufaku, “**eth-Thekafetull-Albaniyyetu bil-Ebcediyyetill-Arabiyyeti**”; 2-20.

²⁵⁴ Meşhur Kosovalı araştırmacı saygıdeğer Prof. Qazim Qazimi, Muhamed Kyçyku’un Yusuf ile Züleyha adlı meşhur şiirinde yer alan Kuran kıssalarının edebi yönelimindeki yeri ile ilgili doktorasını savundu. Bu şiirin bazı bölümleri Kosova Diyanet İşleri Başkanlığının basmış olduğu İslam Bilgisi (**Dituria İslame**) adlı dergide yayınlandı. Bkz. “**Vepra letrare e Muhamed Kyçyku-Çamit dhe poetët e Lindjes**” (Muhamed Küçük’ün Edebi Eserleri ve Şark şairleri); Sa. 133, 2001, Sa. 134-135, 2001, “**Jusufi e Zylejhaja-histori e poetizuar**” (*Yusuf ve Züleyha – Manzum Tarihi*); Sa. 143, 2002, Sa. 144-145, 2002.

²⁵⁵ Mulla Vesel Xheladini-Guta, “**Perëndia më frymëzoi**” (*Rabbim bana ilham gönderdi!*); Focus, Shkup; Salih Hajdari, “**Poezia e Bejtexhinje**” (*Beytecilerin Edebiyatı*); s. 344-380, 429-476; Muhamet Pirraku, “**Kultura kombëtare shqiptare deri në Lidhjen e**

Sözü edilen bu bireysel ve grup çalışmalarında yürütülen çabaların sonucu olarak Arnavut alfabesiyle ilgili dört ana akım oluşmuştur:

1. Latin alfabesini savunan akım
2. Yunan alfabesini savunan akım
3. Önceki alfabelerden farklı bir alfabe oluşturulmasını savunan akım
4. Osmanlı Devleti'nden kalan Arap-Türk alfabesini savunan akım.

Dördüncü akımın takipçileri kendi görüşlerini savunmak ve buna kanıt göstermek için Kuran-ı Kerim'in Arap harfleriyle yazılı olduğunu ve onun harflerinin Latin harfleriyle değiştirilmesinin caiz olmadığını ileri sürmekte idiler. Soldan başlayarak yazı yazmak batı taklidi olduğundan bu yazı şeklini benimseyen Müslümanların bu şekilde İslam dininden uzaklaşacakları gerekçesiyle, alfabe değişikliğinin dinen günah ve caiz olmadığını savunmakta idiler. Bu muhafazakâr görüşü savunanların yanında ıslahatçı ve aydın âlimlerin savundukları başka bir görüş de vardı. Onlar, Kuran-ı Kerim'in sadece Arapça'yı kullanmamızı emrettiğini ileri sürmenin yanlış olduğunu,²⁵⁶ alfabe konusunun insanın seçimine bağlı bir şey olduğunu, insanlara şu ya da bu alfabeyi kullanmanın dayatılmasının doğru olmadığını iddia etmekteydiler. Arnavut aydın ve mütefekkirleri arasında Naum Vekilharci, daha sonraki bölümde kendiyile ilgili teferruatlı bilgiler

Prizrenit” (*Prizren Birliğine Kadar Arnavutlar'ın Milli Kültürü*); s. 226-227, 229, 244-249; Tomorr Osmani, **“Udha e shkronjave shqipe-Histori e alfabetit”** (*Arnavut Harflerin Serüveni – Arnavut Alfabesinin Tarihi*), Shkodër, 1999; 139-142; Ramiz Zekaj, **“Zhvillimi i Kulturës Islame te shqiptarët gjatë shekullit XX”** (*XX. yüzyıl Boyunca Arnavutlar'ın İslam Kültürü'nün Gelişimi*); 252-381.

²⁵⁶ Stavro Skendi, **“Zgjimi kombëtar shqiptar”** (*Arnavutların Milli Uyanışı*); s. 340.

aktaracağımız hoca Hasan Tahsin,²⁵⁷ Sami Frashëri ve diğerleri bulunmaktaydı.²⁵⁸

İskenderiye, İstanbul, Bükreş ve Sofya gibi şehirlerde sürgünde yaşayan Arnavutlar, Arnavutların ortak alfabelerinin olmamasından kaynaklanan boşluğu hissederek, bu durumu Arnavutların gelişmemiş halde yaşamalarının en önemli nedenlerinden birisi olduğunu görmüşlerdir. Bu bağlamda, meşhur Arnavut mütefekkir ve edebiyatçı Sami Frashëri şöyle yazmaktadır: “*Kavimler ve milletler kendi dilleriyle birlikte yaşarlar. Kendi dilini yazmayan millet kısa bir zaman içinde unutulur, kaybolur...*”²⁵⁹

Uzun tartışmalar ve görüşmeler sonucunda Arnavut mütefekkirleri ortak bir Arnavut alfabesinin oluşturulmasında ortak bir fikre ve anlaşmaya vardılar. Her ne kadar 1879 yılında Arnavut mütefekkirleri ortak alfabenin bazı harfleriyle ilgili hemfikir olmasalar da, yine de harflerin çoğunda aynı kanaati paylaşmakta idiler. Ancak alfabe konusu, yine de kesin bir şekilde neticelenmemiştir.

II. Abdülhamit’in hilafetten uzaklaştırılmasıyla tarif edilmez bir buhrana giren İslam ve Arap dünyasının şartlarında, Arnavut mütefekkirleri Arnavutluk içinde ve dışında Arnavut eğitiminin geliştirilmesi ve Arnavutluk bağımsızlığı için çalışan onlarca milli cemiyet kurdular.²⁶⁰ Alfabe oluşturma döneminin son safhasına ait 14.11.1908 ile 22.11.1908 tarihleri arasındaki

²⁵⁷ Çamlık’tan olan bu meşhur hoca, astronomi bilgini, psikolog ve matematikçi ve İstanbul Üniversitesinin ilk rektörü idi. Arnavut, Arap, Fransız, Türk, Fars dillerine ve medeniyetlerine vakıf olan bu zat Arap, Latin veya Yunan alfabelerinin harflerinin Arnavut alfabesinin ihtiyaçlarını karşılamadığı gerekçesiyle Arnavut dilinin özelliklerine uygun harf şekillerinden oluşturulan bir Arnavut alfabesinin hazırlanmasına taraftar idi. Örnek olarak hazırlamış olduğu Arnavut dilinin alfabesi diğer Arnavut mütefekkirler tarafından benimsenmedi. Geniş bilgiler için bakınız İbrahim Daut Hoxha, “**Hoxhë Hasan Tahsin Efendi-të tjerët për të**” (*Hoca Hasan Tahsin – Diğerler Onun İçin*); (AIITC, Tiranë 1998, s. 8-11, 30-33, 40, 58, 78-145; Tomorr Osmani, “**Udha e shkronjave shqipe-Histori e alfabetit**” (*Arnavut Harflerin Serüveni – Arnavut Alfabetinin Tarihi*), Shkodër, 1999; “**Historia e Popullit Shqiptar**” (*Arnavut Halkının Tarihi*); cilt 4, s. 135-139.

²⁵⁸ Tomorr Osmani “**Udha e shkronjave shqipe-Histori e alfabetit**” (*Arnavut Harflerin Serüveni – Arnavut Alfabetinin Tarihi*), Shkodër, 1999; s. 173-175; Stavro Skendi, “**Zgjimi kombëtar shqiptar**” (*Arnavutların Milli Uyanışı*); s. 340.

²⁵⁹ Tomorr Osmani “**Udha e shkronjave shqipe-Histori e alfabetit**” (*Arnavut Harflerin Serüveni – Arnavut Alfabetinin Tarihi*), Shkodër, 1999;

²⁶⁰ Bu konu hakkında teferruatlı bilgiler için bakınız Stavro Skendi, “**Zgjimi kombëtar shqiptar**” (*Arnavutların Milli Uyanışı*); s. 342; Qazim Xhelili, “**Vehbi Dibra-personalitet dhe veprimtar i shquar i lëvizjes kombëtare**” (*Vehbi Dibra – Milli Uyanışın Faal Bir Şahsiyet ve Yaptıkları*); s. 30-78.

zaman diliminde alfabe hakkında geniş bir ilmi tartışmanın yaşandığı büyük bir kongre düzenlendi. Bu kongrede, sıra dışı şekilde de olsa İslam şeriatının soldan sağa yazma ile ilgili tavrı ile Kuran-ı Kerim'in sadece Arapça okuyarak anlaşılmasının zorluğundan da söz edildi. Anlaşıldığı üzere, alfabe konusunun bir de dini yansıması vardı. Söz konusu kongrenin ağır ve acı sonuçlarından biri, Latin alfabesiyle Arnavutça yazı yazmayı bilmediklerinden dolayı sekiz imam ve hocanın çalışmakta oldukları camilerden uzaklaştırılması idi. Söz konusu hocalar, Arnavutların yaşadıkları bölgelerdeki camilerde çalışmak istedikleri takdirde, yeni Arnavut alfabesiyle ilgili dersler veren eğitim müesseselerinde derslere katılmaları, yeni alfabeyi öğrenmeleri ve yeni harfleri okuyup yazabildiklerine dair şahadetname getirmeleri gerekmektedir.²⁶¹ Bu, Arnavut tarihinin ilginç olaylarından biri idi.

Bu karar, İslam dini ve Müslümanlar için bir musibet, bu kararı alanlar için de ayıplanacak bir durumdur. İslam'ın gücünün olmadığı dönemde bunlar yaşanmaktadır, bunun için bu konuyu Allah'a havale etmek istiyorum! Alınan bu karardan sonra İşkodra ve Kosova vilayetleri olmak üzere bütün Arnavut vilayetlerinde yaşayan Müslüman Arnavutlardan ağır tepkiler gelmeye başladı. Bazılarına göre yeni alfabenin konulması, Müslümanların Hıristiyanlaştırmasının bir göstergesi idi.²⁶²

Söz konusu milli, toplumsal ve dini hareketlerin ve gelişmelerin sonucu olarak Debre-i Kebir şehrinde, 22.07.1909 yılında eğitim konularını ele almak üzere başka bir kongre düzenlendi. Bu kongrede alınan kararlar, Manastır Kongresi'nde alınan kararlara göre daha yumuşak idi. Bu kongrede Arnavutluk'un bütün şehirlerinde iptidai ve idadi mekteplerin açılmasına, eğitimin Arnavut dilinde yapılmasına, okul ve resmi dairelerde şartlı olarak Arnavut dilinin öğretilmesine karar verilmiştir. Arap ya da Latin alfabesinin kullanıp kullanılmayacağı konusuna hiç değinmeyen bu kongrede, her Arnavutun kullandığı alfabe ne olursa olsun kendi dilini öğrenmesi gerektiği vurgulandı.²⁶³ Alfabe tartışmasının arkasında Osmanlı Devleti'nden ayrılma ve bağımsız olma çalışmalarının saklandığını düşünen ve bu çalışmaların umumi bir isyana dönüşeceğinden korkan Osmanlı Devleti, Arnavutların alfabe konusunda isteklerini hiçbir zaman onaylamadı.

²⁶¹ Stavro Skendi, “Zgjimi kombëtar shqiptar” (*Arnavutların Milli Uyanışı*); s. 341.

²⁶² A.g.e., s. 342.

²⁶³ A.g.e., s. 343.

Bu endişe ve korkularla hareket eden Şeyhülislamlık makamı, 22.03.1910 tarihli emirnamesinde Arnavut Müslümanları için Latin alfabesinin kullanılmasının kesinlikle yasak olduğunu ilan etti. Bu fetva, bütün Arnavut şehirlerine gönderildi. Buna paralel olarak Osmanlı, Latin alfabesi ile uğraşan ve onu savunan bütün cemiyetleri baskı ve zorla kapatmaya başladı. Zor ve baskının kullanıldığı sekiz aylık bir zaman diliminden sonra ortaya çıkan kaotik durumun içinde tutumunun başarısız kaldığını anlayan Osmanlı Devleti'nin Dâhiliye Nezareti beklenmeyen bir karar ile o ana kadar kapatılmış veya bundan sonra açılacak Arnavut mekteplerin yeniden eğitim vermelerine izin verdi. Alınan kararın maddeleri arasında Arnavut halkına Arnavut alfabesini kullanarak eğitim görme hakkının tanındığı ifade edilmekte, bununla beraber Kuran-ı Kerim'in ancak ve ancak Arap alfabesiyle okunup öğrenilmesi şart koşulmaktaydı.²⁶⁴

Bu karar alındıktan sonra da toplum içinde gerginlik sürmüştü, fakat 28 Kasım 1912 yılında ilan edilen Arnavutluk'un bağımsızlığı konuya son noktayı koymuştur.

III. XX. YÜZYIL BOYUNCA ARNAVUT TOPLUMUNUN YAŞADIĞI İDEOLOJİK ÇATIŞMA

Arnavutların beynindeki dini ve toplumsal ıslahatın sesleri, özellikle canlı hareketlerin ve olayların yaşandığı XX. yüzyılın ilk otuz yılında daha da sesli bir şekilde duyulmaya başladı. Söz konusu zaman diliminde, bir yandan bütün Arnavut topraklarına kök salan komünist ideoloji yaygınlaşıp güçlenirken, diğer yandan da II. Dünya Savaşı eşiğine gelen Avrupa'daki siyasi ve ideolojik durumun kutuplaşması nedeniyle Arnavutluk'taki mali ve siyasi hayat da kötüleşmişti.

Avrupa'da yaşanan bütün bu gelişmeler ve değişimler, insanların daha karamsar ve gelecekleri için tedirgin ve korkak olmalarına neden oldu. Cinayet olaylarının yanında zina, bencillik, toplumsal baskı, ispiyonculuk ve yolsuzluk artmış; bunlar da insanlar arasındaki bağın çözülmesine neden

²⁶⁴ A.g.e., s. 350.

olmuştu. Söz konusu toplumsal olayların acı sonuçlarını insanlar bugün dahi hissetmektedir.²⁶⁵

Toplum içinde görülmeye başlayan ateizm ve din inkârcılığı, okullar, toplumlar ve cemiyetler vasıtasıyla maddeciliğin prensiplerini yaymaya başlamıştı.

İtalyan ve Yunan sömürgeci devletlere karşı, Arnavut vatanını ve İslam dinini savunmak için Arnavut mütefekkirleri ve âlimleri her türlü fedakarlıkta bulunmaya hazır idi.²⁶⁶ Başta Rusya olmak üzere Avrupa'dan Arnavut topraklarına gelip yayılmakta olan komünist ideoloji hareketlerine karşı çıkıp, korkmadan kesin bir dille gerçeği söyleyen Arnavut alimleri arasında ortaya çıkan en önemli sima, Hafız Ali Korça idi.²⁶⁷ Kitabımızın başka bir yerinde dini ıslahat hareketinin pratik örneği olarak vereceğimiz bu alim şahsiyetin Kur'an tefsiri ile ilgili faaliyetlerinden söz etmekle birlikte, bu bölümde kendisinin başka bir yönü üzerinde duracağız.

Kırmızı komünizmin tahrip edici ideolojisi karşısında duran İslam dinini savunma görevini yazı yazarak seçen Hafız Ali Korça, 1925 yılında *Bolşevik İdeoloji ya da İnsanlık Tahribi* adlı eserini yayınladı. Kitabında yer alan geniş anlamlı dizelerinden birkaçı aşağıya verilmiştir:

Bolşevik ideolojisi asla uyamaz

Muhammed diniyle

Mücadelemiz sürecektir

Ta Kıyamet gününe kadar

Bolshevizma s'pajton kurrë

Me dinin e Muhamedit

Çelët do ta kenë luftën

*Gjer ditën e Kiametit.*²⁶⁸

²⁶⁵ Ali M. Basha, “İslami në Shqipëri gjatë shekujve” (*Asırlar Boyunca Arnavutluk'ta İslam Dini*); s. 147.

²⁶⁶ A.g.e., s. 147-148.

²⁶⁷ Son zamanlarda bu Arnavut alimin şahsiyeti hakkında Dr. Ismail Ahmedi'nin “Hafız Ali Korça – Hayatı ve Eseri” tarihi ve bilimsel içerikli bir kitabı yayımlandı. Söz konusu eser Ismail Ahmedi'nin doktora tezidir.

²⁶⁸ Arnavutluk'ta araştırdığım zaman bu alimin basılmış ya da elyazma halinde kalmış eserini bulmak konusunda hatta Tiran Milli Kütüphanesindeki eserlerinin fotokopi nüshasını temin etmek için bile birçok zorlukla karşılaştım. Allah'ın lütfü ile Dr. Ramiz Zekaj, Prof. Dr. Ibrahim Gashi ve Prof. Dr. Ismail Ahmedi gibi akademisyenlerin

Mantığı ve sağlıklı fikirleriyle bilinen Hafız Ali Korça'nın özgün ve keskin düşünceleri bulunmaktaydı.²⁶⁹ Komünist hareketin amaçlarını anlayan Ali Korça, bu hareketin zararlı sonuçlarına karşı insanları uyarmak istemekte idi. Kaleme aldığı eserinde, komünizm hareketinin maddi zararlarını açıklamadan önce yazar, Kuran-ı Kerim'in varlığı ile ilgili prensiplerin tahlilini yapmaktadır.²⁷⁰ Bu bağlamda aşağıda verilen Kuran ayetine değinmekle başlamaktadır:

“Allah kullarına rızkı bol bol verseydi, yeryüzünde azarlardı.” Sura:27

Ayetten çıkarılan sonuçlar ise Allah-u Teâlâ'nın yeryüzündeki hayatın devamı ve insanların birbirine yardımcı olmak için farklı rızıklara sahip olmasını takdir ettiği, bütün insanların aynı miktardaki servete sahip oldukları takdirde dünya hayatının tek noktada duracağı, fakat rızıkların eşitsiz bir şekilde dağıtılmasından dolayı insanların devamlı bir şekilde rızık temin etme peşinde olup hareketli olacakları ve bunun sonucu olarak da medeniyet tekerleğinin ilerleyeceğidir ve Allah, insanları boşuna yaratmamıştır.²⁷¹

Daha sonra Rus kaynaklı komünist hareketin köklerini anlatan Hafız Ali Korça, şunları eklemektedir:

“Bolşeviklerin lanetli ve acı gövdesi Karl Marks'ın ortaya çıkmasına 70 ya da 80 yıl kala ekilip, Lenin suyuyla sulandı. Bu yüzden kardeşlerimizi, Yahudilerin kalplerinde, Müslümanlara karşı besledikleri husumetten haberdar etmek

yardımları olmasaydı, söz konusu kütüphaneden fotokopi nüshasını bile alamazdım. Yardımları için müteşekkirim ve katkıları için Allah'ın kendilerini en güzel mükafatla mükafatlandırmalarını temenni ederim.

²⁶⁹ İslav bolşevizm hakkında geniş bilgi için bakınız Vernon Bogdanor, “**The Blackwell Encyclopedia of Political Institutions**”; Oxford, 1987, UK, s. 50-51; Joel Kriger, “**The Oxford companion to politics of the World**”; Oxford University Press, 1993, “**Russian Revolution**”; Frank Bealey, “**The Blackwell Dictionary of Political Science**”; Oxford 1999, UK, s. 31.

²⁷⁰ Hafız Ali Korça, “**Bolshevizma a çkatërrim i njerëzimit**” (*Komünizm yada insanlığın helakı*); Shtypshkronja Mbrothësia, Kristo P. Luarasi, 1925, s. 1.

²⁷¹ Aynı yer. Prof. Dr. Ismail Ahmedi'nin doktora çalışmasını bakınız “**Hafız Ali Korça-Jeta dhe Vepra**” (*Hafız Ali Korça – Hayatı ve Eserleri*); 45; Ismail Ahmedi, “**Largpamësia denoncuese për konceptcionin bolshevik-Hafız Ali Korça**” (*Hafız Ali Korça – Komünizmin gerçeğini kanayan feraset*); **Jehona dergisi**, Sa.5, Tiranë 2000,s. 10.

istiyoruz. Zira Maide suresinde Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “İnsanlar içerisinde iman edenlere düşmanlık bakımından en şiddetli olarak yahudiler ile şirk koşanları bulacaksın.” (Maide, 82)

Eski tarihlerden bugüne kadar İslam dünyasını kaplayan bütün musibetler ve zor günlerin tetikçileri, Yahudiler ve müşrikler olmuştur. Hatta İslam dini ve Müslümanları içeriden zarar getirmek için birçok Yahudinin Müslüman olduğu bilinmektedir. İslam dini ile uymayan şüpheler ve düşünceler hatta Ali'nin Tanrı olduğu fikrine kadar varan fikirler yayan Abdullah bin Sebe Yahudi kökenli bir münafık idi.

Aynı şekilde Sıffin olayında da Yahudilerin gizli eli, hatta Medine’de münafıkların inşa ettikleri Dırar Mescidi’nin yapılmasında da Yahudilerin desteği vardı. Bütün bunların altında Müslümanlar arasında şüphe yayarak onlara zarar etme fikirleri vardı.²⁷² Geçmişte peygamberler ve Allah elçilerini bile öldüren Yahudilerin insanlığa karşı işlenen birçok cinayette yer almış oldukları bilinmektedir.²⁷³

İktisadi açıdan Yahudi tehlikesine dair uyarıda bulunan Hafız Ali Korça, Yahudilerin Müslüman ile Hıristiyanlara karşı giriştikleri savaşlarında başarısız kaldıkları zaman, iktisadi desiselere başvurmak amacıyla ana prensipleri “Kardeşlik, Eşitlik” olan Hür Masonlar adıyla bilinen mason cemiyetleri kurmaya başladıklarını anlatmaktadır. Görüldüğü kadarıyla Hafız Ali Korça, dönemde İslam düşmanlarının yaymakta oldukları düşünce ve akımlarından tamamen haberdar idi.

Böylece Korça’nın, sözde medeniyet ve gelişim adına, ama aslında dinler arasında çatışmayı körüklemek ve insanlar arasında sınırsız sorunlar ve keşmekeş yaratmak amacıyla kurulan Marksist-Yahudi fikirlerinin tehlikesini iyice kavradığını görülmektedir.²⁷⁴

Marksist fikrin olumsuz izlerinin bir sonucu olarak Hafız Ali Korça, Rusya’da hapiste yatmakta olan bir düşünürün sözlerini aktarmaktadır:

²⁷² Doktrinleri ile yeni ve eski fırkaları ile bu fırkaların İslam dini ile müslümanlara karşı tehlikeleri hakkında bakınız prof. Dr. İrfan Abdulfettah Hamid: “**El-Yehudiyetu-ardun Tarihiyyun vel-Harekat el-hadise fil-yehudiyeti**”, Amman, Daru-Ammar, baskı 1, 2002, s. 34-245.

²⁷³ Hafız Ali Korça, “**Bolshevizma a çkatërrim i njerëzimit**” (**Komünizm ya da İnsanlığın Helakı**); s. 7-8.

²⁷⁴ A.g.e., s. 10-11.

“Büyük kıyamete inanan kişi, Rusya ve Çekoslovakya ülkelerinde yaşanan küçük kıyameti seyretsin. Birçok masum insan katledildi, birçok cami ve mabetler yerle bir edildi, birçok zengin fakir, birçok eşraf değersiz, alçak ve hakir hale geldi. Bütün bunlar komünizm renginde uygulanan sosyalizmin tatbikatı idi. Nuh’un tufanı suyla olmuş ise, Marks’ın tufanı kanla dolu oldu.”²⁷⁵

Bu alıntıda verilen yerinde ve doğru anlatım, Sovyet Birliği ve diğer ülkelerde uygulanan başarısız komünist sistemin sonuçlarını ve zararlarını kesin bir şekilde anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Hoca Hafız Ali Korça’nın (Allah rahmet eylesin) büyük başka bir dini konu üzerinde odaklandığını görmekteyiz. Şüphe yok ki yerli ve uluslararası olayların dini yansımaları da vardır. Bu bağlamda Hoca şöyle yazmaktadır:

“Mutaassıp bir Yahudi olan Karl Marks’ın düşünce ve çalışmalarında Talmud prensiplerinin yansıması görülebilmektedir. O, proleter olarak bilinen bütün çalışan ve güçsüz insanların bir araya gelerek bir devrim gerçekleştireceklerine inanmakta idi. Bu devrim sonunda proleter kesim iktidarı ele alacak ve din, saygı, ırz ve namus ile ilgili bütün manevi prensipler terk edilip reddedilecekti. Gerçekten Marks Tevrat’ın sadık takipçisi ve Talmud’un hizmetçisi idi.”²⁷⁶

Görüldüğü kadarıyla 1917 yılında patlak veren ve Lenin’in başını çektiği Rusya’daki ateist devrimin yankıları kısa bir süre içerisinde bütün dünyada görülmeye başlayınca, Arnavut Müslümanları arasında da hızla yayılmakta olan komünist fikrin zararlarını da anlayan Hafız Ali Korça bu konuda uyarılarda bulunmakta idi. Ali Korça, Müslüman Arnavutların Marksist komünizmi propaganda vasıtasıyla değil, kurucusu ve büyük savunucuları aracılığıyla anlamaları yönünde çalışmakta idi. Bolşeviklerin (komünistlerin) bütün dinleri yasaklayıp inkâr ettiklerini yazan Ali Korça, onların bununla yetinmeyip birçok papaz ve hocayı diri olarak yaktıklarını dahi anlatmaktadır.

Bundan 50 yıl önce bir kitap kaleme alan Cemaleddin Efgani, komünizmin hem dünyayı, hem de insanlığı köklerine kadar imha edeceğini yazmakta idi.²⁷⁷

²⁷⁵ A.g.e., s. 12-13.

²⁷⁶ A.g.e., s. 14.

²⁷⁷ Hafız Ali Korça, alıntı yaptığı Cemaleddin Efgani’nin eserinin ismini açıklamamaktadır. Bunu neden yaptığını de anlamak zordur. Alıntıda bulunduğu sözleri vurgulamak için kitabın ismini yazmak gerekirdi.

Söz konusu kırmızı müdahale ve tehlike sonucunda birçok Kuran, İncil ve bilimsel kitap yakılmıştır. Komünizmin prensipleri genelde Tanrı'yı, dini ve peygamberleri inkar etmekten ibaret idi. Onlara göre kutsal kitapların zamanı artık bitmiştir ve insanlar bundan sonra sadece Marks'ın kitabını takip etmekle yükümlüdürler! Allah kahretsin! Bu nasıl aptalca bir fikirdir! Onlar, namazı ve orucu inkâr edenler gerçek mutluluğun ateizmden geldiğini yüksek sesle söylemekte idiler. Okullardaki öğretmenler ise öğrencilerine Tanrı'nın inkârı fikrini öğretip bu fikirle yetişmeleri yönünde çalışmakta idiler. Gerçek evliliğe şüpheyle bakan bu kişiler, insanın evlenmemesi ve böylece çocuk yükümlülüğünü üzerlerine almamaları gerektiğini iddia etmekte idiler. Onlar, erkeğin erkek, kadının kadın kaldığı, evlat yükümlülüğünün olmadığı bir ortam yaratmak istemişlerdir. Kadının istediği erkekle ilişkide bulunma hürriyeti ve bunlar gibi kalemin bile yazmaya utandığı aptal ve istikrarı bozan prensipler ortaya atmaya başlamışlardır.²⁷⁸

Sorunları ve tartışmaları değerlendirirken Hafız Ali Korça, sağlam ve gerçek deliller ileri sürmeye çalışmaktadır. İnanılması güç görünen istatistikî veriler, söz konusu unsurlarının insanlığa, dine ve ekonomiye büyük zararlar getirmiş olduklarını göstermektedir.²⁷⁹

Hafız Ali Korça, eserinde komünist fikrin yayılma imkânına da değinmektedir. Bu ihtimali Yahudilerin hayatın bütün alanlarını işgal etmiş olmalarıyla ilişkilendirmektedir. Komünizm tehlikesini anlayan Hafız Ali Korça İslam dininin böylesi başarısız bir düşünce ve sisteme muhtaç olmadığını, İslam dininin kendi içerisinde gerçek demokrasiyi, kardeşliği ve eşitliği barındırdığını, Muhammed'in (s.a.v) arkadaşları arasında ayırım yapmadığını, İslam'daki zekât ve sadaka müessesesinin insanlar arasında gerçek kardeşliği ve dayanışmayı temin ettiğini yazmaktadır.²⁸⁰

Laik ve ateist akımı kesin bir şekilde reddedip savaşımlar arasında Hacı Vehbi Dibra'da (Agolli) (Allah rahmet eylesin) yer almaktadır. O şöyle yazmıştır:

²⁷⁸ A.g.e., 16-21; Daut I. Hoxha, “**Hafız Ali Korça-Veprimtaria e tij në lëmin e atdhëtarisë dhe arsimit-kulturës shqiptare dhe arabe-osmane-persiane**”; 1995 Tiranë, 5-12.

²⁷⁹ Dehşet verici verileri okumak için bkz. a.g.e. 22-23.

²⁸⁰ A.g.e. s. 22-31. Bu konu ile ilgili burada aktarılması mümkün olmayan birçok gerçek bulunmaktadır. Her ne kadar sonraki bölümde onun tefsir anlayışı ile örneklerinin tahlilinde bulunacak olmamıza rağmen, bu konuda daha geniş bilgilere sahip olmak için prof. dr. İsmail Ahmedî'nin monografi eserini okumanıza tavsiye ederim.

“Acaba aramızdaki ayrılığın ve bölünmenin ilacı ateizm,²⁸¹ dinsizlik ve Tanrı’nın inkârı olabilir mi? Bunu daha önceden nasıl oldu da bilemedik! İslam ile Hıristiyanlığın takipçileri olan Arnavut gibi bir halkın sadece dini farklılığı yeterlidir. Bu halkın yeni bir farklılığa, parçalanmaya ya da yeni bir partiye ne ihtiyacı vardır? İnsanları dine zorla sokmak mümkün değildir; biz ancak onları dine davet etmekle yükümlüyüz! Devletin anayasası, din hürriyeti ve din tebliğine izin verip bunları teminat altında almıştır. Söz konusu ateist ve laik düşünce ve akımları kabul etmiş olursak, diğer başka parçalanmalar yaşayıp, daha zayıf hale geleceğiz. Böylece düşmanlarımıza karşı da daha zayıf olacağız ve devletimiz yok olacaktır. Tek bir nokta ve ulvi amacın etrafında birleşirsek ise o zaman, düşmanlarımız bizden uzak durup hasımlığın bütün kapılarını kapatacaktır!”²⁸²

Bu meydan okuyuşun gerçek hayattaki yansımalarını ve Müslümanların komünizme karşı göstermiş oldukları direnişi daha iyi anlamak için dönemin âlimlerine ait hutbe, vaaz ve bilimsel çalışmaları değerlendirmek lazımdır. Şüphe yok ki söz konusu bu kişiler Arnavut Müslüman toplumunun gerçeğini ve hayatlarını anlamakta idiler. Bu hoca ve âlimler Ramazan ayının her gününde cami, mescit ve meclislerde sürekli olarak tefsir, hadis, tasavvuf, adap, fıkıh ve muamelat alanlarıyla ilgili konuları işlemekte idiler. Bunlar arasında dikkatimi en çok çeken konuşma ise, Hacı Vehbi Dibra’nın vaazıdır. Bu meşhur âlimin Kuran-ı Kerim’in tefsirinde derinleştiği ve mübarek Fatıha Suresi’nin içinde barındırdığı anlamların çokluğundan dolayı bu sure üzerine yapmış olduğu tefsirin birkaç ay sürdüğü söylenmektedir. Söylenenler gerçek ise bu durum aynı zamanda hocanın tefsir, edebiyat, tasavvuf ve fıkıh alanındaki geniş bilgilerinin bir göstergesidir.

Arnavut Müslüman Birliği’nin bastırmış olduğu bilimsel dini dergide Vehbi Dibra’nın değişik makale ve çalışmaları yayınlanmıştır. Müslüman Arnavutların dikkatini laiklik, ateizm ve istikrarı tehlikeye atan kuramların sonuçlarına çeken Vehbi Dibra’nın, yaptığı uyarılarının esaslarını anlamak için O’nun Fatıha tefsirine dair yazısının bazı bölümlerine alıntıda bulunmak

²⁸¹ Yahudilik, ateizm ile komünizm iddiaları ve bu iddiaların tenkidi için büyük İslam alimi Şeyh Muhamed Gazali’nin “**Kazaiful-Hakki**” adlı eserini okuyunuz, yayınlayan Darul-Kalem; Damask, baskı II, 1997; 20-23, 187-207.

²⁸² Ali M. Basha ”**İslami në Shqipëri gjatë shekujve**”; 151-152.

istiyorum. Bu surenin tefsirinde Hoca, Kuran-ı Kerim ile Şeriatın hoşgörüyeye dayalı değerlerini de açıklamaktadır.

“Medeniyetin ve uygarlığın unsurlarını belirleyen Kuran-ı Kerim, adalet, yönetim, eğitim, üretim, ticaret, iktisat, kardeşlik ve ahlak unsurlarını da açıklamıştır. Kuran’ın insanları davet ettiği medeniyet ve uygarlık hem bu dünyada, hem de diğer dünyada mutluluğun teminatını vermektedir.”²⁸³

“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Süphesiz Allah her şeyi isitici, her şeyi görücüdür”

(Nisa, 58) ayetinin tefsirinden Arnavut toplumunun o dönemde yönetim, toplumsal ve hukuki açıdan bir buhranın içerisinde bulunduğunu anlamaktayız. Bu bağlamda o şöyle yazmaktadır: “Bir görevi layıkıyla yapan bir kişiyi seçmekle yükümlüyüz. O kişi de adalet ile çalışıp hüküm vermekle yükümlüdür. Bu da önemli, geçerli ve ulvi, dini ve felsefi bir teori değil midir? Her halkın yaşamı ve gelişimi şu iki şarta bağlıdır: Sadakat ve Adalet, yetenekli ve sadık memurlar ve adaletle hüküm vermek...”²⁸⁴

Söz konusu tefsirinde Hafız Vehbi Dibra, düşmanların Müslümanların gönüllerinde şüpheler doğurmaya çalıştıklarını yazmaktadır. Arnavut Müslümanlarının geleneksel bir inanca sahip olduğunu ve atalardan kalan imanla yetinmemeleri gerektiğini, bunun yanında Mutlak Yaratıcı’yı anlamamıza yardımcı olan tabiatın bilimsel incelemeleri ile araştırmalarından elde edilen induktif imana ulaşmakla yükümlü olduklarını belirtmektedir.²⁸⁵

Milli vatanseverlik konusuna gelince, söz konusu mevzuun dönemin hocalarının önemsedikleri konulardan biri olduğu görülmektedir. Arnavut topraklarında yaşayan bütün hocalar, Osmanlı Devleti’nin gelmiş olduğu kritik son döneminde Arnavutların İmparatorluk’tan bağımsız olma fikrini destekleyip bu amaca yardımcı olmuşlardır. Aynı zamanda da Osmanlı

²⁸³ Haxhi Vehbi Dibra, **“Ç’urdhëron Kur’ani-Kuptimi i Fatihësë dhe shpjegime”** (*Kuran-ı Kerim ne emredujor? Fatiha Suresinin Tefsiri*; Albanian Islamic, Harper Woods, Michigan, USA, 1st edit. 1993, s. 3.

²⁸⁴ A.g.e.

²⁸⁵ A.g.e.

Devleti'nde bulunan dört Arnavut vilayetini işgal etmeyi amaçlayan Balkan Devletleri'nin halka karşı yapacakları hücumlardan korktuklarından, Arnavut Milli Uyanış Hareketi'nin üyeleriyle birlikte önemli ve faal bir rol oynamakta idiler. Arnavut toprakları bir yana, kendi topraklarını savunmaya muhtaç kalan Osmanlı Devleti'nin yapacağı herhangi bir şey yoktu. Arnavutların ise, Arnavutluk'un bağımsızlık fikri etrafında birleşmekten, Arnavut topraklarını Slav ve Yunan işgalinden kurtarmaktan başka çareleri yoktu. Osmanlı Devleti ve Şeyhülislam ile bağlarını kesmeye çalışan bütün âlimler ile hocaların hutbe ve vaazları vatan, devlet, bağımsızlığın önemi, düşman ile iş birliği yapılmamasına dair sözlerle dolu idi.

Çağdaş döneme ait Müslüman âlimlerin konuşmaları ile hutbelerinde en çok rastlanan olay toplumsal ve siyasi tefsir kuramı ve akımının hissedilmesidir. Örneğin, Fatıha Suresi'nin üçüncü ayetinin tefsirinde Hafız Vehbi Dibra şöyle yazmaktadır:

“Bakın saygıdeğer kardeşlerim! Biliniz ki, amellerimiz Allah Teâlâ tarafından denetlenmektedir. Yapmış olduğumuz her amelin hesabını Yüce Allah'a vereceğiz. Vatanseverliğin İslam dinindeki yeri büyüktür. Bu bağlamda da Hazreti Peygamber, vatan sevgisinin imandan olduğunu söylemektedir.²⁸⁶ Bunun için vatan hainliğinden uzak durun, çünkü vatan hainliğinde bulunmak kolay bir şeydir, eğer Müslüman bu konuda dikkatli olmazsa (Allah korusun!) mesela başka ülkelerden gelen malları kendi devletinin ürettiği şeylere tercih ederse bu karşı ihanettir. Eğer devlet herhangi bir tehlike ile karşı karşıya kalırsa bizim üzerimize düşen görev, susmamak ve hareketsiz kalmamaktır. Aksi takdirde bu durum devlete ihanet olarak sayılacaktır”²⁸⁷.

²⁸⁶ Muhaddis Sanani bu hadis hakkında “mevzu” demiştir. Muhaddis Ali el-Kari “**Mekasid**” adlı eserinde “**Le'm ekif aleyhi**, yani bu hadise, hadis kaynaklarına rastlamadım dedikten sonra, manasının doğru olduğunu yazmıştır. Muhaddis Sanani şöyle demektedir: Manası doğru demesini şu ayet-i kerime ile delillendirmektedir: “**Yurtlarımızdan çıkarılmış, çocuklarımızdan uzaklaştırılmış olduğumuz halde Allah yolunda neden savaşmayalım?**” *dediler.* (El Bekare, 246). Hadiste geçen “vatan” kavramı ile cennetin ya da Mekke'nin anlaşıldığı söylenebilir” *Bakınız Acluni* “**Keşful-hafa**” adlı eserini tashih eden Ahmed-El-Kal-lash, cilt I, s. 414. nê “**El-Mektebetul-Elfiyyeti lis-Sunnetin-Nebeviyyeti**” CD, 1999- 1.5 versiyonu, Ürdün .

²⁸⁷ A.g.e., s. 43-44.

Tefsirdeki toplumsal ve siyasi kuramın izleri Hacı Vehbi Dibra'nın yapmış olduğu yorumlarda açıkça görülmektedir. Toplumsal ve siyasi çıkarılara hizmet eden bu dini yorum, çağdaş Arnavut mütefekkirin de desteklemiş olduğu bir yorum şekli idi.

Arnavut âlimlerin tefsirlerindeki toplumsal doktrinin yanında, tasavvufi yorumların da izleri görülmektedir. Tasavvufi tefsirin izlerini Vehbi Dibra'nın eserinde de görmek mümkündür. Dibra, Fatiha Suresi'nin 6. ayetinin tefsirininin yorumuna uzunca bir yer ayırmış ve döneminde yaygın olduğu üzere tasavvufi konularını ele almıştır. Yorumlarını yaparken de, meşhur müfessir Kadı Beydavi'nin²⁸⁸ tefsirlerini delil olarak kullanmıştır. Kendisi tasavvufi tefsirler yaparken, hazır bulunanlara sabredip sıkılmamaları tenbihinde bulunmakta idi. Zira tasavvufi konuların anlaşılması zor olduğu için insanların canlarının sıkıldığını bildiğini söyler idi... Yine de Vehbi Dibra, tasavvufi terimler olan makamat ve keşif kavramlarını açıkladıktan sonra tezahür, şeriat, tarikat, hakikat ve marifet konularına geçmektedir. Bütün bunları da Fatiha suresinin 5. ayetinin²⁸⁹ tefsiri olarak yazıyordu.

Arnavutlar arasında var olan söz konusu entelektüel seviye, o dönemde değişik dini ve entelektüel konu ve şekillerin var olduğu göstermektedir. Ayetlerin tefsirinde ve yorumlarında görülen tasavvufi izler ise, Arnavut âlimlerin Kuran incelemelerini yaparken tasavvufi akım ve düşüncelerin etkisi altında kaldıklarına işaret etmektedir.

Son olarak, Hacı Vehbi Dibra Müslümanlara şöyle bir açıklamada bulunmuştur:

“İslam dini ifrat ile tefrit arasında kalan bir dindir. O, ateizmi ve şirki reddetmektedir. O ortağı olmayan, Tek olan, çocuğa ihtiyacı olmayan, Samet olan Allah-u Teâlâ'ya götüren tek tanrılığa dayalı bir dindir.”²⁹⁰

²⁸⁸ Daha geniş bilgiler için bakınız ”**Et-Tefsiru vel-Mufessirun**”, Muhamed Hüseyin Zehebi, Kahire, Mektebetu-Vehbe, baskı 9, cilt 1, s. 211-216.

²⁸⁹ A.g.e., s. 104-105. Tasavvuf ile tasavvuf konuları hakkında bakınız Dr. İrfan Abdulhamid Fettah “**Neşetul-Felsefetis-Sufiyyeti ve Tetavvuruha**”, s. 175-249.

²⁹⁰ A.g.e., s. 120, Fatiha suresinin tefsirine bakıldığı zaman söz konusu Hoca'nın geniş bilgilere vakıf olduğunu görelecektir.

Çağdaş dönemin ideolojik-felsefi konu ve kuramları hakkında net tutum ve tavırlar sergileyen, toplumsal ve siyasi tefsir akımlarının takipçileri olan meşhur âlimler de bulunmaktadır. Bunlardan biri Hafız Ali Kraja'dır.²⁹¹

Yazmış olduğu “Dine ihtiyaç var mı? Din milli birliği engeller mi?”²⁹² adlı meşhur kitabında, ele almış olduğu felsefe ve adapla ilgili konular, o dönemde istikrarı bozucu hareketlerin varlığını açık bir şekilde göstermektedir. Bu hareketler ise insanların manevi, hukuki ve toplumsal açıdan dine ihtiyaç duyup duymadıklarını sorgulamaktadır. Kraja, kitabında ise ateizm ile yüzleşen Arnavutlar için insanlık tarihinin en önemli konularından bir tanesini tahlil etmiştir. O bu hususta şöyle yazmaktadır:

“İnsanlık tarihi, kutsal ya da ilkel, ne olursa olsun her hangi bir dine inanmayan her hangi bir topluluğa rastlamamıştır.” Ona göre “İslam şeriatının amacı bu dünyadaki insanların çıkarlarını temin edip korumaktır.”²⁹³

İnsanların bu dünyadaki çıkarlarının devam edebilmesi için ahlak prensiplerinin esas teşkil ettiğini söyleyen Hafız Ali Kraja; adap, insan değerleri ve dini değerlerden mahrum olan vahşi toplulukların böyle

²⁹¹ 1900 yılında doğan Hafız Ali Kraja, ilk eğitimini İşkodra şehrinde aldıktan sonra üniversite eğitimini Ezher’de tamamladı. 1934 yılında ise **Dine ihtiyaç var mı? Din milli birliği engeller mi?** adlı eserini bastırdı. Bu eserini komünistlerin Arnavutluk geneline yayıldıkları bir dönemde yazdı. Kitabında ise komünist prensipleri ağır bir dille tenkit etti. 1944 yılında ise “**Komünizm nedir? Komünizmin Arnavutlar üzerindeki etkileri nedir?**” adlı vaazı verdi. Döneminin meşhur siyaset adamları ile yakın ilişkileri vardı. 1947 yılında Komünist Devleti tarafından hapse atılan Hafız Ali Kraja, 20 senelik hapis cezasıyla cezalandırıldı. 1974 yılında öldü. Daha geniş bilgiler için bakınız Dr. Ramiz Zeka, “**Zhvillimi i Kulturës Islame te shqiptarët gjatë shekullit XX**” (XX. Yüzyıl Boyunca Arnavutların İslam Kültürü’nün Gelişimi), 328-329.

²⁹² Merhum Hoca’nın ahiret iyiliklerini incelemek niyetinde olmadığı, bu dünyada dinden hayır gelmeyeceğini iddia eden ateist ile laiklere karşı cevap mahiyetinde söylediği görülmektedir. Onlardan söz eden Hoca, İslam dininin bu dünyadaki şahsi ve toplumsal menfaatleri korumayı amaçlandığını yazdıktan sonra bu menfaatlerden bazılarının üzerinde durmaktadır. Bu prensibin Fıkıh Usulündeki sivil hukuk ile yakın ilişkisi vardır. Bu konuda karşılaşmış olduğum en güzel çalışma ise dr. Seid Ramadan Buti’nin 1965 yılında Ezher Üniversitesi’nde savunduğu doktora tezi olan “**Davabitul-Maslahati fiş-Seriatil-İslamiyyeti**” adlı eseridir.

²⁹³ A.g.e. s. 21-23.

premsipleri tanımadıklarını ve bunun da ahlak ve felsefe uzmanları tarafından kanıtlandığını belirtmektedir.²⁹⁴

Kraja'nın yazmış olduğu kitabın muhtevasına hızlı bir şekilde göz atıldığında dahi, XX. yüzyılın ilk yıllarında Müslüman âlimlerin karşılaşmakta oldukları böyle tehlikelerin var olduğu anlaşılmaktadır. Bu konulara temastan sonra Hafız Ali Kraja, İslam dininin gerçeği, kabul edilmeyen mutaassıplık ve İslam, İslam ve ateizm, İslam ile Hıristiyanlık konuları üzerinde durmuştur. Özellikle bu son konuda İslam dininin Ortodoks ve Katolik ayrımı yapmadan bütün Hıristiyanlara karşı tutumunun samimi olduğunu ifade etmiştir. Bu durum, Hıristiyanların diğer din mensuplarına kıyasen Müslümanlara karşı daha yakın ve merhametli olduklarını anlatan Kuran-ı Kerim'in şu ayetine dayanmaktadır:

“İnsanlar içerisinde iman edenlere düşmanlık bakımından en siddetli olarak yahudiler ile sirk kosanları bulacaksınız. Onlar içinde iman edenlere sevgi bakımından en yakın olarak da "Biz hıristiyanlarız" diyenleri bulacaksınız. Çünkü onların içinde keşişler ve râhipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar.” (Maide, 82)

Aynı şekilde Hıristiyan olan Bizanslıların Mecusi Farmlar tarafından yenildiğini öğrenen Peygamber (s.a.v.) ile sahabelerinin bundan endişe duyup telaşlandıkları rivayet edilmektedir. Onların bu endişesini yatıştırmak üzere aşağıdaki ayetler nüzul edilmiştir:

“Elif. Lâm. Mîm. Rumlar, yenildi. Arapların bulunduğu bölgeye en yakın bir yerde onlar, Hâlbuki onlar, bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir.” (Rum, 1-3)

Bu Kuran müjdesiyle Müslümanların kalpleri sevindirilmiştir. Gerçekten de Kuran-ı Kerim'in ayetinde söylendiği gibi Bizanslılar birkaç sene sonra (3 ile 9 yıllar) Farmları mağlup etmişlerdir.²⁹⁵

²⁹⁴ A.g.e., s. 24-25.

²⁹⁵ Hıristiyanları, Yahudilere kıyasen Müslümanlara daha yakın ve daha rahmetli olduklarını söyleyen ayet-i kerimelerin vahiylerin nüzul olduğu dönemi kapsadıkları söylenebilir. Bugün ise durumun anlatılanlardan farklı olduğu görülmektedir. Siyasi, toplumsal ve dini durum tamamen farklıdır ve bugünkü Hıristiyanlar birbirinden farklı İncillere

Kitabında Hafız Ali Kraja, II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünyanın medeniyet ile gelişime yönelme, İslam ile laiklik münasebetleri gibi o dönemde yaşayan entelektüeller ile halk arasında tartışılan felsefi konuları da ele almaktadır.²⁹⁶

Yeniçağda Müslüman âlimlerin karşılaşmakta oldukları ideolojik hareketler ile meydan okumalara karşı bir ilmi müessese olarak en büyük katkıyı sağlayan kurum, Arnavutluk Müslüman Birliği'nin Yüksek Şurası'dır. Bu müessesenin yayınlamış olduğu *Zani i Naltë* adlı derginin ilk sayısının basılmasından 75 yıl sonra, bu dergi ile ilgili İşkodra'da büyük ve uluslararası bir konferans düzenlenmiştir.

Mr. Muhidin Ahmeti²⁹⁷ adlı meşhur âlim ve araştırmacının bu konferansta sunduğu çalışmasını esirgemeyerek bana verdiği için teşekkür ederim. Bu çalışma, söz konusu derginin değişik dini ve felsefi konuların tahlil edilmesinde sarf ettiği çabaları ortaya koymaktadır. Dergide Müslüman araştırmacı ve âlimlerin dini ve felsefi fikirleri yansıtılmakta idi. Zaten derginin giriş kısmında da buna dair şu ifadelere yer verilmiştir:

“Bu dergi büyük zihinsel ve manevi konuların tahlilini yapar, insan konumunu, hayatın ebedi konumuna yükselmesini amaçlar...”²⁹⁸

inandıkları için ortodoks, katolik, protestan gibi fırkalara ayrıldıkları bilinmektedir. Akideleri birbirinden farklı olmakla birlikte Hıristiyanlar ile Yahudiler İslam dinine ve Müslümanlara karşı dünya çapında farklı program ve projeler hazırlamaktadırlar. İstisnaları olmakla birlikte bugünkü Hıristiyanlar ile yahudiler İslam dininin ve müslümanların en çetin muhalifleri olarak bilinmektedirler. Hıristiyan misyonerlerin İslam dini ile Müslümanlara karşı prensipleri, amaçları ile uluslararası faaliyetlerinin şekilleri hakkında bkz. Dr. M. McCarry, “**The Gospel and İslam-A compendium**”; 1978, March, West Huntington Drive, A Ministry of Vision International- USA.

²⁹⁶ Bu konuların teferruatlarını okumak için adı geçen eserin 21 ile 77 arasındaki sayfaları bakınız. Bu sayfalarda Hafızın zengin ilmi ve kültürel ufluğu ile ilgili birçok bilgi bulunabilmektedir.

²⁹⁷ Söz konusu profesör ve hoca şahsi kütüphanesindeki kitap ve çalışmaları takdim ettikten sonra Arnavutluk ülkesindeki bilimsel gezi sırasında hangi kaynaklardan istifade edebileceğim konusunda önerilerde bulundu. Kendisine içten duygularla müteşekkirim ve Allah'ın cennet ile mükafatlandırmasını niyaz ederim.

²⁹⁸ İslam Dizdari, “**Zani i Naltë**”-përmbledhje kumtesash” (*Ulu Seda – Tebliğler*); Zani i Naltë derginin ilk basım yılından 75 yıl sonra düzenlenen bilimsel faaliyeti, Rozafat, Shkodër 1999, 35.

Araştırmacı Muhidin Ahmeti, söz konusu dergide makaleler yazan dönemin meşhur âlimleri ve Müslüman entelektüelleri arasında Hacı Vehbi Dibra, Hafız Ali Korça, Qazim Hoxha,²⁹⁹ Haki Sharofi, Sali Vuçitërna ve Hafız İsmet Dibra gibi isimleri zikreder.³⁰⁰ Dergide felsefe, din, ahlak ve tasavvufu alakalı önemli ilmi çalışmalar ve makaleler yer verilmiştir.³⁰¹

Müslüman dünyasının her tarafına yayılan Müslüman düşmanlarının İslam dini ile İslam Peygamberi'ne karşı teşvik ettikleri şüphe ve ithamlarla dolu bu zor dönemde, Müslüman Arnavut âlim ve entelektüellerin dini savunma noktasında çok önemli bir rol oynadıkları görülmektedir. Bu konuyu kapatmadan önce son bir konuya daha değinmek istiyorum.

Bu dönemde aynı zamanda “Hak Yolu” adlı bir İslam dergisi de yayınlanmıştır. Derginin yayımcısı meşhur Arnavut âlim, araştırmacı ve avukat Kadri Prishtina'dır. Keskin mantığı, sağlam düşünce ve ciddi araştırmalarıyla tanınan Kadri Prishtina'nın net hatlarla belirlenmiş bir İslam ve siyasi vizyonu bulunmakta idi.

Çıkarılmış olduğu dergide İslam ve toplumda evlilik müessesesinin değeri, İslam değerleri ve onu yanlış bir şekilde anlatanların sözlerinin tashihlerine dair makaleler yayınlanmıştır. Kadri Prishtina'nın kaleme aldığı makalelerde, Arnavut toplumunda yaygın olan ve ıslah edilmesi gereken olumsuz gelenek ve göreneklerle ilgili konular da bulunmaktaydı. Kızların iradelerini hiçe sayarak küçük yaşta evlendirilmelerinin önlenmesi, evliliklerin başarılı ve sorunsuz bir şekilde yürümesi için karı ile koca arasındaki soy, yaş ve eğitim seviyelerinde eşitlik bulunması gibi hususlar bu makalelerin konuları arasındadır. Prishtina, evlenen karı ile koca arasında yaş, soy ve eğitim uyumsuzluğunun bulunmasının gelecekte evlilikle ilgili toplumsal sorunların ortaya çıkmasına neden olabileceğini yazmaktadır.

Makalelerinde Kadri Prishtina'nın tenkit ettiği konulara ispiyonculuk, ihanet ve Müslümanların Hıristiyanlaştırması da girmektedir. O'na göre Kuran'ı vahiy eden Allah gerçek ile batıl arasındaki farkı da ayırt etmiştir. Kendisi için yararlı şeyleri zararlı şeylerden, iyi olanları kötü olanlardan ayırt edebilen insan, kendisi için en iyisini seçmekle yükümlüdür. Bunun için bazı papazların yaptıkları gibi insanları yeni dine çağırarak için bir nedenleri

²⁹⁹ Qazim Hoca'nın “*Kuran ne emrediyor?*” adlı makalesi gibi Zani i Naltë dergide yayınladığı değişik hutbe, vaaz ve felsefi ve dini makalelerine bakınız “**Zani i Naltë**”; 1937, s. 369-384, No. 12, sene 1938, s. 4-7, 11-29, 57-61 ve diğer sayıları.

³⁰⁰ A.g.e., s. 36.

³⁰¹ A.g.e., s. 38.

yoktur. Dünyada birbirinden farklı dinlerin bulunduğunu da makalesinde işleyen Kadri Prishtina, İslam dininin hürriyeti ve eşitliği savunan bir din olduğunu vurgulamaktadır.³⁰²

Görüldüğü gibi Arnavutlar arasında bağımsızlık hareketinin öncesi ve sonrası tahlil edildiğinde tartışmalara neden olan önemli ve tehlikeli konuların mevcut olduğu anlaşılmaktadır. İşte bu konuları XIX. yüzyılın son ile XX. yüzyılın ilk yıllarını içine alan zaman diliminde, tarihi dönemlere işaret eden bazı özellikler ve olaylar oluşturmakta idi.

Bu şekilde, saygıdeğer okuyucularımıza, Kuran-ı Kerim’i tefsir niyetiyle ortaya koyulan inceleme, yazı ve araştırmaların ortaya koyduğu siyasi, toplumsal ve dini durumları aydınlatmaya çalıştık.

Önceki bölümlerde ele aldığımız konuları okumadan Müslüman Arnavutların tarihi ile Müslüman Arnavut âlimlerin tefsir alanındaki düşünce ve araştırmaları başta olmak üzere bütün İslam ilimlerindeki katkılarının tam anlamıyla anlaşılamayacağı gerçeğini vurgulamak istiyorum. Arnavut tarihini bütün teferruatıyla yazdığım iddiasında bulunmamakla birlikte buraya kadar aktarmış olduğum bilgiler, bu çalışmanın temel konusuyla ilgili bilinmesi gereken en önemli tarihi, siyasi, toplumsal ve dini olayların bir özetini oluşturmaktadır.

İlerleyen bölümde yeni döneme ait toplumsal ıslahat kuramının en çok bilinen örneklerinden biri ele alınıp incelenecektir. Bu örnek ise, önceki bölümde teorik olarak incelediğimiz konunun pratiğe aktarımı anlamına gelmektedir. Seçmiş olduğumuz örnek, meşhur Arnavut âlimi Hafız Ali Korça’nın tefsiridir.

³⁰² Qemajl Morina, “**Hoxhë Kadri Prishtina-Mendimtar İslam**”, Diyanet İşleri Başkanlığı, Prishtinë 2000; 25-35, 37-48, 63-67. Bazı önemli entelektüel konular ile doktrin konuları hakkında bakınız “**Bediu’z-Zaman Said Nursi**”; İstanbul şehrinde 1992 yılında düzenlenen İslam Dini İhyası ile ilgili uluslararası konferans metinleri, çeviren Orhan Muhamed Ali, s. 55-83, baskı 1, İstanbul, 1997; Nesil Yayın.

II. MÜSLÜMAN MÜTEFEKKİR HAFIZ ALİ KORÇA'NIN

➤ DÜŞÜNCELERİYLE ÖRNEKLENDİRİLMİŞ TEFSİRİNDEKİ SÜNNİ ISLAHAT HAREKETİNİN İDEOLOJİK DOKTRİNİ

MÜSLÜMAN ARNAVUTLARIN DİNİ ISLAHAT DÜŞÜNÇESİ

GİRİŞ

Arnavut entelektüeller arasında yayılan ıslahat hareketinin doktrini hem yaygın, hem de kendisine özgü bir durum idi. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ortaya çıkan dini ıslahat hareketi, Arnavut ile Boşnaklar başta olmak üzere bütün Balkan Müslüman halkları arasında yer edinebilmişti. Bunun temel göstergesi ise, dönemin çağdaş konuları ile Şeyh Mustafa Meragi, Muhammed Ferid Vecdi, Şeyh Cemaleddin Efgani, Şeyh Raşid Rıda gibi ıslahat ekolünün başını çeken düşünürlerin kaleme aldıkları tefsir ve makalelerin çevirilerinin yapılmasıdır.³⁰³

Dini ıslahat hareketinin Arnavutlar arasında yaygınlaşmasında etkili olan bir başka neden ise, XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlamak üzere bugünlere kadar din eğitimi Ezher ve Hindistan³⁰⁴ gibi ülkelerde alan Arnavut öğrencilerin sayısındaki fazlalıktır. Sözü edilen ülkelere mezun olan çok sayıda Arnavut ve Boşnak din görevlilerinin, üniversitelerindeki din âlimleriyle sıklıkla fikir alışverişinde bulunmalarının bir sonucu olarak, Balkanlıların bahsedilen hocaların fikirlerinin tesirinde kalmaları gayet normaldir.

Dini ıslahat ekolünün Arnavutlar üzerindeki etkisi o kadar büyük idi ki, XX. yüzyılın başında Arnavutluk'ta Dini Konular Yüksek Şurası'nın basmış olduğu dergi başta olmak üzere o döneme ait bütün dini dergilerde yayınlanan inceleme ve makalelere hızlı bir şekilde göz atılacak olursa, Yüce Allah'ın varlığı, din ve takvaya olan ihtiyaç, İslam medeniyeti, Avrupalıların meydan okumaları, kadının günlük hayatta faal olması ve çağdaşlaştırılması, kişinin toplumsal hakları, laiklik ve din-devlet ayrımı, dini hoşgörü ve birbirinden farklı milletler ile din takipçileri arasındaki muavenet, ateizm, komunizm, kapitalizm, sosyalizm gibi dönemin güncel

³⁰³ Ismail Bardhi, “Hafiz Ibrahim Dalliu dhe egzegjeza e tij kur'anore” (*Hafiz İbrahim Dalliu ve Tefsirdeki metodu*); s. 92.

³⁰⁴ Roberto Maroco de la Roka, “Kombësia dhe fetë në Shqipëri 1920-1944”; 209.

gelişmelerini oluşturan önemli dini ve sosyal konuların ele alınıp işlendiği görülecektir.³⁰⁵

Bütün bunlar XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak XX. yüzyılın ilk yılları arasındaki zaman diliminde, dini ıslahat hareketinin Arnavut Müslüman âlimlerinin kalp ve fikirlerine ne ölçüde nüfuz ettiğini göstermektedir. Burada bütün Müslüman Arnavut âlimlerin fikirleri ile ilmi faaliyetlerinden söz etmemiz mümkün olmadığı için, hutbeleri, dini yazıları ve tefsir çalışmalarında ıslahat ekolünün izlerinin açıkça görüldüğü ve Arnavut dini ıslahat ekolünün başı sayılan bir şahsiyeti somut bir örnek olarak incelemekle yetineceğiz. Ne yazık ki, yazmış olduğu tefsirin büyük bir kısmı kaybolmuş ve bazı çalışmaları da komünistler tarafından yakılmıştır. Âlimin tefsirinin bir kısmını bulduğum için Allah'a hamd ederim.

Sözü edilen hareketin başı olan şahsiyet önceki bölümlerde ifade edildiği gibi meşhur hoca ve âlim Hafız Ali Korça'dır³⁰⁶ (Allah Rahmet Eylesin).

³⁰⁵ Döneminin Arnavutluk Diyanet İşleri Bakanlığının çıkardığı “**İslam Kültürü**” adlı derginin sayılarına bakınız. Söz konusu derginin sayılarının büyük bir kısmının fotokopisine ulaştım. Çeşitli konulara değindiğini gördüm. Örneğin, derginin 1941 yılının kasım-aralık aylarında çıkan 3. ve 4. sayılarına bakınız. Orada ünlü Arnavut oryantalisti Vecih Buhara'nın “İslam canlıdır” adlı makalesini okuyabilirsiniz. Bu makalede yazar, o dönemde Ezher Üniversitesi'nin çıkardığı derginin redaktörü olan ansiklopedik bilgilere vakıf ünlü Muhamed Ferid Vecdi adlı alimden söz etmektedir. Aynı kişi derginin 17. ve 19. sayılarındaki (şubat-mart 1941) “İslamın dünya üzerindeki gücü” adlı makalesinde ıslahat ekolünün önderleri olan Cemaleddin Efgani, Muhamed Ferid Vecdi gibi şahsiyetler hakkında yazmaktadır. Aynı kişinin dergide yayınladığı makalelerine de bakılabilir no. 10, 1944, sy. 272-276; no. 20, nisan-mayıs 1942. Onun önemli makalelerinden biri olan “Din, bilim ve kültür” adlı makalesinin okunmasını da önermekteyim. sy. 226-229. Derginin 1-2 no, şubat 1946 sayısında “**Allah ile birlikte başka bir tanrıya tapıp yalvarma! O'ndan başka tanrı yoktur. O'nun zâtından başka her şey yok olacaktır. Hüküm O'nundur ve siz ancak O'na döndürüleceksiniz.**” (Kasas, 88) ayetinin uzun bir yorumu verilmektedir. Bu makalesinde yazar madde, atom, evrim, atomun parçalanması gibi konulara değinmektedir.

³⁰⁶ Son dönemde Hafız Ali Korça'nın edebi, milli ve dini görüşleri ile ilgili ünlü arnavut oryantalist ve alim, Prof. Dr. İsmail Ahmedi'nin önemli ilmi çalışması ve monografisi yayınladı. Eserinin ismi “**Hafız Ali Korça – Hayatı ve Eserleri**”. Onun bu eseri aslında doktora çalışmasıdır. Çok değerli ve önemli bir çalışmadır. Monografinin yazarı hafız Ali Korça'nın edebi yazılarına dayanarak, hafızın yaşadığı dönem Arnavutluk tarihinde önemli rol oynayan siyasi ve milli görüşlerini işlemektedir. Aynı şekilde monografi yazarı özlü bir şekilde Hafız Ali Korça'nın bazı ayet tefsirlerinin de tahlilini yapmasına rağmen, Hafız'ın mensup olduğu tefsir akımıyla ilgili bir şeyler beyan etmemektedir. Bu kaynak çalışmanın bibliyografisinden çok istifade ettim. Hafız Ali Korça'nın hayatı ve

Hoca Hafız Ali Korça, XIX. yüzyılın son yıllarında ile XX yüzyılın ilk yıllarında yaşayan, geniş kültürü, edebi, bilimsel yönleri, Kuran tefsiri, bilgilerine vakıf ve kahramanlığıyla tanınan büyük Müslüman Arnavut âlimlerden biridir. Din, siyaset ve devlet çıkarları arasında hiçbir fark tanımayan Hafız Ali Korça, yaptığı siyasi ve dini faaliyetleri birbiriyle ahenkli bir şekilde ortaya koymuştur.

I. HAFIZ ALİ KORÇA'NIN HAYATI

1. İSMİ VE DOĞUM YERİ

Asıl ismi Ali İlyas Kadı³⁰⁷ olan Hafız Ali, doğmuş olduğu Korça şehrinin ismine binaen daha çok Hafız Ali Korça olarak tanınmaktadır. Kendisi Güney Arnavutluk'un önemli şehirlerinden olan Korça şehrinde bazı kaynaklara göre 1873,³⁰⁸ diğerlere göre 1870 yılında³⁰⁹ doğmuş olan Hafız Ali Korça, âlimleri ve ilmi seven entelektüel ve dini bir aileden gelmiştir. O da, babası ve dedesi gibi atalarının ilimdeki yollarını takip etmiştir.³¹⁰

Korça şehri, Arnavutluk genelinde XIX. yüzyılda önemli rol oynayan şehirlerden biridir. Önemli bir şehir olmasına neden ise, Arnavutluk, Yunanistan ile Balkan ülkelerine güneybatı yönlü jeostratejik konumu idi. İlk Latin harfli Arnavut dilinin öğretildiği mektebin de açıldığı yer olan Korça şehri, aynı zamanda Romanya, Bulgaristan ve diğer Balkan ülkelerinde çalışan Arnavut milliyetçilerinin merkezi idi.

Korça şehrini Arnavut Müslüman kültürüne karşı misyonerlik ve kolonyalist faaliyetlerinin merkezi haline getiren Yunan Devleti, Berat

görüŖleri ile ilgili bu monografinin yanında, Tirana ve Kosova kütüphanelerinde bulmuş olduğum bir kısmı elyazma halinde olan kaynaklardan da faydalandım.

³⁰⁷ Hafız ünvanı, Balkanlarda ve Arnavutlarda Kurani Kerimi tecvidli şekilde baştan sonuna kadar ezberleyen kimselere verilmektedir. Burada kullanılan hafız sanısıyla hadis hafızları değil, Kuran hafızları kastedilmektedir. Bir kişi Arapça'yı anlamadan Kuran'ı baştan sonuna kadar ezberlese de bu ünvan ile anılmaktadır.

³⁰⁸ Ismail Ahmedi, **“Hafız Ali Korça-Jeta dhe Vepra”** (*Hafız Ali Korça: Hayatı ve Eserleri*); s. 8-9.

³⁰⁹ Hafız Ali Korça'nın hayatı, eserleri ve arap, osmanlı ve fariŖi Ŗiirleri ile ilgili araştırma yaparken, ünlü arnavut tarihçi İbrahim Daut Hoxha'nın yanında **“Hafız Ali Korça: Milliyet Alanındaki Faaliyetleri ve Arap-Osmanlı-FariŖi Alanına Katkıları”** s. 1. Bu kaynaktan faydalanmama izin verdiği için kendisine müteŖekkirim.

³¹⁰ A.g.e., s. 1.

şehrinde olduğu gibi bu şehirde de 126 Hıristiyan misyoner mektebi açmıştı.³¹¹

Bazı tarihi kaynakların göstermiş olduğu gibi Hafız Ali Korça'nın yaşadığı dönem, Arnavut milli hareketinin ve uyanışının canlandığı dönemdir. Doruğa çıkan Arnavut Müslüman edebi hareketi, böylesi bilimsel bir zenginliği önemsemeyen komünist entelektüel ve elit kesim tarafından sıra dışı ilan edilmiştir. Göçmen hayatı sırasında Arnavut, Fars, Türk ve Arap dilinde edebi araştırmalarda da bulunan şahsiyetlerden biri olan Hafız Ali Korça'nın çok zengin bir ilmi biyografisi bulunmaktadır.

Hafız Ali Korça, bütün ömrünü Allah yoluna ve Arnavut memleketinin sömürgecilerden kurtulmasına adanmıştı. Korça, milli ve İslami bilincin, gasp edilmiş ve kaybedilmiş hakların yeniden kazanılması ve sömürgeci güçlerin elinden bağımsızlığın ile milli hürriyetin kazanılmasının yanında din hürriyetinin önemi üzerinde de durmakta idi.³¹² Çağdaş dönemden başlayarak bugünlere kadar Arnavut âlimlerin bütün faaliyetlerinde yer verdikleri din ve vatan hürriyeti isteklerini, yazdıkları yazı, hutbe ve makalelerinden takip etmek mümkündür.

2. EĞİTİMİ

Yukarıda sözü edilen siyasi ve dini dalgalanmaların arasında doğan Hafız Ali Korça bu şartlar içinde yetişti, eğitim gördü ve şahsiyetini oluşturdu. On iki yaşında iken bütün Kuran-ı Kerim'i ezberleyerek hafız oldu. Kaynaklar, hıfz dersini kimden aldığı konusunda bilgi vermemektedir. Ancak, hıfzını tamamladıktan sonra İslam bilim dünyasına doğru adım atmaya başladığı anlaşılmaktadır. Böylece ilk eğitimini memleketinde tamamlayan Hafız Ali Korça, üniversite eğitimine İslam bilimleri, Arap, Fars, Türk ve Fransız dillerini öğrenmiş olduğu İstanbul Üniversitesi'nde devam etti. İstanbul'da yaşadığı dönemde Arap, Fars ve Türk kaynak eserlerinden istifade eden Hafız Ali Korça, İbn Rüşş, İbn Sina, İbn Rumi, Ömer Hayyam ve İranlı şair Saadi Şirazi gibi büyük İslam filozofları ile

³¹¹ İsmail Ahmedî, **Hafız Ali Korça-Jeta dhe Vepra**” (*Hafız Ali Korça: Hayatı ve Eserleri*); s. 12.

³¹² A.g.e., s. 6-7; İbrahim Daut Hoxha, **“Hafız Ali Korça dhe veprimtaria e tij në lëmin e atdhetarisë...”** (*Hafız Ali Korça ve Onun Arnavut Milliyetçilik Adına Faaliyetleri...*); s. 12-15.

edebiyatçılarının fikirlerine hayran kaldı. Onların eserlerini inceleyen Hafız, onların entelektüel verileri ve kültürel mirasları ile zenginleşmeye başladı.³¹³

İstanbul Üniversitesi'nde okuduğu dönemde, orada hakim olan yeni bilimsel havayı oluşturan önemli fikir adamlarının etkisi altında kalmış olduğu ve bu etkinin onun şahsiyeti ile entelektüel seviyesinin yükseltmesine olan katkısı açık bir şekilde görülmektedir.³¹⁴

3. AİLESİ VE EVLATLARI

Hafız Ali Korça'nın ailesi, Arnavutluk'ta bulunan Şiyak şehrinde yaşamıştır. Onun beş oğlu ve iki kızı dünyaya gelmiştir. En büyük oğlu Mecdudin ile ikinci oğlu İlyaz genç yaşta bir trafik kazasında yaşamlarını yitirirken; üçüncü oğlu İlyaz ise, dini bir okulda okuduğu gerekçesiyle komünist diktatör Enver Hoca döneminde 25 yıl hapse çarptırılmıştır. Hapishanede 15 sene kaldıktan sonra, ancak 1968 yılında özgür bırakılmıştır. 1975 yılında ise vefat etmiştir. Onun bu oğlu, dini ilimler konusunda Hafız Ali Korça'nın gerçek bir takipçisi idi, ancak Allah uzun ömürlü olmamasını takdir etmişti. Hafız'ın dördüncü oğlu Salahudin ise, İtalya'da Harp Akademisi'ni bitirdikten sonra genç subayların eğitmeni olarak Arnavut Krallık Sarayı'nda görevlendirilmişti.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra işini bırakan Salahudin, 1944 yılında komünistler tarafından ölüme çarptırılmıştır. 1990 yılında ise ölümünden 46 yıl sonra kendisine, Arnavut Cumhurbaşkanı tarafından "Demokrasi Şehidi" nişanı verilmiştir. Salahudin'in Mecdudin adında Amerika'da yaşayan bir oğlu bulunmaktadır. Hafız'ın beşinci oğlu Alaudin, ağabeyi gibi, Roma'daki Harp Akademisi'nden mezun olduktan sonra, babasının daveti üzerine Arnavutluk'taki vatandaşlarına harp teknikleri öğretmek için, memleketine hizmet niyetiyle dönmüştür. Savaştan sonra o da komünistler tarafından

³¹³ Hafız Ali Korça'nın Farsça'dan Arnavutça'ya çevirdiklerine dair bkz. Shefik Osmani, "Panteoni iranian dhe iranologët shqiptarë" (*İran panteonu ve Arnavut iranologlar*); s. 272-276.

³¹⁴ İsmail Ahmedi, "Hafız Ali Korça-Jeta dhe Vepra" (Hafız Ali Korça: Hayatı ve Eserleri); s. 16-17; İbrahim Daut Hoxha, "Veprimtaria e tij në lëmin e atdhetarisë dhe arsim-kulturës" (*Hafız Ali Korça: Eğitim-Kültür ve Milliyetçilik Adına Faaliyetleri*); s. 11-17.

yakalanarak dört yıl hapis cezasına çarptırılmış ve 1982 yılında vefat etmiştir. Hafız'ın bir kızı Tiran, öbürü ise Durrës'ta yaşamıştır.³¹⁵

4. HAFIZ ALİ KORÇA'NIN İLMİ VE DİNİ KONUMU

1. 1914 yılında Arnavut Kralı olmak üzere Avusturya'dan gelen Prens Vid'i beklemek için resmi bir davet alan Hafız, yeni kralın gelişi münasebetiyle Fransızca hoş geldiniz sözlerini okudu.

2. 1916 yılında Arnavutluk'taki bazı önemli şehirlerde Maarif Müdürü olarak çalıştı.

3. 1918 ile 1924 yılları arasında Arnavut Üst Konseyi'nin Başkanlık görevini yaptı.

4. 1924 ile 1949 yılları arasında Tiran Medresesi'nde öğretmen olarak çalıştı. Arap dili, tefsir, mantık gibi dersler verdi.

5. 1924 ile 1938 yılları arasında Zani Naltë adlı İslam dergisinin tefsir köşesini yazdı. O dönemde Arnavutluk'ta ender müfessirlerden sayılırdı.

6. 1949 ile 1959 yılları arasında sürgüne gönderilen Hafız, esrarlı bir şekilde Kavaya şehrinde dersler verirdi.

7. Arnavutluk Eğitim-Öğretim Bakanlığında müsteşar olarak çalıştı.³¹⁶

5. MİLLİ VE SİYASİ FAALİYETLERİ NEDENİYLE YAŞADIKLARI

Hayatından bahsederken Hafız Ali Korça yaşamış olduğu işkence olaylarından bazıları hatırat türü eserinde aktardı. Çalışmamızın hacmi sınırlı olduğundan burada sadece birini aktarabiliyoruz:

18.02.1910 Pazartesi günü, gündüzün ilk saatlerinde bir araya gelen büyük bir kalabalık (bir rivayete göre on iki bin kişi) bir anda Hafız'ın evini taşlamaya başlamışlardır. Hafız'ın evinin taşlanma sebebi, Osmanlı Devleti'nin her vatandaşının Osmanlı tebaasından sayılması gerektiğini, bunun sonucu Arnavutların da Osmanlı sayılması gerektiğini savunan İttihat ve Terakki yandaşlarına karşı Hafız'ın Arnavut milliyetçiliği yapan tutumu idi. Osmanlı Devleti'nin yıkılışını amaçlayan ve Siyonist Yahudilerin

³¹⁵ İsmail Ahmedî, “Hafız Ali Korça-jeta dhe vepra” (*Hafız Ali Korça: Hayatı ve Eserleri*); s. 51-53.

³¹⁶ İsmail Ahmedî, “Hafız Ali Korça-Jeta dhe Vepra” (*Hafız Ali Korça: Hayatı ve Eserleri*); s. 41, 42, 43, 44, 49, 56, 63.

savundukları söz konusu hareketin tutumlarına hem Arnavut entelektüeller, hem de dini entelektüellerden güçlü tepkiler gelmeye başlamıştı.

Hafız Ali Korça'nın anlattıklarına göre onu tenkit edenlerin yanında, Arnavut milliyetçiliği adına onu destekleyen ve yardım eden kişiler de bulunmaktaydı. İşte bu destekleyici grup, bir gün O'nu ata bindirerek gösteri yaptılar ve gösteri sırasında da yüksek sesle şu sözleri söylediler:

“Yaşasın Arnavut dili, yaşasın Arnavut dilinin babaları.”

Kısa bir süre sonra kalabalığın önüne çıkan Arnavut entelektüelleri, nutuklar söylemeye başladılar. Sıra Hafız Ali Korça'ya gelince, o nutkunu bitirdikten sonra Allah'a Arapça, Türkçe ve Arnavutça hamd edip, birbirinden farklı dil ve lehçelerle konuşan halkları yarattığı için de şükretti. Arnavut dilini savunmanın Arap ya da Türkçe dillerinden nefret etme anlamına gelmediğini, Kuran-ı Kerim'i Arap diliyle okuduğumuzu, Osmanlı Devleti'nin 1908 yılında çıkarmış olduğu ilgili kanun gereğince Arnavutların kendi dillerini serbestçe kullanabilecekleri teminatına dayanarak Arnavutların kendi alfabeleri ile milli dillerini büyük bir neşe ile sabırsızlıkla öğrenmek istediklerini ve bu istekleri yerine getirinceye kadar da onları engelleyecek hiçbir gücün işe yaramayacağını ekledi.³¹⁷

İşte bu gösteriden sonra Osmanlı Devleti Hafız Ali Korça'yı Latin harfleri savunucusu olarak itham ederek O'nu batılı görüşlü bir din adamı olarak göstermeye başladı. Onlara göre Hafız, İslam dininin alfabesi olan Arap harfleri yerine batının harfleri olan Latin harflerini kullanma taraftarı idi. Savundukları görüşlerinden dolayı ölüm ve sürgün ile korkutmaya çalıştıkları Hafız, her defasında muhaliflerine her dilin kendine has özellikleri ve kuralları olduğunu, Hint-Avrupa ailesine ait Arnavut dilinin de kendine has özelliklerinin bulunduğunu, bu özellikleri sonucu da Arnavut dilinin kendine has bir alfabenin oluşturmaya gerekli olduğunu ve bütün bunların Osmanlı Devleti'ne karşı ya da ondan ayrılma teşebbüsleri ile alakalı olmadığını anlatmaya çalışıyordu. O'na göre bir dilin yazma aracı olan harfler hakkında mümin ya da kâfir harfleri benzetmesi yapılamazdı.³¹⁸

Arnavut dilinin Latin alfabesine geçişi konusunun din mensuplarını ve Arnavutların tümünü ilgilendiren siyasi, dini ve pedagojik boyutları vardı. Arnavut dilinin müşterek şekli Müslüman din adamlarının olduğu kadar, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan, Türkiye ve ABD gibi dünyanın değişik ülkelerinde yaşayan Müslüman ve Hıristiyan Arnavutların önemsedikleri bir

³¹⁷ A.g.e., s. 30; Hafız Ali Korça, “Shtatë ëndrrat e Shqipërisë” (Arnavutluğun Yedi Rüyası); Shtypshkronja e shtetit (Devlet Matbaası), II, 1944, s. 25-60.

³¹⁸ A.g.e..

konu idi.³¹⁹ Söz konusu dönemde Arnavutların milli uyanış çağrısı, dünyanın değişik bölgelerine dağılmış Arnavutların birleşmesini amaçlayarak onları memleketlerine dönmelerini davet etmekteydi. Bu, Balkan ülkelerini parçalama girişimleriyle yüzleşen Arnavutluk'u bu durumdan kurtarmak için çok önemli idi. Arnavutların içinde buldukları siyasi durum ve şartlar, güçlü devletlerin Arnavut toprakları işgal etme iştahlarından dolayı hiç de ümit vaat etmiyordu.

Önemli Arnavut tarihçilerine göre, Müslüman din adamlarının Latin alfabesini benimsemeye iten en önemli neden bu olmalı idi. Aksi takdirde Müslüman din adamları Arap alfabesini kullanmaya devam edebilirdi. Zaten XVIII. ile XIX. yüzyıllarda meydana getirilen Sünni ve sufi Müslüman Arnavut edebiyatının Arap harfleriyle yazıldığı bilinmektedir. Bu alfabeği küçük yaştan itibaren bilen Müslüman Arnavutlar, onu günlük hayatlarında kullanma konusunda zorluk çekmezlerdi. Avrupalı ve Slav sömürgeci güçlerinin oluşturdukları tehlikeler, İslam'dan mahrum bırakılma ve Kuran'ın yolundan sapmanın ilk adımı olarak entelektüellerin Latin harfli alfabenin yeniden canlandırması girişimlerinin sebepleri idi. Bunu yaparken de standart dil yerine o dilinin lehçelerini kullanmışlardır. Benzeri bir yaklaşım, çağdaş oryantalistlerin eski ve yeni yazılarında da görülebilir.

Bu çalışmanın müellifi, Kuran-ı Kerim ve Hadis dilinin alfabesi olan Arap alfabesi yerine Latin alfabesini kullanmaya karar veren şahsiyetlerin fikrine katılmamaktadır. Haklı olarak, sanayi-teknolojik gelişim ve ilerleme yoluna giren Japonya, Çin, Tayvan ve Kore gibi ülkelerin halklarının Arap alfabesine yakın bir tonlamaya sahip ve özel sembollerle dolu ilginç bir alfabeğe sahip olan dillerini koruyup bugünlere kadar kullanmaları onlara herhangi bir zarar getirdi mi sorusu akıllara gelebilir.

Benim görüşüme göre sahip olduğu şekli ne olursa olsun, bir dilin alfabesi hiçbir zaman bir halkın gelişmesine engel olamaz niteliktedir. Halkları geliştiren ya da geriletken bambaşka somut ve soyut nedenler vardır.

Hafız'ın Osmanlı Hilafetinden Gelen Bağımsızlık İthamına Karşı Tepkisi

Hafız Ali Korça, milli ve vatansever faaliyetleri ile Latin alfabesi taraftarlığından yola çıkarak Osmanlı hilafetinden ayrılmaya taraftar olmakla da itham edilmiştir. Hafız'a karşı yapılan bu ithamlar gerçek olmayıp delilleri aşağıda sıralanmıştır:

³¹⁹ İsmail Ahmedî, “Hafız Ali Korça-Jeta dhe Vepra” (*Hafız Ali Korça: Hayatı ve Eserleri*); s. 28-29.

1. Osmanlı hilafetinden ayrılma teşebbüsü ithamını reddeden Hafız Ali Korça'nın asıl amacını, Vali Talat Paşa ile arasında geçen şu görüşme sırasında söylediklerinden öğrenmekteyiz. Hafız Ali Korça bu konuşmada şu ifadeleri kullanmıştır:

“Osmanlı Devleti adına birçok Arnavut mert adamları feda eden Arnavutluk'un Osmanlı'dan ayrılma talebi yoktur. Cahil ve okuma-yazma bilmeyen Arnavut halkını bu durumdan kurtarmak için Latin alfabesini kullanmalarına izin verilmelidir.”

Bu sözlere vali Talat Paşa şöyle karşılık vermektedir: “Türkçeyi bilen Arnavutların Arnavutça yazmasına ne gerek vardır?” Hafız Ali Korça'nın cevabı ise şöyledir:

“Dilini yazamayan, bilgisi, sanayisi ve zenginlikleri olmayan bir halk nasıl ilerleyebilir? Afrika'nın ormanlarında vahşi ve zalim bir hayat yaşayan bir halkın Türkiye'ye ne yararı olabilir ki? Bu harfler kullanılarak Arnavut dilinin öğrenilmesiyle bilgiye ulaşan halk hem ilerleyebilir, hem de hasımlarına karşı kendisini koruyabilir.”³²⁰

Yazdığı kitaplardan anlaşıldığı gibi, Hafız'ı Latin harfleri savunucusu olmaya iten bir başka neden ise, Arnavut halkının birliğidir. O'na göre Arnavutlar değişik dinlere sahiptirler. Bunun için Müslüman, Katolik ve Ortodoks dinlerine tabi olan Arnavutlar arasında dini hoşgörü ile barışın hâkim olması, dinler arasında nefrete ve ayrılığa sebep olan etkenlerin engellenmesi ile Arnavut vatandaşları arasında menfi dini teşebbüslere yer verilmemesi için Hafız Ali Korça, Arnavutları birleştiren ve ortak bir alfabeyle sahip olmalarını sağlayan Latin alfabesini tercih etmiştir.

2. Hafız Ali Korça'nın bu tutumu, Arnavutluk'taki Maarif İşleri'nden sorumlu Vali Enver Paşa ile yapmış olduğu görüşme sırasındaki sarf ettiği sözlerde de görülebilir. Tarihi kaynaklara göre Eğitim Bakanı Hafız'a şöyle demiştir: “Latin alfabesini kullanma isteğiniz sonucunda Müslüman Arnavutlar Kuran-ı Kerim'i terk edip Osmanlı dilini unutacak ve gelecek nesiller dinsiz olacaktır.” Onun bu sözlerine Hafız Ali Korça ise şöyle cevap vermiştir:

“Biz Müslüman Arnavutlar asla Kuran ile Türk dinini terk etmeyeceğiz. Eğer bu kanunu, Anayasanın yeni kodeksi içine almak

³²⁰ Hafız Ali Korça, “Shtatë ëndrrat e Shqipërisë” (*Arnavutluğun Yedi Rüyası*); s. 59.

istiyorsanız, onu ekleyebilirsiniz. Eğer Arnavutluk'ta Arnavut mekteplerinin açılmasına izin verilirse siz bu mektepleri müfettişleriniz vasıtasıyla denetleyebilirsiniz. Eğer bu mekteplerde Kuran dersi ile Türk dili dersi verilmediğini tespit ederseniz onları kapatabilirsiniz.”³²¹

Hafız Ali Korça daha sonra Şeyhülislam'a bir mektup yazmış, bu mektup vasıtasıyla Şeyhülislam'ı, Talat ve Enver Paşa ile aralarında geçen konuşmalardan haberdar edip Şeyhülislam'dan bu Paşaların fikirlerini değiştirmeleri konusunda yardımcı olmasını istemiştir. İki paşayla da konuşan Şeyhülislam, Talat Paşa'yı ikna etmiş olmasına rağmen Enver Paşa'nın fikrinde etkili olamamıştı. Hafız Ali Korça'nın yazmış olduğu makalelerindeki güzel üslubuna hayran kalan Şeyhülislam, onu destekleyerek kendisini Osmanlı gazetelerinde yayınlanmak üzere makaleler yazmaya teşvik etmişti...³²²

Hafız'ın bu hassas konuya ilişkin tutumu ise kendisinin yazmış olduğu şu şiirin dizelerinde açık bir şekilde görülmektedir:

“Harflerin dini rengi yoktur, yazmaya yarayan aletlerdir,
Dil her harf türüyle yazılır, bu harf helal, diğeri haram denilemez
Dini boşuna alet ediyorsun, ancak memleketi karıştırıyorsun”

*“Shkronjat ngjyrë feje s'kanë, vegla për të shkruar janë;
Gjuha me çdo shkronja shkruhet, kjo hallall kjo haram s'thuhet
Kot e bëni vegël fenë, na turbulloni atdhenë...”³²³*

Buraya kadar aktarılanlar Hafız Ali Korça'nın Osmanlı'dan ayrılmayı destekleyenlerden, bu devlete karşı çalışanlardan ve Kuran-ı Kerim'in öğretilmesinin durdurulmasını isteyenlerden olmadığını göstermek için verilmiştir. Onun ıslahatının amacı Arnavutların Latin alfabesini benimsemelerine ilişkin idi.

³²¹ A.g.e., s. 60-61.

³²² A.g.e., s. 60-61.

³²³ A.g.e., s. 63.

6. ÖLÜMÜ

Hafız Ali Korça hayatının son sürgün yıllarını Kavaya şehrinde geçirdi. Bu şehirde iken büyük ağrılarla humma hastalığına yakalanan Hafız Ali Korça. 31-12-1956 tarihinde vefat etti. Allah rahmet eylesin! Cenazesini yıkayan talebesi (1990 yılından sonra Arnavutluk Diyanet İşleri Başkanı seçildi) Hacı Hafız Sabri Koçi, büyük bir Müslüman cemaati önünde cenaze namazını kıldırdı.³²⁴

II. HAFIZ ALİ KORÇA'NIN EĞİTİM ALANINDAKİ FAALİYETLERİ

1. SİYASETE DAİR ESERLERİ:

1. “Bolshevizma³²⁵ a Ç’katërimi i Njerëzimit”³²⁶ (Bolşevizm ya da İnsanlık Helakı)
2. “Shtatë³²⁷ ëndrrat e Shqipërisë”³²⁸ (Arnavutluk’un Yedi Rüyası)

³²⁴ Ismail Ahmedi, “Hafız Ali Korça-Jeta dhe Vepra” (*Hafız Ali Korça: Hayatı ve Eserleri*); s. 5-51. Bu doktora tezimin hazırlandığı yıllarda Arnavutluk Diyanet İşlerinin Bakanı, hacı hafız Sabri Koçi idi. Kendisi 2004 yılında Allahın rahmetine kavuştu. (Allah rahmet eylesin!)

³²⁵ Hafız Ali Korça, yahudi-komunist-marksçı düzenin getirebileceği tehlikeleri apaçık şekilde anlayabilmiştir. Bu akımın sadece Arnavutluk için değil, üstelik bütün Avrupa için tehlikeli olduğunu yazmıştır. Ayrıca, Yahudilerin hem Batıda, hem de Doğuda hedeflerini tarihin değişik evrelerinde demokrasi adı altında gerçekleştirdiklerini de dile getirmiştir.

³²⁶ “**Mbrothësia**” matbaasında basıldı; mart 1925, Shkodër.

³²⁷ Hafız Ali Korça’nın ilk defa 1924 yılında basmış olduğu siyasi konulu bu manzum divanında hafızın güya uykuda gördüğü uykulardan söz edilmektedir. Divanında Hafız Ali Korça, Arnavutluk’a hem içinden hem de dışından gelebilecek tehlikelerden söz etmektedir. Arnavutluk’u dışardan gelebilecek tehlikelerin Rus, İtalyan ve Yunan işgalleri iken, içerden gelebilecek tehlikelerin ahlaksız siyaset adamları ve toplum önderlerin kaynaklayabileceğini yazmıştır. 1924 yılında basılında, hafız Ali Korça kitabını insanlara dağıttığını haber alan devlet yetkileri onu İslam Şeriatının Üst Kurulu’nun Başkanlığı görevinden azlettiler. Hafız Ali Korça, 1949 yılına kadar Tirana Medresesi’nde arapça ve mantık dersleri vermeye devam etti.

³²⁸ Devlet matbaası, ikinci baskı, Tiranë 1944.

Yayınlanmamış eserleri:

1. “Filosofi e vjetër” (Eski Felsefe)
2. “Filosofi mbi besimet myslimane”(Müslüman İnancına Dair Felsefe)
3. “Logjika”³²⁹ (Mantık)

2. HAFIZ ALİ KORÇA’NIN SİYASİ İLE FELSEFİ MAKALELERİ İLE MEKTUPLAŞMALARI

Hafız Ali Korça’nın makalelerini yayınlayan dünya gazetelerinin listesi aşağıda verilmiştir:

- es-Sabah; الصباح
- Akşam; أقشام
- Sirat-ı Mustekim; صراط مستقيم
- Beyanu’l-Hakk; بيان الحق
- Aksu Sada-Anatol seneleri; أناضول سنلري –عكس صدا
- İran’da yayınlanan Fars dilinde el Hallaxh; الحلاج
- Mısır’da yayınlanan “es-Siyasetu” السياسة.³³⁰

Bazı kaynaklar Hafız Ali Korça’nın yazmış olduğu makaleleri beğenen Şeyhülislam’ın, ona makale yazma konusunda teşviklerde bulunduğunu bildirmektedir.³³¹

Hafız Ali Korça’nın Ezher Üniversitesi Rektörü Şeyh Mustafa Meragi ile mektuplaştığını biliyoruz. Ezher Rektörü’nün Hafız Ali Korça’ya yazdığı 1939 tarihli mektubunda şu ifadeler bulunmaktadır:

“Sayın ve muhterem Profesör Ali! Selamün aleyküm ve rahmetullah! İçimden gelen bu selamdan sonra bana göndermiş olduğunuz mektubunuzu aldığımı ifade etmek isterim. O mektupta yazılanların bir müminin kalbinden çıktığından şüphe yoktur...”³³²

Hafız Ali Korça’nın mektuplaştığı meşhur şahsiyetler arasında Mısır Kralı Faruk ile Haydarabat Kralı Osman Nizami de yer almakta idi. Onlara yazdıklarından şu bölümü aynen aktarmayı uygun gördüm:

³²⁹ Hafız Ali Korça, “Bolshevizma a Çkatërim i njerëzimit” (*Komünizm yada İnsanlığın Helakı*); s. 1.

³³⁰ Hafız Ali Korça, “Shtatë ëndrrat e Shqipërisë” (*Arnavutluğun Yedi Rüyası*); s. 22, 27, 31, 41, 48, 55, 61.

³³¹ A.g.e., s. 61.

³³² A.g.e. s. 77.

“Arnavutlar, diğerlerinin yardım ve desteklerinden mahrum kalan yetim gibidirler.³³³ Arnavutların asırlarca yaşadıkları en iyi ve en verimli topraklar komşu ülkeleri olan Yunanistan ve Yugoslavya’ya verildi. Arnavutlara ise verimsiz tepeler ile taşlı toprakları bırakıldı.”³³⁴

3. PEDAGOJİK, İLK VE ORTA ÖĞRETİMLE İLGİLİ DİNİ TELİFLERİ

1. Abetare
2. Arapça Elif-Ba (Alfabeti Arapisht)
3. Gramatika-Sintaksa Shqip-Arapisht (Arnavutça-Arapça Gramer ve Sentaks)
4. Ilm-i Bejan-Retorika
5. Myslimanija (Müslüman Dini)³³⁵
6. Mevludi (Mevlit)³³⁶ ya da Peygamberimizin Temiz Hayatı³³⁷
7. Treqind³³⁸ e tri fjalët e Imam Aliut³³⁹ (İmam Ali’den 303 Söz)
8. Gjylistani-Trendafilishta e Saadiut³⁴⁰ (Gülistan – Sadi’nin Gülistanı)

³³³ Dr. Abdulkahhar Davud El-Ani adlı danışmanım ve sayın hocamın görüşüne dayanarak (*Allah Rahmet eylesin*)

³³⁴ İsmail Ahmedi, “**Hafız Ali Korça-Jeta dhe Vepra**” (Hafız Ali Korça: Hayatı ve Eserleri); s. 43-49; Hafız Ali Korça, “**Shtatë ëndrrat e Shqipërisë**” (Arnavutluğun Yedi Rüyası); s. 75-77.

³³⁵ Hafız Ali Korça’nın ele aldığı konular arasında İmam Ebu Mansur el-Maturidi ekolü esas alarak Allahın sıfatları, Allah’ın mahlukatın özelliklerden münezzehe olduğunu, imanın ne arttığı, ne de eksildiği ama güçlendiği ya da zayıfladığına dair konular vardı. Hafız Ali Korça küfrün kuralları ile ilgili de görüşünü açıklarken, bu konuda çok titiz davranırdı. Müslümanın yaptıkları küçük günahlardan dolayı küfürle itham edilemeyeceğini yazmakta idi.

³³⁶ Üçüncü baskı, kısım 1919, “Nikaj” matbaası, Shkodër.

³³⁷ Bu risale Busayri’nin Bürde adlı ünlü şiirine benzemektedir. Hatta hafız Ali Korça bu şiirden bazı kavramlar almıştır. Metinde bazı önemli konular işlenmektedir, ancak doktora tezimin konusu dışında kaldığı için onunla ilgili tahlillerde bulunmayacağım. Bu risalede Hafız Ali Korça, müslümanların her iki dünyada başarılı olmak isterlerse Kuran ve hadislere uymaları gerektiğini vurgulamaktadır. Bütün halkların tektanrı inanca saygı duymak gerektiğini de savunmaktadır. Hafız Ali Korça, Kuran-ı Kerim’de bütün ilimlerin özünü içerdiğini yazmaktadır.

³³⁸ “Korça” matbaası, Korça, 1910.

³³⁹ Prof. Dr. İsmail Ahmedi’ye göre, sözü edilen kitap, hafız Ali Korça’nın Ali Şerif Radi’nin eseri olan Nehcü’l-belaga adlı eserinin bazı bölümlerinin çevirisidir. Bu doğru olamaz. Çünkü Hafız Ali Korça, bu eserinde kitabın müellifinin ismini zikr etmediği gibi, İmam Ali’ye ait sözleri nereden iktibas ettiğini de yazmamaktadır. Hafız Ali Korça yalnız bu veciz sözleri ve tavsiyeleri bulduğu ve müslüman Arnavutların okunması için çevirdiğini yazmaktadır. Hafız Ali Korça’nın bu kitabını okuduğumda, o kitapta bazı konular abartıldığını, mantığa uymayan tavsiyelerin bulunduğunu, kesin şekilde kabul edilmeyeceği şüpheli konuların bulunduğu gördüm. Allah-u alem!

9. Rubaijati-Katrorët e Umer Hajjamit (Rubaiyyat – Ömer Hayyam’ın Dörtlükleri)

10. Jusufi me Zelihânë-a Ahsenul-Kasas (Yusuf ile Züleyha ya da Ahsen-i Kasas)

11. Historia e shenjtë dhe të katër Halifetë (Siyer ve Dört Halife Tarihi).

4. HOCA’NIN ISLAHATÇI DÜŞÜNCELERİNİN APAÇIK BİR ŞEKİLDE ANLATILDIĞI ANSİKLOPEDİK ESERİNİN KISA BİR İNCELEMESİ

Hafız Ali Korça’nın “Siyer ile Dört Hulefa-yı Raşidin Tarihi” adlı eseri, kaleme aldığı Tefsir eserinden sonraki en hacimli çalışmasıdır. Bu kitap aynı zamanda müellifin kendi bilimsel ve dini düşüncelerinin ve görüşlerinin kaynağıdır.

Müellifin bu eserinde değindiği konuları teferruatlı bir şekilde ele almak istiyorum. Bunu yaparak onun ıslahatçı görüşlerini en sadık, en doğru ve en uygun şekilde incelemiş olacağımızı düşünmekteyim.³⁴¹

I. Müellifin Eseri Telif Etme Nedenleri

Hafız’ın kendi yazdıklarına göre, kendisi otuz yıldan beri öğrencilere okutulmak üzere okul müfredatı olarak İslam dininin tarihini konu edinen bir kitabı yazmayı düşünmüştür. Kitap, öğrencilerin kolay öğrenebilmeleri için İslam geleneğinde kıraat, hadis, feraiz ve Arap grameri alanında eser veren müelliflerin yaptıkları gibi şiir şeklinde olacaktır.

Onun yaşadığı dönem ise Arnavutların şiir dalında çok sayıda eser verdikleri bir dönem idi. Şiirler yazan müfessir Ali Korça kaleme alacağı bu kitabında da şiir kabiliyetini kullanmaya karar verdi. Yazdığı kitabının giriş kısmında Ali Korça, eserini şiirin prensipleri ile kuralları çerçevesinde kaleme aldığını, bu kitabında Arnavut milliyetçiliğiyle övünmekle birlikte, kitabı, Arnavut dilini bilmedikleri ve Arnavut kelimelerindeki şiirsel ritmi tutturamadıklarından dolayı en basit bir şiiri bile yazamayan kişilere tenkit mahiyetinde yazdığını ifade etmektedir. Şiir yazmanın kolay bir iş

³⁴⁰ “Mbrothësia” matbaası; Tiranë 1917.

³⁴¹ “Shkodra” matbaası; Tirana 1942.

olmadığını ve her seven kişinin şiir yazamayacağını söyleyen Ali Korça, şiirlerinin kaynağının gönül ve kalp olduğunu dile getirmektedir.³⁴²

Şiirlerinde kaba sözlerden uzak durmaya çalışan Hafız'ın yazdığı mısralar güzel ve anlamlı idi. Kendisi güzel şiirler yazmak için gece gündüz çalışırdı.³⁴³ Ali Korça'nın kendisi, eserleri arasında bulunan bu kitabının, arnavut dilinde yeni bir tür eseri olduğunu, kitabına gerçek dışı olaylar almamak için çok uğraştığını ve kitabı okuyacak kişilerin kendini tefsir okumuş gibi hissedeceğini yazmaktadır. Bu kitabında müellif, peygamberlerin hayatlarıyla ilgili israiliyyat türü rivayetlerden uzak durmaya çalıştı. Müellif kitabı hazırlarken istifade ettiği eserlerin isimlerini de aktarmaktadır. Bunlar, Raşid Rıda'nın "el-Menar" adlı tefsiri, Taberi'nin "Tarihü'l-ümem ve'l-mülük" eseri ile müelliflerini belirtmediği "Tarihu Ravdatu'l-Ahbab, Tarihu Ravdatu's-Safa, Tarihu'l-İslam, Muradu'l-Iber, Tarihu'l-Enbiya, Tarihu'l-dini'l-İslami, Kısasu'l-enbiya, Tarihu Asr-ı Saadet" gibi eserlerdir.³⁴⁴

Hafız Ali Korça daha sonra tümdengelim yöntemi ile etrafımızda olup Allah'ın varlığını kanıtlayan şeyler vasıtasıyla Allah'ın tevhidi konusunu ele almaktadır. İlmi tefsirin³⁴⁵ etkisi altında olan Ali Korça hayvan ya da insan türünün başka gezegenlerde olabileceğini kanıtlamak için Şura suresinin şu ayetini göstermektedir:

³⁴² Cahiliye dönemi arap edebiyatında dönemin ünlü şarileri olan İmrü'l-Kays, Nabıga Zubyani, Ebu Ala el-Maari şiirlerinde sözlerin edebi yükü olmadığını, oradaki anlamın sade bir şekilde kalblerinden kaynaklandığı görülmektedir. Hafız Ali Korça'nın şiirleri de bu türden idi.

³⁴³ "Historia e shenjte dhe te katër Halifetë" (Peygamberimizin Siyeri ve Dört Halife); s. 1-4.

³⁴⁴ A.g.e., s. 4-7.

³⁴⁵ Astronomi bilimleri ile ilgili Kuran-ı Kerim'in yaklaşımına dair bkz. Muhammed Abdulazim Ez-Zurkani, "Menahilul-irfan fi ulumil-Kuran"; Daru-Kuteybe, baskı 1, cilt 2; s. 406-412. Şeyh Abdulazim Zurkani'ye göre bu konu hakkında bahs edildiği zaman şu beş prensibi esas almak gerekir: **1.** Kuran-ı Kerim astronomi bilgilerine dair bir el kitabı olarak değil, insanlığa hidayet ve irşad yolunu göstermek amacıyla indirilmiştir. Astronomi bilimleri ise, evrenin gelişimine mahsustur. **2.** Kuran-ı Kerim'e göre insanoğlu evrendeki düzen üzerinde düşünmeli, bu fikir yürütmek elde ettiği sonuçlar doğrultusunda evrenden faydanlanmalıdır. Astronomi bilimler de bunun içindedir. **3.** Kuran'ın söz ettiği mahlukatın Yüce Allah'ın iradesi ve emirlerine uydukları sonucuna varılabilir. **4.** Hidayetten söz eden Kuran'ın ayetlerinde astronomi bilimlerinin verilerini özlü bir şekilde sunduğu görülmektedir. **5.** Evrendeki ayetlerle ilgili Kuran-ı Kerim'in uyguladığı usul açık, özlü ve inandırıcıdır. Bkz. s. 409-412.

“Gökleri, yeri ve bunların içine yayıp ürettiği canlıları yaratması da O'nun delillerindedir. O dilediği zaman bunları biraraya toplamaya da kadirdir.” (Şura, 29)

Bilimin gelişimi, ilerlemesi ve uyduların keşfedilmeleriyle birlikte Kuran'ın bu mucizesi ortaya çıkacaktır. Ayette geçen ve “ikisi arasında” anlamına gelen *فيهما* zamiri hem yeryüzünde hem de gökyüzünde mahlûkatın varlığını göstermektedir. Söz konusu mahlûkat ise ayet-i kerimede (*دواب*) yani “yürüyüp kayan” mahlûkat olarak vasıflandırılmaktadır.³⁴⁶

Daha sonra müfessir Ali Korça, ihtiva ettiği çoklu ve teferruatlı dini ve ilmi bilgilerden dolayı ilim ile din konularında derinleşmek isteyen

³⁴⁶ Perşembe günü, 21 aralık 2002 tarihinde, saat 02:45’de Malezya’nın Kuala Lumpur şehrindeki ART televizyon kanalında seyretmiş olduğum bir televizyon programında, merhum şeyh Muhamed Gazali’nin (Allah rahmet eylesin) görüşlerinin hafız Ali Korça’nın görüşleriyle büyük oranda uyduklarını gördüm. Onun vurguladıklarından bu kısmı iktibas etmek istiyorum: *“Yerküre dışındaki gezegenlerdeki canlı mahlukattan insan, biçimine göre mahlukat olarak kabul edilmemelidir. Allah isterse bütün mahlukatı tek bir gezegende toplatmak mümkündür. Suyun bulunması diğer gezegenlerde yaşamın bulunmasına delil gösteren bilimin tavrı da mantiken doğru değildir. Örneğin balık su içinde nefes almaktadır, insan için ise bu mümkün değildir. Eğer insan su içinde nefes almaya çalışırsa, boğulacaktır. Diğer taraftan da balığı sudan çıkartırsa, o da ölecektir. Her nasılsa benim vurguladıklarım isabetli olma ihtimali varsa, diğer müfessirlerin görüşlerinde de isabet payı olabilir.”* Şeyh Gazali’den duymuş olduğum bu sözler, Hafız Ali Korça’nın sözü edilen ayetin tefsiri ile ilgili görüşlerine dair fikir edinmekte olduğum bir zamana denk geldi. Benim görüşüme göre de diğer gezegenlerde haşerat olmak üzere her türlü canlı bulunabilir, fakat insanoğlu ancak ve ancak yerkürede yaşayıp, diğer gezegenlerde bulunması hem aklen, hem de dinen caiz değildir. Dinden kastettiğim dayanak ise Kuran-ı Kerim’in şu ayetidir: Sizi ondan (topraktan) yarattık; yine sizi oraya döndüreceğiz ve bir kez daha sizi ondan çıkaracağız. (Taha, 54). Ayette geçen (*منها*) zamirden “**yerküre**” anlaşılmalıdır. Kuran-ı Kerim’in bir başka ayetinde de Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve orada (diriltilip) çıkarılacaksınız" dedi. (El A'raf, 25). Bu ayette geçen (*فيها*) ve *منها* zamirlerden kastedilen insanoğlunun yaşadığı ve Hz. Adem ile Hz. Havva’nın cennetten çıkartıldıktan sonra indirildikleri yerküredir. Bu ayetlere dayanarak yaşam, ölüm ve diriliş bu yerkürede gerçekleşecektir. Mantık açısından ise, Yüce Allah dini mesajımı göndermiş olduğu son peygamberi olan Hz. Muhammed’in (sav) bu dünyaya gelmesiyle noktalamıştır. Hz. Muhammed hem diğer bütün insanlar gibi bir insan, hem de son peygamber idi. Eğer başka gezegenlerde insanların yaşadıklarını kabul edersek ki, o zaman Yüce Allah’ın onlara da hidayete erdirmek amacıyla bir peygamber göndermesi lazımdır. Bunu yapmazsa adil değildir. O zaman Hz. Muhammed’in son peygamber olmasının anlamı yoktur. Bugünlerde bilim adına Amerikalılar, Ruslar ve İngilizler’in yaygınlaştırmak istedikleri bu fikirlerin arkasında onların siyasi ve iktisadi hedefleri bulunmaktadır. Yani Şeyh Gazali’nin görüşleri isabetli yada muhtemel kabul edilmelidir.

okuyuculara Fahreddin Razi'nin Tefsiri'ni okumalarını tavsiye etmektedir.
347

Hafız Ali Korça eserinde bu evrenin gerçek yaratıcısı olan Allah ile ilgili bir başka konuya da değinmektedir. Yaratılışı inkâr eden batılı felsefecilerin sözlerinin gerçek dışı olduğunu yazmaktadır. İddiaların batıl olduklarını göstermek için bilimsel delilleri ileri süren Ali Korça maddenin rastgele ya da kendi kendine yaratılmadığını, onu Yüce Allah'ın yarattığını eklemektedir. Bunun delilini jeoloji bilimi vermektedir.³⁴⁸ Zaman ve mekânı yaratan Allah'ın ne başlangıcı, ne de sonu vardır. Onun dışında her şey bir gün yok olacaktır.³⁴⁹ Darwin'in evrim teorisini reddeden Ali Korça sağlıklı aklın nesnelere ne durgunluk hali, ne de rotasyonu kabul ettiğini ve bu iki hipotezin batıl olduğunu ifade etmektedir. Gerçek olan şey, Allah'ın maddenin hareket vericisi olması, her mahlûkata kendine özgü bir şekil verdikten sonra ona irşadda bulunmasıdır.³⁵⁰ Anladığım kadarıyla bunları yazarken Hafız Ali Korça Kuran-ı Kerim'in şu iki ayetine işaret etmektedir:

“Bizim Rabbimiz, her şeye hulkatini (varlık ve özelliğini) veren, sonra da doğru yolu gösterendir” (Taha, 49)

“Yüce Rabbinin adını tesbih (ve takdis) et, O yaratıp düzene koyan, takdir edip yol gösterendir,” (A'la, 1-3).

Eserinde insan türünün kökeninin maymundan geldiğini, ancak bu değişimin ispatının milyon yıllar gereken bir gözlemden sonra anlaşılabileceğini iddia eden natüralistlerin fikirlerine de değinen Hafız Ali Korça, onların farklılık, hayatta kalma savaşı ile seçim prensiplerini de ele almaktadır. Hafız söz konusu hipotez ve teorilerin, esasları olmadığından dolayı onları kabul etmenin mümkün olmadığını yazmaktadır.³⁵¹ Ansiklopedik eserinde³⁵² Hafız Ali Korça, Allah'a iman konusuna da değinmektedir.

³⁴⁷ Hafız Ali Korça, **“Historia e shenjhtë dhe të katër Halifetë”** (Peygamberin Siresi ve Dört Halifeler Tarihi); s. 10-11.

³⁴⁸ A.g.e., s. 11.

³⁴⁹ A.g.e., s. 12-13.

³⁵⁰ A.g.e., s. 14-17.

³⁵¹ A.g.e., s. 18-20.

³⁵² Mülâhaza: maalesef bu kitabın birçok yaprakları kaybolmuştur. Tirana Milli Kütüphanesi'nde bulmuş olduğum nüshada sadece 1 ile 31 ve 232 ile 288 arasındaki sayfalar bulunmakta idi. Üzerinde çalıştığım eser ise, bu idi. Mantiki, felsefi ve dini konuları ele alınışında hafız Ali Korça'nın izlemiş olduğu tahlil usulü ve görüşlerine vakıf olmak için

İmanın ne arttığını, ne de eksildiğini³⁵³, ancak güçlenip zayıfladığını iddia eden şu görüşü savunmaktadır. Korça, “Müslüman Dini” adlı risalesinde şunları yazmaktadır:

“İslam’a iman: Allah, dinini şüphelenilecek şeylerden korumaktadır. Allah nurunu, inançsızlar ve ateistler sevmeseler bile, tamamlamaktadır. Kuran mucizesi, insanları kurtarmak amacıyla tebliğ olunan İslam dininin varlığı ile yayılması sayesinde gerçekleşmektedir. Ne makam, ne de iktidar sevgisi olan Allah’ın Peygamberi insanları müşriklik ile teslis inancından kurtarmak, karanlıktan aydınlığa çıkartmak, Tek ve Kudret sahibi olan Allah’a inanmak amacıyla geldi.”³⁵⁴

Aynı şekilde Hafız Ali Korça eserinde peygamberin şahsiyeti, dört İncil,³⁵⁵ batılı oryantalistlerin görüş ve incelemeleri, onların İslam mesajına karşı tutumları gibi konuları işlemektedir. Eserinin değişik yerlerinde vermiş olduğu dipnotlarda Menar Tefsiri’nden alıntıda bulunduğunu yazmaktadır.³⁵⁶

Bu tarihi tefsirin kısa sunumundan sonra söz konusu eseri vasıtasıyla Hafız Ali Korça’nın uyguladığı usulün bazı boyutlarına işaret edilebildiği, savunduğu dini bakışa vâkıf olduğumuzu, dini konuları işlerken takip etmiş olduğu usul ile ıslahat ekolünün başında bulunan şahsiyetlerin uyguladıkları usuller arasında büyük bir benzerliğin bulunduğunu söylebiliriz.

onun eserinin diğer sayfalarının bulunmasını isterdim. Allah onlardan razı olsun, alb-islam forumuna katılanlardan birinin Hafız Ali Korça’nın bu eserinin daha güzel bir nüshasına sahip olduğunu gördüm. Onun bu çalışmasını de bütün arnavut okurların istifade etmeleri için benim web-siteme ekledim: <http://www.drhafezi.net>

³⁵³ El-beykuniyye adlı kasidenin müellifi, şeyh İbrahim Beycuri’nin Cevheretut-tevhid adlı eserinde yer alan iman konusundan söz ederken şöyle yazmaktadır:

(وَرُجِحَتْ زِيَادَةُ الْإِيمَانِ - بِمَا تَزِيدُ طَاعَةَ الْإِنْسَانِ)
(و نَقَصُهُ بِنَقْصِهَا وَ قِيلَ لَا - وَ قِيلَ ذَا خُلْفٌ كَذَا قَدْ نُقِلَ)

“İmanın ibadetlerin artmasıyla arttığını, ibadetlerin eksilmesiyle eksildiğini

gerçekdir. Bunun tersini iddia edenler de oldu...” Bu mısralar 1983 yılında Dımaşk’taki el-Furkan adlı okuldaki öğrenci hayatımdan beri aklımda kalmıştır.

³⁵⁴ Hafız Ali Korça, **“Historia e shenjtë dhe të katër Halifetë”** (Peygamberin Siresi ve Dört Halifenin Tarihi); s. 26-27.

³⁵⁵ Hafız Ali Korça’nın İncil ve Tevrat’tan iktibaslarda bulunmamasını çok isterdim. Bunu yapması israiliyattan hiçbir şey rivayet etmediğine dair yazdıkları sözleriyle ters düşmüştür. Maalesef bu konuda Hafız Ali Korça, Yeyh Reşid Rıda’nın yolunu takip ederek, yapmış olduğu bu hatanın farkında olmadığını göstermektedir.

³⁵⁶ A.g.e., s. 236-239, 246-247.

Hafız Ali Korça'nın Kuran-ı Kerim³⁵⁷ ve Onun Özü³⁵⁸ adlı Tefsiri'nin kısa incelemesi

1. Hafız Ali Korça'nın Tefsirinin Genel Özellikleri

Genel olarak Hafız Ali Korça'nın görüşleri ile özel olarak ise tefsirindeki bakış açısı ile ilgili yapmış olduğum okuma ve incelemeler sonucunda Hafız Ali Korça'nın Kuran ayetleri ile surelerinin tefsirini yaparken üzerinde durup ele aldığı konulara dair oluşturduğum liste aşağıda sunulmaktadır:

- Ahlaksızlık şekilleriyle savaşıyor Hafız Ali Korça, insanları kötüye iten nefse karşı uyararak onları ahlak esaslarıyla yaşamaya davet etmektedir.

- Dünya çapında Yahudilerin dünyaya karşı tehlikeleri, dünyaya hâkim olma uğruna siyaset, iktisat, ahlak hayatında uyguladıkları ahlak dışı çaba ve kötü niyetler üzerinde durmaktadır.

- İslam dininin değerleri ile onu başka dinlerden ayırt eden özellikleri inceleyerek, İslam dininin gelişimiyle sadece Arapların değil, bütün insanların Roma-Fars egemenliği ile cehaletin karanlıklarından kurtardığını delillendirmeye çalışmaktadır.

- Kuran kültürünün değerleri ile batıdan ithal olunan kültürel değerler arasında karşılaştırmalarda bulunmaktadır.

- Hz. Muhammed'in güzel ahlakı ile bilhassa yetimlere karşı duyduğu sevgi gibi ulvi özelliklerini okuyuculara açıklarken insanlık ile demokrasi gerçeğinin en ulvi noktasını Peygamberin hayatında görmenin mümkün olduğunu eklemektedir. Peygamber örneğini uygulayan hulefa-yi raşidin'in (çağdaş demokrasi kavramına uymayan bir şekilde) gerçek demokrasi yanlısı olduklarını yazmakta idi. Hz. Peygamber'in, modern önderlerin yaptıkları gibi diğer insanların çaba ve gayretlerine binaen yaşayan parazit bir insan

³⁵⁷ "Ora e Shkodrës" matbaası; Shkodra 1926.

³⁵⁸ Bu risale de içerisinde tefsirin tamamı bulunmamasından ötürü eksiktir. Risalenin bu nüshasını Tirana Milli Kütüphanesi'nde buldum ve fotokopi yoluyla bir kopyasını çıkardım. Hafız eserleriyle ilgilenen müellif ve araştırmacılardan herhangi bir nüshaya ulaşmak isteseydim, ancak sayfalarının bir kısmı eksik olan bu eserleriyle yetinmek zorunda kaldım. Onun çok zengin bir tefsir eser yazdığı iddia edilsede, maalesef onun da kaybolduğu düşünülmektedir. Hafız Ali Korça'nın savunduğu ıslahat yanlı yaklaşımına sahip olduğum tefsir, telif ettiği eserlerinde yaptığı tefsirler ve Zani i Naltë adlı dergide yayınladığı makalelerinde yer alan ayetlerin yorumları ışığında vakıf oldum.

olmadığını ve onun gözünde insanların hepsi, buldukları sosyal konumu ne olursa olsun, köle ya da kral olsun, birbirine eşit olduğunu belirtmektedir.

- Tarihi verilere göre zor ve kılıç baskısıyla yayılan Hıristiyanlık dininden farklı olarak İslam dininin zorla değil, barış yoluyla yayıldığını savunmakta idi. Geniş alanlara yayılma döneminde İslam'ın diğer dinlere karşı hoşgörü boyutu olmasaydı, bugün dünyada İslam'ın yayıldığı yerlerde Hıristiyan bulmak mümkün olmayacaktı. Zor kullanılsaydı bütün insanlar baskıdan dolayı Müslüman olacaktı. Ancak Müslümanların İslam dinini kabul etmek amacıyla insanlara karşı güç kullanmadılar. Bunun delili ise, İslam'ın yayıldığı yerlerde eskiden hala Yahudi ya da Hıristiyan olarak yaşamaya devam eden insan zümreleridir.

- İslam tebliğinin evrenselliği gerçeği üzerinde durarak³⁵⁹ bu özelliğin günümüz dünyasında sürdüğünü savunmuştur.

- İslam dininin çağdaş dünyanın meydan okumasına karşı akli ve manevi güce sahip olduğunu vurgulamaktadır.

- Kutsal kişiliklerin olmadığı İslam dininde kutsallığın ancak Allah'a mahsus olduğunu açıkladıktan sonra hiçbir insanın diğer insanın günahını üzerine alamayacağını ve ancak yaptıklarından sorumlu olacağını eklemiştir.

- Dinin eğitim usullerinin ıslahattan geçirilmesini söyleyen Hafız Ali Korça, çağdaş Müslümanlar arasında meşhur Fahreddin Razi, İbn Sina, Celaleddin Suyuti ve Gazali gibi şahsiyetlerin ortaya çıkması için Müslümanların ilmi ve entelektüel geleneğinin canlandırılmasına, Arap dilinin grameri, edebiyatı ile belagat dalında Zemahşeri, İbn Hacıb gibi dilcilerin eserlerine vakıf olmaları gerektiğini belirtmektedir. Eğitim alanındaki ıslahatların, batı usullerini taklit ederek değil, çağdaş Müslüman okullarının ve onların eğitim-öğretim usullerinin Abbasi dönemi Bağdat ile Emevi Endülüs döneminin dini ve ilmi ekollerinin gelenek ruhlarına uygun olarak yenilenmesi taraftarı idi. Genç Müslümanların, yaşadıkları dönemin ilmi ihtiyaçlarını esas alarak eğitim görmeleri gerektiğini yazmıştır.³⁶⁰

- Kuran mucizesi ile Hz. Muhammed'in peygamberliğini kanıtlandırarak İslam mesajının bütün insanlar için şamil olduğunu yazmıştır.

³⁵⁹ İslam dininin evrenselliği hakkında bkz. Dr. Yusuf Kardavi, “Şumulul-İslam fi do'i şerhi mufassal lil-Usulil-işrine lil-İmamış-şehid Hasan El-Benna”; Kahire, Mektebetu-Vehbe, baskı 2, 1995, s. 35-120.

³⁶⁰ Dr. Muhammed Hüseyin Zehebi, “Et-Tefsir vel-Mufessirun”; cilt 2, s. 408-420; Muhammed Abduhunun uyguladığı usül ile yukarıda yazdıklarımı karşılaştır.

- Toplumun hayatında önemli etkilerde bulunduğunu ve kilit bir rol oynadığını düşündüğü dini okulların yaygınlaşmasını önermiştir.

- Şirkin amansız düşmanı olan Hafız Ali Korça, ölü ya da canlı ne olursa olsun Allah'a yalvarma esnasında aracılık eden bütün vasıtalara karşı idi.³⁶¹

- Arnavut toplumunda yaygın olan ve İslam dininin ruhuyla çatışan bütün geleneklere, adetlere, inançlara ve bidatlere karşı idi. Apaçık olan konularda Kuran-ı Kerim ile Peygamber'in Sünnetinin esas alınması gerektiğini söylemektedir.

2. HAFIZ ALİ KORÇA'NIN TEFSİRİNDE UYGULANDIĞI USUL

Şahsi kütüphanemde bulunan Hafız Ali Korça'nın kısa tefsirinin girişinden tefsirin yayınlanmasına ilişkin pek çok bilgi elde edilebilmektedir. Kendisinin vurguladığı üzere, Yüce Allah'ın Kitabı'nın yorumu ile ilgili Korça bir hayli şeyler yazmış ve bunu yaparken meşhur tefsir kitaplarını kullanmıştır. Ancak büyük hacimli tefsirinin basılmamasının nedeni, mali şartlardır. Maddi kaynakların bulunamaması nedeniyle tefsirin yayınlanması gecikmiştir.

Yaşamakta olduğu dar maddi duruma rağmen, bütün insanlar istifade edebilsin diye kaleme aldığı hacimli tefsirinin muhtasar şeklini basmaya karar vermiştir. Sözü edilen tefsirin bir nüshası bende bulunmaktadır. Maalesef nüshada bazı sayfalar eksiktir. Bazı araştırmacıların iddia ettiklerine göre Hafız Ali Korça'nın tefsirinin hacmi aslında 2000 sayfa idi. Ancak tefsirinin bu şekline henüz rastlanmış değildir.³⁶² Tamamı olmayan tefsirinin muhtasar şekli Fatiha suresiyle başlayarak Bakara Suresi'nin 38. ayetine kadar devam etmektedir. Hafız Ali Korça'nın tefsir alanındaki doktrin eğilimini anlamak için bu müfessirin görüşlerinden meydana gelen yorum zenginliğinin kaynakları olan tefsirinin muhtasar şeklinin eksik kısmı

³⁶¹ **Zani i Naltë**, Sa. 3, mart, 1929, s. 796-797, 799-800; **Zani i Naltë**, Sa. 9, haziran 1924 s. 270; **Zani i Naltë**, Sa. 8, mayıs, 1924 s. 238-246.

³⁶² Ramiz Zekaj, "**Zhvillimi i Kulturës Islame te shqiptarët gjatë shekullit XX**" (XX yüzyıl boyunca Arnavutların islam kültürünün gelişimi); 317-319; Ismail Bardhi, "**Hafiz Ibrahim Dalliu dhe egzegjeza e tij kur'anore**" (*Hafiz Ibrahim Dalliu ve onun Tefsiri*); s. 67; Shefik Osmani, "**Panteoni iranian dhe iranologët shqiptarët**" (*İran panteonu ve arnavut iranologlar*); s. 272-276.

ile kaleme aldığı diğer eserler ile farklı dergilerde yayınladığı makalelerinde yorumlamış olduğu Kuran ayetlerinin tefsirlerini bir araya getirdim.

Hafız Ali Korça'nın tefsirinde uyguladığı usule geçmeden önce tefsir çalışmaları ya da diğer eserleri kaleme alırken yararlandığı kaynakları sıralamayı yararlı görüyorum.

1. Hafız Ali Korça'nın eserleri okunup incelendiğinde, bilmiş olduğu batı ve doğu dilleri sayesinde zengin bir literatürü okuyarak dini, edebi ve siyasi alanlarda geniş bilgilere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hafız Ali Korça'nın kaleme aldığı makaleler ile eserlerinde kullanmış olduğu eserlerin dalları şu şekildedir:

- Hadis literatürü, siyer ve sahabelerin hayatı ile ilgili kitaplar,
- Fahreddin Razi'nin Tefsiri'nin ile Raşid Rıda'nın Menar tefsirinin başını çektikleri tefsir alanındaki değişik eserler,
- Taberi'nin Tarihi olmak üzere İslam ve genel tarih kitapları,
- Arap dili grameri ve belagatine ağırlık vermekle birlikte Arap edebiyatına ait eserler,
- İslam ve batı felsefe eserleri,yabancı dillerde genel edebiyat eserleri,
- Arapça, Farsça, Türk ve Arnavut dilinde edebiyat eserleri,
- Coğrafya, astronomi, biyoloji dalında modern eserler,
- Fıkıh ve usul-i fıkihtaki eserler, Kuran ilimleriyle ilgili eserler,
- Kuran kıssaları ile ilgili eserler, kelam eserleri, siyaset eserleri,
- Batılı oryantalistlerin kitapları

Bütün bunlar Hafız Ali Korça'nın sahip olduğu geniş ufku ile parlak kültürünün bir göstergesidir.

2. Hafız Ali Korça'nın tefsir kitabı ve tefsir alanında yazdıklarından anlaşıldığına göre müfessirin Kuran-ı Kerim'i anlama konusunda takip etmiş olduğu yöntem aşağıdaki noktalardan oluşmaktadır:

- Mekke ya da Medine ayet kavramı üzerine dikkat edip ayetlerin sayısına da önem vermektedir.
- Surelerin ve Arapça terimlerin anlamını açıklamaktadır.
- Surelerin adları üzerinde durarak surelerin o adlarla isimlendirilmesinin nedenini vermektedir.
- Fatıha Suresi'nin 2. ayetinde olduğu gibi "el" harfinin anlamını verdiği gibi Arap dilinin gramer özelliklerine de önem vermektedir.

“*El-Hamdulil-lahi Rab-bil-Âlemin*”;

- Bazen özlü bir şekilde Kuran kıraatlerinin çeşitleri üzerine durmaktadır.
- Kısa bir şekilde olsa bile müfessirlerin ile müslüman âlimlerin bazı surelerin başında bulunan mukataa harfleri ile ilgili görüşlerine temas etmektedir.³⁶³
- Tefsirinde o dönemde Arap yarımadasında yaşamış olan Yahudi, Hıristiyan, müşrik, Mecusiler vs. zümrelerin varlığından söz etmektedir.³⁶⁴
- Ayetlerin sebab-i vüruduna değinerek bir ayetin nazil olmasının nedeni olarak birçok yerde, birden fazla ihtimalin altını çizmektedir.³⁶⁵
- Ayetlerin manalarını açıklamak için hem Peygamberimiz’in, hem de sahabelerin hayatlarına başvurmaktadır.
- Ayetlerin bilimsel şekilde yorumlamasına da eğilimlidir. Bunun en bariz örneği, Kıyamet gününden önce dünyanın yok edilmesinin başlangıcı olacak yıldız kayması, yanardağların patlaması, gökyüzünün parçalaması gibi tabiat kanunlarının bazılarını değinerek Zelzele Suresi’nin tefsirini yapmasıdır. Benim görüşüme göre Hafız Ali Korça’nın Fahreddin Razi’nin tefsiri ile genel olarak ilmi tefsirden büyük ölçüde etkilenmiştir. Diğer gezegenlerde de hayvan ile insanların yaşadıklarını iddia edecek kadar bu etki görülmektedir. Bunun delili olarak ise şu ayet-i kerimeyi ileri sürmektedir:

“Gökleri, yeri ve bunların içine yayıp ürettiği canlıları yaratması da O’nun delillerindedir. O dilediği zaman bunları biraraya toplamaya da kadirdir”. (Şura, 29)

Bu ayetten sonra müfessir, tefsir kitabının cildini ya da sayfasını aktarmayarak Fahreddin Razi’nin sözlerinden alıntı yapmaktadır.³⁶⁶

³⁶³ Muhtasar tefsirinin dipnotlarında hafız Ali Korça’nın kendisi mukataat harfleri ile ilgili ayrı bir kitap telif ettiğini yazmaktadır. Bu da onun tefsir alanına karşı duyduğu büyük ilginin göstergesidir. Maalesef onun bu çalışması da kayıp kitaplarından.

³⁶⁴ “**Kur’ani i Madhëruar e thebi i Tij**” (*Kuran-ı Kerim ve Onun Özü*); s. 3-13.

³⁶⁵ A.g.e., s. 13.

³⁶⁶ **Zani i Naltë**, Sa. 6, 1927, s. 162-167.

- Bazen tasavvufi anlamlar taşıyan kavram ve terimlere başvurmuştur. Örneğin, Duha Suresi'nin tefsirinde vahiy getiren Cebrail'i ilk defa gören Hz. Muhammed'in bu olaya hayran kaldığını, Allah Nuru'nun denizine daldığını ancak basit olmayan bu denizin dalgaları içinde kalmaktan vücutta bir bitkinlik yaşadığını yazmaktadır.³⁶⁷
- Tefsirinde ele aldığı bir konuyu yarıda bırakarak bazı satırları geçtikten sonra yine o konuya döndüğü görülmektedir.
- Bazı fikirleri desteklemek üzere bazen kendisinin yazmış olduğu şiirleri vermektedir.³⁶⁸
- İslam dininin Araplara getirmiş olduğu değerlerden bahsederken cahiliyet dönemi Araplarının yaşamlarıyla kıyaslamaktadır.³⁶⁹
- Hafız Ali Korça tefsirinde güzel şiirlere yer vermektedir. Zaten şiir yazmak konusunda yeteneklerini küçük yaşından itibaren ortaya koymuştu. Bütün İslam alanlarıyla ilgili şiirler yazan müfessir, şiirlerinde manaları üstün kelimeler kullanarak ulvi ve temiz amaçlara varılmasını amaçlamaktaydı.³⁷⁰
- Tefsirinde batılı düşünür, filozof ile tarihçilerin sözlerinden alıntı yaparak onların İslam dininin mesajına, insani ve ledünni amaçların gerçekleştirilmesi için sürekli olarak çabalayıp gayret eden Hz. Muhammed'in müthiş şahsiyetine karşı duydukları olumlu intibalarına yer vermekte idi. Oryantalistler ile Hıristiyan misyonerlerin başını çektikleri İslam dini düşmanlarının bu dine karşı yaymaya çalıştıkları şüpheler ile batıl sözlere karşı çıkan Hafız Ali Korça, bu insanların Afrika, Çin, Hindistan gibi ülkelerde yaşayan Müslümanların Hıristiyanlaştırma çalışmalarını hatırlatmakta idi.³⁷¹
- Kadir ve Tekasür Sureleri'nin tefsirinde olduğu gibi ayetlerin tefsirini yapmadan önce kısa bir girişte bulunması onun yazı alışkanlıklarından idi. Bu girişten sonra ayetlerin tefsir ve yorumunda ayrıntıya inmekte idi.³⁷²

³⁶⁷ **Zani i Naltë**, Sa. 8, mart, 1927, s. 227-228.

³⁶⁸ A.g.e., s. 233.

³⁶⁹ A.g.e.

³⁷⁰ A.g.e. s. 236.

³⁷¹ **Zani i Naltë**, Sa.1, Kasım, 1927, s. 383-388 ve Sa. 3, Nisan, 1924, s. 203-217.

³⁷² **Zani i Naltë**, Sa. 7, Nisan, 1924, s. 195-201.

- Müfessir Ali Korça, Kadir Suresi'nde olduğu gibi aylar ile ilgili bin sayısının kullanılmasını rakamsal olarak değil Arap dilinin gereği olarak çokluk göstermek üzere kullanıldığını düşünmekte idi.³⁷³
- Alıntı yaptığı kaynağı göstermeden Fahreddin Razi ile Raşid Rıda'nın Menar tefsirinden yorumlar aktarmaktadır.³⁷⁴
- Kuran ayetlerinden ortaya çıkan dersler ile önerilerinin altını çizerek okul yaptırmak, fakir-fukarayı evlendirmek gibi vatandaşların dini ve sosyal yardımlarda bulunmayarak biriktirmiş oldukları zenginlikleri ile övünen ve lüks hayat yaşamayı alışkinlik haline getiren zenginleri tenkit etmektedir. Onlara tefsirinin birçok yerinde ellerinde bulundurdukları nimetlerin hayırlı işler için kullanmalarını öğütlemekteydi.³⁷⁵
- Tefsirini verdiği ayetlerin sonlarında bir hülasada bulunup bazı ayetlerin tefsirini hadislere başvurarak yapmaktadır.
- İsrailiyyat kaynaklarına kesin bir şekilde karşı çıkan müfessirin tefsirinde de bu tür kaynaklara hiç rastlanmadığını söyleyebilirim. Anlaşıldığı kadarıyla etkisi altında kalan ilmi ıslahatçı tefsir ekolünün savunucularını diğer ekollerden ayırt eden özelliklerden biri de budur.³⁷⁶
- Yaşadığı dönemin bilim verilerine dayanan müfessirin alkol, şarap ve sigara gibi maddelerin zararları ile oruç tutmanın yararlarını yazarken tıp raporlarını da delil olarak vermektedir.³⁷⁷
- Sözlerinin tekrarında bulunmayıp ayetlerin anlamları ile sırlarının açıklamasını yaparken de Peygambere has ve Müslümanların geneline dair ayetleri ayırma konusunda Kuran'ın belagat yönlerinden bahsetmektedir.³⁷⁸
- Ayetlerin açıklayıcılık stiline dayanarak “Gerçek dinin güneşinin aydınlatmak için yaklaştığını...” ya da “Ledünni sevginin

³⁷³ A.g.e.

³⁷⁴ **Zani i Naltë**, Sa. 6, 1926, s. 163-167.

³⁷⁵ Tekasür suresinin tefsirine bkz. **Zani i Naltë**, Sa. 9, haziran, 1924, s.261-265.

³⁷⁶ Oruç ayetinin tefsirine bkz. **Zani i Naltë**, Sa. 6, mart, 1924, s. 174.

³⁷⁷ A.g.e..

³⁷⁸ A.g.e., s. 164; Kuranın anlatım şekillerine bkz. Abdulhamid Muhammed Neda Carane, “**El-Med’hal ilet-Tefsir**”; Mektebetu-Vehbe, Kahire, baskı 1, 1996, s. 405-424 (doktora tezi); Celaleddin Abdurrahman Es-Suyuti, “**Et-Tahbir fi Ilmit-Tefsir**”; thk. dr. Fethi Abdulkadir Ferid, Darul-Menar, Kahire 1986, s. 235-242.

derinliklerinden (denizinden)” gibi ifadeler kullandığı görülmektedir.³⁷⁹

- Kader inancıyla ilgili konulara değinerek Arnavut toplumunda bu konuyla ilgili yanlış adetleri, alışkınlıkları ve inançlarını tenkit ederek bunların batıl olduğunu yazmaktadır.³⁸⁰
- Ehl-i Sünnet ve Cemaat görüşlerine içten inanarak onları ateşli bir şekilde savunmakta, Kuran’ın ve Sünnetin yeterli dayanak olduğuna işaret ederek Kuran ve hadislerin Arapçadan Arnavut diline çevrilmesi çağrısında bulunmakta idi. Bu çevirilerden Arnavut toplumunun çok şeyler kazanacağına inanmakta idi.³⁸¹

Burada aktarılanlar ise Hafız Ali Korça’nın tefsir kitabı, eserleri ile makalelerinden toplamış olduğum bilgilerin sonucunda, müfessirin kullanmış olduğu tefsir yönteminin özelliklerini göstermesine ilişkindir.

Saygıdeğer okuyucular!

Çağdaş dönemin dini ıslahat ekolünün takipçisi, Arnavut asıllı bu din âlimi ve müfessirin tefsir yöntemi ile mantıki görüşlerinin esaslarını ilgili okuyucuya takdim etmekteyim ve bunu Allah’ın yardımıyla başardığıma inanmaktayım. Ancak bu şahsiyetin yayınlanmış eser ve makalelerini bulmak gerçekten güç bir iş idi.

3. Çağdaş Dönem Dini Islahat Ekolünün Etkisi Olarak Müfessir Hafız Ali Korça’nın Sahih Hadisi Redd Meselesi

Hafız Ali Korça’nın dini ıslahat ekolünün takipçisi sayılmasının delili, sahih sayılan hadislerde geçmiş olmakla birlikte O’nun Peygamber’e sihir yapıldığını gösteren rivayetler ile ilgili görüşüdür.³⁸²

Bu Arnavut asıllı din adamı hakkında gerçek dışı şeyler aktarmaktan çekindiğim için bu konu daha açık bir şekilde anlaşılın diye onun Felek

³⁷⁹ **Zani i Naltë**, sa. 6, 1924, s.a174).

³⁸⁰ **Zani i Naltë**, sa. 2, şubat, 1929, s.776 ve sa. 3, mart, 1929, s. 799.

³⁸¹ **Zani i Naltë**, sa. 3, mart, 1929, s.800.

³⁸² Peygamberimize (sav) karşı yapılan sihir ile ilgili hadisi İmam Buhari’nin Sahihi’nde Bab-ı Sihir, , No. 5430, cilt 5, s. 2174 ve imam Muslim’in Sahihi’nde Bab-ı Sihir, , No. 2189, cilt 4, s. 1719’den rivayet edilmektedir.

Suresi'nin tefsirinde yazdıklarını aynen aktarmayı uygun gördüm. Orada müfessir şunları yazmaktadır:

“Medine Yahudilerinden Lebid bin Asam’ın Peygambere sihir yaptığı, söz konusu sihir malzemesini bir kuyuya aktardığı, bu sihre kapılan Peygamber’in görmediği şeyleri görmüş, yapmadığı şeyleri yapmış ve konuşmadığı şeyleri konuşmuş gibi hissettiği, bunu engellemek için Yüce Allah’ın kendisine sihir yerinden haberdar ettiğine dair sözlerine gelince... Bunların kesin bir şekilde doğru olmadığını söylüyorum. Zira sihirlere kapılamayan peygamberlerden biri olan Hz. Muhammed’in sihirlendiği nasıl düşünülebilir? Bunu iddia eden kişi müşriklerin söylediği şu sözlerden farklı bir şeyler söylememektedir. Müşriklerin dedikleri ise:

"Siz, büyülenmiş bir adamdan başkasına uymuyorsunuz!"
(İsra, 47)

“Zalimler (müminlere): Siz, ancak büyüye tutulmuş bir adama uymaktasınız! dediler.” (Furkan, 8)

Ayette geçen meshur (مسحوراً) terimi ile yaptıklarını karıştıran, yapmadığı şeyleri yaptığını, kendisine hiçbir ilhamın ya da vahyin inmemekle birlikte ilham veya vahye muhatap olduğunu söyleyen kişi kastedilmektedir. Nübüvvet gerçeğini ve önemini bilmeyenler, Yahudi Lebid b. Asam’ın Hazreti Peygamber’e sihir yaptığını ve bu yüzden Peygamber’in sihre kapıldığını iddia etmektedirler. Bunu söyleyenler Kuran-ı Kerim’in gerçek olduğunu, Peygamber’in hatalardan arı ve korunmuş olduğunu unutmaktadırlar. Müslüman olarak bizler inanması gereken şeylere inanmak, reddedilmesi gereken batıl inançları reddetmekle yükümlüüz.

Peygamber’in sihre kapıldığına dair haberleri yayılınca kendisi “Hayır ben sihirlenmiş biri değilim” diyerek bu haberleri yalanladı. Yine de Peygamber ile ilgili bunu gösteren rivayetler varsa, onlar dine delil olarak değeri olmayan kişi rivayeti anlamına gelen ahad hadislerdir (طريق الأحاد). Bizden istenen şey Peygamber’in kendisiyle ilgili söylenen ya da yazılan menfi iddialara karşı korunmak, onlardan temiz olduğuna inanmaktır. Söylemek istediklerini söylesinler. Çünkü biz Kuran’ın dediği şeylere inanmakla yükümlüüz. Cahil kimselerin iddia ettikleri batıl olayların gerçek olma ihtimali varsa o zaman Peygamber’in ümmetine Allah’ın

emretmediği ya da kendisine vahiy edilmediği şeyleri söyleme ihtimali de ortaya çıkacaktı. Sihrin gerçek olduğuna inandığımız gibi,³⁸³ Allah'ın koruması altına aldığı Peygamber'e etki etmeyeceğine inanmaktayız. Ancak Kuran'ın dediklerine inanmakla yükümlü olan biz Müslümanların müşriklerin inandıklarına inanması mümkün değildir. Sihrin gerçek olduğuna inanmak ve yoldan sapanların yorumlarına katılmak mümkün değildir. Sihir kelimesinin anlamı ise, gerçekten uzak kalmaktır. Sihri uygulayanlar ise, gerçek bir şey yaparcasına sözleri ve hareketleri vasıtasıyla diğer kişileri aldatmaya çalışırlar.

Kuran-ı Kerim'inin bir ayetinde şöyle buyurulmaktadır:

“Bir de baktı ki, büyüleri sayesinde ipleri ve sopaları, kendisine gerçekten koşuyor gibi görünüyor”. (Taha, 65)

Yani ayette *“Sihirleri sayesinde tahta parçaları ile ipleri hareket ettirdiklerini sandılar”* denilmemektedir. Bunlar, Arnavutların hile ya da desiseler yapıldığına dair kullandıkları *“aklımı kaçırdı, gözüme toz ya da taş attı”* ifadeleri gibidir. Peygamber'in dediği gibi (*وان البيان لسحرا*) Bazı sözler sihirlidir.³⁸⁴ Günlük hayatımızda ise büyük sorunları tartışmak için düzenlenen konferans ve verdikleri demeçlerde siyasetçiler metinleri uzun, anlamı boş olan sihirli sözler kullanmaktadırlar. Hem seçimlerde, hem de savaşlarda başarısız oldukları takdirde bu tür sözlere başvurmaktadırlar.

Bu haberin gerçek dışı olduğuna dair ikinci delil ise şudur: Felek suresi Mekke'de inzal olunmasına rağmen, sihri yapan Lebid bin Asam'ın Medinelî olmasından kaynaklanan tutarsızlıktır. Böyle bir tutarsızlık nasıl kabul olunabilir?!

³⁸³ Bu sözlerle hafız Ali Korça, sihrin gerçek olduğunu yazmakla birlikte, Peygamberimize karşı yapılan sihrin onun kişiliğinde herhangi bir etki yapmadığını yazmaktadır. Felek suresinin 4 ayetini (Ve düğümlere üfürüp büyü yapan üfürükçülerin şerrinden) yorumlarken Hafız Ali Korça, böylesi kişilerin bağlara üfrenler olduğunu yazmaktadır. Hafız Ali Korça'nın sözleri Muhammed Abduh'un sözleriyle karşılaştırıldığı zaman, ikisinin benzer bir tefsir yöntemi izledikleri görülmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Muhammed Abduh'un *“Tefsiru cuzi “Amme”* s. 181-192. İktibas edilen eser *“Et-Tefsir vel-Mufessirun”* dr. Muhammed Hüseyin Zehebi, cilt 2, s. 420-421.

³⁸⁴ Bu hadisin geçtiği kaynak Tirmizi *“Sunen”* no. 2028, cilt 4, s. 376.

³⁸⁵ Ibn Kesirin Tefsirinde Kuran-ı Kerim'in son iki suresinin Medinelî olduğunu yazmaktadır. Bkz. Tefsir cilt 4 s. 574. İbn Şihab Zuhri'ye göre Felek suresinin Mekkeli olduğu yazmaktadır, bakınız *“Tenzilul-Kur'an”* cilt 1, s. 24. Yani anlaşılan o ki bu konuda alimler arasında değişik fikirler bulunmaktadır.

Nasıl olursa olsun bu akıllı insanların kabul etmeyecekleri anlamsız ve yanlış bir hikâyedir”.³⁸⁶

Aktarılanlardan anlaşıldığı gibi Hafız Ali Korça'nın bu olay ile ilgili düşündükleri apaçıktır. Peygamberin sihre kapılmış olması olayının hem dini, hem de mantıki olarak neden kabul edilmez olduğunu açıklamaktadır. Okuyucu bu olayla ilgili bütün görüşleri bilsin diye müfessir Ali Korça'nın görüşü ile yöntemini açıkladıktan sonra bu görüşe tenkitte bulunmadan önce Muhammed Hüseyin Zehebi'nin bu konuyla ilgili sözlerini aktarmak istiyorum. O şöyle demektedir:

“Şeyh Muhammed Abduhu'n reddetmiş olduğu bu hadisi Buhari olmak üzere sahih hadislerin külliyatını ortaya koyan hadisçiler de rivayet etmiştir. Sihir olayı nübüvvetinin gerçekliğini hiç etkilememektedir. Peygamber'e yapılmış olan sihir ise, insanın aklını değil, insan vücudunu etkileyen sihir türünden idi. Lebid b. Asam'ın yapmış olduğu sihir ise “bağlanma” denilen ve kadın sihirleri ile ilgili sihir türü idi. Bu sihrin peygamberin hanımlarından biriyle ilgili olduğu, ona yaklaştığı zaman Peygamber'in yapacağı bir şeyin olmadığı rivayet edilmektedir. Peygamber'in inkâr etmiş olduğu sihir türü ise akıl dengesi yerinde olamayan insanlarla ilgilidir. Bu özelliği olan kişinin peygamber olma ihtimali yoktur. Kendisine bu ayıbı mal ederek zaten karşı çıkmışlardır:

"Ey kendisine Kur'an indirilen (Muhammed)! Sen mutlaka bir mecnunsun!". (Hicr, 6)

Şeyh Muhammed Abduh'a nazaran, Sahih hadis rivayetleri aktaran hadisçilerin sihir hadisi konusunda Buhari'nin rivayetleri arasında bir fark yoktur, bu hadisi kabul etmeyen kişinin günahı yoktur, çünkü rivayet edilen ahad hadis kesinlik kazanmayan, ayrı ve tek kişinin aktardıkları rivayetlerdir. Benim görüşüme göre söz konusu iddia, Kuran'ın yanında aydınlatıcı ve irşat edici vasıfları olan Sünnetin büyük bir kısmını inkar etmektedir.”³⁸⁷

³⁸⁶ Zani i Naltë, Sa. 2, şubat 1929, s. 777-779.

³⁸⁷ Dr. Muhammed Hüseyin Zehebi, “Ef-Tefsir vel-Mufessirun”; cilt2, s.421-422.

Muhammed Hüseyin Zehebi'nin anlattıklarına katılarak ben de sahih hadisin Kuran'la çakışmadığını, tam tersine “Kuran'ı destekleyip açıkladığını” söylemekteyim.

“Kuran'a karşı çıkan ve sahih olan hiçbir hadis yoktur. Öyle görünen bir durum varsa o zaman hadis sahih olmakla birlikte anlamı açık değildir veya anlamı açık olmakla birlikte hadis sahih değildir. Sahih olmayan hadis kabul edilmez. Ancak sahih olmakla birlikte anlamı açık olmayan hadislerin Kuran'ın genel prensipleri çerçevesi içinde yorumlanması gerekir. Çünkü Kuran birincidir. İkinci olan şey birinciye karşı gelemez”.³⁸⁸

Sahih hadisleri reddetme eğilimi mevzu bahis hadisleri kabul etme eğilimini beraberinde getirmektedir. Bu ise ümmete, en hayırlı nesiller olan imam ile büyük âlimlerin nesilleri hakkında olumsuz bir görünüm vermektedir. Sahih hadisleri reddetme eğilimi insanı din dışına çıkarır...³⁸⁹

İmam Şatibi'nin Muvaffakat adlı ünlü eserinde hadis ile ilgili söylediklerini aynen aktarıyoruz:

“El-Muvafekat... ” *Havles-Sunneti ve Usuliha fil Kur'anil-Kerim ve ehemmiyyeti ittibaiha ve zemmu terkiha*”, yani: “Anlamları Kuran'a dayanan Sünnet, Kuran ayetlerinin anlamını açıklar, onun konularının teferruatını ortaya çıkarır ve daha kolay anlaşılmasına yardımcı olur”.³⁹⁰

Görüldüğü gibi İman ve Şeriat kaynaklarının hiçbir esasına karşı gelmeyen sahih hadislerin reddedilişi kesinlikle kabul edilmez. Daha dikkatli olması gereken Hafız Ali Korça'nın bu rivayetlerin gerçek dışı ya da tek kalan ravilerden rivayet edildiğini söylememesi gerekirdi.

Sahiheyn'deki hadisleri değersiz kılma eğilimi geçmişte olduğu gibi bugünlerde de batı aşığı Müslümanların, oryantalistlerin ve İslam dini düşmanlarının geleneğidir. Aynı zamanda Nassların yorumunda özellikle hadislerin yorumunu yaparken aşırıya kaçmak ve hadis konusunda önceki mutezile âlimlerinin fikirlerinin etkileri altında kalmak ilmi ıslahat tefsir ekolünün İslam şeriatının ikinci kaynağı olan sahih hadislere yapmış

³⁸⁸ Dr. Yusuf El-Kardavi, “El-Merceyyetul-ulya fil-İslami lil-Kur'ani ves-Sunneti-Davabit ve Mehuzir fil-fehmi vet-tefsir”; Kahire, Mektebu-Vehbe, s. 99.

³⁸⁹ Dr. Yusuf Kardavi, “El-Medhal li dirasetis-Sunnetin-Nebeviyyeti”; Kahire, baskı 3, 1992, s. 103.

³⁹⁰ Ebu İshak Eş-Şatibi, “El-Muvafakat fiş-şeriatil-İslamiyyeti”; cilt 4, s. 396.

oldukları en büyük hata ve ekolün savunucularının en olumsuz tarafıdır. Bu ekol savunucularının sözü edilen tefsir şeklinin feshedilip yok edilmesi gerektiğini düşünmekteyim. İslam toplumunun gerçekten başarılı ve mutlu olmasını dilersek o zaman ıslahat ekolünün yöntemlerinin yerine hem iman konularında, hem de amellerde önceki selef-ü-salihin âlimleri neslinin ortaya koymuş olduğu yöntem ve usullere dönmemiz lazımdır.

Hiç kimse İmam Buhari ile İmam Müslim'in ortaya koyduğu Sahiheyne eserlerindeki hadislerin sahihliğine karşı çıkamaz. Çünkü bu konuda ümmetin icması vardır. Bunun aksini yapanlar hayatı boyunca mutezile olarak addedilecektir ve fikirlerine kapıldıkları insanların günahlarından da sorumlu olacaklardır.

4. Hafız Ali Korça ve İşari Tefsiri

Hafız Ali Korça'nın görüşlerindeki dini ıslahat ekolünün yansımaları ve izlerinden biri de, sözü edilen müfessirin bazı ayetlerin yorumunda kullandığı sembolik açıklamalardır. Aslında İşari Tefsiri mutasavvıfların ortaya koydukları, şeriat esaslı, tefsir ilmindeki التوفيق بين المعنى الظاهر والمعنى الباطن ayetlerdeki zahiri ile batını anlamların ahenkli uyumunun” veya bazı din adamlarının söyledikleri gibi “her ayetin biri zahir, diğeri batını olmak üzere iki anlamının varlığını ortaya çıkartması” şeklindeki tefsir yöntemidir. Bu, geçmişte ve bugün de olduğu gibi Müslüman âlimlerin inceledikleri tefsir yöntemidir. Geçmişte bu tefsir usulü ile Gazali, Ebu İshak Şatibi gibi âlimler, bugünlerde ise Prof. Dr. Hüseyin Zehebi, Prof. Dr. Muhammed Abdulazim Zürkani, Prof. Dr. Fehd bin Abdurrahman Rumi ve Prof. Dr. Yusuf Kardavi gibi âlimler uğraşmıştır.

Bu tefsir yöntemine başvurup kullananlar bunu Buhari'nin rivayet ettiği şu hadis ile dellillendirmektedir. İbn Abbas'ın rivayet ettiğine göre

“Ömer bana Peygamber'in en yakını olarak davranmakta idi. Bunun için Abdurrahman bin Avf bir gün ona: “Onun gibi bizim de evladımız olduğu halde kendisine niye bu kadar iyi davranıyorsun?” diye sordu. Ömer şu cevabı verdi: “Ona iyi davranmamın sebebi sahip olduğu ilminden ötürüdür.” Daha sonra bana şu ayetin tefsiri hakkında sordu:

“**Allah'ın yardımı ve zaferi geldiği zaman...**” (Nasr, 1) Ben de ona Peygamber'den öğrenmiş olduğum şeyler ile cevap verdim. Surenin sonuna vardığımda Ömer şöyle dedi:

“Allah’a yemin ederim ki, ben senin söylediklerinden daha fazla bilmiyorum.”³⁹¹

Taberi’nin ve diğer müfessirlerin dediklerine göre Veda Hacı sırasında Maide Suresi’nin 3 ayeti inzal edince

“ **Bugün size dininizi ikmal ettim.**” (Maide, 3) Ömer bin Hattab ağlamaya başladı. Niye ağladığını soran Peygamber’e şu cevabı verdi: “*Dinimizin tamamlanmış olması, bundan sonra onda ufak eksikliklerin bulunacağından dolayı ağladım.*” Peygamberimiz ona “*Haklısın!*” dedi.”

Tefsirinin gizemli anlamı ile işari rengiyle ilgili Müslüman âlimlerin üzerinde durup ileri sürdükleri ayetler ve hadisler vardır. Kuran-ı Kerim’in görülen zahiri yönü, Yüce Allah’ın kullarına temiz Arap diliyle Kuran’ı inzal ettiği ve Kuran ayetlerini sağlıklı bir şekilde anlamamıza yardım eden kurallar ve prensipler ile ilgilidir.

Kuran’ın batını yönü ise, Allah’ın Kuran ayetlerinin inzal etmekte sırlı kalan isteği, takdiri ve hikmetleriyle ilgilidir. Bunu anlamak Arap dilinin kurallarını bilmenin yanında İmam Suyuti’nin dediği gibi Allahın müfessir kişiye bahşettiği derin anlama vergisine de bağlıdır. Bu Allah vergisi ise, Yüce Allah’ın selim bir kalbe, mantığa ve ahlaka sahip olan âlimin kalbinde tutuşturduğu nurudur.

Bazı âlimler Kuran’ın batını anlamlarını yani Arap dilinin batını yönlerini anlamak için bazı şartlar gerektiğini ileri sürmektedirler. Bâtını yorumların hem ayetin zahiri anlamı, hem de Arap dilinin anlamlarıyla uyumlu olması şarttır. İşari tefsirin bir başka şartı ise nasrlara uymaktır. Yani Kuran ayetlerinin işari tefsiri nasrların zahiri anlamlarıyla yakından ilişkilidir. Bu şartı tamamlamayan ve işari tefsirde bulunan bazı mutasavvıfların tuhaf ve hayret verici sözler ve yorumlarına rastlamak mümkündür.³⁹²

³⁹¹ Hadisin devamıdır.

³⁹² Bu konu hakkında bkz. Ebu İshak Şatibi “*El-Muvafakat fi Uşuluş-şeriatı*”; cilt 3, s. 346-359; dr. Muhamed Huseyin Zehebi, “*Et-Tefsir vel-Mufessirun*”; cilt 2, s. 261-280; Fehd ibn Abdurrahman Er-Rumi, “*It-ticahatut-Tefsir fil-Karnir-rabi aşer*”; cilt 1 1, s. 407-412; Muhamed Abdulazim Zerkani, “*Menahilul-irfan fi ulumil-Kur’an*”; cilt 2, s. 89-93; dr. Yusuf Kardavi, “*El-Mercejyetul-ulya fil-İslam lil-Kur’an ves-Sunneti*”; s. 315.

Hafız Ali Korça'nın işari tefsiriyle ilgili örneklere geçiyoruz. Bakara Suresi'nin 19. ayetinin tefsirinde şöyle yazılmaktadır:

“Yahut (onların durumu), gökten sağanak halinde boşanan, içinde yoğun karanlıklar, gürültü ve yıldırımlar bulunan yağmura (tutulmuş kimselerin durumu) gibidir. O münafıklar yıldırımlardan gelecek ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkırlar. Hâlbuki Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır”. (El Bekare, 19)

Hafız Ali Korça şu yorumu yapmaktadır:

“Ayette geçen şiddetli yağmur ve bulut Kuran ve imanı, karanlık ve gök gürlemeleri müşriklerin ağır saydıkları namaz, oruç, kâfirlere karşı cihadı, eski dini ve dünyadaki makamı terk etme gibi amellerin anlamına gelmektedir. Yani bu hayırlı ameller müşriklere ağır gelirdi. Gök gürlemesi ve şimşeklere benzettikleri Ahiret konularıyla ilgili ayetleri duyan müşrikler inzal olunan ayetleri duymamak üzere parmaklarıyla kulaklarını kapatırdı.”³⁹³

5. Hafız Ali Korça'nın İsrailiyata Karşı Tutumu

Konumuza dair önemli mevzuulardan biri, Hafız Ali Korça'nın ıslahat yöntemiyle ilgili onun Hıristiyan ile Yahudilerin rivayetlerine yaklaşımı konusu ile ilgilidir. Söz konusu rivayetler İslam şeriatının genelinde ve tefsir alanının dar anlamında israiliyat olarak bilinmektedir. Bilindiği gibi dini ıslahat ekolünün savunucularının tefsir çalışmalarında şart koştuıkları özelliklerinden ikisi Kuran ve sahih hadislerin tek dayanak olarak alınması ve israiliyat rivayetlerinin kesin bir şekilde reddedilmesidir.³⁹⁴

Yaşadığı dönemin Arnavut entelektüellerinin üst tabakasının desteklediği ateist ve komünist görüşleri ele alıp tenkit ederken Hafız Ali Korça, verdiği hutbe ve vaazları sırasında birçok hoca ve hatibin ne söylediğinin anlaşılmadığı gerçeğini dindar Müslümanlara açarak onlardan bu konuda dikkatli olmalarını istemektedir. Örnek olarak Hafız Ali Korça minbere çıkıp hutbesinde cemaate Âdem'in yaratılışı, cennetteki ırmakların

³⁹³ Hafız Ali Korça, “**Kur’ani i Madhnushëm e Thebi i Tij**” (*Kuran-ı Kerim ve Onun Özü*); s. 11.

³⁹⁴ Muhammed Abduh'un tefsir usulüne dair bkz. Muhammed Hüseyin Zehebi, “**Et-Tefsir vel-Mufessirun**”; cilt 2, s. 410-411; Fehd ibn Abdurrahman Er-Rumi, “**Menhecül-Medresetil-Aklyyetil-Islahiyeti fit-Tefsir**”; s. 100-130.

yaratılışı ve bunun gibi dinin gerçeğiyle ilgisi olmayan israiliyyat türü rivayetleri anlatan bir hatibin örneğini vermektedir.

Hafız Ali Korça'nın söz konusu cahil hatibin durumundan alındığını, Peygamber Siyeri ile Dört Halife Tarihi adlı eserinde verdiği örnekten anlaşılmaktadır. Bunun gibi vaaz veren hatiplere Kuran-ı Kerim'in anlattıkları ile toprak tabakaları ve ırmakların oluşturulmasıyla ilgili jeoloji biliminin en basit bilgileri yeterlidir. Hatibin gerçek dışı hikâyeleri hutbesine almasının hiçbir nedeni yoktur. Bu kitabında Hafız Ali Korça, Müslüman ümmetini içten çökerten israiliyyat türü Yahudi-Hıristiyan menşeli rivayetlerden uzak durmamız gerektiğini savunmaktadır.³⁹⁵

6. İctihat ve Hafız Ali Korça'nın Islahatçı Fikirleri

Müslüman'ın itikadına dair metodolojik bir risale kaleme alan Hafız Ali Korça'nın, bu risaleyi hazırlamak için ictihad ve gayret sarf ettiği görülmektedir. Risalesinde Hafız Ali Korça Abdullah bin Ömer'in rivayet ettiği meşhur Cibril hadisinde³⁹⁶ geçen İslam dininin beş şartı olan kelime-yi şahadet, namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek ve hacca gitmek şartlarına altıncı bir şart daha eklemiştir. O da Allah yolunda cihad şartıdır.

Bana göre söz ettiğimiz döneminin acı ve sakıncalı siyasi, toplumsal ve dini şartlarını göz önünde bulundurursak Hafız Ali Korça'nın Arnavut vatandaşlarının kalplerinde vatan sevgisi, vatan uğruna feda olmak ve vatani Arnavut düşmanlarının hile ve desiselerinden kurtarmak konusunda bilinçli olmalarına yönelik çalıştığı anlaşılmaktadır. Şüphe yok ki bunun gibi hassas bir konu olan milliyetçilik ruhunu yükseltme eğilimini ayrı bir şekilde ele almak gerekir.

İslam'ın beş şartına Allah yolunda cihad şartını eklemek tartışmaya açık ve geniş incelemeler gerektiren bir konudur. Doğru olan şey Müslümanların üzerine icma ettikleri konulara eklemelerde bulunmamaktır, fakat Müslüman âlimlerin her zaman ve her mekâna göre ictihad yapmaktan kaçamayacakları bir gerçektir. Yaşadıkları toplumunun dini ve toplumsal hareketlerini yakından takip etmeye mükellef olan Müslüman âlimler, Müslüman ümmetin geçirdiği hastalıklara ve modern hayatın meydana

³⁹⁵ Hafız Ali Korça, “**Historia e shenjtë dhe të katër Halifetë**” (*Peygamberimizin Siresi ve Dört Halifenin Tarihi*); s. 28-29,

³⁹⁶ Muslim, “**Sahih**”, No. 7, cilt 1, s. 37.

okumalarına karşı Müslümanlara, Müslüman eczanesinden reçete yazmak³⁹⁷ ve alternatifler sunmakla yükümlüdür.

Yorgun ve bitkin düşen modern insanın cihad şartından uzaklaştığını gören Hafız Ali Korça'yı yaşadığı dönemin şartlarının etkileğini düşünüyorum. Bu yüzden cihad şartını İslam'ın beş şartına ekleyerek Hafız Ali Korça bu farzın yeniden Müslümanların gündemine gelmesini amaçlamakta idi. Yine de yaşadığı dönemin şartları ne kadar olumsuz olursa olsun, Hafız Ali Korça'nın görüşü ve ichtihadına delil teşkil etmemektedir. Çünkü Hafız'ın ileri sürdüğü ichtihad, Hz. Muhammed ve sahabelerin en ağır dini, siyasi ve iktisadi şartları, işkence ve sıkıntıları çektikleri dönemde bile yapmadıkları birşeyi ileri sürmek demektir. Hafız Ali Korça'nın ileri sürdüğü ichtihad ve görüşü, kanlı savaşların cihadı yerine kalem ve ilim cihadı, nefse ve mala karşı cihad olarak anlamak gerekir. Buna göre görüşü, Kuran ve hadis nasslarına dayanan ichtihad türü sayılmaktadır. İslam'ın beş şartına başka bir şart eklemek caiz değildir. Buna izin verilirse o zaman, daha sonra gelecek olan nesillere Tevhid ve Şeriat prensiplerinde gelecek zamanın ihtiyaç ve gereksinimlerine göre ekleme ve çıkarmalarda bulunma hakkını tanımak demektir. Cihad konusu ise Kuran ve Sünnette her zaman ve mekânın özel şartlarına göre teferruatına kadar işlenen bir konudur. Bu konuda daha fazla derinleşmek doğru değildir. Allah Hafız Ali Korça'nın niyetini ve amaçlarını en iyi şekilde bilmektedir.³⁹⁸

³⁹⁷ Çok isabetli ve veciz olan “*islam eczanesinden ilaçlar*” şeklinde ifadeyi, Prof. Dr. Yusuf Kardavi'den işittim. Bu ifadeyi O, 1998 yılında Malezya Uluslar arası İslam Üniversitesi'nin camisinde verdiği hutbesin esnasında duymuştum.

³⁹⁸ “*Myслиmaniya*”; s. 5, 7, 8, 9, 10, 17.

IV Hafız Ali Korça'nın³⁹⁹ görüşleri ile ıslahatçı akımının görüşleri arasındaki ortak noktalar)

1. Hafız Ali Korça'nın Şahsiyetindeki Müfessirin Şartları

Hafız Ali Korça'nın ilmi dünyasına yaptığım yolculuğun sonuna yaklaşınca, tefsirinde ne kadar başarılı olup olmadığına geçmeden önce, önem arz eden şu soruyu yanıtlamak isterdim: “Sözü edilen Arnavut âlimi sahip olması gereken şartlara ve özelliklere sahip miydi? Sahip ise ne derecede idi?” Abartılı sözler söylemekten kaçınarak şu cevabı verebilirim:

Hafız Ali Korça'nın görüşleri ile tebliğ yönteminin incelenmesinden sonra elde edilen sonuçlara göre Kuran-ı Kerim'i yorumlamak için İslam ilimlerinde zengin ve yeterli birikime sahip müfessirin ilmi boyutlarını karakterize eden özellikleri aşağıda verilmektedir:

- Hafız olması Kuran'ı okuyup anlamaya yardım etti. Eskiden Arnavut âlimleri arasında yaygın olan Kuran'ı hıfz etme geleneği bugünkü Arnavut din adamları arasında çok az ölçüde görülebilmektedir.

- Gramer, belagat, biçim ve vurgu olmak üzere Arap diline geniş ve derin bir şekilde vakıf olduğu görülmektedir.

- Sünneti ve sahih olanları zayıf olanlardan ayrılabilir kadar hadis ilmini bilmektedir.

- Kuran ilimlerini teferruatlarına kadar bilmektedir. Müfessirin Kuran-ı Kerim ilimleri ile ilgili Mekkeli-Medineli ayet ayırımı, Kuran'ın nüzul sebebi, Kuran'ın nasih ve mensuh ayetleri, ayetlerdeki mutlak, mukayyed, hass, muhkem ve müteşabih ayetleri ayırabildiği, Kuran'ın belegat yönlerini iyi tanıdığı anlaşılmaktadır.

- Sahip olduğu üstün ve sağlam İslam ahlakından dolayı yazılarında önemsiz ve adi bir dil kullanmadığı görülmektedir. Ancak eskiden bugünlere kadar insanlık tarihine getirmiş oldukları desiselere atıfta bulunarak

³⁹⁹ Bu şartları Muhammed Abduh'un ileri sürdüğü şartlarıyla karşılaştırınız. Muhammed Abduh'un şartları hakkında bkz. Muhammed Abdulazim Zerkani, “**Menahilul-irfan fi Ulumil-Kuran**”, c. 2, s. 62-64.

tereddütsüz bir şekilde Yahudi ve Hıristiyanlara karşı ağır tenkitler yönlendirmektedir.

Bu âlimin sahip olduğu bütün bu ilmi ve dini bilgiler, O'nun Kuran-ı Kerim'in tefsiriyle uğraşmak imkanını sağladığı gibi Kuran-ı Kerim'i titiz bir şekilde anlamasına da yardımcı olmuştur. Bu yüzden Kuran tefsirinde üstlendiği görevi başarılı bir şekilde tamamlayabildiği söylenebilir.

Bu vergileri bağışlayan Allah Kamil ve Ulvi Sıfatlara Layıktır!

2. Hafız Ali Korça'nın Görüşleri ile İslahat Ekolünün Prensipleri Arasındaki Ortak Noktalar

Bu noktada hülasalı bir şekilde Hafız Ali Korça'nın görüşleri ile ıslahat ekolünün prensipleri arasındaki ortak yönleri ortaya çıkarmak istiyorum:

- Hafız Ali Korça'nın ileri sürüp hararetle savunduğu genel olarak eğitim-öğretimin, dar anlamda ise din eğitiminin yöntemlerinin ıslahı ve yeniden gözden geçirilmesi gerektiği görüşü, Ezher Üniversitesi'nde yapılan ve usul ıslahıyla sonuçlanan ve ıslahat ekolünün önderlerinin izlediği prensiplerle aynıdır.

- Din dersleri yanında bilim derslerinin titiz bir şekilde uygulanması ve bunu başarabilmek için özel fakültelerin açılması diğer bir ortak görüştür.

- Arap dilini öğretme metodlarının yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini savunan Hafız Ali Korça, somut olarak yabancı dil öğrenimi için Fransız metodlarını tercih ederdi.

- Klasik ya da çağdaş dönemin dini ıslahat önderleri olan İbn Sina, Gazali, Cüneyd, Muhamed Abduh, Cemaleddin Efgani gibi âlimlerin yapmış olduklarına benzer şekilde Arnavut din adamlarının da ilmi bilgilerle donatılmalarını söylemekte idi.

- İsrailiyyat türü rivayetleri kesin bir şekilde reddedip kabul etmemekte ve bu konuda diğer din adamlarının da kesinlikle kullanmaması gerektiğini belirtmektedir.

- Taklidi kesin bir şekilde reddetmiştir.

- Sahih hadislerin de desteklediği Peygamberin sihirlendiğine dair olayın inkâr etmiştir.

- Dünya siyasi olayları ve milli konular üzerinde yoğunlaşmıştır.
- Hindistan'da Mahatma Gandhi adlı zalimin hâkimiyet yıllarında Müslümanları öldürme, katletme ve linç edilme olayları ile Ahmed Han olarak bilinen Ahmed Ebu Kalam'ın faaliyetleriyle yakından ilgilenmemiştir.
- Osmanlı Devleti'nin çökmesine dair tepki göstermemesi ve Osmanlı Devleti'nin ayakta kalmasına dair her hangi bir görüş beyan etmemiştir. Osmanlılara karşı söz konusu tutumu Ezher ıslahat ekolünün önderleri arasında da görmek mümkündür. Hatta bazıları Arap milliyetçiliği ve üstünlüğünü iddia ederek hilafetin Arapların elinde olması gerektiğini savunmaktaydı.

Arkada bıraktığı izleri menfi, milli taasubunun sonucu olan bu görüşten Allah'a sığınırız!

3. Hafız Ali Korça'nın Milli Ve Dini Islahatçı Görüş Ufkundan Bir Örnek

Hafız Ali Korça'nın bu örneğini, Arnavutlar arasında İslam dininin prensiplerinin korunmasına ve Arnavutluk'u düşmanların desiselerinden korumak konusunda göstermiş olduğu yüksek ve dikkatli gayretli çalışmalarında görmek mümkündür. Ona özgü bu gayreti, Arnavutluk hocaları, din adamları ve Müslümanlara yazmış olduğu uzun açık mektubunda görmek mümkündür. Onun şu mektubundan alıntılar yaparak görüşlerinin özünü vermeye çalışacağız:

“Saygıdeğer efendiler, âlimler ve hocalar! Sizden önceki âlimlerin başardıkları gibi sizler de halkın saygısını kazanmak isterseniz, önceki âlimlerin donanmış oldukları silahlarla, sizler de oğullarınızı ve gençleri donatmanız lazım. Onların silahı, ilim ve bilmin silahı idi. Bu da bizim çocuklarımıza bu dünyadan ayrıldığımızda geride bırakmamız gereken mirasımız olsun... Halkın gerçek dışı, boş ve israiliyyat rivayetler duymak için zamanı yoktur. Önceki âlimlerimizle övündüğümüz halde bilimden ari günümüzün hocalarının vay haline! Arnavutluk dışında, batı ülkelerinde okumakta olanlardan devletimizin ne faydası olacaktır? (Bunlardan biri ateizmi getiren Enver Hoxha idi –Hfz. Hajredin Hoxha.)

Kardeşler ve beyefendiler, âlimler ve hocalarım!

Muhammed'e (sav) karşı duyduğunuz sevgi ve aşkı hissediyorsanız gelecek nesilleri düşünmeniz lazım! Onlar hakkında derin düşünüp eğitimleri konusuna odaklanmanız gerek! Şu şeylere de dikkat ediniz:

1. Gençlerimizi Müslümanları hıristiyanlaştırmaya gelen misyonerlerin eline bırakmayınız!

2. Erkek ya da kız olsun bütün çocuklarımızın Kuran-ı Kerim'i öğrenmesi ve ezberlemesi gerekir!

3. On üç yaşını tamamlayan her çocuğu dini okula göndermek lazım!

4. Her din adamının, babasının dini geleneğini sürdürsün diye en azında bir oğlunu dini okula göndermesi lazım!

5. Dini okullarının kendine layık düzeye ulaşabilmeleri için her Müslüman erkek ve kadının fedakârlıkta bulunmaları lazım.

6. Dini okulları yaygınlaşmasına yardım etmek ve onlara destek çıkmak uğruna din adamları ve hocaların her şehri ve her köye gezmeleri lazım.

7. Okul bütçesi arttırılsın ki her bilim dalında profesör, her dini alanda uzman hocalarımız olsun.

8. Bu söylenenler yapılmazsa o zaman din adamları ile hocaların ümmete karşı ilgileri kaybolacaktır ve bu durum Arnavutluk'taki İslam dininin çöküşü hatta yok edilmişinin nedeni olacaktır. Hastalığımız budur. Bizler de ondan ancak bu şekilde kurtarabiliriz. Abbasi Hilafeti zamanında altı- yedi dil bilen âlimlere göre bugünkü hocalarımız kaç dil bilir?

Hakkında söz ettiğimiz kaynaklar bunlardır. On üç yaşını tamamlayan çocuklarınızı bizlere gönderiniz. Allah'ın izniyle ben de sizlere onların üç sene sonra Arapça, Farsça ve Fransızca yanında ilmi ve sanat eğitimi vereceğim ve sizler de bunu göreceksiniz. Bizler Kıyamet günü Peygamberimiz önünde mahcup olmak istemiyoruz. Yukarıda söylediğim şeyleri yapmazsak o zaman Kıyamet Günü Allah karşısında vebalini öderiz.

Gençlerimizi ne şekilde hazırlayıp donatılmalarını sağlayabiliriz?

Ana dili ve Arap dili yanında her Müslümanın bir batı dili öğrenerek zamanımızın ve geleceğimizin bize gerektirdiği ilim

silahla donatılması şarttır. Aksinde her açıdan ölmüş sayılabiliriz...”⁴⁰⁰

Allah Hafız Ali Korça’ya rahmet eylesin!
Müslüman ümmetin bugünlerde bile aynı tavsiyelere duyduğu ihtiyaç büyüktür...
La havle ve la kuvvete illa billahi aliyyilazim!

4. Hafız Ali Korça’nın Çalışmalarında Görülen Usul ve Dini Hafife Alma Mevzuu

Saygıdeğer okuyucu!

Son olarak, Hafız Ali Korça’nın bazı usul ve konu eksiklerinin altını çizerek çalışmamızı sonlandırmak istiyoruz.

- Çoğu kez eserindeki alıntılarda, alıntılarının bulunduğu kaynağın cildini ve sayfasını yazmamaktadır.
- Kullanmış olduğu kaynak eserler ve literatürüyle ilgili teferruatları vermeden sadece kitapların isimlerini vermekle yetinmektedir.
- Makale ve yazılarında sahih hadislerle az yer vermektedir.
- Buhari ve Müslim Sahihlerinde yer alan sihir hadisinin reddi, Kuran’dan sonra en doğru dini kaynaklar olan hadis kitaplarını tenkit etmektedir. Söz konusu hadis kitapların sağlamlığı konusunda Müslüman ümmetinin icması vardır. Sayın Hafız Ali Korça’nın bu konuda yargıda bulunmadan önce daha dikkatli olması gerektiğini düşünmekteyim. Bu da, onun yapmış olduğu en büyük dini ve metodolojik hafife almadır. Sihir hadisinin anlattığı şekilde yazsa idi onun için daha iyi olacaktı.
- Yorumda bulunduğu ayetlerin rakamlarını göstermemektedir.
- Çoğu kez Kuran’ın Arapça metnini gözardı ederek sadece çeviri ve yorumlarla yetinmektedir. Kuran’ın tefsiri yapılırken dikkat edilmesi gereken ilk şey, Kuran ayetlerinin Arapçasını koymaktır, daha sonra çeviri yapıp yorumlarda bulunulabilir.
- Birçok defa Kuran ayetlerinin çevirisi ile o ayetlerin yorumu arasındaki farkı göstermemektedir. Böyle olunca basit okuyucular Kuran ayetinin çevirisini mi, yorumunu mu okuduğunu anlayamaz. İlk önce ayetleri çevirseydi, daha sonra da yorumunu belirterek yazsaydı, okuyucuya daha yardımcı olacaktı.⁴⁰¹

⁴⁰⁰ Zani i Naltë, sa. 8, mayıs, 1924, s. 238-246.

⁴⁰¹ İsmail Ahmedi, “Hafız Ali Korça-Jeta dhe Vepra” (Hafız Ali Korça: Hayatı ve Eserleri),s. 209-221.

Bu hususlar, Arnavut entelektüel müfessirin eserleri üzerinde çalışırken fark ettiğim noktalar idi.

Şükür ve hamdler alemlerin rabbi olan Allah'a aittir!

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARNAVUTLARDAKİ KURAN ARAŞTIRMALARINDA FELSEFİ VE DENEYSEL YÖNTEMİ UYGULAYANLAR

- **Birinci Başlık**
- **Arnavutlarda Bazı Kuran Konuları ile ilgili Felsefi Yöntemler, Hoca Hasan Tahsin'nin felsefi doktrini**
- **İkinci Başlık**
- **Dr. Ali Fahri İljazi adlı tabibin araştırmalarının ışığında Kuran'ın İlmi Tefsiri**

➤ BİRİNCİ BAŞLIK

HOCA HASAN TAHSİN EFENDİ’NİN GÖRÜŞLERİNİN ÖRNEKLERİ VE FELSEFİ DOKTRİNİN BAZI KURANİ KONULARLA İLİŞKİSİ

I. FELSEFİ VE İLMİ TEFSİRİN ARNAVUT MÜSLÜMAN ALİMLERİ ARASINA YAYILMASI TARİHÇESİNE GİRİŞ

Felsefi ve bilimsel olmak üzere iki başlı bir akım olan bilim felsefesi, Arnavutlar arasında XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşmış olduğu dönemde yayınlanmış makale, yazı ve daha sonra bu konuyla ilgili yapılan araştırmalardan anlaşılmaktadır. Bilimsel neticeleri henüz tam anlamıyla belirlenmemiş olan bu akımla ilgilenen her hangi bir çalışma ya da araştırma bulunmamaktadır. Bu nedenden dolayı, Arnavutluk’taki İslam Şeriatı Yüksek Konseyi’nin⁴⁰² hazırlatıp bastırıldığı, içinde derin ilmi ve felsefi görüş ve fikirlerin bulunduğu⁴⁰³ aylık İslam dergi ve süreli yayınlarının dışında bu konu ile ilgili faydalanabileceğimiz herhangi bir kaynak veya esere ulaşamadık.

Hem anlama, hem de yorumlama açısından sözü geçen ilmi akımın ya da yöntemin Allah’ın Kitabı ile bağlantılı olması, önceki bölümde açıklamaları geçen ve tahlili yapılan ıslahatçı rasyonel akımın bir sonucudur.

⁴⁰² **Kultura Islame**; sa. 7-8, mart-nisan 1944, s. 173-179. Derginin bu sayısında aşağıdaki ayetin tefsiri ile ilgili bir makale yer almaktadır. Söz edilen ayet ise:

“Andolsun biz insanı, çamurdan (süzülüp çıkarılmış) bir özden yaratık. Sonra onu sağlam bir karargâhta nutfeye haline getirdik. Sonra nutfeyi alaka (asılanmış yumurta) yaptık. Peşinden, alakayı, bir parçacık et haline soktuk; bu bir parçacık eti kemiklere (iskelete) çevirdik; bu kemikleri etle kapladık. Sonra onu başka bir yaratışla insan haline getirdik. Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah pek yücedir.” (Müminun, 12-14).

⁴⁰³ Dini, felsefi, ahlaki ve sosyoloji konuları ihtiva eden Zani i Naltë adlı derginin ilk sayısının çıkışının tarihinin yetmiş beşinci yıllığı adına Arnavutluk’ta düzenlenmiş olan ilmi sempozyumunda okunan tebliğlere bakınız. Zani i Naltë Dergisi’nin Yetmiş Beşinci Yılığına Armağan Sempozyum Tebliğleri, s. 10-46. Derginin ilk sayısı 1924 senesinde yayınlanarak 1939 yılına kadar devam etti. Komünistlerin iktidara gelmesiyle yayına izin verilmedi. Daha sonra Kultura islame adında yeniden yayınlanmayı başladı. (Bence burada tarihi sorunlar var, çevirmenden kaynaklanabilir)

Bu akımın tesiri, Arnavut mütefekkirleri üzerinde de hissedilmiştir. Denilebilir ki, ilmi tefsir yöntem, XX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Arnavutların yazılarında görülmekte olan ıslahatçı dini görüşünün ikinci kolu idi.⁴⁰⁴

Sözü edilen makalelerin bir kısmının yabancı dillerden Arnavut diline çevirilmiş metinler oldukları ve makalelerin ekseri kısmının Arnavut düşünce adamların özgün yazı ve çalışmaları oldukları tespit edilmiştir.⁴⁰⁵

⁴⁰⁴ Bu olayı Kosova’da yayınlanmış olan müslüman dergi ve periyodiklerde (mecelle) de görmek mümkündür. Bakınız **“Edukata Islame”**, Sa.. 37-38, 1983 (12-18); Sa.. 46-47, 1986 (3-8); Sa.. 33-34, 1982, (15-21).

⁴⁰⁵ Önemli not: Arnavut alimlerinin özgü düşünceleri diye ifade ettik. Zira bu çalışmamızda Arnavut alimlerin ifade edip kendilerine özgü olmayan düşünceleri araştırma konumuz dışında kalacaktır. Konumuzun başlığı da Arnavutça’ya çevirilmiş çalışmaları ele almaya imkan tanımamaktadır. Eserleri, Arnavutça diline kazandırılmış olan müslüman müelliflerin de yaptıkları çalışmaları için büyük bir saygı hakediyorlar. Bu çevirilerin tefsir ilminin daha iyi anlaşılmasına katkıda buldukları şüphe yoktur. Arnavutça diline kazandırılmış olmakla birlikte, tezimin konusu dışında kaldıklarından dolayı çalışmama katılmadığım eserler bunlardır:

- Prof. Dr.Fehd Er-Rumi’nin eserinde (**“Itticahut-tefsir fil-karnir-rabi aşer”**; c. 1, s. 45) de iddia ettiği gibi, geleneksel tefsirinin ilk örneklerinden olan Vahidi’nin Esbabu’n-nüzul adlı eserinin çeviris çalışmam dışında kalmıştır. Onun bu tefsiri Arnavutça diline boşnakça yapılmış olan çevirisi yoluyla kazandırılmıştır. Yusuf Ramiq, **“Shkaqet e shpalljes së Kurani Kerimit”**; çev. Bahri Aliu, 1992. (Ed-Darul-Alemiyyetu lil-Kitabil-Islami, Riyad, Suudi Arabistan).

- Çalışmama müellifi sapık fırkalarından sayılan Kadiyani mezhebine ait pakistanlı birinin tefsirinin arnavutça çevirisini de almadım. Onun tefsiri küfre ve şirke götüren sapık fikirleriyle doludur. Kanaatime göre onun tefsiri Arnavutluk müslümanları yanlış yola götürmek amacıyla çevirilmişdir. Sayın Emin ef. Behrami’nin bu sapık tefsiri ve arnavutça çevirisiyle ilgili değerli bir tenkit çalışması bulunmaktadır. Sözü edilen Kadiyani tefsir: Muhamad Zakaria Khan, **“Kurani i Shenjtë, arabisht-shqip-përktim dhe komentim”**; Islam Publications Limited, Islamabad Sheephatch Lane Tilford, Surrey, GU 10-2 AQ, UK, 1990

- Tekiyuddin Hilali ve dr. Muhsin Han, **“Shpjegimi i kuptimeve të Kuranit të Lartë në gjuhën shqipe”**; (Çevirmen heyeti, Darus-Selam Yayınevi, , Riyad, 2000).

- Seyyid Kutub, **“Et-Tesvirul-fenni fil-Kuranil-Kerim”** çeviren Omer Musa. Arnavutça dilindeki ismi **“Ilustrimi artistik në Kuran”**; Logos-A, Shkup, 1996.

- Mısır Vakıf Bakanlığın bastırılmış olduğu **“El-Muntehab fi tefsiril-Kuranil-Kerim”**, adlı tefsiri. Arnavutça diline çeviren Hacı Selim Stafa. Tefsirinin Arnavutça ismi **“Përzgjedhje në komentimin e Kurani Kerimit”**; Komuniteti Musliman i Shqipërisë, Komiteti i Botës Islame, Tiranë, 1998.

- Seyyid Kutubun Tefsir çalışmasında yer alan Yasin suresinin tefsirinin Arnavutça çevirisi. Çev. Prof. Muhamed ef. Mustafa me titull: **“Yasini“-përktim dhe komentim”**; Logos-A, Shkup, 1999.

- Malik ibn Nebi, **“ez-Zahiretul-Kuraniyyetu”**, adlı tefsirinin Arnavutça çevirisi **“Fenomeni Kuranor”**; Mitrovicë 1997.

Müslüman aylık süreli yayınlarında yayınlanmış olan ilmi çalışmaların temel amacı ise, Allah-u Teâlâ'nın Kuran-ı Kerim'de buyurmuş olduğu ve insanlardan hayatlarında tatbik etmelerini istediği emir ve prensiplerin günlük hayata aktarılmasıyla ortaya çıkacak Kuran-ı Kerim'in ilmi hikmet ve mucizesini kanıtlamak idi. Bu araştırma türü ile bu konuların tabiatı, şarap, domuz eti, tütün içilmesinin zararları ile ilgili ya da dolaylı ayetlerin tefsir ve yorumlanması ile ilgili idi.

Hukuki ve dini prensiplerin hikmetlerine mümkün olduğu kadar yaklaşmak amacıyla yorumları desteklemek için dönemin çağdaş biliminin tanınmış uzman doktorlarının raporları seçilmekte idi. Mecellelerin makalelerinde derin felsefi konular olduğu gibi, Kindi, Farabi, İbn Rüşd, İbn Sina, Gazali gibi klasik Müslüman filozofların tasavvuf, mantık, ateizm ve varlık ile ilgili düşünce ve görüşleri de ele alıp işlenmekte idi.

Bu bölümde, felsefi ve ilmi olan bu iki yöntemin Arnavut âlimleri ve düşünürlerinin çalışmaları ışığında tahlilini yapmak, Arnavutlar arasında bu vakıanın olgunlaşmasını etkileyen tarihi şartlar ile bu iki akımın öncülüğünü yapan şahsiyetleri anlamak için XIX. ile XX. yüzyılda yaşamış olan bazı meşhur Arnavut düşünce adamlarının hayat ve fikirlerini ele almayı uygun gördük.

Bahsi geçen Arnavut âlimlerden biri, İslam ıslahat ekolünün önderleriyle, daha somut bir ifadeyle, Şeyh Cemaleddin Efgani ile Şeyh İmam Muhammed Abduh ile görüşmüş ve Avrupa'da Fransız aydınlanma hareketinin hakim olduğu bir dönemde yaşamıştır. İşte bu dönemde ıslahatçılık akımı Ezher Üniversitesi'ne de sızmaya başlamıştı. Felsefi ve ilmi doktrinin araştırılması, sosyal bilimlerde kendisiyle çağdaş olan Osmanlı Devleti'nin mütefekkir ve hocalarının biyografisinde daha bariz şekilde görülmektedir. Bu biyografiler Hoca Tahsin Efendi'yi anlama konusunda bizi yardımcı olacaktır.

Mustafa Mahmud'un **“El-Kuran, Muhaveletu li fehmin asriyyin”** adlı eserinin Arnavutça çevirisi olan **“Kurani përpkje për të kuptuarit bashkëkohor”**; Mitrovicë 1997 adlı eseri.

- Dr. Maurice Bucaille'nin **“El-Kuran vel-Ilmu”** adlı eserinin Arnavutça çevirisi olan **“Kurani dhe shkenca”**; Prishtinë 1996 adlı eseri,

- Muhammed Muteveli Şaravi'nin **“Mucizetul-Kuran”** adlı eserinin Arnavutça çevirisi olan **“Mrekullia Kuranore”** (çevirmen prof. dr. Qemajl Morina) Dituria islame, Prishtinë 1996 adlı eseri.

II: HOCA HASAN TAHSİN EFENDİ’NİN HAYATI, EĞİTİMİ VE FAALİYETLERİNE DAİR BİLGİLER⁴⁰⁶

Hoca Hasan Tahsin Efendi, XIX. yüzyılın başlarında, 1811 yılında⁴⁰⁷, Yanya’nın Filat kazasına bağlı Ninat köyünde doğmuştur. Sözü edilen topraklar Arnavutluk’un güney-doğusunda bulunan ve Arnavut bir bölge olan Çamlık’a (Çamëria) aittir ki bu topraklar o esnada Yunanistan’ın işgali altında bulunmaktaydı. İlk derslerini kadı olan babasından alan Hoca Hasan Tahsin, ilk ve orta öğrenimini memleketinde tamamlandıktan sonra, yüksek eğitimine İstanbul’da devam etmiş ve oradan mezun oldu. Hoca Hasan Tahsin’in hayatı ve ilmi hakkında en sağlıklı bilgileri, Osmanlı Devleti’nin meşhur bilgin ve araştırmacısı Şemsettin Sami’den aktarmayı daha uygun

⁴⁰⁶ Batılı ve aydınlatma ekolü düşüncülerinin savuncusu olan bu hocanın hayatı ve görüşleri hakkında yazan birçok Arnavut, Türk ve Batılı araştırmacıların çalışmaları madde halinde değişik dini ve ilmi ansiklopedilerde yer almaktadır. Arnavutluk’ta Hasan Tahsin adında bir Arnavut-Türk Kültür Derneği kurulmuştur. 20 Aralık 1997 tarihinde sözü edilen dernek, İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Arnavut Enstitüsü müdürü olan Dr. Ramiz Zekaj işbirliğinde Hasan Tahsin’in görüşleri ve ilmi faaliyetlerini esas alan uluslararası bir konferans düzenlemiştir. Bu konferansa islami ve gayr-i islami birçok ilmi otoriteler yazmış oldukları tebliğleriyle katılmışlardır. Daha sonra sözü edilen enstitünün müdürü bu konferansta sunulan tebliğler bir araya getirip bir kitap halinde basılmıştır. Hasan Tahsin adlı Arnavut-Türk Kültür Derneği’nin başkanı olan Prof. Dr. İbrahim Hoxha’yı kendi evinde ziyaret etme şerefine nail oldum. Yaptığım bu çalışma ile ilgili kendisi bana birçok makale, kaynak ve önemli literatür bulma konusunda yardımcı oldu. Konferansta sunulan tebliğlerin basıldığı kitabın ismi ise İbrahim Daut Hoxha, “**Hoxhë Hasan Tahsini-të tjerët për të**”; Tiranë, 1998.

Mülâhaza: Hasan Tahsin efendinin düşünceleri hakkında Arnavutluk’taki kaynak çalışmaların eksik olması ve gerekli literatürün eksikliğini göz önüne alarak, Hasan Tahsin’in kişiliğini eserleri ve Koferansta sunulan tebliğlerin ışığında belirtmeye çalışacağım. Zira bu tebliğler arasında Türkçe olmak üzere yabancı dillerden Arnavutça’ya aktarılmış olan bilgi dolu önemli çalışmalar yer almaktadır. Hasan Tahsin Efendi’nin en gözde talebeleri arasında Arnavut asıllı ünlü osmanlı ansiklopedi yazarı Şemseddin Sami Bey de yer almakta idi. Şemseddin Sami son dönem osmanlı literatüründe önemli yeri olan Kamusü’l-Alam adlı eserin yazarıdır. Aynı şekilde Türk Araştırmacı Ömer Faruk Akuni’nin Türkiye Diyanet Vakfı’nın hazırlamış olduğu İslam Ansiklopedisi’nde yer alan madde şeklindeki makalesinden (s. 198-206) faydalandım. Aslında Hasan Tahsin efendinin orijinal eserlerine dayanarak onun görüşleri hakkında daha objektif bir tablo yaratmak isterdim, ancak maalesef onun hakkında yazılmış olan eserlerden istifade etmek yoluyla onun hakkında bilgiler aktaracağımı sayın okurlarıma ayrıca belirtmek isterim.

⁴⁰⁷ Bazı rivayetlere göre 1812 hatta 1813 yılında doğmuştur. Bkz. “**Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**”, s. 198.

buluyoruz.⁴⁰⁸ Talebesinin anlattıklarına göre, Hoca Hasan Tahsin Efendi tüm hayatını, yani yarım asırlık ömrünü tamamen ilmi araştırmalara adanmıştı. Tarih ile sosyal bilimler arasında Hoca en çok sosyal bilimleri tercih ederdi. Tefsir, hadis, şeriat gibi dini ilimlerdeki bilgilerini kaynağı memleketinde meşhur bir kadı ve âlim olan babasından öğrenmişti. O dönemde Arnavutlar ile Türkler arasında hem dini, hem de sosyal bilimlere vakıf olan insanların sayısı çok azdı. İşte bu kişilerden biri bu başlıkta kendisinden söz edeceğimiz Hoca Hasan Tahsin Efendi'dir.

Hoca Hasan Tahsin Arap, Fars ve Osmanlı edebiyatının yanı sıra Batı edebiyatını da çok iyi bilirdi. Hem Osmanlıca şiirler, hem de matematikle ilgili Osmanlıca kitaplar yazmıştır. Hayatında iki şeyden zevk alırdı: Gerçeğe ulaşmak için ilim ile derinlemesine ilgilenmekten ve özellikle memleket evlalarına olmak üzere insanlığa hizmet etmekten.

İlim ve bilimden söz edilmeyen meclislerden uzaklaşırdı ve şöyle derdi: *“Meclislerde aşktan söz edilmeyince, aşığı hangi şey neşelendirebilir?”* Hasan Tahsin için milletin çıkarları kendi çıkarlarının üstünde idi. Eline ne zaman bir miktar para geçerse onu kitap satın almak için kullanırdı. Satın aldığı kitapları da uyuyana kadar okurdu. Sofraya ancak çok acıktığı zaman otururdu. Yediği de biraz ekmek ve peynirdi. Odası kitaplar, mühendislik ve astronomi aletleri ile doluydu. İslam ümmetinin durumuyla yakından ilgilenen Hasan Tahsin, Müslüman ümmetin ve değişik halkların birleştirilme yöntemlerinin peşinde idi. Ölüm tarihinden on sene önce açmış olduğu özel okulda “Müslüman Halkları Birleştirme Coğrafya Cemiyeti” kurdu. Bu cemiyeti kurarken de ismini “Müslüman Cemiyeti” değil de, “Coğrafya Cemiyeti” koymasını insanlar arasında ayrımcılık gözetmemek içindi. Bu bağlamda söyledikleri şöyle idi: “Biz dinimizi tebliğ etmekle yükümlüyük. Bu tebliğ yolunda çalışmamız lazım aynı zamanda. Avrupalıların bizlere engel çıkarmaları doğru değildir. Zira onlar da dünyanın bütün taraflarına papaz misyonerleri göndermek suretiyle dinlerini yaygınlaştırmaya çalışmaktadırlar. Bunun için bizim de dinimizi yaygınlaştırmak için çaba sarf etmemiz doğaldır.”

Bilimsel toplantılara katılan Hasan Tahsin her defasında şeriatın bilimsel gerçeklerle çatışmadığını, İslam dininin de uygarlık ve medeniyetin ilerlemesine karşı olmadığı gerçeğinin altını çizerek bunu Kuran ayetleri ve hadislerle

⁴⁰⁸ Bu Arnavut asıllı edip ve düşünür arap, osmanlı ve fransız dillerinde olmak üzere değişik kitaplar ve risaleler kaleme almıştır. Onun en önemli risalelerinden biri *“Himmetu'l-humam fi neşri'l-İslam”* adlı risalesidir. Bu risale yanında bir kısmı basılı, bir kısmı elyazma halinde olmak üzere daha pek çok risaleler kaleme almıştır. Adı geçen ünlü risalesinin Arnavutça çevirisi: Sami Frashëri, **“Përprjekja e heronjve në përhapjen e Islamit;** prof.dr. Ismail Ahmed; Logos-A, 2003, Prishtinë, Kosovë, s. 41-43, şeklinde basıldı.

kanıtlamaya çalışırdı. Ancak Osmanlı Devleti'nin bazı âlim ve imamlarının, eskiden Muhiddin Arabi, İbn Sina, İbn Rüşd gibi âlimlerde olduğu gibi, Hasan Tahsin'e ağır bir şekilde karşı çıkıp tenkitlerde bulunmaları, O'nu dinsizlik ve din bozuculuğu ile itham etmeleri halk arasında güvenilirliğinin ve saygınlığının ciddi şekilde zedelenmesine, görüş ve fikirlerinin genel ve özel Osmanlı bilim çevrelerinin arasında yer edinmemesine neden oldu. Fakat Hasan Tahsin insanların kendisi hakkında yaydıkları dedikodularla uğraşmazdı... Yaratıcı'ya kendini veren onun gibi bir zatın Tanrı'yı inkâr etmesi mümkün değildi! Birçok kere halktan insanlar hutbelerinde ağır felsefi konuları işleyip açıklamaya çalıştığından dolayı "Bu hocanın din değişikliklerinden Allah'a sığınırız" diyerek Hasan Tahsin'in vaazlarını terk ederlerdi. O, ilmi seven ve zahid hayatı yaşayan bir âlim idi!"⁴⁰⁹

Osmanlı Devleti'nin çağdaş bilimler konusunda geride kaldığını, gelecekteki çöküşten kurtarılması gerektiğini düşünen Osmanlı Maarif Bakanı Raşid Paşa, sosyal bilimler okuyup, okudukları bilimleri Osmanlı toplumunda yaygınlaştırmaları için Avrupa ülkelerine bir grup seçkin öğrenci göndermek istemişti. Bu gruba katılmak için birçok Osmanlı öğrencisi başvurmuş, ancak onlardan sadece üç kişinin gitmesine karar verilmiştir. Bu üç kişiden biri, Hasan Tahsin idi. Bu öğrenciler Fransa'nın başkenti olan Paris'te fakülteye gideceklerdi. Bu üç kişiden ikisi okulu yarıda bırakarak İstanbul'a dönmüş, Hasan Tahsin ise okumaya devam ederek Fransız kültürü ve değişik bilim felsefelerine vakıf olmaya çalışmıştı. Paris'teki Türk elçisiyle güzel ilişkiler kurmayı başaran Hasan Tahsin, O'nun sayesinde Paris'teki Osmanlı Büyükelçiliği'nde elçilik imamı ve elçinin çocuklarının hocası olarak çalışmaya başladı.

Böylece, Hasan Tahsin bir yandan büyükelçilikteki imamlık görevini yaparken, diğer yandan Paris'teki Sorbone Üniversitesi'nde okumaya devam ediyordu. Paris'te on altı sene kalan Hasan Tahsin fizik, kimya, coğrafya, jeoloji, astronomi, astroloji, psikoloji gibi astronomi ve sosyal bilimleri başarılı bir şekilde okudu. Paris'te bulunan sadrazam Fuat Paşa vefat edince Hasan Tahsin cenazesini yıkamakla ve naaşını İstanbul'a götürmekle görevlendirildi. Bu dönüşünden sonra bir daha Fransa'ya gitmedi.⁴¹⁰

Sosyal bilimlerin okutulması için bir üniversite açılması konusunda daha önceden bir plan yapan Osmanlı Devleti, bilimsel çevreler arasında

⁴⁰⁹ A.g.e. s. 65-73, 81, 83, 88, 122-124 ve 161. Ayrıca bkz. "Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi"; Cilt, 18, 1998, İstanbul s. 192, 200, 201, 202, 203, 205, 206.

⁴¹⁰ A.g.e., İsmail Habib'in makalesi, s. 89-97.

yüksek otoriteye sahip Hasan Tahsin'in İstanbul'a dönmesiyle onu Darülfünun Üniversitesi Rektörü olarak tayin etmiştir. Üniversite rektörü seçildikten sonra Hasan Tahsin İslam dünyasının değişik yerlerinde bulunan Müslüman âlimlerle temasa geçerek onları üniversitede öğrencilere bilimsel konularda konuşma yapmaları için üniversiteye davet etmeye başlamıştır.

Bir defasında üniversiteye konuşmacı olarak Cemaleddin Efgani'yi davet etti. Bir konuşmasında katılanlara teneffüs ihtiyacını anlatan Cemaleddin Efgani⁴¹¹, hiçbir yaratığın nefes almadan yaşayamayacağını göstermek için bunu deneyerek ispatlamaya çalıştı. Bunun için şöyle bir deney yapmıştır: Bir güvercini bir kafes içine koyduktan sonra kafesi hermetik bir şekilde sardı ve güvercin havasızlıktan öldü. Bu deneye şahit olan katılımcı grup Cemaleddin Efgani'nin bu garip davranışına ağır bir şekilde karşı çıkıp "Masum kuşları öldüren bir kişiye izin veren bu üniversite, nasıl bir üniversite böyle!" diyerek hoşnutsuzluklarını dile getirdiler. Bu deneyin caiz olmadığını, bu davranışlarının İslam ile alakası olmadığını, buna izin veren rektörün Fransa'da okuduğunu, Fransa'da okuduğundan dolayı da laik, dinsiz birisi olduğunu ve bu yüzden üniversitenin rektörlük görevinden azledilmesi gerektiğini söylemeye başladılar.

Bir başka defasında ise Hasan Tahsin, Cemaleddin Efgani'den sanayinin önemi hakkında Farsça yazmış olduğu "Redd ale'd-dehrijjin" adlı risalesindeki işlemiş olduğu fikirler ile ilgili bir konuşma yapmasını istedi. Konuşmanın başında Türkçe diline vakıf olmadığından dolayı özür dileyen Efgani, risalesinin Türkçe şeklinin onayını almak üzere Maarif Bakanı'na sundu. Onayını aldıktan sonra Efgani, hoca ile Osmanlı âlimlerden oluşan katılımcı grubuna risalesini okudu. Konuşmaya katılanlar arasında Osmanlı Devleti'nin Şeyhülislamı Hasan Fehmi Efendi de bulunmaktaydı. Dini ıslahat hareketine karşı olumsuz düşüncelere sahip olan Osmanlı âlimleri; Efgani, Hasan Tahsin ve Muhammed Abduh gibi âlimlerin görüşlerine de karşı idiler. Bu yüzden bu âlimlerin görüşleri bilimsel çevreler arasında layık

⁴¹¹ Cemaleddin Efgani ve Muhammed Abduh'un aydınlanma ekolüne dair felsefi görüşleri hakkında bkz. Muhammed Amare, "El-Islamu beyne't-tenvir ve't-tenzir"; Kahire, Daru Şuruk, baskı 1, 1995, 238-268; Nasir Hamid Ebu Zeyd, "Minel-mu'tezileti ve İbn Rüşd ila Muhammed Abduhu"; Mahmud Hamdi Zakzuk, "Mefhumut-tenvir fi fikri ibn Ruşdi", Murad Vehbe ve Muna Ebu Sunne, "İbn Ruşd vet-tenvir"- Darus-sekafetil-xhedideti, baskı 1, 1997, s. 105-113, 129-148.

oldukları yeri edinememiştir. Cemaleddin Efgani'nin risalesinde “gelecekte vaki olacak olayların öngörülmesi özel bir sanatın ve ihtisasın parçası” ifadesi de vardı. Onun bu sözlerini yanlış anlayıp yanlış bir şekilde yorumlayan katılımcılar ve özellikle de Osmanlı Devleti'nin Şeyhülislamı, Efgani'nin nübüvvetin bir çeşit sanat ya da meslek olduğunu düşündüğünü iddia etmişlerdir. Onların bu ithamları aslında doğru değildi. Çünkü, tenebbü ile nübüvvet arasında fark bulunmaktadır, fakat oluşturulan bu olumsuz havadan dolayı Efgani 1871 yılında (1288 H) Kahire'ye dönmeye karar vermiştir. Efgani'nin güvercin ve nübüvvet olaylarının bahane edilmesi sonucu da Hasan Tahsin, Üniversite rektörlüğünde bir yıl çalıştıktan sonra azledildi.⁴¹²

Kaynaklar Hasan Tahsin'in hiç evlenmediğini, zahidane bir hayat sürdürdüğünü ve astronomi ile deneysel bilimlere meyilli olduğunu yazmaktadır. Aynı kaynaklarda, açmış olduğu özel mektebinde yaklaşık elli sene ders veren Hasan Tahsin'in bir grup talebe ile birlikte bir yerden bir yere geçerek gezdiği, talebelerine vâkıf olduğu astronomi bilimlerini öğrettiği, ulaştığı bilgi seviyesinden dolayı kendini beğenmeye ve mağrur olmaya başladığı, bu mağruriyetten dolayı da İslam şeriatının bazı öğretilerine karşı düşen hareket ve düşünceleri yaymaya çalıştığı, batı çevrelerde yetişmiş olan diğer şahsiyetler olduğu gibi onun da Fransız medeniyeti ile Batının felsefi görüşlerinin hayranı olduğu yazılmaktadır.

1880 yılında (bazı kaynaklara göre 1881) Hasan Tahsin yaşadığı Erenköy'de yetmiş yaşında vefat etti ve Sahra-yı Cedit Mezarlığı'nda defnedildi. Ancak mezar taşı üzerine herhangi bir şey yazılmamasından dolayı kabrinin yerini tam olarak belirlemek mümkün değildir. Allah yanlışlarını affedip, kendisine rahmet eylesin!

Eserlerinin İsimleri:

Hasan Tahsin'in yazmış olduğu eserlerin çoğunun dili Türkçe ve Arnavutça idi. Maalesef eserlerinin büyük bir kısmı kaybolmuştur. Aşağıda araştırmacıların değişik konferanslarda atıfta buldukları ve bazı kaynaklarda adı geçen eserlerinin bir listesi sunulmaktadır:⁴¹³

⁴¹² Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, s. 202.

⁴¹³ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

- Tarih-i Tekvin yahut Hilkat – Türkçe,⁴¹⁴
- Esas-ı İlm-i Heyet - Türkçe⁴¹⁵
- Psikoloji yahut İlm-i Ruh - Türkçe⁴¹⁶
- Esrar-ı Ab ü Hava - Türkçe⁴¹⁷
- Heyetü'l-alem⁴¹⁸ - Türkçe⁴¹⁹
- Miratü's-sema - Türkçe
- Tabiat Kanunları – Fransızcadan Türkçeye çevirili risale
- Aklamu'l-ekvam- hangi dilde yazıldığı bilinmiyor
- Hülasetü'l-efkar - hangi dilde yazıldığı bilinmiyor
- Usul-i Fenn-i Felahet-Kimyayı Ziraat-⁴²⁰
- Murabbi-i Etfal⁴²¹ (başka bir müellif ile birlikte)
- Makaleleri ise “Mecmua-yı Ulum”⁴²² adlı İslam dergisinin yanı sıra, Hafta Gazetesi gibi İstanbul’da yayımlanan değişik Türkçe gazetelerde yer yer almıştır.⁴²³

Hasan Tahsin aynı zamanda büyük bir astronomi âlimi idi. Astronomi ile ilgili yazdığı eserlerinden birinde Güneş’in etrafında hareket eden yıldızların dört seyir şekli olduğunu ve güneşin gezegenler sisteminin merkezinde olduğunu söyleyen ilk kaynağın Kuran-ı Kerim olduğunu yazmaktadır. Kuran-ı Kerim’in bu konudan 12 asır önce hayranlık uyandırıcı ve kesin bir dille söz etmesine rağmen, çağdaş bilimin bunu ancak son zamanlarda keşfedebildiğini yazmaktadır. Bu bağlamda Kuran-ı Kerim’de şöyle buyurulmuştur:

⁴¹⁴ İstanbul’da hicri 1310 senesinde basılmıştır.

⁴¹⁵ İstanbul’da hicri 1311 senesinde basılmıştır.

⁴¹⁶ İstanbul’da hicri 1309 senesinde basılmıştır.

⁴¹⁷ İstanbul’da hicri 1309 senesinde basılmıştır.

⁴¹⁸ Bu eser “**Esasu ilmil-hej’eti**” adlı çalışmasıyla aynı olmakla birlikte hicri 1297 yılında diğer bir isim kullanarak Mecmua-yı Ulum adlı dergide makaleler şeklinde basıldı.

⁴¹⁹ A.g.e., Mahmut Kemal İnal’ın çalışmasında Hasan Tahsin efendi ünlü türk şariler arasında sayılmaktadır s. 106. Eserinin adı “**Eş-Şuara el-etrak fil-karnil-ehir**”.

⁴²⁰ İstanbul’da hicri 1291 senesinde basılmıştır.

⁴²¹ İstanbul’da hicri 1289 senesinde basılmıştır.

⁴²² İstanbul’da hicri 1297 senesinde basılmıştır.

⁴²³ O’nun ilmi görüşleri ve eserleri hakkında bkz. Ömer Faruk Akun, “**Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi**”; s. 203-206.

“Güneş, kendisi için belirlenen yerde akar (döner). İşte bu, aziz ve alim olan Allah'ın takdiridir. Ay için de birtakım menziller (yörüngeler) tayin ettik. Nihayet o, eğri hurma dalı gibi (hilâl) olur da geri döner. Ne güneş, aya yetişebilir, ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzerler.” (Yasin, 38-40)

III. Felsefi Yönteminin Tahlil ve İncelenmesi:

“Eğer ‘felsefe’ terimi ilme karşı sevgiyi ifade ederse gerçeğin bulunuşunu ifade ettiği için o terimi severiz. Eğer batıl girişimler ile istikrar bozucu teoriler vasıtasıyla nefsin doğru yoldan çıkarılmasını amaçlar ise o zaman bu ilim türünü kabul etmeyiz. İslam düşüncesini bilen bir Müslüman düşünürün felsefeyi savunması dahi bu durumu değiştirmez. Çünkü bir görüş ile düşüncenin kabulü veya reddi o fikrin ya da düşüncenin Kuran-ı Kerim’in ayetlerine ve yahut Allahın vahyettiği Peygamber’in sözlerine uygun olup olmamasına bağlıdır”⁴²⁴

Bu ifadeyi ünlü astronomi bilgini ve din alimi olan Hasan Tahsin için de kullanmak istiyorum. Maalesef konferansa katılan araştırmacıların birçoğu Hasan Tahsin’in Fransız felsefe kuramlarının etkisi altında kaldığını, teoriden ve mantıksal ifadelerden çok gözle görünen deneylere dayanan⁴²⁵ August Komt’un pozitivist felsefe ekolü⁴²⁶ üzerine uzmanlaştığında⁴²⁷ doğru yoldan saptığını ifade ettiler. Aynı zamanda Hasan Tahsin’in Tanrı’nın varlığını kabul etmekle birlikte din ve vahyin gerekliliğini reddeden deist felsefenin etkisi altında kaldığını da belirttiler.

“Deist, yaratıcıya inanan, fakat vahye ihtiyaç duyulmadığını, insan aklının ve mantığının gerçeğe varmaya yeterli olduğunu iddia eden kişidir. O bu şekilde vahyi inkâr etmektedir. Onun bu görüşü mantık ile uymayan her dini inancın reddedilmesi gerektiğini düşünen çağdaş Hintli brahmanlar ile uyuşmaktadır.”⁴²⁸

⁴²⁴ Ömer Faruk Akun, “**Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**”; s. 203-206; Neda Carane, Abdulhamid ibn Muhamed, “**El-Med’hal ilet-tefsir**”; s. 303.

⁴²⁵ Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English, 5th edition, Oxford University press, 1995, s. 899.

⁴²⁶ “**Kamusul-mevridil-vesit**”; Munir Balebekki dhe Ruhi Ba’lebekkij, s. 455.

⁴²⁷ İbrahim Daut Hoxha, “**Hoxhë Hasan Tahsin Efendiu**”; Prof. Necip P. Alpan, 31.

⁴²⁸ Malezya’da Uluslararası İslam Üniversitesinde felsefe ve karşılaştırmalı dinler hocası olan Prof. dr. İrfan Abdülhamid Fettah’tan aldığım bilgilerdendir. Allah rahmet eylesin!

Doğa ile ilgili bir felsefe akımı olan Deizm'in savunucuları, Tanrı'nın doğaya karışmadığını, doğanın varlığını korumak için kendi kanunları olduğunu, doğanın kendi kendine yettiğini, bunun için yaratıcıya yada yaratıcı faktörlere ihtiyacı olmadığını⁴²⁹ ve doğadaki yaratıkların hareketi ve biyolojik gelişiminin doğanın işi ve sorumluluğu altında olduğunu iddia etmektedirler. Bu felsefi görüş sakıncalı olduğundan dolayı, Hasan Tahsin Efendi'nin görüşlerini objektif bir şekilde anlamak için konuyu teferruatlı bir şekilde alıp açıklamak lazımdır. Bu konu üzerinde durmamız çok önemlidir. Çünkü bunu yapmadan ne sorunun köklerini anlamak, ne de bu görüşü savunanlarına karşı objektif olabilmek mümkündür. İlk önce konuyu olduğu şekilde anlamakla yükümlüüz. Ancak bunu yaptıktan sonra, O'nunla ilgili hüküm verebiliriz.

Tefsir ve Kuran araştırmalarıyla uğraşan araştırmacılar bu felsefi düşünce ve kuramı pek önemsememişlerdir. Çağdaş döneme ait bir Arnavut âlimin Kuran tefsiri ile ilgili düşünceleri üzerine çalışanlardan olmamdan dolayı, bu doktrin prensipleri üzerinde durmayı uygun gördüm. Bu konuyu açıklamak ve onu gerçekte olduğu şekliyle sunmak için Arap ve batı çağdaş sözlük ve ansiklopedilerinde incelemeleri yer alan araştırmacıların tahlillerine başvurdum. Devamında ise büyük ölçüde deist felsefenin etkisinde kalan Hasan Tahsin'in görüşleri ile yakından ilişkili olduklarından dolayı aydınlanma felsefe ve kuramının tanımlarını verdim.

1. Aydınlanma Felsefesinin Doğası – Tarihi Serüveninin Hülasesi Arap dilinde yazılmış olan felsefe sözlüklerinin bazılarında geçen (التتوير) yani “aydınlanma” hareketi, XVIII. yüzyıla ait felsefi bir harekettir. Bu akım, insan mantığını esas alarak bilinçliliğin toplumsal gelişimi anlamakta esas etken olduğunu iddia eder. Toplumda görülen olumsuz tarafların insan doğasının doğru şekilde bilinmemesinin sonucu olduğunu savunmaktadır. Söz konusu felsefe hareketi, burjuvazi inkılâptan önce oluşturulmuş ve o dönemdeki dini taassup ve kör derebeyi ideolojisine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Kant'a göre;

⁴²⁹ “Hoxhë Hasan Tahsin Efendiu” (editör Ibrahim Daut Hoxha) prof. Dritan Spahi'nin makalesi , s. 43.

“Aydınlanma hareketi dışarıdaki bir yol göstericinin yokluğunda bile insanın, kendi mantık fonksiyonlarını kullanmasını sağlamaktadır. Söz konusu mantiki acziyet, bir önderin olmaması durumunda insanın aklını kullanma cesaretinden mahrum kalması demektir.”⁴³⁰

Sovyet Ansiklopedisi’nin Arapça çevirisinde ise aydınlanma hareketi şu şekilde tarif edilmektedir:

“Aydınlanma hareketi, siyasi ve toplumsal bir harekettir. Bu hareketin takipçileri iyilik, adalet ve bilimsel bilgiler hakkında görüşlerini yaymak suretiyle toplumdaki antagonizmaları, ahlakı, yaşam şekilleri ve siyaseti tashih edebileceklerine inanmakta idiler. Aslında aydınlanma hareketi, bilincin toplumun gelişiminde etkin bir rol oynadığını, toplumsal hataların insanların cehaleti ile tabiatlarındaki güvensizliğin yerleşmiş olmasının bir sonucu olduğunu savunmaktadır. Bu tür insanlar toplum kurallarını anlamakta zorlanmaktadırlar. Aydınlanma düşünürleri hâkim sınıf başta olmak üzere toplumun bütün tabakalarına seslenmekte idiler. Derebeyi inkılâbının patlamasından önce ortaya çıkan aydınlanma hareketi, toplumdaki derebeylik ile kilisenin ideolojilerinin zayıflamasında çok etkili olmuştur. Aydınlanma hareketi savunucuları sadece kiliseye değil dini yapı ve dogmatik düşünce usullerine de karşı idiler. Bugünlerde ise toplumun genel düşüncesinde yeri olmayan aydınlanma hareketi, ancak Marksçı entelektüeller arasında varlığını koruyabilmiştir.”⁴³¹

İngiliz dilinde yazılmış bazı siyasi ve dini ansiklopedilerde ise bu hareketin amaçları ve en meşhur savunucuları hakkında teferruatlı bilgiler verilmektedir. Bu bilgileri burada kısaca aktarmayı uygun ve önemli buluyorum. Söz konusu kaynaklar şöyle yazmaktadır:

“Din ile siyaset arasındaki ilişkilerde yeni münasebetleri belirten Avrupa menşeli tarihsel dönüm. Aydınlanma, içinde iki anlamı barındıran bir terimdir. Bu konuyla ilgilenen araştırmacılar bu hareketin köklerini, yayıldığı alanı, meşhur şahsiyetlerini ve öne çıkan en meşhur özelliklerini

⁴³⁰ Murad Vehbe, “El-Mu’cemu el-Felsefi”; Daru sekafetil-cedideti, baskı 3; 1979, s. 135.

⁴³¹ Rozenthal ve Yudwin başkanlığında bir heyet tarafından hazırlanmış olan Felsefe Ansiklopedisi Arapça’ya Sermi Kerem tarafından tercüme edilmiştir. Redaktör Dr. Sadık Celal ve Corci Tarabiş Beyrut, Darut-tulayati, baskı 6, 1987, s. 145-146.

araştırdılar. Aydınlanma hareketi, insan akıl ve mantığının dönemi olarak bilinen Fransız aydınlanma hareketi ile eşanlamlıdır. XVIII. yüzyılda Fransa’da ortaya çıkan bu hareket, 1789 yılındaki inkılap hareketinin amaçlarını gerçekleştirmekte başarısız olmasından sonra meydana gelen Fransız ihtilalinin patlak vermesiyle son buldu.”

Aydınlanma hareketi, Antik Yunan ve özellikle de Rönesans ve Yunan ıslahat dönemlerinden gelen ıslahatçı özelliklerin izlerini taşıyan bir harekettir. Geniş anlamda ise aydınlanma hareketi, XIX. yüzyılda İngiltere’de yaşayan John Locke’ın başını çektiği bilim, din ve siyaset felsefesi ile ilgili yeni görüşler getiren hareketin adıdır. Bu hareketin en meşhur İngiliz ve İskoçyalı savunucuları Joseph Priestly, Francis Hutcheson, Adam Smith ve Edward Gibbon; Fransa’daki savunucuları Voltaire, Baron de Montesquieu, Denis Didero, Jean-Jacques Rousseau, Almanya’daki savunucuları Christian Wolf, Moses Mendelssohn, İmanuel Kant; ve Kuzey Amerika’daki savunucuları ise Thomas Paine, Benjamin Franklin ve Thomas Jefferson idi.

2. Aydınlanma Hareketinin Özellikleri – Bazı dini ve siyasi ansiklopedi ve sözlüklerde aydınlanma hareketi ile ilgili şu bilgilere rastlanır:

“Aydınlanma devrinden önce Ortaçağdaki siyaset ve din sistemi, Hıristiyan din adamları ile kararlar alma konusunda güçlü ve yetkili olan kilise inançları savunucularının elinde idi. Kralların ve siyasi merkezlerin resmi kararları, kutsal ve ilahi yetkilere sahip olduklarına inanan din adamları tarafından verilmekte idi. Var olan siyasi ve dini sistemleri tamamen reddeden aydınlanma hareketinin savunucuları, bilimi esası olarak tabiatı ve insan aklını kabul edip onları kutsal saydılar. Buna paralel olarak mantıki tenkitin önemi ve objektifliliği ile âlem şümullüğün doğal kanunları üzerine yoğunlaştılar. Onların savundukları ilkeler arasında çağdaş bilim eğilimleri, insanların doğal hakları, hürriyet, eşitlik, taasüpsüzlük, dini hoşgörü ile dini inançlar, irrasyonalizm ve dinin doğaüstü yetkilerinden tamamen bağımsız olmak ilkelleri yer almakta idi.”⁴³²

⁴³² Robert Wuthman, “**The Encyclopedia of Politics and Religion**”; Routledge, United Kingdom, London 1998, s. 233-234.

1784 yılında aydınlanma hareketinin tarifini veren Kant, insanlara dayanmalarını söyleyerek siyasi ve dini konuları işlerken başka birine körü körüne inanmaları yerine söz konusu konular hakkında mantıklı gördükleri fikirlere düşünce ve iradeleri ile ulaşmaları gerektiğini savundu. Kesin bilgilere sahip olmak ile dini ve siyaseti daha doğru anlamak için insanların kendi akıl ameleleri ile insani güçlerini harekete geçirmeleri gerektiğine inanıyordu.⁴³³ Bahsettiği bu felsefenin özellikleri şöyle idi: İnsan aklını ve mantığını dini inançlar, irrasyonalizm ve gerici usullerden kurtarmak; siyasi zulüm, ahlaksızlık ile baskılardan kurtarmak suretiyle ilerleme ve mükemmelliğe ulaşmak. Söz konusu entelektüel melekeleri geliştiren insanlar mükemmelliğe yakın bir ilerleme gösterebilirler.⁴³⁴ Bu bakış açıları ve prensipleri esas alarak din ile siyaseti incelemek isteyen kişi ise dünya ve insan tabiatlarını mantıksal bir şekilde inceleyip araştırmakla yükümlüdür.

Belirli bir mantık yapısına sahip olan doğa, evrenin tabiat kanunlarına göre hareket etmektedir. Doğa, siyaset, din ve ahlak özellikleri mantık usul ve prensiplerine göre incelenmelidir. Doğa, insanların genel konularla karışık siyasi ve bilimsel konuları anlamaları için, sebep ile sonuç ilişkisini ortaya çıkartmak amacıyla parçalara ve unsurlara ayırmalıdır.⁴³⁵ Yukarıda söylenenleri esas alarak rasyonel yöntemle tenkit ve tahlil edilmeyen her dini ve geleneksel inancın, hatta din ve siyasetin irrasyonel taraflarının bile, toplumdaki kökten kazılıp atılması gerektiğini savunulmakta idi.

Aydınlanma felsefesinin dayanağı insanların inanç ve hareketlerinde hür olmaları konusunda hoşgörülü olma prensibidir. Rasyonel açıdan insanları aciz bırakan dini ve siyasi taassup, onların gelişmelerine ve gerçeğe ulaşmalarına da engel olmuştur. Dini siyasetten ayırmayı amaçlayan aydınlanma hareketi, din ile dini sadakatten faydalı hiçbir sonuç elde edilmediğini savunmuştur. Bunun neticesinde de siyaseti dini etkilerden, takıntılardan, cehaletten ve boş inançlardan temizlemekte ısrarcı olan bir grup ateistin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır.

Yine de, bu grubun karşısında ateist olmayan, vahiy ürünü dinleri de mantıksal esaslar çerçevesinde değerlendirerek onların denetlenmesini

⁴³³ A.g.e., s. 234.

⁴³⁴ A.g.e..

⁴³⁵ Sebep ile sonuç ilişkisi esas alan rasyonalizm hakkında bkz. Muhammed el-İraki, Muhamed Atif, “En-Nez’atul akliyyeti fi felsefeti Ibn Ruşd”; Mısır, Darul-Mearif, tarihsiz, s. 163-167.

amaçlayan bir grup aydınlanma hareketi savunucusu bulunmaktaydı. Bu akımın takipçileri Hıristiyan papazlarının ilahi iktidarlarına karşı çıkıp mantık ile doğa gerçeklerine dayanan dinin siyaset ile evrenin prensiplerini kabul edip onlara uyararak dindar ile dinsiz ayırımı yapmadan bütün insanlara siyasi haklar tanınması gerektiğini savunmaktaydı.⁴³⁶

3: Hasan Tahsin Görüşlerinde Deist Felsefesinin İzleri

Öncelikle söylenebilir ki aydınlanma felsefesinin, bu yeni felsefenin oluşturulmasında etkileri vardır. Bu felsefe XIX. yüzyılda doruğa ulaşmıştır. Aydınlanma hareketinin savunucuları, yaşadıkları zamanın ihtiyaçlarına uymayan kültürel, dini ve tarihi geleneği reddeden ilerleme felsefesine inanmakta idiler.⁴³⁷ Bazı felsefe ve ansiklopedilerde deizm felsefesinin tarifi şu şekilde verilmektedir:

Bu hareketin savunucularına göre gerçek din, mantık ve doğaya dayanan dindir. Onların çoğuna göre boş inanç ve yanılsama saydıkları ilahi vahyi inkâr etmektedir. Yarattıklarının mutluluğunu isteyen Tanrı, gerçek mutluluğa ulaşmanın vasıtası olarak “değer”i yaratmıştır. İnsanların kurtuluşu her türlü vahye dayanamaz. Gerçek ve doğru din, insan hürriyetini kabul eden zamanı ve mekânı ne olursa olsun mantığı reddetmeyen dindir. Siyasi baskıları ihtiva eden Hıristiyan ve İslam dininin prensipleri basit ve aldatmacı din adamlarının mantık tuzaklarının bir sonucu olup insan mantığını yok etmeye çalışmaktadır.⁴³⁸

Söz konusu prensipler rasyonel ve doğal dini, pis ve duru olmayan düşüncelerle örtmeyi amaçlamaktadır. XVII. ile XVIII. yüzyılların olgusu olan söz konusu aydınlanma hareketi, İngiliz fikir adamları arasında çok yaygındı. XVIII. yüzyılda yeni bir kavram kalıbına giren söz konusu tarif, tabiatın Tanrı'nın yokluğu durumunda bile var olduğunu kabul eden iddialar ortaya atmaya başlamıştır. Doğa kanunlarını ve sistemi yaratan Tanrı,

⁴³⁶ Daha detaylı bilgi için bkz. Rober Wuthman, “**The Encyclopedia of Politics and Religion**”; Routhedge, United Kingdom, London 1998, s. 233-235; Paul Eduards, “**The Encyclopedia of Philosophy**”; Collier Macmillan Publishers, London 1967, s. 519-525.

⁴³⁷ Fransız aydınlanma hareketinin felsefesi hakkında bkz. Peter Gay, “**The Enlightenment-An introduction**”; Randow House, New York, 1966.

⁴³⁸ Robert Audi, “**The Cambridge Dictionary of Philosophy**”; Cambridge University Press, 1995, 188.

dünyayı söz konusu kanunlara göre varlığını sürdürmeye bırakmıştır.⁴³⁹ Dünya kendi başının çaresine bakmaktadır! Dünyayı yaratan ve içindeki yaratıklardan uzak duran Tanrı, dünyayı düzenlemiş olduğu mantiki sistem ve kanunların eline bırakarak başka bir dünya üzerine ilgisini odaklamıştır. Aslında söz konusu felsefi düşünce, hareket edip yürüyen mekanik bir alete benzeyen bu dünyanın parçalarının kendi aralarında mantıksal bir bağlantı, uyumluluk, çalışma ve işbirliğin bulunduğu iddia eden Yahudi asıllı meşhur İngiliz fizik âlimi Isaac Newton'un felsefi görüşlerinden kaynaklanmaktaydı.⁴⁴⁰ Bu felsefe hareketinin takipçileri insan aklının vahyi de geride bırakabileceğine inandıklarından insanların potansiyellerine büyük önem vermek suretiyle onları, mutaassıp, diğerlerine karşı kapalı ve hoşgörüsüz yapan bu dünyanın yaratıcısı olan Tanrı'nın bakışını bozan dini prensipleri reddetmekte idiler.

Söz konusu bilimsel ve felsefe ilerleme, insan akıl ve mantığının Hz. Adem'in işlediği günahtan dolayı meydana gelen karışıklılığın denetiminde kaldığını iddia eden teorileri reddettiler. XVII. yüzyılda ise ateist hareketin takipçilerinin çoğu dini ibadetlere karşı idiler. Onlara göre dini ibadetler putperestlerin dini geleneklerinden edinilmiş hareketler idi. Bu yüzden reddedilmeliydi.⁴⁴¹

Yukarıda söylenenlerin doğru olup olmadığını öğrenmek için Avrupa'nın din ve felsefe tarihlerine vâkıf olan bazı profesör ve uzmanlar ile görüştüm.⁴⁴² Onlarla yaptığım uzun görüşmelerden sonra, Kuran okunmasıyla elde edilen felsefenin, teferruata ayrılmayıp inkâr edilemeyen bazı genel konularının boyutlarını anlamamız mümkün oldu.

1. Maddi âlem birbiriyle ters düşmeyen kanunlara göre hareket etmektedir. Bunu destekleyen ayetlerden bazıları şunlardır:

⁴³⁹ A.g.e., s. 188.

⁴⁴⁰ **Merrian Websters's Encyclopedia of World Religions**, Wendy Doniger (Consulting Editor), Springfield, Massachusetts 1999, s. 284.

⁴⁴¹ A.g.e., s. 284.

⁴⁴² Örn. Benim de saygıdeğer hocam olan Dr. İrfan Abdulhamid Fettah (*Allah rahmet eylesin!*) Malezya'daki Uluslararası İslam Üniversitesi'nin Usul-ı Fıkıh fakültesinde tasavvuf ve dinler felsefesi hocasıdır. Onunla yaptığım röportaj 15 ocak 2003 tarihli. Bu konular hakkında aklımda karışık olan bazı meseleleri açıkladığı için kendisine müteşekkirim.

“O ki, birbiri ile âhenktar yedi göğü yaratmıştır. Rahmân olan Allah'ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyormusun? Sonra gözünü, tekrar tekrar çevir bak; göz (aradığı bozukluğu bulmaktan) âciz ve bitkin halde sana dönecektir.” (El Mulk:3-4)

“Bu, her şeyi sapasağlam yapan Allah'ın sanatıdır. Şüphesiz ki O, yaptıklarınızdan tamamıyla haberdardır”. (El Neml:88)

“ Dinlensinler diye geceyi (karanlık) ve (çalıssınlar diye) gündüzü aydınlık kıldığımızı görmediler mi? İman eden bir kavim için elbette bunda birçok ibretler vardır” (El Neml:86)

“ Biz, her şeyi bir ölçüye göre yarattık. Bizim buyruğumuz, bir anlık bakış gibi, bir tek özden başka bir şey değildir” (El Kamer:49)

“ Her dışının neye gebe kalacağını, rahimlerin neyi eksik, neyi ziyade edeceğini Allah bilir. Onun katında her şey ölçü ile. O, görüleni de görülmeyeni de bilir; çok büyüktür, yücedir” (El Ra'd:9)

2. Doğa söz konusu ahenkli ve hassas kanunları kendisi koymaz. Bunlar Allah'ın koyduğu kanunlardır.

3. Doğanın ve doğa kanunlarının yaratıcısı sadece Tanrı ise o zaman, o istediğinde bu kanunları istediği şekil ve vakitte yok edebilir. Bu da bir ilahi mucizedir. Bunu gösteren ayetlerden bazıları şunlardır:

“Bilesiniz ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur. Alemlerin Rabbi Allah ne yücedir!” (El E'raf, 54)

“Bir şey yaratmak istediği zaman Onun yaptığı "Ol" demekten ibarettir. Hemen olur. Her şeyin mülkü kendi elinde olan Allah'ın sanı ne kadar yücedir! Siz de O'na döneceksiniz”. (Yasin, 82-83)

Doğada var olan en ufak şeyleri bile Allah yaratmıştır. Bu bağlamda Allah şöyle buyurmaktadır:

“(Resûlüm!) De ki: Düşündünüz mü hiç, eğer Allah üzerinizde geceyi ta kıyamet gününe kadar aralıksız devam ettirse, Allah'tan başka size bir ışık getirecek tanrı kimdir? Hâla işitmeyecek misiniz? De ki: Söyleyin bakalım, eğer Allah üzerinizde gündüzü ta kıyamet gününe kadar aralıksız devam ettirse, Allah'tan başka, istirahat edeceğiniz geceyi size getirecek tanrı kimdir? Hâla görmeyecek misiniz?” (El Kasas, 71-72)

Bu felsefe ve onun amaçları ile ilgili bu kısa bilgiden sonra hem Hasan Tahsin'in görüşlerinin özünü, hem de söz konusu aydınlatıcı deist felsefenin onun üzerindeki etkilerini daha doğru bir şekilde anlamak mümkündür.⁴⁴³ Maalesef Hasan Tahsin bilmeyerek bu felsefenin tuzağına düşmüştür. Gelecek bölümde batılı deist felsefenin uygulamalı örnekleri vasıtasıyla Hasan Tahsin'in görüşlerine olan etkisinin örnekleri verilmektedir. Söz konusu örnekler, bilimsel konferansta tebliğler sunan araştırmacıların çalışmalarından ve bazı kaynaklardan çıkarılmıştır.

IV: Deist Felsefenin Hasan Tahsin'in Görüşleri Üzerindeki Olumsuz Etkileri

Birinci Konu: Hasan Tahsin'in Ruh⁴⁴⁴ Ve Ölüm İle İlgili Görüşleri

Konferans başkanı, tarihçi ve araştırmacı İbrahim Hoca, Hasan Tahsin Efendi'nin bir defasında ruh konusu hakkında konuşulan bir toplantıda bulunduğunu aktarmaktadır. Orada bulunan hocalar, madde türünden olurcasına ruhun, sahibinin vefatıyla insan vücudundan toz veya buhar şeklinde çıktığını ve Kıyamet Günü'nde sahibine geri verilineye kadar Allah katına yükseltilerek orada muhafaza edildiğini anlatmakta idiler. Bunu duyan Hasan Tahsin şunları söylemiştir:

“Hayır, öyle değildir. Zira ruh vücuttan ayrı bir şey değildir. İnsanın ölümü onun organ ve uzuvlarının hareketsizlik ve çalışmamasından kaynaklanmaktadır. Nefes almayan insan hareket edemez ve ölür!”

Orada bulunanlar Hasan Tahsin'in ölüm açıklamasına çok şaşırdılar.⁴⁴⁵ Hasan Tahsin'in ölüm tarifinin Kuran ayetleri, hadisler ile İbn Kayyim el-Cevzi'nin “Ruh” adlı eserinde anlatılanlara göre doğru olmadığını söylediler.

⁴⁴³ Aydınlatma akımının etkileri birçok arnavut düşünürlerin fikirlerinde görmek mümkündür. Bu akımın etkileri hakkında bkz. İrfan Abdulhamid Fettah, “**El-Fikrud-dini fi muvaceheti tehaddiyatil-hadaseti**”; Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi, Araştırma Merkezi 2001, s. 29-37.

⁴⁴⁴ **Mülâhaza**: Hasan Tahsin hakkında altını çizdiğim bu sözler Tirana'da düzenlenmiş olan konferansta dile getirilmiştir. Ben şahsen Hasan Tahsin'in kaleminden kalmış herhangi bir şeye rastlamadım. Bu sebepten dolayı onu hakkında tebliğler sunan araştırmacıların çalışmalarına dayanmak zorunda kalacağım. Daha sağlam bilgi verebilmemiz için Hasan Tahsin'in elinden çıkan çalışmalarda görmek isterdik.

⁴⁴⁵ A.g.e., s. 131-154.

Bu kaynaklara göre insan, vücut ile ruhtan oluşmaktadır. Vefat edince onun ruhu ilk önce yaratıcısına gider. Daha sonra kabirde sorgulama sırasında cevap verecek olan sahibinin yanına döner. Bu konuyla ilgili İbn Kayyim, sözü edilen kitabının dördüncü meselesini oluşturan “Vücudun ölümüyle ruh da mı ölür?” adlı bölümünde şunları yazmaktadır:

“Bu konu hakkında insanlar birbirinden farklı görüşler beyan etmişlerdir. Bir gruba göre ruh da ölür ve ölümü tadar; çünkü yaratılan her şey ölümü tadacaktır. Bir gruba göre ise ebedi yaratık olarak yaratılan ruhlar ölmezler. Sadece vücutlar ölür. Bunu ileri sürerken de vücut sahiplerine geri dönünceye kadar ruhların ceza çektikleri ya da mutlu yaşadıklarını anlatan hadisleri delil göstermektedirler. Bu bağlamda Allah da şöyle demektedir:

“Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanmayın. Bilakis onlar diridirler; Rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadırlar. Allah'ın, lütuf ve kereminden kendilerine verdikleri ile sevinçli bir halde arkalarından gelecek ve henüz kendilerine katılmamış olan şehit kardeşlerine de hiçbir keder ve korku bulunmadığı müjdesinin sevincini duymaktadırlar.” (Ali İmran, 169-170)

En doğru ölüm tanımı, ruhun insan vücudundan ayrılıp gitmesidir. Denilebilir ki herkes ölümü tadacaktır. Ancak ruh ölmez. Ruh ahirette cezasını çekecek ya da nimetler içinde yaşayacaktır.⁴⁴⁶ Ruhun ölümden sonra insan vücudundan ayrıldığını ve daha sonra huzura kavuşmak ya da cezasını çekmek üzere kabirdeki sahiplerine döndüğünü anlatan birçok hadis vardır. Bunu İbn Kayyim’in eserlerinde de görebiliriz,⁴⁴⁷ fakat burada detaya girmek istemiyoruz. Büyük İslam filozofu İbn Sina’nın “*Ölüm anı ruhun vücuttan ayrıldığı andır*”⁴⁴⁸ demesi de, Hasan Tahsin’in ölüm ile ilgili görüşünün doğru olmadığını göstermektedir.

Bu konudaki gerçek şudur ki, ruh⁴⁴⁹ başka bir şeye ihtiyaç duymadan var olmaktadır, ama onun asıl gerçeği ile ilgili daha fazla bilgimiz yoktur. Zaten bu konuda kesin bir dil kullanan Kuran’ın bir ayetinde şöyle buyrulmaktadır:

⁴⁴⁶ İbn Kayyim el-Cevzi, Ebu Abdullah Muhamed İbn Ebi Bekr ed-Dimeşki, “**Ruh**”; tahkik eden Dr. Seyyid Cemili, Darul-kitabil-arabi, Beyrut, Lübnan, baskı I, 1994, 70-71.

⁴⁴⁷ A.g.e., s. 97-98.

⁴⁴⁸ Dr. Ali İljazi, “**Kurani dhe shkenca bashkëkohore**”; (Kurani Kerim ve Cagdas Ilimleri), Gjakova, 2000; 455.

⁴⁴⁹ Ruh konusuna dair bakınız Ali Cunda Muhamed Şafii, “**Haşiyetül-imam El-Beycuri ala cevheretit-tevhid el-musemma Tuhfetul murid ala cevheretit-tevhid**”; Azhar Üniversitesi, Daru Selam, baskı I, 2002; s. 266-269.

“Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbim’in emrindedir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir.” (İsra, 85)

İkinci Konu: Hasan Tahsin’in Yağmur İle İlgili Görüşü

Yukarıda bahsedilen toplantıda yağmurun oluşumu ile onun toprağa düşmesi konusu da ele alınmıştır. Orada bulunanlar yağmurun Allah’ın sevdiği kullarına rahmetinin bir göstergesi olarak yağdığını iddia etmişlerdir. Bu görüşe karşı çıkan Hasan Tahsin şunları söylemiştir:

“Yağmur olayı tabiatta meydana gelen öbür doğa olayları gibi var olmaktadır. O tabiat kanunlarının ürünüdür.”⁴⁵⁰

Daha sonra Hasan Tahsin oradakilere yağmur, kar, dolu gibi olayların hangi şekilde meydana geldiğini anlatmıştır. Söylediklerinin gerçek olduğunu ispatlamak isteyen Hasan Tahsin, oturdukları odada bazı deneyler yapmıştır. Yanında getirmiş olduğu bazı madde ve malzemeler vasıtasıyla deneyleri gerçekleştirirken odanın tavanında su tanecikleri oluşturmayı başarmıştır. Tavanda oluşan su tanecikleri orada bulunanların üzerine düşmüştür. Bunu görenler “Allah kahretsin Hasan Tahsin’i. Hem kendisi doğru yoldan sapmıştır, hem de diğer kişileri saptırmaya çalışmaktadır. Yaptıklarından Allaha sığınırız!” diyerek Hasan Tahsin’e karşı çıkmışlardır. Hasan Tahsin ise onlara sadece gülümsemiştir.⁴⁵¹

Hasan Tahsin’in bu görüş ve ifadelerini, yağmur yağmasının Allah’ın rahmetinin göstergesi olduğunu, Allah’ın yağmuru istediği zaman, mekân ve kişi üzerine yağdırdığını buyuran ayetler reddetmektedirler:

“Kıyamet vakti hakkındaki bilgi, ancak Allah’ın katındadır. Yağmuru O yağdırır, rahimlerde olanı O bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Yine hiç kimse nerede öleceğini bilemez. Şüphesiz Allah, her şeyi bilendir, her şeyden haberdardır”. (Lukman;34)

Kuran ayetlerinde Hasan Tahsin’in yağmur yağması, şimşek çakması gibi tabiat olayları ile ilgili *söylediklerinin tam tersi ifade edilmektedir:*

⁴⁵⁰ A.g.e. (Tarihçi ve araştırmacı olan İbrahim Daut Hoxha’nın çalışmasıdır), s. 131.

⁴⁵¹ A.g.e., s. 132.

“Gök gürültüsü Allah'ı hamd ile tesbih eder. Melekler de O'nun heybetinden dolayı tesbih ederler. Onlar, Allah hakkında mücâdele edip dururken O, yıldırımlar gönderip onlarla dilediğini çarpar. Ve O, azabı pek şiddetli olandır”. (El Rad, 13)

“Rüzgârları rahmetinin önünde müjdecî olarak gönderen O'dur. Biz, ölü toprağa can vermek, yarattığımız nice hayvanlara ve nice insanlara su vermek için gökten tertemiz su indirdik. Ki onunla ölü bir beldeyi diriltelim ve onunla, yarattıklarımızdan bir takım hayvanları ve birçok insanları suvaralım”. (El Furkan, 48-49)

Söz konusu ayetlerden çıkarılabilecek sonuçlar şöyledir:

1. Yüce Allah isteği ve gücü ile bizlere şimşeği göstermektedir. Bu da Allah'a has olan şeylerdendir.
2. Gök gürültüsünün Allah tarafından gönderildiği buyrulduğuna göre bu olayın da doğanın değil Allah'ın gücü ile meydana geldiğini anlarız.
3. Şimşeklerin Allah'ın emrettiği şeye ya da kişiye vurduğunu aşağıdaki ayet-i kerimeden öğrenmekteyiz:

“Görmez misin ki Allah bir takım bulutları (çıkarıp) sürüyor; sonra onları bir araya getirip üstüste yığıyor. İşte görüyorsun ki bunlar arasından yağmur çıkıyor. O, gökten, oradaki dağlardan (dağlar büyüklüğünde bulutlardan) dolu indirir. Artık onu dilediğine isabet ettirir; dilediğinden de onu uzak tutar; (bu bulutların) şimşeğinin parıltısı neredeyse gözleri alır! Allah, gece ile gündüzü birbirine çeviriyor. Şüphesiz bunda basiret sahipleri için mutlak bir ibret vardır”. (El Nur, 43-44)

4. Yağmurun gökten yağması olayı, Hasan Tahsin ve hemfikirlerinin düşündükleri gibi tabiat tarafından değil, Allah'ın emriyle meydana gelmektedir.

Yukarıda görüldüğü gibi Kuran ayetleri ve peygamber hadisleri Hasan Tahsin'in düşüncelerinin aksini kanıtlamaktadır.

Üçüncü Konu: Hasan Tahsin'in Şimşeklerin Meydana Gelmesiyle İlgili Görüşü

Bir gün Hasan Tahsin Arnavutluk'un küçük bir köyündeysen, bir anda hava değişmiş ve gökyüzü bulutlarla kaplanmıştı. Daha sonra yağmur yağmaya, gök gürlemeye ve şimşek çakmaya başlamıştı. Oradaki köylüler bu kötü havanın yapmış oldukları günahların cezası olarak üzerlerine geldiğini düşünerek Allah'tan aman dilemeye başladılar. Köylüler şimşeklerin gökyüzünden düşen ateş topları ya da ateşten demir parçaları olduklarına inanmaktaydılar. Bunu gören Hasan Tahsin onlara “Ne yapıyorsunuz, neden Allah'a yalvarıyorsunuz?” diye sordu. Bu kötülüğü başlarından salıvermek için Allah yalvardıklarını söyledikleri zaman, Hasan Tahsin şu soruyu sordu: “Allah'ın yakarışlarınıza cevap vermesini engelleyen nedir ki?”

Yakarışlarına cevap vermek için Allah'ın engel tanımadığı, ancak rahmetinin göstergesi olarak onları kurtarabileceği cevabını duyan Hasan Tahsin onlara “Allah şimşegi ne gönderir, ne de alır” der. Allah dışında bunu yapabilecek başka bir gücünün ne olabileceğini sordukları zaman Hasan Tahsin şu cevabı verir: “Deney aletleri ile meydana getirilebilen şimşeklerin kaynağı tabiattır.”

Onun sözlerinden dehşete düşen köylüler ona “Yazıklar olsun be Hoca, ne diyorsun böyle?!” diye bağırlar. Bundan sonra hoca şunu söyledi: “Bugün sizlere söylediklerimi ispatlayacağım.” Şans eseri orada bir eşek bulunmakta idi. Hoca hazır bulunanlara şu soru sordu: “Bu eşegi görüyorsunuz?” Evet deyince Hoca şunları ekledi: “Bakın onu şimşeklerle nasıl öldüreceğim”. Bakalım deyince Hoca, eşegin üstünde olan semere bir parça demir bağladı. Hava şimşekli olduğu için gürültü bir şimşek demir parçasına isabet eder ve eşek ölür. O anda Hoca oradakilere “Allah'ın şimşekleri vesilesiz bir şekilde göndermediğini görmüyorsunuz?”

Oradakiler hocanın bu yaptıklarına hayretli bir şekilde izlediler. Bu fakir de Hoca'nın yaptıklarını tuhaf bulmaktadır.⁴⁵²

⁴⁵² A.g.e., s. 132-133. Bu olayı tarihçi İbrahim Daut Hoca, Hasan Tahsin'in bazı akranlarından aktarmaktadır. Daha geniş bilgi için Konferansın tebliğlerine bakınız.

Dördüncü Konu: Hasan Tahsin'in Arap Alfabesine Karşı Tutumu

Arnavut alfabesi ile ilgili hem sadece Latin harfleri önerenlere, hem de sadece Arap harfleri önerenlere karşı çıkan Hasan Tahsin, Arnavut dilinin yazılması için kendisinin hazırlamış olduğu bir alfabeyle ileri sürmüştür. Fakat onun önerdiği alfabe arkadaşları ve meslektaşları tarafından kabul görmemiştir. Bu alfabeyle savunan Hasan Tahsin'in görüşlerini Arnavut ortodokslarından ve son dönem Arnavut entelektüellerinden olan Jani Vreto bizlere şöyle aktarmaktadır:

“ Arap olan Peygamberimiz Arap dili konuşurdu. Kuran-ı Kerim de Arap dilinde nazil oldu. Ben de Kuran'ı aslından okuyabilmek için Arap dilini öğrendim. Yanımda taşıyorum. Kuran-ı Kerim, Allah'ın her kavme o kavmin diliyle konuşan bir peygamber gönderdiğini yazmaktadır.⁴⁵³ Söz konusu peygamberler de o kavmin halkından geliyordu.⁴⁵⁴ Kuran'ın buyurduğuna göre Allah'ın varlığının büyük işaretleri arasında gökler, insanların türlü halleri ve konuştukları türlü dil de yer almaktadır.⁴⁵⁵ Kuran'ı Kerim'den önce indirilen diğer kutsal kitaplar da farklı dillerde yazılmıştır. Böylece Eski Ahit Yahudi dilinde, Yeni Ahit ise Yunan dilinde yazılmıştır.

Bu diller günümüzde de insanlar tarafından değerli bulunur, kutsandır ve onlara karşı saygı duyulur. İşte önünüze Kuran vardır. Söylediklerimi destekleyen sureleri ve ayetleri Arapça bilen kişiler okuyabilir. Kuran'ın birbirine eşit saydığı bütün dillerin alfabelerine değer verilip onlara karşı saygı duyulmalıdır. Kuran'ı Kerim'i orijinal dilinde okuyabilsinler diye Müslümanların Arapça dilini öğrenmeleri farzdır. Daha sonra ise Arapça bilmeyen ya da anlamayanlar için Kuran mealini yazmaları farzdır.”⁴⁵⁶

⁴⁵³Müellif hangi ayetleri kastettiğini yazmamaktadır. Tahminime göre onun kastettiği ayetler şunlardır: “Allah'ın emirlerini) onlara iyice açıklasın diye her peygamberi yalnız kendi kavminin diliyle gönderdik...” (İbrahim, 4).

⁴⁵⁴ Kastettiği ayet bu olsa gerekir: “ Biz seni müjdeleyici ve uyarıcı olarak hak ile gönderdik. Her millet için mutlaka bir uyarıcı (peygamber) bulunmuştur”. (Fatır, 24).

⁴⁵⁵ Kastettiği ayet bu olsa gerekir: “O'nun delillerinden biri de, gökleri ve yeri yaratması, lisanlarınızın ve renklerinizin değişik olmasıdır. Şüphesiz bunda bilenler için (almamak) dersler vardır”. (El Rum, 22)

⁴⁵⁶ A.g.e., s. 75-76.

Beşinci Nokta: Konuyla İlgili Bu Kitabın Yazarının Görüşü

Kitabın başka bir yerinde vurguladığım gibi Arap alfabesi yerine Latin alfabesinin kullanılması için uluslararası sömürgeci güçlerin siyasi baskılarına rağmen Arnavutça'nın Latin alfabesiyle yazılması görüşünü destekleyen Arnavut âlimleri, bir taraftan Hasan Tahsin'in yaptığı gibi Kuran ayetleri ile, diğer taraftan Hafız Ali Korça ve Hafız İbrahim Dalli'nin yaptığı gibi rasyonel argümanlar ileri sürerek bu girişimi kanıtlamaya çalıştılar. Yaşadıkları dönemin gündemini oluşturan alfabe konusuyla ilgili önceki âlimlerin harcamış olduğu çaba ve gayretleri göz ardı etmeden yine de Arap dilinin Kuran ve peygamber dili olduğu gerçeğini unutmuyarak Arap dili ve alfabesinin diğer dünya dillerinin ve alfabelerinin üstünde olduğunu söylemekte bir mahsur yoktur. Bunu söyleyerek diğer dilleri aşağılamak gibi bir niyetimiz de yoktur. Böyle bir şey zaten mümkün değildir. Dilleri yaratan Allah, insanlar birbirleriyle anlaşsınlar ve tanışsınlar diye birbirinden farklı diller konuşmalarını takdir etmiştir.

Kuran'ın Arap diliyle vahyedilip inzal olunmasının ve Peygamberimiz'in soyunun Arap kabilesi olan Haşimi ve Kureyşilerden geliyor olmasının, bu dile ayrı bir değer katması normaldir. İşte bu değerlere sahip olmak, Arap diline özel bir yetki kazandırmıştır. Fakat bu, Arapların Arap olmayanlardan daha üstün oldukları anlamına gelmemektedir. Bunun delili ise Kuran-ı Kerim'in Hucurat Suresi'nin şu ayetidir:

“Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O'ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır.”(Hucurat, 13)

“Bana göre onlara değer kazandıran dilleri değil, ortaya çıkarttıkları yazıları, ahlak ve amelleri idi. Değerli olmak, sahip olduğun bilgiye ve yaptığın hayırlı işlere bağlıdır. Bilgi eğer insan aklının anlayıp ezberleme gücü ise mantık, ifade etme gücü ve dile getirme konusunda sergilenen maharettir. Çabuk anlamak, kısa süre içinde ezberlemek ve ifade etmek konusunda daha maharetli olan

Arapların konuştukları Arap dili, çeşitlilik ve terim çokluğu bakımından en seçkin dillerden biridir.

Ahlaka dayanan ameller gönülde geliştirilmiş içgüdüler anlamına gelmektedir. Arapların içgüdüleri diğer insanlara kıyasla daha gelişmiş ve takvaya daha yakındır.

Araplar diğer insanlara kıyasla daha cömert, cesur, kahraman ve sadık kimselerdir. Cehalet döneminde Araplar iyiliğe meyilli olmalarına rağmen amelleri kötü idi. Çünkü onlar o zamana kadar ne şeriat, ne bilim, ne de ilimle muhatap idiler. Etraflarında yaşayan halkların tarihinde vahyolunmuş kitaplara sahip kavimler vardı, fakat zayıf kalpleri ve ters içgüdülerinden dolayı değerleri kalmadı. Cahiliye dönemi Araplarının bilgisi⁴⁵⁷ şiir ve hitabetler, geçmiş günlerinin seyrini bilmek, hayatta kalmaları için gerekli olan yıldızları anlamak ve savaş sanatından ibaretti. Yüce Allah doğru yola davet emek üzere Araplara Hz. Muhammed'i gönderdiği zaman, İslam dini sayesinde cahiliye dönemi geleneklerinin yerini yeni, hidayeti görmüş, temiz kalplerin geleneği aldı. Bu şekilde onlar Allah'ın kendilerine göndermiş olduğu din sayesinde kâmil insan mertebesine yükselebildiler. Üzerinde yaşadıkları pis ve çorak toprakları bereketlendirip çeşitli meyve ağaçlarıyla donattılar. Muhacir ve Ensar Müslümanları peygamberlerden sonra insanların en hayırlısı oldular. Onların yolunu takip edecek olan nesiller de Arap olsun ya da olmasın Kıyamet Günü'ne kadar hayırlı ameller işledikleri takdirde en hayırlı insanlar olacaktır. Allah-u alem!

⁴⁵⁷ Arapların değeri ve onları sevmek konusuna dair bu sözleri Şeyhülislam İbn Teymiyye de hatırlatmaktadır. Örneğin “*Arabları şu üç özelliklerden dolayı seviniz: Ben arabım, Kuran Arap dilinde nazil oldu ve Arapça cennet ehlinin dili olacaktır.*” İmam Acluni bu hadisi Taberani, Hakim ve Beyhekinin İbn Abbas'tan senedi munkatı ile rivayet ettikleri yazmaktadır. Taberani ise Ebu Hureyre'den merfu bir hadis rivayet etmiştir ki, o hadisin meali şöyledir: “*Ben arabım, Kuran arapça ve cennet ehlinin dili arapça olacaktır.*” Bu hadis de zayıf olmakla birlikte İbn Abbas'ın rivayetinden daha sağlam bir yol ile aktarılmıştır. Ebu Şeyh de Ebu Hureyre'den zayıf bir senetle merfu bir hadis rivayet etmektedir ki, onun meali şöyledir: “*Arabları sevin ve onları koruyun. Onların varlığı İslam'ın nuru ise, onları bertaraf etmek İslam için karanlıktır.*” Darakutni İbn Ömerden bu sözleri aktarmaktadır: “*Arapları sevmek imandandır. Arapları sevmemek münafıklık alametidir.*” Bakınız El-Mektebetul-Elfiyyetu lis-sunnetin-Nebeviyyeti, hazırlayan Cemiyetu ihyait-turasil-arabi, Aman, Ürdün, **Keşful-khafa ve muzilul-ilbasi amma uştuhire minel-ehadis ala elsinetin-nas**, Muhamed Acluni Cerahi; Beyrut, Muessesetu lirisaliti, baskı 4, H. 1405, c. 1, s. 414-415.

Şükürler ancak Allah'a aittir! Allah peygamber ve ailesine rahmet eylesin!...⁴⁵⁸

Aktardığımız sözler Şeyhülislam İbn Teymiye'nin konumuzla ilgili görüşleridir. Halkları geldikleri milletlere veya konuştukları dillere göre değerlendirmek, İslam dininin ölçüsü değildir. Bir halkın hak ettiği nimetler ve değer, Arap olsunlar ya da olmasın İslam şeriatini uygulayıp uygulamadıklarına bağlıdır.

Altıncı Konu: Hasan Tahsin'in Görüşlerine Kısa Bir Tenkit

Yukarıda batı yanlısı ve aydınlatma takipçisi olan Hoca Tahsin'in görüşlerinin bazılarını yer verdik. Hoca Tahsinin bazı dini ve ilmi konu ve olayları tahlilini yapıp yorumlarken ilhada götürebilecek felsefi görüş ve düşüncelerine de değindik. Akıl ile vahiy arasında ayırım yapan mahlukatı yaratan ve onların rızkını veren Allahın rızık verici anlamına gelen Rezzak sıfatını inkar yada hafife alma eğilimi bulunduğundan dolayı bu felsefi akımın tehlikeli olduğu anlaşılmaktadır.

Allahu Teala'nın Rezzak sıfatı, Allah'ın bütün mahlukatın Rabbi olması, onların durumundan haberdar olması ve onların rızıkları verdiği gerçeği ifade etmektedir. Mahlukatı yaratan Allah, onları doğanın şartları içinde ve başıboş şekilde bırakmamıştır. Bu bağlamda Kuran-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır:

“Sonra onun zürriyetini, dayanıksız bir suyun özünden üretmiştir”.(Secde, 7)

“Takdir edip yol gösteren.” (Ala, 3)

Hazreti Musa ile Firavun arasında geçen karşılıklı konuşmasında aşağıdaki ifade yer almaktadır:

“Musa: Onlar hakkındaki bilgi, Rabbimin yanında bir kitapta bulunur. Rabbim, ne yanılır ne de unuttur, dedi. O, yeri size beşik

⁴⁵⁸ Ahmed İbn Tejmıyye, Abdulhalim Ebu Abbas, “**Camiur-Resail**”; tahkik eden dr. Muhamed Reşad Refik Salim, Mısır, tarihsiz, c. 1, s. 287; Mustafa Sabri, “**Muhtesar mevkiful-akli vel-ilmî vel-alemi min Rabbil-alemin ve rusulihi**”; muhtasarın diğer adı: “**El-kavlul-faslu beynel-lezine yuminune bil-gaybi vel-lezine la yuminun**”; Darus-Selam, Mektebetun-Nur, 1186 H. s. 115, 117, bölüm “*İlk önce ben arap yada türküm deyip sonra müslüman olduğunu söyleyen kişi Rasulullah'ın sözlerini hafife almaktadır*”.

yapan ve onda size yollar açan, gökten de su indirendir. Onunla biz çeşitli bitkilerden çiftler çıkardık. Yeyiniz; hayvanlarınızı otlatınız. Şüphesiz bunda akıl sahipleri için (Allah'ın kudretine) işaretler vardır. (Taha, 51-53)

Rızıkın dağıtılması hakkında Kuran-ı Kerim'de şöyle buyurulmaktadır:

“Yeryüzünde yürüyen her canlının rızıkı, yalnızca Allah'ın üzerindedir. Allah o canlının durduğu yeri ve sonunda bırakılacağı mekanı bilir. (Bunların) hepsi açık bir kitapta (levh-i mahfuz'da) dır.” (Hud, 6)

Hasan Tahsin Efendi bir taraftan Allah'ın mahlukatın Yaratıcısı olduğunu söylemektedir, diğer taraftan da O'nun mahlukata müdahalesini göz ardı etmektedir. Yani Hoca Tahsin Efendi, mahlukatın yaratıldıktan sonra kendine has doğal ve fizyolojik kurallara göre hareket ettiğini iddia ederek Allah'ı pasif olarak anlatmaktadır. Zira Allah-u Teala şöyle buyurmaktadır:

“Göklerde ve yerde zerre miktarı bir şey bile O'ndan gizli kalmaz. Bundan daha küçük ve daha büyüğü de şüphesiz, apaçık kitaptadır (yazılıdır)”. (Sebe, 3)

Allah-u Teala her şey bilmektedir. Hatta maddenin en küçük zerresi olan atomu da bilmektedir. Doğanın Allah-u Teala'nın bilgisi, kudreti ve iradesi dışında kendine has gelişme kurallarının olduğunu iddiayı kabul etmek mümkün değildir? Bu bağlamda Allah-u Teala şöyle buyurmaktadır:

“Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O'nun ilmi dışında bir yaprak bile düşmez. O yerin karanlıkları içindeki tek bir taneyi dahi bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır.” (Enam, 59)

Yağmur yoluyla ölmüş toprağı canlandıran kimdir? Toprak kendi kendine mi canlanmaktadır? Allah-u Tealanın kudreti ve iradesi olmadan toprak yeşerebilir mi? Olumlu cevap verilirse, biz de buna katılmaktayız. Eğer olumsuz cevap veriyorlar ise, o zaman biz kendimizi onlardan tenzih

ederiz ve bunu savunanlara Kıyamet gününe kadar karşı çıkacağız. Onlar Kuran-ı Kerim'in birçok ayetini söyledikleri sözleriyle inkat etmektedirler. Bu bağlamda Allah-u Teala Fussilet suresinde şöyle buyurmaktadır:

“Senin yeryüzünü kupkuru görmen de Allah'ın âyetlerindedir. Biz onun üzerine suyu indirdiğimiz zaman, harekete geçip kabarır. Ona can veren, elbette ölüleri de diriltir. O, her şeye kadirdir”(Fussilet, 39)

“Sen, yeryüzünü de kupkuru ve ölü bir halde görürsün; fakat biz, üzerine yağmur indirdiğimizde o, kıpırdanır, kabarır ve her çesitten (veya çiftten) iç açıcı bitkiler verir”. (Hacc, 5)

“Yeryüzünde birbirine komşu kıtalar, üzüm bağları, ekinler, bir kökten ve çeşitli köklerden dallanmış hurma ağaçları vardır. Bunların hepsi bir su ile sulanır. (Böyle iken) yemişlerinde onların bir kısmını bir kısmına üstün kılarız. İşte bunlarda akıllarını kullanan bir toplum için ibretler vardır”. (Rad, 4)

Doğanın kendi işleri görebileceğini iddia edenlerin aslında düşünmeyen takımdan oldukları apaçıktır. Zira azıcık düşünseydiler savundukları şeylerin ne kadar basit şeyler oldukları göreceklerdi.

Bu gibi maddeci, felsefi, gerçekten sapmış olan düşünceleri reddeden Kuran-ı Kerimin diğer ayetlerine yer vermeyerek yukarıdakilerle yetinmekteyiz. Araştırmamızın amacı Arnavutlar arasında bu sapık ideolojiyi ilk yayan kişinin kim olduğu sorusuna yanıt bulmaktır. Yukarıda ifade edilen ayetler bu ideolojinin önemli özelliklerini gösterip anlamaya yeterlidir. Kuran-ı Kerim'in amacını ve gerçeklerini anlamak için bu doktrine başvurmanın isabetli ve doğru bir yöntem olmadığına şüphe yoktur.

Şüphe yok ki, ilmi tefsirle uğraşıp ateizme ve sapıklığa götürmeyecek, tam tersi isabetli görüşe ve doğru itikada götüren fikirlere sahip Arnavut araştırmacılar ve düşünürler de vardı. Hasan Tahsin dönemine yakın dönemde yaşamalarına rağmen onun fikirlerinden uzak olan Arnavut düşünürler ve alimler vardı. Zira, Hasan Tahsin batı ve özellikle Fransız felsefesinin etkisi altında kalırken, diğer arnavut alimler imanın sağlam prensiplerine sadık kaldılar. Hem osmanlı dönemi, hem de bağımsızlık Arnavutluk dönemi yaşayanlardan biri olan Haki Şarofi, örneğin, konumuzla ilgili şunları yazmaktadır:

"Kuran-ı Kerimde bilimsel ilimlere derinleşilmesi yasaklanmamaktadır. Tam tersine böyle bir şey yapmak müslümanlar üzerinde bir vecibedir. Çünkü kainattaki deliller ve ayetler vasıtasıyla Allah-u Teala'yı bilen kimse, Allah-u Tealayı kör bir taklid sonucu tanıyıp kabul eden kimseden daha değerlidir. ".⁴⁵⁹

Ünlü Arnavut filozof ve oryantalist ⁴⁶⁰ Ferit Vokopola, müslüman kadınla ilgili yazarken kadının hayata kazandırılması ile ilgili ıslahatçı fikirleri savunmasına rağmen, sapık eğilimlere ve Avrupa medeniyetine hayran değildir. Bu bağlamda O şöyle yazmaktadır:

"İslam dini medeniyetin ve onun sermaye ve ürünlerinin kaynağı ve geliştiricisi, insanlığın öğretmeni, gelişmenin ve ilerlemenin önderi, ilmi arayıp bulmasına teşvikçi ve emredici, ahlakın direği, cehaletin ve karanlığın imhacısıdır. Müslüman olan kimse bu dünyadan faydalanmak istediği gibi, ahiret seadetine götüreceği iyi ameller de işlenmekle yükümlüdür. "⁴⁶¹

Hasan Tahsin'in batılı hayranlığı uğruna tehlikeli görüşlere katılması nedenleri arasında yaşadığı dönemde bulunan ilmi çevrelerin olumsuz etkisi bulunmalıdır. Diğer Arnavut alimler İslam ilimlerin temiz kaynaklarından istifade edip, onlardan ayrılmayı kabul etmezken Hasan Tahsin maalesef bozuk ve gerçek ilimden yoksun bir ortamda bulunmuştu.

⁴⁵⁹ Haki Şarofi'ye ithafen Arnavutluk'ta düzenlenmiş olan Uluslararası Konferansın tebliğlerinin bastırıldığı esere bakınız. Haki Şarofi dhe veprat e tij: Kumtesa, shkrime origjinale dhe përkthime, yayınlayan A.I.I.T.C., Tiranë 2000, s. 40.

⁴⁶⁰ Mülâhaza: **Arnavut şarkiyatçılar ve şarkiyatçılığı** terimleri kullandığım zaman onların batı şarkiyatçılar gibi oldukları çağrışımı uyandırılmamalıdır. Arnavut şarkiyatçılardan kasıt Arapça, Farsça ve Osmanlıca bilen kişiler anlaşılmalıdır. Bu terim aynı zamanda Arap, Fars ve Osmanlı edebi eserlerini çevirenleri de içine almaktadır. Ancak hiçbir zaman arnavut şarkiyatçılar Avrupalı şarkiyatçıların yaptığı gibi Arap ve Fars dilini islami ilmileri çarpıtmak için öğrenmiş değildir. Yani arnavut şarkiyatçılık avrupa şarkiyatçılıktan farklı bir şeydir.

⁴⁶¹ "Haki Sharofi dhe Vepra e tij", s. 58-59.

İKİNCİ BAŞLIK

TABİP DR. ALİ FAHİR İLYAZI'NIN ARAŞTIRMALARI VE İNCELEMELERİ İŞİĞİNDA DENEYSEL-İLMİ TEFSİR EKOLÜ

Ekolün Tarihçesi

Çalışmamızın bu bölümünde, Kuran'ı ilmî açıdan inceleyen Arnavut din alimleri ve araştırmacıları arasında, felsefi tefsir yönteminin yanı sıra ilmî tefsir yöntemini uygulayanlara değinmek istiyorum. Deney ve ilme dayalı söz konusu tefsir yönteminin felsefi tefsir yöntemine göre gerçeğe daha yakın olduğu görülmektedir. Geçen yüzyılın sonlarında zirveye ulaşan ilmi tefsir yöntemi ile ilgili hayatının son yıllarına kadar Kosova'da yaşayan ünlü kardiyoloji doktoru Dr. Ali Fahri İljazi dışında kimsenin eserine rastlanmamaktadır. Bu alanda değerli yazılar yazan Dr. Ali İljazi hala yaşamaktadır ve Kosova'nın ünlü bilim adamlarından sayılmaktadır. İki sene önce "Kuran ve çağdaş bilim" adlı kitabını yayınlamıştır.⁴⁶²

Özlü tefsir külliyyatının önemli bir eseri sayılabilecek Ali İljazi'nin söz konusu eserinin en büyük özelliği, insanoğlunun yaratılışı ve diğer tabiat olaylarıyla ilgili Kuran'da bulunan ayetlerini hulasalı bir şekilde bir araya getirmesidir. Kitaba özgü özellikler olarak saydığım bu örnekleri ele alıp araştırmaya karar verdim. İnşallah, çağdaş ilim konularıyla ilgili olan bazı Kuran ayetlerinin yorumu sırasında müellifinin takip etmiş olduğu usulü anlamak için kitabının bazı kısımlarını inceleyeceğiz. Müellifin sözü edilen "Kuran ve çağdaş bilim" adlı kitabı, dört sene önce Kuran-ı Kerim'in ilmi olayları ile ilgili yazmış olduğu "Kuran'ın Bilimsel Yönleri" adlı eserindeki bilgilerin tamamlanması mahiyetindedir.

⁴⁶²

Gjakova, Kosova, 2000.

I: Dr. Ali Fahri Iljazi'nin Hayatı, Eğitimi ve Eserleri

Dr. Ali Fahri Iljazi Kosova Cumhuriyeti'nin Yakova şehrinde 11.06.1949 tarihinde doğdu. Dindar ve entelektüel olan ailesinden yirmiden fazla tebliğçi, yedi âlim ve müderris çıktı. Bu neslin son temsilcisi Ali'nin babası ünlü hoca, hafız ve müderris Fahri Iljazi (Allah rahmet eylesin) idi.

İlk ve orta öğrenimini memleketinde büyük başarıyla tamamlayan Prof. Dr. Ali Fahri Iljazi üniversite eğitimini Saraybosna Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde tamamlayarak üstün bir başarıyla mezun oldu. Başarılı çalışmaları dolayısıyla çeşitli kurumlardan birçok teşekkür belgesi, altın nişan ve ödül aldı. Aynı üniversitede uzmanlık eğitimine başlayan Fahri Ali Iljazi tıp alanındaki eğitimini 1979 yılında başarıyla tamamladıktan sonra eski Yugoslavya'nın Novi Sad Üniversitesi'nde 1981-1988 yıllarında akciğer hastalıkları alanındaki master ve doktora çalışmalarını tamamladı. 1987 yılında ise Kosova'nın Kültür ve Eğitim Bakanlığı tarafından verilen tıp alanındaki "primarus" nişanını kazandı.

Bugüne kadar değişik tıp dergileri ile eski Yugoslavya'nın değişik şehirlerinde düzenlenmiş olan uluslararası konferanslarda sunduğu bilimsel çalışma ve makalelerin sayısı sekseni geçmektedir.⁴⁶³ Ciğer hastalıklarıyla ilgili ünlü çalışmasının yanında Kosova ve Makedonya'da çıkarılan İslam dergilerinde Kuran'ın ilmi tefsiri ile ilgili yayınlamış olduğu makale ve çalışmaların sayısı yetmiş aşmıştır. Çalışmaları arasında aşağıdakiler öne çıkmaktadır:

1. *Tıp açısından oruç*
2. *Kuran'ın ilmî yönleri*
3. *Kuran ve Çağdaş Bilimler*

⁴⁶³ "Frymëzimi" adlı felsefi ve kültürel islam dergisinin 1-10 sayılarına bakınız. Kuran mucizesine dair değişik ilmi çalışmalar ve makaleler içeren bu dergi Yakova şehrinde dr. Ali İlyazi tarafından hazırlanıp yayınlanmaktadır.

4. Bilimsel Veriler Işığında Kuran Tefsiri ve Mucizeleri⁴⁶⁴

İlmî tefsirin incelemesi sırasında kullanacağım en önemli kaynak, Ali Fahri İljazî'nin Kuran mucizeleri ilgili yayınladığı kitap ile özellikle Ramazan ayı boyunca değişik camilerde vermiş olduğu vaaz metinleri olacaktır. Bu sırada Ali Fahri İljazî hem Yakova şehri merkez camisinde gönüllü hatiplik yapmakta hem de Devlet Hastanesi'nde uzman doktor olarak çalışmaktadır. Vaaz ve yazılarında kullanmış olduğu dikkat çekici yöntemler sonucunda birçok genç ve entelektüel etrafında toplanmıştır.

Kuran-ı Kerim'in tefsiri ile ilgili onun bilimsel bilgilerine gelince, onunla yapmış olduğum görüşmeler ve sohbetlerim sırasında Dr. Ali Fahri İljazî'nin kalp ve iç hastalıkları alanındaki uzmanlığı ve Allah'ın Kitabı olan Kuran-ı Kerim'e içten hizmet etmesi gerektiğine tüm kalbiyle inanmasından yola çıkarak bilimsel bilgilerinin yanı sıra Kuran tefsiri için gerekli esaslı şeriat bilgilerine de sahip olduğunu gördüm.

Ali Fahri İljazî'nin İslam dinine katkıda bulunma isteği, babası ünlü alim Fahri İljazî Efendi'nin ona aşıladığı İslam ahlakının sonuçlarından biridir. Bir gerçeği daha göz önünde bulundurmamız gerekir ki, Prof. Dr. Ali Fahri İljazî Arap diline ve şeriat ilimlerine vakıf olmak, klasik ve çağdaş müfessirlerin yöntemlerini öğrenmek için herhangi bir üniversitesinin ilahiyat fakültesinde eğitim görmemiştir. Dini çalışmalar yapan her entelektüel gibi onun da Arap dili grameri, biçimbilim, ölçübilimi alanları ile hadis terminolojisi, Kuran ilimleri ve fıkıh konularında derinleşmesi gerektiği açıktır. Müellifin evinde hem babası Fahri İljazî Efendi, hem de kendisi tarafından toplanmış zengin bir kütüphaneye sahip olduğunu gördüm. Bu da onun İslam ilimleri konusunda derinleşmeye çalıştığını göstermektedir.

Onun Kuran-ı Kerim'in tefsirine olan ilgisi çağdaş Batılı ve Müslüman araştırmacı ve âlimlerin Kuran ilmi ve tefsiri alanında kaleme aldıkları makalelerin orijinal metinlerini ya da Arnavutça'ya yapılmış çevirilerini okumasından sonra başlamıştır. Ama kendisinin de Arap dilinin ve şeriat ilimlerinin esas bilgilerine vakıf olduğunu gördüm. Anlaşılan o ki söz

⁴⁶⁴ Dr.(Tabip) Ali İljazî kendi biyografisini kendi eliyle yazıp bana verdi. Onunla 27 temmuz 2001 yılında Yakova'daki evinde görüşme fırsatım oldu. Bu ziyaret esnasında Dr. Ali İlyazî, Kuranon ilmi tefsiri ile ilgili çalışmamda kullanmak üzere birçok makaleler ve eserler temin etti.

konusu dini bilgiler, Prof. Dr. Ali Fahri İlçazi'nin Kuran ayetlerini çağdaş bilim esaslarına göre yorumlamasının temelini oluşturuyor.

II: Dr. Ali Fahri İlçazi'nin İlmî Tefsir Prensiplerinin Örnekleri Olarak Kuran Ayetlerinin Yorumları

Yazdığı “Kuran ve Çağdaş Bilim” adlı eserinin girişinde müellif, ele aldığı önemli konuları ve vardığı sonuçların üzerine bina ettiği prensipleri açıklamaktadır. Söz konusu çalışmanın giriş kısımları, bilimsel veriler içeren Kuran ayetlerini anlamak amacıyla ortaya çıkan ilmî tefsir ekolünün başvurduğu usulün gerekliliğini ve doğruluğunu ispatlamak içindir. Müellif kitabının girişinde şu ayeti vurgulamaktadır:

“İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kuran'ın) gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun. Rabbinin her şeye şahit olması, yetmez mi?” (Fussilet, 53)

Bu ayeti vurguladıktan sonra müellifin önemseydiği bazı konuları onun tefsir yöntemini anlamak için aşağıda sıralamayı uygun gördük. Bu bağlamda müellif şunları yazmaktadır:

"Kuran-ı Kerim'i samimi ve ciddi bir şekilde, önceki ideolojinin kara tariflerinin dışına çıkarak incelemeye başlayan kişi, ondaki zenginlikleri keşfederek İslam dininin insanlığa getirmiş olduğu manevi, kültürel ve medeni gerçekleri anlayacaktır. Her şeyden önce Kuran-ı Kerim'in bilimin teferruatlarına kadar inen bir bilim kitabı olmadığını söylemek istiyorum. O Yüce Allah'ın kitabıdır. Mahlûkatın yaratıcısının kitabı olması sebebiyle evrendeki titiz düzen ve yaratılış gerçeği ile yerküre, denizler, okyanuslar hatta insan vücudunun acayip tutarlılığını dile getirmesi gayet normaldir. Bu bağlamda yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde 465 akl-ı selim sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır “ (Ali İmran suresi, ayet 190).

Daha sonra müellif Kuran-ı Kerim'in on dört asır önce teferruatlı bir şekilde söz ettiği bazı önemli konuları ele almaktadır. Kuran-ı Kerim, ateşten bir top olduğu zaman evrenin yaratılışından, yıldızlardan, kuyruklu yıldızdan, güneş sistemlerinden, yerküreden, aydan, insanın yaratılış safhalarından,

hayvanların çeşitliliğinden, yerkürenin güneş etrafında döndüğünden ve insan ile toplumun ahlak ilkelerinden söz etmektedir.⁴⁶⁶

Müellif, Kuran-ı Kerim'in bir kozmoloji, coğrafya, kimya ve tıp kitabı olarak insanları bu dünyada ve öbür dünyada mutluluğa götürmek için indirildiğini savunanlara katılmaktadır. Kuran'ın bu esas yönünü savunup ispatlamaya çalışan müellif, aynı zamanda bilimlerin gerçekleri anlamak ve açıklamak konusunda zayıf ve aciz kaldıkları zamanlarda Kuran-ı Kerim'in bilimsel konu ve mucizelerden çok önceden söz ettiğini savunanların sözlerine de katılmaktadır.⁴⁶⁷ Bilim, kuram ve hipotez tariflerinin titizliği konusunda şöyle yazmaktadır:

*"Bilim ispatlanması mümkün olan bir şeydir. Bir kuram ya da delilin ileri sürdüğü hipotezlerden yola çıkarak onun doğru ya da yanlış olduğunu ancak deneyler gösterebilir. Deney yöntemiyle birçok defa önceki hipotezler çürütülür ve onun gerçek olduğu ispatlanamaz."*⁴⁶⁸

Kuran ayetleri ile bilimsel veriler arasındaki uyum konusunda onların adeta ikizler gibi ortak bir çizgileri olduğu söylenmektedir. Bugünkü ilim ise Kuran ayetlerini anlamak konusunda insanların başvurabileceği en önemli araçtır. Zaten bütün bilim ve ilmileri yaratan Allah'ın kitabı olan Kuran-ı Kerim'in, bütün zamanların meydan okumalarıyla yüzleşebilmesi mümkündür. Dünya hayatının ebedi mucizevî kitabı olan Kuran, bütün insanlığa meydan okumaktadır. İslam dininin, ilim ve bilimle yakın arkadaş olduğunu yüce Allah bu ayetler ile ifade etmektedir:

Allah, adaleti ayakta tutarak (*delilleriyle*) şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilâh yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de (bunu ikrar etmişlerdir. Evet) mutlak güç ve hikmet sahibi Allah'tan başka ilâh yoktur. (Al-i İmran, 18)

⁴⁶⁶ A.g.e., s. 8.

⁴⁶⁷ A.g.e., s. 8.

⁴⁶⁸ A.g.e., s. 8.

Bir başka ayet-i kerimede şöyle buyurulmaktadır:

Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilirse, ona pek çok hayır verilmiş demektir. Ancak akıl sahipleri düşünüp ibret alırlar. (Bakara, 269)
469.

Kuran'ın ilmî tefsirini yaparken karşılaşılabilecek zorlukların bilincinde olan müellif, Kuran'ın ilmî tefsirinin kolay bir şey olmadığını ve bunu yapmak isteyen müfessirin bu alanda söz söylemek için yeterli bilgiye sahip olması gerektiğini ifade ettikten sonra bu konuda ünlü Fransız bilim adamı Dr. Maurice Bucaille'in şu sözlerini aktarmaktadır: “Kuran'ı gerçek anlamda anlamayı isteyen her kişinin kesinlikle ansiklopedik bilgilere vakıf olması gerekir.”⁴⁷⁰

Bu, müellifin Kuran'ın tefsirinin ilmî yönteminin ortaya çıkmasına etkili tarihi şartlar ile Peygamber'in döneminden bugüne kadar olan zaman dilimi içinde geçirmiş olduğu safhaları anlatmadan önce yapmış olduğu kısa bir giriştir. Peygamberin vefatından sonra tefsir alanına en çok hizmet eden sahabelerin Hulefa-yi Raşidin, Abdullah bin Mesut, Übey bin Kab, Zeyd bin Sabit, İbn Abbas oldukları, İslam medeniyetinin yaşamış olduğu üç asırlık zirve döneminden sonra tefsir ilminin geleneksel, rasyonel, ilmi gibi değişik dallara ayrılacak kadar geliştirildiğini yazmaktadır. Abbasi hilafeti sırasında yaşanan bilimsel gelişim sırasında Kuran-ı Kerim'in tefsiri alanında da önemli âlimler ortaya çıkmıştır. Abbasi hilafeti döneminde din ve felsefe alanlarında Gazali, Ebu Fazl el-Mersi, Celaleddin Suyuti gibi birçok âlim yetişmiştir.

Daha sonraki çağdaş dönemde ise ilmî tefsir alanında Cevher Tantavi ve Muhammed Abduh gibi âlimlerin yanında Nedim Cisir, Mustafa Mahmud ve Maurice Bucaille gibi araştırmacılar bulunmaktadır.⁴⁷¹ Bunları yazdıktan sonra ilmi tefsirinin tarifini vermek isteyen müellif şu ifadeleri kullanmaktadır:

"İlmi tefsir ile Kuran okuyucusunun Kuran'ın tefsirini yaparken çağdaş bilimin terminolojisini kullanması anlaşılmaktadır."⁴⁷² Tefsirdeki ilmî yöntem uygulamaları önceki alimlerin yazılarında da vardı, ancak o dönemde ilmî tefsirin tanımı “Kuran'ın

⁴⁶⁹ A.g.e., s. 9.

⁴⁷⁰ A.g.e., s. 10.

⁴⁷¹ A.g.e., s. 12.

⁴⁷² İlmi tefsirin bu definicion gelecek bölümlere gösterileceği gibi makbul değildir.

bütün ilimlerinin muhtevasına dair” şeklinde idi. Sözü edilen bilimler, alimlerin yaşadıkları dönemlerde yada sonraki dönemlerde keşfolunacak ilimler idi. Bu tefsir eğiliminin başını çeken alim ise şüphesiz ki Gazali idi. Onun İhya Ulum-i Din adlı eserinde İbn Mesud’un şu sözüne yer verilmektedir: "Öncekilerin ve sonra gelecek olanların ilmüne vakıf olmak isteyen kişinin Kuran’ın ayetlerine dalması gerekir." ⁴⁷³

Bunun yanında müellif, Gazali ve onun tefsir alanına katkılarından söz ederken şunları yazmaktadır:

“İlimler tek bir denizden gelmektedirler. O da Yüce Allah’ın bilgi denizidir ki, Allah’ın yapıtıdır ve kıyıları olmayan bir denizdir. Allah’ın sözlerini yazmaya mürekkep gerekseydi, denizler kadar mürekkep miktarı bile o sözlerin yazılmasına yeterli olmayacaktı. Allah’ın amelleri arasında hastalık ve iyileşmek de vardır. Bu bağlamda da İbrahim a.s.den söz ederken yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

“Hastalandığım zaman bana şifa veren O’du’r. (Şuara, 80)

Allah’ın bu denizini ancak tıbbı bilen kişi anlar. Çünkü tıp ilmi okuyan kişi genel olarak bütün hastalıkları, onların izlerini ve göstergelerini, onları iyileştirme yöntemleri ve etkilerini bilmektedir.”⁴⁷⁴

Daha sonra müellif, Gazali’den bahsederken şunları yazmaktadır:

"Allah’ın yarattığı eserlerinden güneş ile ayın pozisyonlarıdır. Gökyüzü bilimleri bugünlerde astronomi ve astroloji gibi ayrı bilim dalı oldu. Ancak bu bilimlere vakıf olan kimse Kuran’ın astrolojik ayetlerini anlayabilir. Basit insan ise örneğin Kuran’ın şu ayetini anlamakta zorlanabilir:

‘Ey insan! İhsanı bol Rabbine karşı seni aldatan nedir? O Allah ki seni yarattı, seni düzgün ve dengeli kılıp, ölçülü bir biçim verdi. Seni istediği her hangi bir şekilde parçalardan oluşturdu’ (İnfitar, 6-8)

Bu ayetleri anlamak için kişinin, insan vücudunun morfolojisini, anatomisini ve histolojisini bilmesi lazımdır.”

İlmî tefsirin konusu ve Kuran ayetlerinin önceki nesiller ile sonradan gelecek olan nesillerin bilgilerine atıfta bulunması meselesi, İmam Gazali’nin fikirlerine katılan Suyuti’nin üzerinde durduğu meselelerdendir. el-İtkan adlı eserine Suyuti, Kuran’ın şu ayetleriyle başlamaktadır:

⁴⁷³ A.g.e., s. 12.

⁴⁷⁴ A.g.e., s. 11-12, Müellif eserinde İhya-i Ulumid-din’den alıntı yaptığı bu kısmı hangi cildinden ve o cildin hangi sayfalarında aldığını yazmamaktadır. Bu, çok büyük bir metodolojik eksiklik oluşturmaktadır.

“Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık”. (Enam, 38)

“Ayrıca bu Kitab’ı da sana, her şey için bir açıklama, bir hidayet ve rahmet kaynağı ve müslümanlar için bir müjde olarak indirdik”. (Nahl, 89)

Ayetlerden sonra ise İmam Tirmizi ve diğer hadis imamlarının rivayet ettikleri Peygamber hadisiyle devam etmektedir. Hadise göre bir gün Peygamber şöyle buyurdu:

“Büyük bir fitne olacaktır.” “Bu fitneden kurtulma yolları nedir, ya Resulallah?” diye sorduklarında o şu cevabı verdi: “Allahın kitabına sarılın. Zira onda hem geçmişlerin, hem de daha sonra gelecek olanların haberleriyle ilgili bilgiler mevcuttur.”⁴⁷⁵

Bir başka hadis-i şerifte ise Peygamberimizin şöyle buyurduğu rivayet edilmektedir: “Allahın bilmeyeceği bir şey var olsaydı, o da zerreler, sivrisinek ve çekirge ile ilgili bilgiler olacaktı.”⁴⁷⁶ Prof. Dr. Ali İljazi ise bu konuyla ilgili yöntem ve tutumunu kanıtlamak amacıyla Suyuti ve Gazali’nin sözlerini aktarmaktadır. Daha sonraki dönemlerde yaşayan âlimler arasında tefsirinin ilmi yöntemini savunup kanıtlamaya çalışanlardan biri de Şeyh Muhammed Abduh idi. Ona göre Kuran-ı Kerim’de elektrik, telefon hatta elektrikli trenden bile söz edilmektedir. Bu üçü Kuran-ı Kerim’inin şu ayetinde geçmektedir:

“Yahut (onların durumu), gökten sağanak halinde boşanan, içinde yoğun karanlıklar, gürültü ve yıldırımlar bulunan yağmur(a tutulmuş kimselerin durumu) gibidir. O münafıklar yıldırımlardan gelecek ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkırlar”. (Bakara, 19).⁴⁷⁷

Daha sonra ise müellif Mustafa Mahmud’un ilmî tefsir ile ilgili yazdıklarını aktarmaktadır:

⁴⁷⁵ Bu hadisi bu sözlerle İmam Tirmizi’nin eserinde buldum. Tirmizi’nin Süneni’nde 2195 no’lu da şöyle söylenmektedir: “Gecenin karanlığına benzeyen fitnelerin meydana geleceğine dair bahis”. Bakınız “**Muhamed ibn İsa Ebu İsa et-Tirmizi es-Sulemi**”; tahkik eden Ahmed Muhamed Şahin ve diğerler, Beyrut, Daru İhyait-turasil-arab, c. 4, s. 487.

⁴⁷⁶ A.g.e., s. 13; Bakınız “**El-İsun fi ulumil-Kuran**”; c. 3, s. 136.

⁴⁷⁷ A.g.e., s. 14.

“İslam dininin bilim, medeniyet ve gelişim dini olduğunu ispatlayan birçok Kuran-ı Kerim ayeti vardır. Bilimin yeni keşifleri söz konusu ayetlerin yorumunu yapmada bizlere çok yardımcı olmaktadır. Evren ile astronomiden söz eden ayetler bilimin yeni keşifleri sayesinde anlaşılmaktadır. Kuran-ı Kerim sadece iman ve şeriat kitabı olmadığı gibi, onda sadece Arap dili grameri, belagati ve retorik yönleri toplanmış değildir. Kuran-ı Kerim içinde ahlak, siyaset, psikoloji, sosyoloji, tarih, tıp, felsefe ve biyoloji bilimlerinin prensiplerinin barındığı büyük bir bilim ansiklopedisidir. Kuran’ı ilmî mantık ve akıl prensiplerine göre yorumlamaya kalkıştığımızda bazı kişiler bana karşı çıktılar ve benden Ezher diploması istediler. Kuran sadece onlar yorumlasın diye mi indi? Diğer kişilerin Kuran ayetlerinin yorumlama gücü yok mu?”⁴⁷⁸

Bence Dr. Mustafa Mahmud’un sözlerini kesin doğru olarak değerlendirmemek lazımdır. Zira kendisinden Ezher diplomasını isteyen kimseler, tefsirde bulunan zatın tefsir işini Ezher’in ünlü müfessir hocalarından öğrenmiş olması gerektiğini göstermek istemişlerdir. Bu diploma, şeriatın asıl bilgilerine sahip kişinin Kuran-ı Kerim’i anlama konusunda zorlanmamasını ya da yanlış sonuçlara varmamasını sağlar. Esasında bunu yapan Ezher diploması ya da hoca kavuğu değil, şeriatın esas bilgileridir. Hoca sarığına sahip olmak kesinlikle Kuran-ı Kerim’in tefsirini yapabilirsin demek değildir. O, İslam din adamlarının kullandıkları bir simgedir. Diploma ise din âlimlerinden ders gördüğünün ve onlardan istifade ettiğinin delilidir. Onların birinden diplomasını göstermesini istemelerinin sebebi, ancak gerçek ilmin Kuran-ı Kerim’i incelemelerinde onlara yardımcı olduğunu göstermek içindir.

Bu önemli girişten sonra müellif, Kuran’ın bilimsel yönlerinin incelemelerini konu edinen belagat, üslup, terimler, icaz, psişik, metodoloji, müzik ve sanatsal araştırma dallarının varlığından söz etmektedir.⁴⁷⁹

Yukarıda sayılanlar arasında yer alan Kuran’ın ilmî tarafı ise kitabın

⁴⁷⁸ A.g.e., s. 14, alıntı yapılan kaynak ise Mustafa Mahmud’un “**El-Kuranu Muhaveletun li fehmin asriyyin**” adlı eseridir. Müellif alıntının hangi sayfadan yapıldığını yazmamaktadır. Bu müellif için afedilmez bir metodolojik sorundur. Bu şekilde alıntıların yapıldığı eserlerin kaynaklarını doğru bir şekilde aktarmamızı imkansız kılmaktadır.

⁴⁷⁹ A.g.e., s. 15-19.

müellifinin en çok ilgilendiği yöndür. O sadece Kuran'ın ilmî yönünden değil, bütün yönlerinden söz etmektedir. Her ne kadar insanlar Allah'ın Kitabı'ndan mümkün olduğu kadar cevher ve anlam hazineleri çıkartmayı çalışsalar da, Allah'ın Ebedi sıfatı olan Allah'ın Kelamı vasfını taşıyan Kuran-ı Kerim her zamana ve her mekâna, antagonizmalardan temiz ve doğru olarak hitap edecek ilahi mesajı taşımaktadır.⁴⁸⁰

Kuran hakkında gerçekleştirilen çalışmaları ve bilimsel incelemeleri göz önünde bulundurarak ve müellifinin konu hakkındaki derin bilgilerini katarak onun her çalışmasının tahlilini yapmak bu kitapta mümkün değildir. Ancak burada Ali Fahri İljazi'nin ortaya attığı önemli bilimsel incelemelerden bazılarını aktarmaya çalışacağım. Bunu yaparken Ali Fahri İljazi'nin Kuran-ı Kerim araştırmalarında uyguladığı ilmî tefsirinde bulunurken hangi şekilde yaklaştığını gösteren örnekler de verilecektir. Bu bölümde ise onun tefsir yöntemini sergiledikten sonra, tefsir yöntemine dair kendisine katılmadığım bazı bakış açıları hususunda da açıklamalarda bulunulacaktır.

III: Kuran Tefsiri ve Ayetlerin Yorumuna Dair Ali İljazi Fahri'nin Kitabından Örnekler

1). Allah'ın Kudretinin Delili Olarak Bazı Tabiat Olaylarına Örnek

Aşağıdaki Kuran ayetinin tefsiri ve yorumu ile ilgili müfessir şunları yazmaktadır:

"Kesin olarak inananlar için yeryüzünde âyetler vardır". (Zariyat, 20)

"İslam dininin gerçek din olduğunu gösteren birçok ayet vardır. İslam dininin ulviliğini birçok bilimsel konuda görmek mümkündür. Çağdaş bilim ise söz konusu konuları açıklama konusunda somut sonuçlar vermektedir. Yukarıdaki ayette Allah-u Teâlâ insanoğlundan dünyada ve insanda bulunan özellikleri gözlemleyip incelenmesini istemektedir. Bilim yerkürede bir buçuk milyondan fazla hayvan türü ile yarım milyondan fazla bitki türünün varlığından bizi haberdar etmektedir. Kuran-ı Kerim insanı her an düşünüp tefekkür etmeye teşvik etmektedir. Bilimsel bilgilerden insanoğlunun beyнинin potansiyelinin % 10'unu kullandığını, geri kalan kısmı kullanmak için insan beyninin o kısmını uyandırması gerektiğini

⁴⁸⁰ A.g.e., s. 20.

öğrenmekteyiz. Kullanılmayan kısım ise beyin gücünün % 90'lık kısmını oluşturmaktadır.”⁴⁸¹

2). İnsanın Kalbiyle İlgili Ayetlerin Yorumu

Aşağıdaki Kuran ayetinin tefsiri ve yorumu ile ilgili müfessir şunları yazmaktadır:

“Kendi nefislerinizde de öyle. Görmüyor musunuz.”? (Zariyat, 21)

"Kuran'ın bu ayetinin meali kısa, ancak anlamları büyüktür. Yüce Allah insanoğlundan evrendeki ve insan vücudundaki özellikleri gözlemleyip incelemesini istemektedir. Her şeyden önce Kuran evrendeki gerçekleri gözlemleyip incelememizi istemektedir. Bunu yapmak insana güç bir iş ise, o zaman vücudumuzu gözlemleyip üzerinde düşünmemizi istemektedir. İşte bilimin bizlere insan vücuduyla ilgili anlattıklarından bazıları:

İnsan kalbi dünyadaki en titiz alettir. Çünkü her 23 saniyede bir, insan kalbi 5 litre kan pompalamaktadır. Yani bir gün içinde toplam 19.000 litre kan ve 60 sene içinde toplam 480 milyon litre kan pompalamaktadır. Bu dağıtım-pompasının ağırlığı kadında 230 gram ve erkekte 280 gramdır. Kan akışının uzunluğu 23 saniye başında 100 km ve hızı uyduların hızından 215 kat daha fazladır. İnsan beynindeki ilahi mucize daha müthıştır. Normal şartlarda insan kanındaki kırmızı kan hücreleri 42 gün yaşarlar. Daha dirençli olanlar ise 127 gün yaşarlar. Bu da insan kanının iki ayda bir yenilendiği ve insan vücudunda günde 200 milyon kan hücresi ölüp yerini başka 200 milyon kan hücresinin aldığı anlamına gelmektedir. Bu yüzden Allah Teâlâ insanlardan O'nun yaratıcılığının azametini Görmüyor musunuz?⁴⁸² buyurarak görmelerini istemiştir.

3) İnsan Beyni ile İlgili Yorumu

İnsan beyni dünyadaki en titiz bilgisayarı temsil etmektedir. Yüz milyar küçük hücreden oluşan insan beyninin kapasitesi sürekli çalışır halde olan on bin bilgisayar programının kapasitesine denktir. Söz konusu bilgisayarların kaplayacakları alan 250 bin metre kare, yani Fransa'nın yarısıdır.

İnsan beynin üstlendiği fonksiyonları ise Kıyamet Günü'ne kadar hiçbir

⁴⁸¹ A.g.e., s. 24.

⁴⁸² A.g.e., s. 27-28.

alet yapamayacağı gibi, şekilleri ve seviyeleri ne olursa olsun insan icadı hiçbir aletin insan beyninin gerçekleştirdiği işlemleri tamamıyla gerçekleştiremeyeceği aşikârdır. Her gün bilim insanları, insan ile ilgili yeni şeyler keşfetmektedir. Örneğin son zamanlarda Michigan Üniversitesi tarafından yürütülen çalışmalar sonucu insan derisinde ve saçında kurşun, gümüş, demir, alüminyum gibi maddelerin bulunduğu keşfedilmiştir. Esen rüzgârın ve fırtınanın hızı 130 ile 140 km/saati geçememekle birlikte insanın ciğerleri ile göğsünden çıkan hava ve oksijenin hızı saat başı 390 km'ye kadar çıkabilmektedir. Bunlar Allah'ın yaratıcılığının müthiş örnekleri değil midir?!⁴⁸³

Daha sonra müfessir şunları yazmaktadır:

“Aslında insan cereyan taşıyan acayip bir yaratıktır. İnsan vücudunda yaratıcısının belirlediği doğa cereyanına göre yaklaşık 60 milyar hücre çalışmaktadır. Bilime göre insan, içinde negatif dışında ise pozitif cereyana sahiptir.

Bu gerçeğe binaen, modern bilim insan beyni ile kalbi arasındaki akım sıcaklığı değerini tespit etmek için EKG ve EEG denen değişik kardiyojloji tahlillerinde bulunma imkânına sahiptir. Kuran'da yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

“Kendi nefislerinizde de öyle. Görmüyor musunuz?” (Zariyat, 21)

Bu ayeti aktardıktan sonra müfessir, birçok insanın söz konusu ayetin anlamı üzerine düşünmeyerek bilinçsiz bir şekilde okuyup geçtiğini belirtmektedir. Ayetin anlamı, insan vücudunda örnek gösterilebilecek birçok göstergenin bulunduğuna işaret etmektedir. Gafil insanların “İstedigimi yaparım, istediğime karar veririm” demeleri anlamsızdır ve doğru değildir. Çünkü O, vücuduna bile sahip değildir. Vücudun asıl sahibi Yüce Allah'tır. Bir an olsun kalbinin atışlarını durdurabilir misin? Durdurabilirsen onun yeniden çalışmasını sağlayabilir misin? Vücudunun çalışmasını onun elinde olduğunu insan nasıl ileri sürebilir? Uyuduğu zaman bile insanoğlu kalbinin çalıştığını fark etmez mi?

⁴⁸³ A.g.e., s. 28.

4) Nefes Alıp Verme ve Beyaz Kan Hücreleri ile İlgili Yorumu

İnsanoğlu nefes alıp vermenin isteğe bağlı bir iş olmadığını niye görmezlikten gelir?! Nefes almak ve vermek içgüdü türündendir. Bir dakika içinde toplam 16 defa nefes alan insana Allah nefes aldırmadığı takdirde onun emrine hiç kimse karşı çıkamaz. Aynı şey insan midesi ve onun sindirim fonksiyonu için de geçerlidir. Bütün bunlar insanın isteğine bağlı mı gerçekleşmektedir? Asla! İnsanın bağırsaklarının çalışması ve yemeklerin bağırsaklarda hareket etmesi, insanın tükettiği gıdalardaki gerekli maddelerin vücuduna dağılması, gerekli maddeler depolanırken değersiz maddelerin dışarı atılması insanoğlunun isteğine mi bağlıdır yoksa önceden belirlenmiş bir sisteme göre mi işlemektedir?! Aynı şeyler insan kanındaki akyuvarlar için de geçerlidir. Vücuda giren zehirli maddelerle karşılaşınca akyuvarlar, vücudu korumak için belirli bir madde üretirler. Savunmacı bir savaşa benzeyen ve insanın vücudunun içinde meydana gelen bu aşamaların ahenkli bir şekilde ilerlemesi insanın emrine mi bırakılmıştır?! İnsanoğlunun bu gibi biyolojik ve kimyasal süreçlere müdahale etmesi mümkün müdür?! Yani insan vücudunda bir saniye içinde kendisinin bilip bilmediği binlerce işlem gerçekleşmektedir. Bütün insan uzuvları Allah'ın isteğine bağlı olarak hareket etmektedir.

Allah'ın büyük rahmetinin bir alameti olarak insana bahşedilen organlar, insanın hizmetinde olmakla birlikte ilahi bir denetime tabi tutulmaktadır. Aksi takdirde insan bu dünyada ne yaşayabilir, ne çalışabilir, ne de rolünü oynayabilirdi. Örneğin insanın kalbinin atışları kendi elinde olsaydı ve insan tarafından denetleseydi o zaman ne olurdu? Şüphe yok ki insanın her an uyanık kalması gerekirdi. İnsan, ancak bu şekilde kalbinin denetimini yapabilirdi. Böyle olsaydı kalbinin atışlarında herhangi bir düzensizlik olmasın diye insan hiçbir zaman uyumayacaktı.

İnsan midesi, insanın denetimi ile kendi isteğine bağlı olarak çalışsaydı, o zaman yediğimiz her yemekten sonra sindirim sisteminin doğru çalışıp çalışmadığını denetlemek zorunda kalırdık. Müellif bütün bu bilgilerin insanlar tarafından bilinen şeyler olduğunu yazmaktadır. İnsana bu şekli veren Allah, ona uzuvlarının ve organlarının işleyişine bile müdahale edemeyeceğini, her şeyin Allah'ın elinde olduğunu ve O'nun isteği, kudreti

ve azametinin gereğine göre çalıştığını anlatmak istemiştir.⁴⁸⁴

Kitabının ilk bölümünde yer alan ayet ile ilgili uzun yorumlarda bulunan müellif, bunu yaparken insanların bildikleri gerçeklere işaret ederek Allah'ın insanı yaratırken göstermiş olduğu azameti ortaya çıkarmak istemiştir. Sadece bilimsel verileri aktarmakla yetinmeyen müellif, aynı zamanda yanlış olup insanların doğru bildikleri görüşler ve mefhumları da değiştirmek istemiştir.

5). Ağlama ve Gülme Ayeti ile İlgili Yorumu:

“Doğrusu güldüren de ağlatan da O'dur”. (Necm, 43)

Bu ayet bağlamında müellif şöyle yazmaktadır:

"Bu ayeti okuyanların çoğu anlamının derinliklerine varmadan okurlar. Ayetin anlamı üzerine tefekkür edilirse bu ayette mucize sayılabilecek bir bilgiye rastlamak mümkündür.

Dünyadaki insanlara şöyle bir göz atarsak sahip oldukları renk, konuştukları dil ve milliyetleri ne olursa olsun ağlama ve gülme olayının ortak olduğunu görmek mümkündür. Yani İngilizlere, Amerikalılara ya da Afrikalılara özgü bir gülme olayı yoktur. Tek bir şekil gülme olayı vardır. Aynı şekilde Asyalı ya da Avusturyalı ağlama olayı yoktur. Bütün insanlar aynı şekilde ağlarlar. Çünkü insan beyninde Allah'ın emriyle insanı güldüren veya ağlatan duyguları denetleyen bir merkez bulunmaktadır. Yani ağlama ve gülme olayları da Allah'ın emri ve denetimi sayesinde meydana gelmektedir. Yani bütün yaratıklara bu özellikleri bahşeden Allah'tır. Aynı şekilde bu ayet, Yüce Allah'ın bütün insanlara eşit şekilde nimetler bahşettiğini de göstermektedir.⁴⁸⁵

Bütün insanlar Allah'ın verdiği nimetler ve hediyeler konusunda birbiriyle eşittir. Bütün bu gerçekleri hatırlatmış olsak da, bu gerçekleri kabul etmeyip mağrur ve kibirli bir şekilde sesini yükseltip bu sözleri bağırın

⁴⁸⁴ A.g.e., s. 30-34.

⁴⁸⁵ Ağlamak ve gülmek insana özgü iki haslettir. Zira insan dışında hiçbir yaratık ne ağlar, ne de güler. Bu olaylar hakkında teferruatlı bilgiler için bkz. Muhamed Adil Mahmud Ebu El-Hayr, **“İctihadat fit-tefsiril-ilmi fil-Kuranil-Kerim”**; Kahire, baskı 1, 1988, s. 38-42.

insanlar da eksik değildir: “Kendini denetleyen doğru, güçlü ve istikrarlı kişi geleceği ile ilgili şeylere karar vermektedir.” Bu ne yanlış bir şeydir!⁴⁸⁶

6). Hâkim Olma İle İlgili Ayetin Yorumu:

“(Resûlüm!) De ki: Mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin ve mülkü dilediğinden geri alırsın. Dilediğini yüceltir, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Gerçekten sen her şeye kadırsın”. (Al-i İmran, 26)

Dr. Ali Fahri İlçazi şöyle demektedir:

"Bu ayet ile ilgili görüşüm şudur ki, dünyada oturduğu makam ve sahip olduğu zenginlikten isteyerek ya da alçak gönüllülük sonucu vazgeçen insan yoktur. Genelde yapılan değişiklikler güç ya da zor kullanarak yapılır. Ayette geçen (النزغ) kelimesinin anlamı da zorla almaktır. İnsanlık tarihinde, oturdukları krallık makamından istediği her şeyi yapabileceklerini sanan kişileri indirmek üzere birçok inkılâp ve hükûmet darbesi tertiplendi. Ayetten anlaşıldığı gibi bir makama gelen kimse, o yetkilere kendiliğinden değil Yüce Allah'ın takdiri, kudreti ve nimeti sonucunda sahip olabilir. Her ne kadar laboratuvar deneylerine göre insan sağlığını koruyabilecek neticelere tıbben varılabilmiş ise de, insan bu dünyada hiçbir şeye mutlak şekilde sahip değildir ve ecel geldiğinde onu hiçbir şekilde engellemek veya geciktirmek mümkün değildir. Yani insanın elinde hiçbir şey yoktur. Birçok defa ansızın önümüzde ölen kişiler gördük. Onları görenler beyin kanaması ya da kalp krizinden öldü diyebilirler, fakat bütün bunlar sadece vesilelerdir. Asıl sebep, Kuran'ın şu ayetinde denildiği gibi, ecelin gelmesidir:

“Ecelleri gelince ne bir an geri kalırlar ne de bir an ileri gidebilirler”.(Araf 34)⁴⁸⁷

Aynı şekilde müellif kendi eserinde ele aldığı kozmoloji konusunu Kuran ayetlerine dayandırmaktadır. Bunları yazdıktan sonra müellifin Kuran ayetlerinin yorumu sırasında takip ettiği yönteminin tahliline ve söz konusu yöntemin değerlendirmesine geçilebilir.

⁴⁸⁶ A.g.e., s. 36-37.

⁴⁸⁷ A.g.e., s. 37-39.

IV: Kuran Ayetlerinin Tefsirinde Müfessirinin Takip ettiği Metod ve Bu Metodun Değerlendirmesi

Bu değerli müellifinin eseri okunduktan sonra Kuran ayetlerini anlamadaki yöntemi ile ilgili şu sonuçlara varılabilir:

- Fahreddin Razi, Kurtubi, Beydavi, Ebu Hayyan gibi büyük klasik müfessirlerin sözlerine az başvurmuştur. Müellifin ilk önce tefsir büyüklerinin ayetleri anlama konusunda ileri sürdükleri görüşler ile gayretlerine dayanması gerektiğini düşünmekteyim. Bunu yaptıktan sonra ayetlerinin ilmî tefsirine geçebilirdi.
- Az olmakla birlikte Kuran kelimelerindeki hikmeti göstermek amacıyla konuların gramer açısından çözümünü yapmaktadır.⁴⁸⁸
- Deprem, yanardağı patlaması, tepelerin hareketi gibi doğa olaylar ile evrenin yok olması, güneş patlaması, yıldızların yok oluşu gibi Kıyamet Günü'nde meydana gelecek olaylar arasında paralellik çizmek istemektedir.⁴⁸⁹
- Her doğa olayını Allah'ın kudreti ve isteği ile alakalandırmaktadır. Bunu yaparken Hasan Tahsin Efendi'nin takip ettiği yöntemden farklı bir yöntem kullanması, müellif için önemli ve olumludur.
- Kuran'ın birkaç asır önce bildirmiş olduğu bilgilerin, bilimin son keşifleri tarafından desteklendiği gerçeğini güçlü bir şekilde seslendirmektedir. Günümüz insanlarını da yeni şeyler çıkarabilsinler diye Kuran ayetleri üzerinde daha çok düşünmeye davet etmektedir.
- Çoğu kere dini ve bilimsel konulara ayetlerden değişik deliller getirmektedir. Arapça diline vakıf olmadığından dolayı bazı ayetlerinin çevirisinde eksik kalan müellifin bu eksiğine rağmen ayetlerinin asıl manalarını doğru şekilde seçmiş olduğu görülmektedir.⁴⁹⁰
- Müslüman ya da gayr-i müslim araştırmacılar ile âlimlerin sözlerini aktarmaktadır. Ancak bunu yaparken az sayıdaki istisnalar dışında aktardığı metinleri hangi kitaptan aldığını göstermemektedir. Ya da kitaplardaki sayfa

⁴⁸⁸ A.g.e., s. 129-130.

⁴⁸⁹ A.g.e., s. 115-130.

⁴⁹⁰ A.g.e., s. 186-197.

numarasını belirtmemektedir.

- Kültürü ve okuduğu literatür geniş olduğundan dolayı müellif, Celaleddin Rumi, Gazali, Muhyidin Arabi, Abdulgani Nablusi, Abdülkadir Ceylani gibi önemli şahıslar ve İbn Kayyım, Malik bin Nebi, Seyyid Kurtubi, Muhammed Hüseyin Zehebi, Muhammed Mütevelli Şaravi, Mustafa Mahmud, Abdülmecit Zendani gibi çağdaş âlimlerle eski Yugoslavya ve batı devletlerinin öncü doktorlarının fikirleri arasında bağlantı kurabilmiştir.⁴⁹¹ Bunlar eserinin bilimsel değerini daha da artırmaktadır.

- Ayetlerin gerçek anlamının okuyucu tarafından daha iyi anlaşılması için Kuran kelime ve ifadelerini Arap dili gramerinin kurallarına göre anlatmaktadır.⁴⁹²

- Konuları incelerken bir şemaya göre yazmayan müellif, bu nedenle okuyucunun kafasının karışmasına neden olmaktadır. Bir konudan bahsedip onunla ilgili ayetleri vurguladıktan sonra müellif, önceki konuyla alakası olmayan ikinci bir konuya geçmektedir.⁴⁹³ Bunu özellikle Kuran ile bilim açısından yaratılış, embriyoloji ve evrim konularını işlerken yaptığı görülmektedir.⁴⁹⁴

- Müellifin önem arz eden metodolojik ve bilimsel bir konuyu önemsemediği görülmektedir. O da, diğer kişilerden alıntılacağı görüşleri nereden aldığını göstermemiş olmasıdır. Kitabındaki bütün bölümlerin telifinin ona ait olması mümkün değildir. Zaten kitabının sonunda zengin bir kaynakça vermektedir. Bunu yaparak takip ettiği yöntem ile eğilimini anlama konusunda okuyucuyu zorlamaktadır. Kullandığı literatürü olduğu gibi sergilemek ve söz konusu literatürün teferruatını göstermek önem arz etmektedir. Aktardığı sözlerin hangi kaynaktan alındığını göstermek ise dinî

⁴⁹¹ A.g.e., örneğin yedi kat göklerin gerçeği ve mahiyeti hakkında müellif ilginç görüş ve düşüncelere sahiptir. Benim fikrime göre, müellife karşı beslediğim saygı ve iyi düşüncelerimle birlikte, bu tür ilmi hipotezlerin gerçek olmadığını düşünmekteyim. Örneğin müellif ışığın kırmızı renginden vjolle rengine kadar toplam ana yedi renginin olduğunu bilimsel olarak kanıtlandığını yazmaktadır. Müellif bundan sonra bu ilmi gerçek ile yedi müzik notları (şkalla), haftanın yedi gününe, bebeğin yedi ayında anne karnında iken tam şeklini aldığı durumlar arasında bir paralellik kurmak istemektedir. Güneş ışığının elektronlar ile hidrojen birleşmesinden ortaya çıkan yedi rengi olduğunu yazdıktan sonra, müellif elektronların patlamasından onların yedi dünyalara, yani yedi göklere yayıldığını yazmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. a.g.e. s. 175.

⁴⁹² A.g.e., s. 159-168.

⁴⁹³ A.g.e., s. 173-180.

⁴⁹⁴ A.g.e., s. 159.

ve bilimsel zenginliğin ifadesidir.

- Ayetlerin sebab-i vurüdü, kıraat çeşitleri, bazı istisnalar dışında⁴⁹⁵ fıkıh hükümleri, belagat konuları ve İslam dininde ikinci el sayılan meselelere kitabında hiç yer vermemektedir. Onun odaklandığı konu, Kuran ayetleriyle ilgili değişik araştırmacıların ileri sürdüğü bilimsel keşiflerin tümünü ortaya koymasıdır.

- Müellifin kitabında ele aldığı bilimsel konularla ilgili her hangi bir çekincesi olmadığı görülmektedir. Yani aktardığı bilimsel verilerin gerçekliğinden emindir ve doğa kanunlarını olduğu gibi sergilemektedir. Zira onun verdiği bilimsel verilerin bir kısmı hala kuram ve hipotez seviyesinde verilerdir. Dinî konularla ilgili bilimin son onayı gerekli ise, nasıl bilimin ilk defa ortaya attığı verilere hemen inanmak mümkün olabilir? Böyle bir konuda ortaya atılacak her verinin bilimsel olarak ispatlanması gerekir. Ancak müellifin kitabında yazdığı birçok ilmî konu, araştırmacılar arasında tartışılır mahiyettedir.

- Fatır Suresi'nin 28. ayetinin tefsirinde müellif, natüralist ve sosyal bilimcilere yüksek bir önem atfetmektedir.

“Kulları içinden ancak âlimler, Allah'tan (gereğince) korkar. (Fatır, 29)

Bu bağlamda müellif şunları yazmaktadır:

"Söz konusu ayet şu soruyu bizlere düşündürmektedir: Allah'tan çok korkan bu âlimler kimlerdir? Bizce cevabı şudur: Onlar Allah'ın yarattığı insan, hayvan ve bitki mahlûkatı üzerine derin incelemelerde bulunan âlimlerdir. İnsan aklı, sözü edilen bilimleri gözleme, inceleme ve deney yapma yollarıyla anlayabilir fakat çoğu kere laboratuvar deneylerini tamamladıktan sonra insanoğlu ruh ve madde ilişkisi gibi deney ile araştırılması ve incelenmesi mümkün olmayan konuları anlamakta zorlanabilir."⁴⁹⁶

Müellifin verdiği cevabın isabetli olmadığı ve acayip olduğu apaçiktır! Söz konusu ayetin ahlak, akaid, fıkıh, tefsir, hadis, şeriat, dil ve belagat bilimleri ile uğraşan âlimlerle ilgili olduğu unutulmamalıdır. Sözü edilen

⁴⁹⁵ A.g.e., s. 204.

⁴⁹⁶ A.g.e., s. 180.

âlimlerin Allah korkusundan haberi olmaması veya O'ndan samimi bir şekilde korkmamaları mümkün müdür?! Ben, müellifin kitabının bir başka basımında bu konuyu değiştireceğini düşünmekte ve inanmaktayım.

- Müellif bazı konuların açıklamalarında faydalı bilgiler vermektedir. Kitabında Kuran metni ile bilimsel açılardan su, bal ve meyvelerin öneminden söz etmektedir. Bu konuları işlerken konunun dışına çıkmadığı görülmektedir. Daha sonra aşağıdaki ayetleri bilimsel açıdan incelemektedir:

"İnkâr edenler, göklerle yer bitişik bir halde iken bizim, onları birbirinden kopardığımızı ve her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi? Yine de inanmazlar mı?" (Enbiya, 30)⁴⁹⁷

"Rabbin bal arısına: Dağlardan, ağaçlardan ve insanların yaptıkları çardaklardan kendine evler (kovanlar) edin. Sonra meyvelerin her birinden ye ve Rabbinin sana kolaylaştırdığı yaylın yollarına gir, diye ilham etti. Onların karınlarından renkleri çeşitli bir serbet (bal) çıkar ki, onda insanlar için sifa vardır. Elbette bunda düşünen bir kavim için büyük bir ibret vardır." (Nahl, 68-69)⁴⁹⁸

- Bazen sözlerini ve yorumlarını desteklemek amacıyla Peygamber'in hayatından örnekler vermektedir. Verdiği örneklerin metinle doğrudan doğruya ilişkisi olmayabilir. Örneğin sütün öneminden söz ederken, süt maddesinin İslam dininde bilginin sembolü olduğunu, bunun delilinin Miraç gecesinde Cebrail'in Peygamber'e birinde süt bulunan iki kap getirince Peygamberimiz'in içinde süt bulunan kabı seçtiğini gösteren olayı vermektedir.⁴⁹⁹

- Bazen sözlerine destek ve incelemelerine zenginlik olsun diye Peygamber hadislerini de aktarmaktadır.

- İbn Sina, İbn Rüşd, Gazali, Palmer, Vivino, Tonkur gibi Müslüman ve gayr-i müslim ünlü tabiplerin, filozofların ve âlimlerin sözlerini delil olarak vermektedir.⁵⁰⁰

- Kuran ayetleri ile bilimsel konuların incelenmesi ve araştırılması sırasında ortaya çıkan faydalı dersleri ve sonuçları vurgulamaktadır. Bu da

⁴⁹⁷ A.g.e., s. 188-196.

⁴⁹⁸ A.g.e., s. 206-241.

⁴⁹⁹ A.g.e., s. 197.

⁵⁰⁰ A.g.e., s. 213-215.

müellifin olumlu taraflarından biridir. Bütün bunlar onun kalbinin ve hissiyatının iman tarafından kaplandığını göstermektedir. Çoğu kere okuyuculara Allah'ın insana vermiş olduğu sayısız nimetlerden ibret almalarını öğütlemektedir. Bu defa kendi söz ve ifadelerini kullanmaktadır.

- Kuran'dan ibret alınsın diye önerdiği bal maddesinin bilimsel açıdan yararlarını teferruatlı ve titiz bir şekilde aktardıktan sonra müellif şunu yazmaktadır:

“ Arıların yemek seçimi, yuva kurması, sevdiklerini koruması ve balın üretimi konularında canlı ve titiz oldukları gibi gerçek Müslüman ve müminler de işlerinde canlı ve titiz olmalıdır. Mümin haram ve kötü yemekle değil, temiz ve helal yemekle beslenmelidir.

(Onların karınlarından renkleri çeşitli bir serbet (bal) çıkar ki, onda insanlar için sifa vardır.)

Böylece mümin de bal gibi tatlı, diğer insanın kalbine deva olan sözler söylemelidir. İnsanlara zarar veren ahlak dışı sözler kullanmamalıdır. Peygamberin de dediği gibi üzerinde durup nektarını emdiği çiçeği ya da bitkiyi kırıp zarar vermeyen arının yaptığı gibi, İslam'ın ahlakıyla yoğrulmuş gerçek Müslüman da ahlaklı, hayırlı işler yapan ve diğer kişilere zarar vermeyen kimsedir. İşte bu şekilde bizler hayatımızı daha iyi yapmak için arı örneğinden ibret alıp Kuran-ı Kerim'in diğer tavsiyelerine uymalıyız.⁵⁰¹

- Müellif, Kuran ayetleri ile İslam dininin prensiplerine karşı gelen bilimsel görüşleri de aktarmaktadır. İnsanın ölüm anında yapmış olduğu deneylere dayanarak insan ruhunun 21 gram ağırlığı olan bir madde olduğunu iddia eden İsveçli Nils Olif Jacobson adlı bilim adamının iddiaları gibi bilgilere karşı çıkmaktadır. Ölüm anında olan bazı kişilerin vücut ağırlığını ölüm anından birkaç saniye önce ile öldükten birkaç saniye sonra titiz bir terazi ile ölçtüğünü iddia eden İsveçli bilim adamı bu ölçümlere göre insan ruhunun bir kaç gram olduğunu ileri sürmüştür! Bu iddiaya karşı çıkıp onun dayanaksız, yalan ve dedikodu türü sonuçlara dayandığını söyleyen müellif, sözü edilen deneydeki ölen kişinin vücut ağırlığındaki azalmanın sebebinin insanın ciğerinden çıkan hava ve oksijen olduğunu yazmaktadır.⁵⁰²

⁵⁰¹ A.g.e., s. 216-217.

⁵⁰² A.g.e., s. 456.

- Ruh ve nefsin yedi türü (nefs-i levvame, nefs-i mutmaine, nefs-i emmare, nefs-i mülhime, nefs-i raziye, nefs-i safiye, nefs-i marziye), Celaleddin Rumi'nin söz ettiği yedi dünya (ön dünya, ilahi dünya, güç dünyası, zenginlik dünyası, mefhumlar dünyası, şekiller dünyası ve doğa dünyası) ve yüksek makamlar ile fenafillah gibi tasavvuf ehillerinin en çok söz ettiği bazı tasavvuf konuları aktarmaktadır.

- Müellifin sıradan insanların ve İslam daveti alanında hizmet eden birçok hoca ve âlimin anlayamadığı tasavvufun sözü edilen anlaşılması zor konularını derinlemesine işlemek istemediği görülmektedir.

Ne Peygamberimiz, ne de onun ashabı ekreminin anlaşılması zor olan şeylerle insanları uğraştırdıkları bilinmektedir. Üstelik kendilerinin bile sözü edilen konuların üzerine düşünüp düşünmedikleri bilinmemektedir. Biz de onların iman konusunda yaptığı gibi davranmalıyız. Aynı zamanda insanları bu dinin prensipleri hususunda zorlamamak, günahlardan korunmuş olan Peygamberimiz'den rivayet edilmeyen inanç ve ledünni konularla insanların kafalarını karıştırmamakla yükümlüüz. Bütün insanlara vahyolunan İslam dininin asıl özelliği karışık değil, anlaşılması kolay bir inanç anlayışına sahip olmasıdır.

Din anlayışını makamat ve işari yorumları seven filozof ve tasavvufçulardan oluşturulan bir grup insanın anladıklarıyla sınırlandıramayız...⁵⁰³ Allah bizlerden zor değil, kolay şeyler istemektedir. Müellifin aktardığı konuları kavraması ağır ve güç şeylerdir. İkincisi, sözü edilen konular Müslümanların hayatındaki tamamlayıcı konulardandır. Yüce Allah bütün müminlere neden yüksek makamlara varmadıklarını ya da nefislerinin neden yedi merhalelerden geçmediğini sormayacaktır. Allah, Müslümanlara dinde yapılması farz olan şeyleri yapıp yapmadıklarını soracaktır. Müslümanların çoğu namazları malum prensiplere ve şartlara göre yerine getirmemektedir. Müslüman toplumlardaki birçok Müslüman, Allah'a iman konusunu temiz, bidat olamayan ve yanlış inançlardan uzak samimi bir tevhid çerçevesi içinde bilmemektedir. Maalesef çeşitli Arap ve Arap olmayan ülkelerdeki Müslümanların çoğu bu durumdadır.

İçinde Arnavut Müslümanlarının da yer aldığı bütün milletlerden Müslümanların çoğu zina, içki, uyuşturucu kullanımı, ana-babaya karşı

⁵⁰³ Bu yorum ve görüş bu tezi izleyen komitenin üçüncü üyesi olan saygıdeğer hocam Prof. dr. Muhamed Bahaudin Huseyin'indir. Allah ondan razı olsun ve rahmet eylesin!

yanlış davranışlarda bulunma, hırsızlık içinde olup zekât vermemektedir... Görüldüğü kadarıyla bugünkü Müslümanlar İslam ahlakıyla eğitime, dinlerinin temel esaslarını öğrenmeye ve dinî hükümler konusundaki zorlamalardan uzak kalmaya ihtiyaç duymaktadır. Üçüncü olarak müellifin aktardığı tasavvufi konular kitabın girişinde yazdığı gibi çalışmasında uyması gereken prensibin dışına çıkmaktadır.

Bu prensip, modern bilimin verileri ışığında Kuran-ı Kerim ayetlerinin çağdaş deneysel bilim yöntem ve kuramları ışığında tefsir edilmesine sadık kalmaktır. Müellife sorulan soru şudur: Modern bilimin tasavvufçuların yedi dünyası ile ne alakası vardır? Modern bilimin nefislerin yedi makamıyla ne alakası vardır? Tasavvufçuların söz ettiği konularla ilgili modern bilimin söylediği nedir? Verilecek cevap yoktur ya da olumsuzdur. Zaten hiç kimse sözü edilen konular hakkında kesin bilgiye sahip değildir. Müellifin kendisinin dahi kitabında bu konularla ilgili bir şey aktarmadığı görülmektedir. Aktarsaydı da insan ruhuyla ilgilenen bazı batılı ruh bilimci filozofların tarifleri dışına çıkamayacaktı.⁵⁰⁴ Beşinci olarak söz konusu konularda derinleşmesi, İslam konusunda yazarken önceliklerini belirleyememesinin sonucudur.

Bana göre, Arnavut Müslümanların iman konusunda inançları güçleneceği zamana kadar İslam düşüncesinde ihtilaf ile aykırılık yaratan ve şüphe uyandıran böylesi tasavvufçuların tehlikeli felsefi görüşlerinin kitaplarda aktarılmaması daha doğrudur.⁵⁰⁵

Bunlar bilimin en son keşiflerine göre Kuran-ı Kerim ayetlerinin tefsirini yaparken Dr. Ali Fahri İljazî'nin uyguladığı ilmi yöntemin bazı

⁵⁰⁴ A.g.e.; Ayrıca bkz. Aynı müellif, “**Meda ma’rifetina lir-ruhi**”, s. 458-472.

⁵⁰⁵ **Mülhaza:** Tasavvuf ve mutasavvıf akımı Arnavutluk, Kosova, Karadağ, Makedonya, Bosna gibi Balkan ülkelerinde çok yaygındır. Bu akımın tarihçesi Osmanlı dönemi hakimiyetine kadar dayanmaktadır. Arnavut memleketlerinde dağılmış halde tekkeleri bulunan birçok tasavvuf tarikatları vardır. Bazı tarikatların sadece isimleri kalmış, takipçileri yokken, diğer tarikatların hem takipçileri, hem de tekkeleri bulunmaktadır. Tasavvufa özel ilgi gösteren Avrupalılar hem tarihten silinmiş eski tarikatları yeniden canlandırmak için, hem de müslümanlar arasında fitnelerin yeniden depreştirmek için bu tarikatları teferruatlı bir şekilde incelediler. Allah’a şükür ki, bu girişimleri başarısız kalmıştır. Müslüman Arnavutların, özellikle Kosova, Makedonya ve Karadağ’da büyük çoğunluğu sünni olup, Arnavutluk’ta ise, Bektaşiler daha yoğun bir şekilde bulunmaktadır. Hatta dünyadaki Bektaşilerin merkezi Arnavutluk’un başkenti Tirana’da bulunmaktadır. Arnavut topraklarındaki tasavvuf tarihçesi, tarikat ve tekkelere dair detaylı bilgi için bkz. Dr. Jashar Rexhepagiq, “**Dervishët, Rendet dhe Teqetë në Kosovë**”. Bu fakirin-Dr.Hajredin Hoxha-çalışmasına da bakılabilir “The Bektashi Sufi Order – It’s Doctrines and Believes”.

özellikleridir. Dr. Ali İljazi'nin Arnavutlar arasında ilmî tefsir akımı ile yönteminin önderi sayılması gerektiğini düşünüyorum. Kuran ayetlerini ilmî ve çağdaş ansiklopedi uzmanlığı şeklinde Dr. Ali İljazi'den önce yorumlayan her hangi bir Arnavut âlimi ya da entelektüelinin mevcudiyetinin bilinmemesi, Ali İljazi'nin bu konuda önder olmayı hak ettiğini göstermektedir. Yine de Dr. Ali Fahri İljazi'nin insan olduğu, dolayısıyla bazı konularda kendisinin de belirttiği gibi bazı isabetsiz görüşler ileri sürdüğü görülmektedir. Onun kitabı günümüzde de Kuran'da yer alan bilimsel konuların çağdaş bilimin gerçekleriyle örtüşmediklerini göstermek için genel olarak Arnavut Müslümanları ile özellikle Arnavut hocaları için zaruridir. Yukarıda bahsettiğimiz görüşleri, kuralları ve şartları göz önünde bulundurmak şartıyla Ali İljazi'nin hülasa bilimsel tefsirinden faydalanılabilir.

Allah'ın yardımıyla Ali İljazi'nin hülusalı bilimsel tefsirindeki görüşleri üzerine yaptığımız incelemeyi örneklerle birlikte vermekte başarılı olduğumuzu düşünmekteyim. Müellifin tefsir yöntemini, Kuran ayetlerindeki ilahi kudreti ve icazı başarılı şekilde kanıtladığımızı düşünüyorum. Allah, Ali İljazi'yi yaptığı çalışmalar için mükâfatlandırın!

Tefsir ilmi ekolü ve eğilimi ile ilgili kısa bilgiler verdikten sonra bu tefsir eğiliminin değerlendirilmesi ve tenkit edilmesine geçiyorum.

V: Klasik ve Çağdaş Dönem Müslüman Âlimlerinin Kuran Tefsirinin İlmî Yöntemiyle İlgili Görüşlerinin Tenkidinden Örnekler

Bu konu, geçmişte olduğu gibi günümüzde de Kuran tefsiri ve ilimleri ile uğraşan birçok âlim, araştırmacı ve müfessiri meşgul etmektedir. Bu konu ile ilgili görüşlerini ifade eden âlim ve araştırmacıların konuyu karıştırdıklarından ve çetrefilli sözler kullandıklarından dolayı sözü edilen konu hala sisli bir perde arkasında bulunmaktadır. Konuyu iyi bir şekilde anlamak için bu ilmî ekolün özelliklerinin kısa bir hülasasını yapmak gereklidir. Bu ekolün gelişimi ile ilgili okuduğum kaynaklardan din âlimlerinin bu konuda birbiriyle ihtilafli görüşler beyan ettikleri anlaşılmaktadır. Bu yüzden onların görüşlerini ve bakış açılarını hülasalı bir şekilde sergilenmesinin faydalı olacağını düşündüm ve bunu yaptım.

1. Kuran'ın İlmî Tefsiri Deddiğimiz ve Arapçası Olan Tefsirle Neler Kastetmekteyiz?

Abdülazim Zerkani'ye göre ilmî tefsir; mühendislik, matematik, astronomi, iktisat, sosyoloji, doğa bilimleri, kimya, zooloji, bitkiler bilimleri, toprağın tabakaları gibi dünyada var olan mahlûkata dair her bilgi ile kozmoloji dalı bilgilerini esas almaktadır.⁵⁰⁶ Sözü edilen görüşün konuyla ilgili en isabetli görüş olduğunu düşünmekteyim. Kuran-ı Kerim'in ilmî tefsirinden söz edilirken yukarıda bahsettiğim bilimlerin esaslı bilgilerine vakıf olunması gerekir.

Tefsir alanında ilmî yöntemi kullanan müfessirin amaçladığı şey, evrenin yaratıcısı olan Allah'ın azameti ile Hâkim ve Âlim Allah'ın kitabı olan Kuran-ı Kerim'in mucize olduğunu göstermek için bazı Kuran ayetlerinin manalarını hipotezlerle değil, ispatlanmış bilimsel gerçeklerle ortaya atmaktır. İlmî tefsir, Kuran ayetleriyle ilgili felsefi ve bilimsel terimlerin kullanılması anlamına gelmemektedir. Emin el-Huli ve Muhammed Hüseyin Zehebi gibi bazı çağdaş âlimlere göre ilmî tefsir, Kuran

⁵⁰⁶ Muhamed Abdülazim Zerkani, "Menahilul-irfan fi ulumil-Kuran"; c. 2, s.1-6.

ayetlerinin manalarını anlamak için bilimsel terimlere başvuran ve Kuran-ı Kerim’den değişik bilim ve felsefe görüşleri ortaya çıkarmayı amaçlayan tefsir dalıdır. Bence bu doğru değildir.⁵⁰⁷

Müfessirler Kuran ayetlerinin manalarını anlamak için çağdaş bilim terimlerini esas almamaktadır. Kuran’ın içerdiği sonsuz manalar ile Kuran ayetlerinden çıkarılan sonuçları açıklamak amacıyla değişik bilimlerin verilerine başvurumaktadırlar. Bu da ilmî tefsirin gerçek manasıdır.

2. İlmî Tefsirin Tarifi:

İlmî tefsirin amacını ve hedefini anlarsak, önceki araştırmacıların yaptığı tariflerin yanı sıra ikinci olarak bu tefsir dalının amacıyla uyuşan başka bir tarifini yapabiliriz. Belki de Prof. Ahmet Ömer Ebu Hacer adlı araştırmacının tarifi hedefimize daha yakındır. Bu bağlamda o, şöyle demektedir:

“İlmî tefsire başvuran müfessir, bilimin ispatlanmış verileri doğrultusunda Kuran metinlerini anlamaya çalışıp Kuran’ın icazını bilimin kesin bilgilerine göre keşfetmeyi amaçlamaktadır. Bu bilimsel verilerin Kuran’ın vahyedildiği dönemde insanlar tarafından bilinmemesi Kuran-ı Kerim’in insan sözü değil, kadir olan Allah’ın Sözü olduğunu göstermektedir.”⁵⁰⁸

3. Kuranın Muhkem Ayetleri İle Biliminin İspatladığı Veriler Arasında Tenakuz Var mıdır?

Özet bir şekilde denilebilir ki, Kuran-ı Kerim’in muhkem ayetleri ile bilimin ispatladığı bilimsel gerçekler’ arasında herhangi bir tenakuz bulunmamaktadır. Tam tersi Kuran-ı Kerim’in bildirdikleri bilim tarafından onaylanıp desteklenmektedir. Bu bağlamda Şeyhülislam İbn Teymiye لا تعارض بين النقل الصحيح و العقل الصحيح yani “Sahih Nass ile açık mantık arasında tenakuz olamaz” demiştir. Onun bu sözü oldukça açıktır ve herhangi bir

⁵⁰⁷ Muhamed Hüseyin Zehebi, “Et-Tefsir vel-mufessirun”; c. 3, s. 140.

⁵⁰⁸ Ahmed Umer Ebu Haxher, “Et-Tefsirul-ilmî lil-Kurani fil-mizan”; Beyrut, Daru Kutejbe li-neşri vet-tevzi; baskı 1, 1991, s. 66.

yorumuna ihtiyaç duymamaktadır.⁵⁰⁹

Eğer Nass ile bilimin verileri arasında çelişkili ve tenakuzlu görünen bir durum varsa Müslüman âlimleri bunun ya dinin sahih kaynaklardan gelmemesinden ya da bilimin konuya ilişkin gereken yönlerinin bilinmemesinden kaynaklandığını söylemişlerdir. Prof. Dr. Ahmed Ebu Hacer'in sözleri ve onun Muhammed Abduh'dan aktarmış olduğu dini Nass ile bilimin çeliştiği durumlar hakkındaki görüşlerine katılmıyorum. Muhammed Abduh'un sözleri şöyledir:

“İslam ümmetinde önem arz etmeyen bazı durumlar dışında diğer bütün konuların üzerinde ittifak bulunmaktadır. Eğer mantık Nass'a karşı çıkarsa, o zaman mantığın dediklerine bakılır. Nass'a gelince onun iki yönü vardır:

1- Sahih Nassın kabulü. Bu tür Nassın emirlerinin insanlar tarafından anlaşılması güç olsa da konunun iç yüzü Allah'a havale edilerek kabul edilecektir.

2- Arap dili kurallarına uygun olmak şartıyla Nassın anlamları mantığın gerektirdiği sonuçlarla uyuşacağı noktaya kadar yorumlanmalıdır.”⁵¹⁰

Dr. Ahmed Ömer'in Muhammed Abduh'un bu sözlerine karşı çıkacak tek satır dahi yazmamış olması, onun Muhammed Abduh'un anlattıklarına katıldığını göstermektedir.

Ben ise Muhammed Abduh'un söylediklerinin bir kısmına katılmakla birlikte tamamına katılmamaktayım. Aklımıza şöyle bir soru gelebilir: “Arap dilinin kurallarına göre Nass'ı anlatmaya çalıştığımızda Nassın dedikleri ile mantığın dedikleri arasında bir uyumsuzluk ortaya çıkarsa o zaman ne yapmalıyız? Nassı mantığa uysun diye bilinen tarihi bağlamının dışına mı çıkartacağız? Bunu fıkıh usulü ve Arap dilinde az sayıda bilgiye sahip bir kimse bile ileri süremez. Ama Muhammed Abduh'unun bu sözlerine katılıyorum: “*Sahih Nassın kabulü. Bu tür Nassın emirlerinin insanlar*

⁵⁰⁹ A.g.e., s. 83; bu önemli konu hakkında daha teferruatlı bilgiler için bakınız şeyhülislam İbn Teymiyye'nin “**Der'u tea'rudil akli ven-nakli ve muvafakatu sahihil-menkul li sarihil-ma'kul**” adlı ansiklopedisine bakınız; Riyad, Darul-kunuzil edebiyeti; 1391 hicri, Muhamed Rişad Salim, c. 1, s. 4-5. Bu kitapta konu ile ilgili teferruatlı bilgiler bulunmaktadır.

⁵¹⁰ A.g.e., s. 86, Muhammed Abduh'dan aktarılmaktadır. “**El-Islam ven-nasraniyyetu meal-ilmî vel-medeniyyeti**”; baskı1320 hixhri, s. 61.

tarafından anlaşılması güç olsa da konunun iç yüzü Allah'a havale edilerek kabul edilecektir.”

4. Geçmişte ve Günümüzde İlmî Tefsir Akımını Savunan ve Ona Karşı Çıkan Âlimlerinin Görüşlerinin Tasnifi

A. Geçmişte ilmî tefsiri savunan klasik din adamlarından en ünlü olanlar şunlardır: **المؤيدون للتفسير العلمي**

* Ebu Hamid el-Gazali, öl. h. 505, “Ihya Ulumiddin” ve “Cevahiru'l-Kuran” adlı eserlerin müellifi.

* Fahrudin Er-Razi, öl. h. 606, “Mefatihul-Gayb” adlı ünlü tefsirin müellifi.

* Ibn Ebu el-Fadli El-Mersi, öl. h. 655, Onu savunanlar arasında Suyuti ilk defa “Itkan fi ulum-i'l-Kuran” adlı eserini saymıştır.⁵¹¹

* Bedruddin Muhamed ibn Abdullah Ez-Zerkeshi, öl. h. 794, “El-Burhan fi ulumil-Kuran” adlı eserin müellifi.

* Celaluddin Es-Suyuti, öl. h. 911, “El-itkan fi ulumil-Kuran” ve “Muterekul-ekran” adlı eserlerin müellifi.⁵¹²

B. Çağdaş dönemde ilmî tefsiri kesin şekilde savunanlar:⁵¹³

المؤيدون المغالون للتفسير العلمي في العصر الحديث

* Muhamed Abduh (1848-1905) Amme cüzünün tefsirinde.

* Tantavi Cevheri, d. 1862, “El-Cevahir fi tefsiril-Kuran” adlı eserinde.

* Es-Seyyid Abdurahman El-Kevakibi, d. h. 1265, “Taba’iul-istibdadi ve mesari’ul-isti’badi” adlı eserinde.

* Prof. Abdurrezak Neufel, “All-Ilahu vel-ilmul-hadith” adlı eserinde.

⁵¹¹ Suyuti, “**El-Itkan fi ulumil-Kuran**”; c. 2, s. 126-128.

⁵¹² Geniş bilgiler için bakınız Ahmed Umer Ebu Hacer, “**Et-tefsirul-ilmij lil-Kuran fil-mizan**”; s. 145-165.

⁵¹³ A.g.e., s. 169-216.

C. Çağdaş dönemde İlmî tefsirine olumlu bakanlar ve eserleri:

المؤيدون المعتدلون للتفسير العلمي في العصر الحديث

- * Şeyh Muhamed Bakhiyt El-Muti'iy, 1882-1935, “**Tenbihul-ukulil-insaniyyeti lima fi ayatil-Kuran minel-ulumil keuniyyeti vel-imraniyyeti**” adlı eserinde.
- * Şeyh Abdulhamid ibn Badis, d. 1940, “**Tefsiru ibn Badis**” ya da “Mecalisul-tedhkir min kelamil-habir.” adlı eserlerinde.
- * Şeyh Mustafa El-Meragi, 1881-1945, “**Tefsirul-Meragi**” adlı eserinde.
- * Şeyh Dr. Muhamed Abdullah Derraz, öl. 1947, “**Med-hal ilal-Kuranil-Kerim**” adlı eserinde.
- * Mutefekkir Şeyh Vahiduddin Han, “**El-Islamu yetehadda**” adlı eserinde.
- * Ünlü yazar ve edip Mustafa Sadik Er-Rafi'iy, öl. 1938, “**İcazul-Kuran vel-belagatun-nebeviyyeti**” adlı eserinde.
- * Kimya uzmanı ve araştırmacısı Dr. Muhamed Ahmed El-Gamravi.
- * Astronomi uzmanı Dr. Muhamed Cemaluddin El-Fendi, “**El-Kuranu vel-ilmu**” adlı eserinde.
- * Şeyh Muhamed Tahir ibn Ashur, öl. 1973, “**Et-tahrir vet-tenvir minet-tefsiri**” adlı eserinde.⁵¹⁴
- * Ünlü islam düşünürü Muhamed Ferid Vecdi, “**El-Islam vet-tibbul-hadith**” adlı eserinin yorumunda.⁵¹⁵
- * Ünlü islam düşünürü Bedi'uz-Zeman Se'id En-Nursi, öl. 1960, Bakara suresinin tefsiri olan “**Isharatul-i'caz fi medhännil-iycaz**” adlı çalışmasında ve “Kul-liyyatu resailun-nur” adlı kitabında.⁵¹⁶
- * Şeyh Muhamed Mutevel-li Şaravi, “**Mu'cizetul-Kuran**” adlı eserinde.

⁵¹⁴ A.g.e., s. 219-270.

⁵¹⁵ Seyyid Ganim Karim, “**El-işarat el-ilmiiyetu fil-Kuranil-kerim bejnede-diraseti vet-tatbijk**”, “Kahire, Darul-fikril-arabij, baskı 1, 1995, s. 130.

⁵¹⁶ A.g.e., s. 121 dhe s. 135-139. Prof. Dr. Suat Yıldırım Hoca’ “**Mustenedatut-tevfik beynen-nususil-Kuraniyyeti ve beynen-netaicil el-ilmiiyetis-sahihati**” adlı tebliğine bakınız. İslamabad, 1987.

* Düşünür ve tabip Dr. Mustafa Mahmud, “El-Kuran... muhaveletun li fehmin asriyyin” adlı eserinde.

* Ünlü düşünür Mahmud Nadim Nesimi, ”Mea’t-tibbi fil-Kuranil-Kerim” adlı eserinde.

* Ünlü İslam âlimi Abdulmexhid Zendani, 1987 yılında İslamabad’da düzenlenmiş olan Birinci Uluslararası Konferansıda verdiği “El-Mu’cizetul-ilmiiyyetu fil-Kuran ves-sunneti” adlı tebliği gibi birçok makale ve çalışmalarında.⁵¹⁷

Burada sözü edilen âlimler ilmî tefsirin savunan veya karşı çıkanlardan bile olsalar, her biri tefsir ilminde ünlü müfessirlerdir. Yüce Allah’tan görüşleri ile gerçeğe isabet eden alimlerin iki kat, isabet etmeyen alimleri ise bir kat mükafatlandırmasını dilerim!

5. İmam Şatibi’nin Görüşünün Tahlili:

Oldukça değerli ve çok önemli bir doktora çalışmasında bu konuyu ele alan bir araştırmacı olan Dr. Ahmed Ömer Ebu Hacer, geçmişte ve günümüzde ilmî tefsire karşı çıkanları genel olarak ele almakla birlikte özellikle İmam Şatibi’nin bu konudaki görüşlerine geniş olarak yer vermiştir.

Aslında İmam Şatibi’nin *el-Muvafakat fi şeriatil-islamiye* adlı eseri okunduğunda Dr. Ahmed Ömer Ebu Hacer ile ondan önceki araştırmacıların yaptıkları gibi sözü edilen ünlü İmam Şatibi’yi ilmî tefsire tamamen ya da kısmen karşı çıkanlar grubuna dâhil etmenin doğru olmayacağı anlaşılmaktadır. İmam Şatibi ünlü eserinde Kuran’daki ayetlerin önceki ve sonraki nesillerin bilimlerini kendi bünyesinde toplayıp toplanmadığı konusu üzerinde durmaktadır. Aynı şekilde İmam Şatibi ayetlerin bağlamı dışına çıkarak tefsirlerinde ilmî yöntemleri uygulayan müfessirleri tenkit etmektedir.

İmam Şatibi *Muvafakat* adlı eserinde Araplar arasında bilinen ilimlerin Kuran ayetleri içindeki yeri konusuna da değinmektedir. Bu şekilde O, ilimleri sadece Araplarla ilişkilendirmektedir.⁵¹⁸ Bundan yola çıkarak bu

⁵¹⁷ Şeyh Abdulmecid Zendani’nin bu konuda “**Min evcuhil-i’cazil-ilmil lil-Kuranil Kerim fi alemil-bihar**” adlı önemli bir risalesi bulunmaktadır. Mekketul-Mukerremetu, Rabitatul-Alemil Islam, 1999.

⁵¹⁸ “**Muvafakat**”; c. 2, s. 79-80.

konuyu işleyen birçok araştırmacının iddia ettiği gibi İmam Şatibi'nin ilmî tefsirine tamamen ya da kısmen karşı çıkılmasını imkânsız kılmaktadır. Bunu ileri sürmek ünlü âlimi anlamamak ya da onun hakkında asılsız şeyler söylemek demektir!⁵¹⁹

Dr. Ahmed Ömer adlı araştırmacının İmam Şatibi'nin sadece Arapların bildikleri bilimlerle Kuran ayetleri arasında ilişki kurmasını tenkit ederken yazdıklarına katılarak burada aktarmak istiyorum:

“Eğer Şatibi sadece Araplarla yetinmeseydi ona tenkitler yönlendirmezdi. Çünkü insanlar ilimde birbirine eşit değildir. Onun tutumu ne gerçeğe uyar, ne de doğru bir tespittir. Zaten onun bu görüşü kendisinin hakkında söz ettiği ilk nesil Müslümanların görüşlerinin zıddıdır.⁵²⁰ İlmî tefsiri belli bir topluluğa mal etmek doğru değildir. Zira Kuran dünyadaki bütün nesillere vahyolunan bir kitaptır.”⁵²¹

Ünlü âlim Dr. Abdullah Derraz da bu görüşe katılarak Şatibi'nin Muvafakat'ta yer alan yaklaşımını tenkit etmektedir.⁵²² Bence en iyisi burada konu ile ilgili İmam Şatibi'nin yazdıklarını aynen aktarmaktır. İmam Şatibi şöyle yazmaktadır:

“Araplar seyahatleri sırasında deniz ve karada hangi yolu takip etmeleri gerektiğini ya da mevsimlerin değişimi gibi kendilerine faydalı bilgiler sağlayan astroloji gibi ilimlere karşı ilgiliydiler. Bundan dolayı sözü edilen konular Kuran'ın birçok yerinde geçmektedir:

“O, kara ve denizin karanlıklarında kendileri ile yol bulasınız diye sizin için yıldızları yaratandır. Gerçekten biz, bilen bir toplum için âyetleri geniş geniş açıkladık”. (Enam, 97)

“Daha nice alâmetler (yarattı). Onlar, yıldızlarla da yollarını doğrulturlar”. (Nahl, 16)

⁵¹⁹ Bu aynı zamanda Dr. Ahmed Ömer Ebu Hacer'in disertasyonun e doktoratürs së tij: **“Et-tefsirul-ilmî lil-Kurani fil-mizan”** adlı doktora çalışmasında da savunmaktadır; s. 271; ondan önce de Prof. Dr. Şeyh Muhamed Husejn Zehebi **“Et-tefsir vel-mufessirun”** adlı eserinde de savunmuştu.

⁵²⁰ **“Muvafakat”**, c. 2, s. 80.

⁵²¹ **“Et-tefsirul-ilmî lil-Kurani fil-mizan”**; s. 290.

⁵²² Şeyh Abdullah Derraz'ın not açıklamasıdır. **“El-Muvafakat”**, c. 2, s. 73.

Arapların yağmur yağması, bulutların oluşması ve güçlü rüzgârların meydana gelmesiyle ilgilendiklerinden dolayı Yüce Allah, Kuran-ı Kerim’de şöyle buyurmuştur:

“ O, size korku ve ümit içinde simseği gösteren ve (yağmur dolu) ağır bulutları meydana getirendir. Gök gürültüsü Allah'ı hamd ile tesbih eder. Melekler de O'nun heybetinden dolayı tesbih ederler. Onlar, Allah hakkında mücâdele edip dururken O, yıldırımlar gönderip onlarla dilediğini çarpar. Ve O, azabı pek şiddetli olandır”. (Rad, 12-13)

Bunun yanında Araplar geçmiş kavimlerin tarihini bildiklerinden dolayı Kuran-ı Kerim’in birçok ayetinde ve hadislerde bu konudan söz edilmektedir.

Yine de Kuran-ı Kerim Araplara bildiklerinin yanında bilmedikleri tarihî olaylardan da bahsetmekte idi. Örneğin Kuran-ı Kerim’de Allah şöyle buyurmuştur:

“(Resûlüm!) Bunlar, bizim sana vahiy yoluyla bildirmekte olduğumuz gayb haberlerindedir. İçlerinden hangisi Meryem'i himayesine alacak diye kur'a çekmek üzere kalemlerini atarlarken sen onların yanında değildin; onlar (bu yüzden) çekişirken de yanlarında değildin”. (Al-i İmran, 44)

Hayatın gerektirdiği bilgi türlerinden biri de Arapların geniş tecrübelere sahip oldukları tıp ilmi idi. İmam Şatibi tefsir yaparken doğa, pedagoji, mantık, semboller ilmi gibi önceki ve sonraki kavimlerin bildikleri bütün bilimlerin Kuran’ın ayetlerinde bulunduğunu iddia ederek aşırıya kaçan âlimleri tenkit etmektedir. Yukarıda söylendiği gibi onun bu görüşü doğru değildir. Sahabe, tabiin ve etbayı tabbiinden oluşan ve Kuran-ı Kerim ile ilimlerini en doğru şekilde bilen selef-ü salih nesli âlimlerinden bu konuyla ilgili hiçbir rivayet kaydedilmemiştir. Onların sözü edilen konulardan haberleri olsaydı bu konuda rivayetler olacaktı. Konuyla ilgili rivayetlerin bulunmaması bu tür tartışmalarının o dönemde yaşanmadığı anlamına gelmektedir.

Bu konuyla ilgili selefü salihinden rivayetlerin gelmemesi daha sonraki nesillerde yaşamış âlimlerin Kuran ayetlerinde atıfta buldukları manaların kesinlik arz etmediğini göstermektedir. Kuran-ı Kerim’in vahyolunduğu

Arapların tanıdıkları ve bildikleri bilimlere dair verilere sahip oldukları gerçektir. Ancak Kuran ayetlerinin söylediklerine ekleme ya da eksiltme yapılamaz ve sadece Arapların bilimleriyle yetinilmesi gerekir.⁵²³

Aktarmış olduğumuz İmam Şatibi'nin sözlerini dikkatlice okuduğumuzda, ilmî tefsiri tamamen ya da kısmen reddedenlerin bu âlimin görüşlerinden farklı görüşleri savundukları görülecektir. Ona nispet edilen sözler gerçek dışıdır. Çünkü O, ilmî tefsirin tümüne karşı çıkmamaktadır. Ancak ilmî tefsiri yalnızca Arapların bildiği ilimlerle sınırlandırmıştır. Onun bu görüşünün de doğru olmadığı aşikârdır. Çünkü:

1. Şatibi'nin de dediği gibi o dönem Araplarının bildikleri ilimlerin seviyesi dönemin şartlarına göre sınırlı idi. Onlar, o dönemin bilimlerini sahip oldukları akıl güçleri ve yetenekleri ölçüsünde anlayabilirlerdi. İlk nesil Arapların günümüzde yaşıyor olsalardı bugünkü bilimlere vakıf olacaklarına, yararları için kullanacaklarına ve o bilimlerde derinleşeceklerine kuşumuz yoktur.

2. Tabi ki Arap dili bilgisi, belagati ve retoriği söz konusu olunca konuyu o dönemde yaşamış Arapların bilgileriyle sınırlandırmamız gereklidir. Çünkü Kuran sadece Arap dilinde vahyolunmuştur. Arapların tıbbi ve astronomi bilgileri üzerinde durup odaklanmamız mümkün değildir. Çünkü insanların Kuran-ı Kerim ayetlerindeki kozmolojik bilgilerinden istifade etme imkânı birbirinden farklıdır. Yararlı bilgi müminin yitik malıdır. Bulduğu yerden almalıdır.

⁵²³ Ebu İshak Şatibi, “El-Muvafakat fiş-Şeriatil-Islamiyyeti”; c. 2, s. 381-391.

Ç. İlmî tefsiri reddeden çağdaş âlimler şunlardır:⁵²⁴

العلماء المعاصرون الرافضون للتفسير العلمي:

- * Reşid Rida, 1865-1935.
- * Mahmud Şeltut, 1893-1964.
- * Ünlü yazar ve edip Abbas Mahmud El-Akkad, (öl. 1964), “**El-Felsefetul-Kuraniyye**” adlı eserinde.
- * Muhamed İzzet Dervezetu, d. 1888, “**Et-Tefsirul-hadith**” adlı eserinde.
- * Muhamed Abdulazim Zerkani, “**Menahilu el-irfan fi ulumil-Kuran**” adlı eserinde.
- * Seyyid Kutub (cenabu Allah rahmet eylesin!) 1906-1966, “**Fi zilalil-Kuran**” adlı tefsir eserinde. Örnek olarak aşağıdaki ayetlerinin yorumlarına bakınız:

“Sana, hilâl seklinde yeni doğan ayları sorarlar. De ki: Onlar, insanlar ve özellikle hac için vakit ölçüleridir”.(El Bekare, 189)

“ İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kur'an'ın) gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun. Rabbinin her şeye şahit olması, yetmez mi? “ (Fussilet, 53)

Burada Seyyid Kutub'un ilmî tefsir ile ilgili görüşleri üzerinde durmak istiyorum. O, Fi Zilal-i Kuran adlı tefsirinde ilmî tefsire karşı görüşlerini oldukça açık ve özlü sözlerle ifade etmektedir. Ona göre ilmî tefsir prensip açıdan yanlış bir usul olup Kuran-ı Kerim'in azametli tabiatıyla uyuşmayan üç kavramı beraberinde getirmektedir:

1. Bilimin önden gidip Kuran'ın onu takip ettiğini düşünerek ilmî tefsiri anlayanların ve yorumlayanların manevi hissiyatlarındaki çöküş,
2. Kuran'ın tabiatı, mesajları ve fonksiyonu ile ilgili yanlış anlaşmalar. Kuran mutlak ve tek gerçektir.

⁵²⁴ Kuranı Kerimin ilmi tefsiri hakkında detaylı bilgi için bkz. es-Seyyid Guneym Kerim, “**El-Işarat el-ilmiiyyetu fil-Kuranil-Kerim beyned-diraseti vet-tatbik**”; Kahire, Darul-fikril-arabij, baskı 1995, s. 113-167, 255-283; 284-300.

3. Kesin ve son halini almamış teori ve hipotezlerin peşinden giderek Kuran-ı Kerim ayetlerinin sürekli bir şekilde bağlamları dışında yorumlanması.

Bütün bunlar Kuran-ı Kerim'in mükemmel tabiatıyla örtüşmemektedir. Daha sonra o şöyle yazmaktadır:

“Bu ise Kuran-ı Kerim’i bir bütün olarak anlamak için biliminin evren ve insan ile ilgili keşfettiği yararlı bilgilerinden istifade etmeyeceğimiz anlamına gelmemektedir. Yukarıda yazdıklarımın anlamı tabi ki bu değildir...”⁵²⁵

* Ünlü düşünür Abdulvahid Vafî ve Profesör İsmail Mazhar ilmî tefsirin, din ile bilimi otomatik olarak birbiriyle çatışmaya götürecek bir çeşit bidat olduğunu düşünmektedirler.⁵²⁶

* Muhamed Huseyin Zehebi, “**Et-Tefsir vel-mufessirunë**” adlı eserinde.

* Felsefe ilmi uzmanı Dr. Atif el-İraki.

* Abdulkerim El-Hatib.

Kendilerinden ilmî tefsir ile ilgili herhangi bir şeyin rivayet edilmediği Taberi, Kurtubi, Beydavi, İbn Kesir, Ebu Suud gibi klasik dönemin ünlü müfessirlerin eğiliminin de bu doğrultuda olduğu söylenebilir.

⁵²⁵ Bakınız “**Fi zilalil-Kuran**”; c. 1, s. 180-184; “**Et-tefsirul-ilmij lil-Kurani fil-mijzan**”; s. 318-321. Bu satırların yazarı şehid Seyyid Kutubun Tefsir alanındaki uyguladığı usulü ve görüşleri hakkında diğer bazı çalışmaları vardır. Orada ilmi tefsirin savunanlarından olmadığını ikrar etmektedir. Aslında Seyyid Kutub hipotez değil, yalanlanması imkansız olan ilmi keşiflerinin faydalarını istifade etmek için herhangi bir sakıncanın bulunmadığı yazmaktadır.

⁵²⁶ “**Et-tefsirul-ilmij lil-Kurani fil-mizan**”; s. 297-330. Kuran-ı Kerim'in ilmi tefsiri hakkında ve alimlerin bu tefsir türüyle ilgili yaptıkları çalışmaları hakkında bkz. Muhamed Adil Ebu El-Hayr, “**İctihadat fit tefsirul-ilmij fil-Kurani-Kerim**”; Merkez Delta lit-tiba'atî, İsportenc, Kahire, baskı 1, 1988, s. 21-82; Halil İmaduddin, “**Med'hal ila mevkişil-Kurani Kerim minel-ilmij**”; Beyrut, Muessetur-risaleti, baskı 1, 1983, s. 9-14; Es-Seyyid Gunejm Karim, “**El-işarat el-ilmijyetu fil Kurani-Kerim beyned-diraseti vet-tatbik**”; Kahire, s. 121-122.

F. Kuran ayetleri ile kozmolojik bilimler arasında ahenk kurmaya çalışanlar.

أصحاب التوفيق بين الآيات القرآنية و العلوم الكونية :

Bu konu ile ilgili fikir ileri sürenlerin gruplarına değindikden sonra, Kuran'ın ilmi ayetleri ile başta kozmoloji olmak üzere tabii ilimlerin verileri arasında bir ahenk kurulabileceğini ileri süren grup hakkından yazmak istiyorum. Bu görüş İbn Sina, Farabi ve İbn Rüşd gibi klasik dönemi bir grup müslüman filozofların görüşüdür aynı zamanda. Din ile bilim arasındaki uyumdan söz eden akımın takipçilerinin yaptıkları şey, dini Nass'ın üzerine yorum yapmak ve Nass'ın anlamlarını felsefe bilgisi arasında ahenkli bir şekilde anlatmaktan ibarettir. Bu akımın kökü antik çağ yunan filozoflarının felsefesine, felsefelerini dayandırdıkları ve bir nevi dini kutsallığa bürünmüş efsaneleri ile bu efsanelere yapılan mecazi yorumlarına dayanmaktadır. Bazı müslüman filozoflar yunan felsefesini yorumladıkdan sonra elde ettikleri akli sonuçları İslam düşüncesiyle uyum haline getirmeye çalışmakta idiler. Bunu yaparken onların ilk hedefinin din ile felsefe arasında uyum kurmak olduğunu iddia ediyorlardı. Genelde müslüman filozoflar bu şekilde düşünmekte idi. İmam Beyheki'nin de yazdığı gibi, ünlü müslüman Kindi'nin telif ettiği eserlerinde mantık prensipleri ile şariat prensipleri arasında bir uyum kurmaya çalıştığı açıkça anlaşılmaktadır.

Kindi'nin Kuran ayetleri ile ilgili yorumları onun felsefeyi araştırmak gayesiyle ortaya çıkarttığı ve doğru kabul ettiği mantık esasları çerçevesinde yapılmıştı.

Aynı şekilde, ünlü müslüman filozof Ebu Nasır el-Farabi felsefe ile şariat arasında bir uyum kurmayı çalışmıştır. Hadid suresinin 3 ayeti olan

“*O ilktir, sondur, zahirdir, batındır. O, her şeyi bilendir.*” ayetini yorumlarken Farabi şöyle demişti:

“Allah'ın varlığından daha mükemmel bir varlığın bulunması mümkün değildir, çünkü Allah bütün eksikliklerden münezzihtir. Allah kendi kendinde görülür bir varlıktır. İşte her varlıktan daha fazla mükemmel bir görünürlüğe sahip olduğu için diğer varlıklar O'nu gözleriyle göremezler. Tıpkı güneş gibidir. Onun ışığı sayesinde biz her şeyi teferruatına kadar görebiliriz, ancak gözlerimiz güneşin

ışığına yakından görmeye kadir değildir.”

Hatta Farabi yunan felsefesi ile şeriat arasında herhangi bir uyumsuzluğun bulunmadığını da ispatlamaya çalışmıştır. İbn Sina da din ile felsefe arasında bir uyum kurmaya çalışmıştır.⁵²⁷ Günümüzde de filozof olmayan bazı kimseler de aynı şeyi ispatlamaya çalışmaktadırlar. Bu akımın günümüzdeki takipçileri yazarlar, araştırmacılar ve doktorlardan oluşub aralarında tefsir alimleri ve uzmanlarının yer almaması dikkat çekicidir. Bu gibi bilim şahsiyetleri Kuran ve bilim kültürünün yeni araştırmalarla güncellenmesine katkıda buldukları gibi, yeni bilim buluşları ile Kuran ayetleri arasında karşılaştırmalar da yapmaktadırlar.

Yukarıda yazılanları esas alarak, bu önemli konu ile ilgili daha ılımlı bir tutum taraftarıyız. Kuran tefsiri için ilmi usulu tamamen kabul etmediğimiz gibi, onu toptan redd edilmesine de taraftar değiliz. Kuran’ın ilmi tefsirinin sonuçlarını bu fakirin de aralarında bulunduğu ve meşhur müslüman alimlerin eserlerinde altını çizdikleri bazı şart ve kurallar çerçevesinde kabul etmek mümkündür. Bu şartları tamamlayan ilmi tefsirler Kuran ayetlerinin yorumlarına katkıda bulunabilecektir.

VI: İLMİ TEFSİRİN TAMAMLANMASI GEREKEN ŞARTLAR VE KURALLAR

Müslüman alimler, ilmi tefsirde bulunmak isteyenlerin göz önünde bulundurmaları ve tamamlamaları gerektikleri şartlar ve kuralları şöyle açıklamaktadırlar:

- İlmî tefsirde bulunmak isteyenler tefsirin asıl hedefi olan Kuran muceziliğini ve hidayet amacını göz ardı etmemeli.
- Tefsirde bulunmak amacıyla ilmi verileri esas alanlar, halkın günlük ihtiyaçlarına dikkat etmeli. Zira bazı bilgiler havass tabakası için faydalı

⁵²⁷ Es-Seyyid eş-Şehhat Zaglul, “**El-İtticahat el-fikriyye fit-tefsir**”; El-heyetu el-misriyyetul-el-ammetu lil-kitab, baskı 2, 1977, s. 299-318. Filozof olan Farabi’nin görüşleri hakkında bakınız Fevzi Atvi, “**El-Farabi, Feylesuful-medinetil-fazile**”; tahkik eden dr. Subhi Salih, Darul-kitabi-arabi, tarihsiz, s. 97-171.

olurken, avam tabakasında fitne ve düşünce karışıklığına da yol açabilirler.

- Ayetleri yorumlayan kimse hipotez safhasında olmayan değiştirilemez apaçık ilmi verileri ve keşifleri kullanmak zorundadır. Bu tür veriler Kuran metninin daha çok anlaşılmasına ve zenginleşmesine yardımcı olmalı, İslam şariatının ruhu ve hedeflerine uygun olmalı ve Kuran ayetlerinin doğruluğunu göstermek için kullanılmalıdır.

- İlmî tefsirde bulunan müfessir, ayetlerin manasının bağlamının dışına çıkmamalı ve ayetlerin genel anlamlarına alakalı olmayan zor yorumlar getirmemeli. Şunu da unutmamak gerekir. Bilimin hızlı adımlarla genişlediği ve her gün yeni veriler getirdiği için İslam dünyasında kaleme aldıkları tefsirleri kuram ve hipotezlerle dolu olan çalışmaların kısa bir zaman içinde önemini kaydettikleri görülmektedir. Zira onların değişmez gerçekler olarak ileri sürdükleri hipotezleri bilim bir süre sonra yanlış olarak reddetmektedir.

- Şehid düşen Seyyid Kutub'un (Allah rahmet eylesin!) *Fi zilali'l-Kuran* adlı eserinde yazdığı gibi, insanların Kuran'a inanmak amacıyla onlara bilimin her yeni sonucunun Kuran'ın mucizeliğini ispatlandığını dememek lazımdır. Zira bilim her gün gelişmektedir ve önceden doğru olarak bilinen bazı tespitleri yalanlamaktadır. Bu da insanlarda manevi buhrana yer açabilir. Biz müslüman olarak, dini gerçeklerden yola çıkarak bilimsel ve felsefi gerçeklere ulaşmalıyız. Bunun tersini yapmak doğru değildir. Zira Kuran'ın gerçekleri değişmez ve mutlak olup, bilimin ortaya attıkları verileri mutlak olmayan ve zamanın geçmesiyle değişen gerçekler vardır. Mutlak olan şey izafi olan şeye göre yorumlanması mümkün değildir.⁵²⁸

- Geçmiş alimlerin tümü Kuran'ın nüzulunun temel hedef ve amacının bütün insanlığı gerçek olan, sapıklık, yanlış inanç, boş şeyler ve bidatlerden arı bir inanca davet etmesi konusunda hem fikir idiler. Yani insanlar sağlam ve gerçek olan bir yola davet edilmektedirler. Kuran fizik, astronomi, matematik, tıp, jeoloji ve diğer sosyal ilimlerin ansiklopedisi olsun diye nüzul etmemiştir. Kuran bazı ayetlerinde bu ilmi gerçeklere işaret eden anlamların bulunduğu bir gerçektir. Bu tür bilgilere derinleşmek isteyen kimse söz konusu ilmin uzmanlarının eserlerine dayanarak sonuçlar çıkartmalıdır.

⁵²⁸ Muhamed Abdülazim Ez-Zerkani, "Menahilul-irfan fi ulumil Kuran"; c. 2, s. 113.

İşte Kuran-ı Kerim'in mucizeliğinin bu noktada bulunmaktadır. Çünkü Kuran-ı Kerim bu beşeri ilmin altını çizmektedir ve insanlara hazineye götürecek olan yol işte budur demişcesine bizi daha çok araştırmalarda bulunmamıza sevk etmektedir. Her müslüman, Kuran-ı Kerim'in sırlar ve hazinelerle dolu olduğunu, bilimsel buluşların Kıyamet gününe kadar süreceğini, Kuran'ın ayetlerinin her zaman ve her mekana uygun oluşunun onların mucizeliğinin gösterdiğini inanmaktadır. Bu bağlamda şair şöyle yazmıştır:

*“Her gelen gün bilmediklerini sana anlatacaktır,
gezmediğin yerlerden de haberin olacaktır!”*

- İlmi tefsirde bulunan kimse Kuran-ı Kerim'in tefekkür, tedebbür ve derin düşünme için indirildiğini samimi bir şekilde inanmalıdır. Zira tefekkür ve tedebbür yoluyla Allahu Teala'yı inandırmalıdır. Kuran-ı Kerim hem bu dünyada, hem ahirette seadete ulaştırmak için nüzul etmiştir. Şüphesiz ki bu aynı zamanda Kuran-ı Kerim'in nüzulunun asıl hedefidir. Şeyh Muhamed Abduh, Şeyh Reşid Rıda ve onlar gibi ıslahatçıların ileri sürdükleri de budur.

- Son olarak, Şeyh Muhammed Abdülazim Zerkani, tefsir ilmine kozmolojik ilimlerin verilerinin getirebileceği faydalı sonuç örneklerine değinmek istiyoruz. Bu bağlamda şeyh şöyle yazmaktadır:

“İnsanların düşünceleri ile onların Kuran tefsiri hakkındaki bilgileri arasındaki uyumu, insanların kozmolojik kültürü için ihtiyaçlarını karşılamaktadır. O aynı zamanda din ile bilim arasındaki bazı uyumsuz örneklerle değinmektedir ve gayri müslimlerin İslam dinine karşı ilgili olmaları için ilmi tefsirin çok etkili olduğunu da kabul etmektedir. Yine de o, evrenin güçlerinin faydalarından yararlanması gerektiğini ısrar etmektedir.”

Şeyh, müslümanın kalbi Allaha iman ve Onun gücüne olan güveni, Allahın kelamını somut örnek ve varlıklarla yorumlandığı zaman daha çok arttığını kabul etmektedir.⁵²⁹ Son olarak bu fakir de bu gerçeğe, bu konuyu etraflıca araştırdığım zaman vakıf olabildim. Altını çizdiğim bu gerçeğin en doğru ve en sağlam olduğuna inanmaktayım. Zira geçmiş ve çağdaş alimlerin

⁵²⁹ Muhamed Abdülazim Ez-Zerkani, “**Menahilul-irfan fi ulumil Kuran**”; c. 2, 112.

yaptıkları ilmi tahlileri de bunu ispatlanmaktadır. Bunun aynı zamanda en ılımlı ve en sağlam tavır olduğuna da inanmaktayım.⁵³⁰

Şüphe yoktur ki, bu ilmi konu daha büyük konularla alakalı olduğu için ilmi araştırmalar yapanlar daha önce yaptıkları çalışmalarının sonuçlarını yeniden gözden geçirmelidirler. Bu revizyon hem yeni birçok bilimsel buluşların ortaya çıkmasını, hem de bazı ilmi hipotezlerin ispatlanmasını da gerektirmektedir.

Aynı zamanda, gerçek olarak bilinen bazı ilmi bilgilerin gerçekliği yitirebilecekleri de unutulmamalıdır.

Şükür ve hamd alemlerin Rabbi olan Allah’a aittir!

⁵³⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Halid El-Akk, “**Usulut-tefsir ve kava’iduhu**”; Beyrut, Darun-nefais, Lübnan, baskı 2, 1986, s. 217-224; Fehd ibn Abdurahman Er-Rumi, “**Usulut-Tefsir ve menahicuhu**”; Riyad, Mektebetut-teubeti, 1413 hixhri, s. 94; Dr. Jusuf El-Kardavi, “**Keyfe neteamelu me’al-Kuranil-azim**”, Kahire, Daruş-şuruk, baskı 1, 1999, s. 324-369; Seyyid Kutub, “**Fi zilalil-Kuran**”; Kahire, Daruş-şuruk, baskı 11, 1985, c. 1, s. 180-182; Is’hak Eş-Şatibi, “**El-Muvafakat fiş-Şeriatil-Islamiyyeti**”; c. 2, s. 69; Muhamed Hüseyin Zehebi, “**Ef-tefsir vel-mufessirun**”; Kahire, Mektebetu- Vehbe, baskı 2, 2000, s. 364-381; Ebu Hamid El-Gazali, “**Ihyau ulumiddin**”; tahkik eden Ebu Hafs Seyyid ibn Ibrahim ibn Sadik, Kahire, Darul-hadith, baskı 1, pa vit botimi, c. 1, s. 289; Ebu Abdurrahman Suyuti, “**El-itkan fi ulumil-Kuran**”; Beyrut, Darul-Fikri, 1979, c. 4, s. 27-31; Muhamed Hüseyin Zehebi, “**el-Ittihadat el-munharifetu fi tefsiril-Kuranil-Kerim-devafiuha ve defuha**”; Kahire, Mektebetu-Vehbe, baskı 3, 1986, s. 83-91; Abdülazim Muhamed Zerkani, “**Menahilul-irfan fi ulumil-Kuran**”; c. 2, 109-113; Iffet Muhamed Eş-Şerkavi, “**El-fikrud-diniyyu fi muvahacetil-asri**”; Dirase tahliliyye li ittihadatit-tefsir fil-asril-hadis, s. 393-405; J.J.G. Jansen, “**The interpretation of Koran in Modern Egypt**”; 34-53.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HAFIZ İBRAHİM DALLIU’NUN GÖRÜŞLERİ İŞIĞINDA ARNAVUT MÜFESSİRLERİNİN TEFSİR ÇALIŞMALARI ÜZERİNDE MATURİDİ EKOLÜNÜN ETKİSİ

- **Birinci Başlık:**
- “Kuran-ı Kerim’in Manalarının Özü” Adlı Tefsirinde Hafız İbrahim Dalliu’nun Görüşlerinin Tahlili ⁵³¹

- **İkinci Başlık**
- Hafız İbrahim Dalliu’nun Tefsirinde Yer Alan Bazı Önemli Akaid Konularının İncelenmesi ve Hafız İbrahim’in Bu Konularla İlgili Görüşleri

⁵³¹ Burada okuyucuya önem arzeden bir konuyu açıklamak istiyorum. Hafız İbrahim Dalliu’nun hayatı ve çalışmaları ile ilgili kaynak, araştırma ve incelemelerin az sayıda ve dağınık halde bulunduğunu göz önünde bulundurarak onun hayatı ve çalışmalarıyla ilgili bilgileri teferuatlarına girmeden genel bir şekilde toparlamayı uygun gördüm. Tek kaynaktan yeterli ve doyurucu veriler bulamadığımdan Hafız İbrahim Dalliu’nun her görüşü için ilgili literatürü aktarmadım. Konu ile ilgili daha geniş bilgilere sahip olmak isteyenler için ise, kullanmış olduğum literatürü incelemenin sonuna ekledim.

BİRİNCİ BAŞLIK

“KURAN-I KERİM’İN MANALARININ ÖZÜ” ADLI TEFSİRİNDE HAFIZ İBRAHİM DALLIU’NUN GÖRÜŞLERİNİN TAHLİLİ

KURAN-I KERİM’İN SÜNNİ-MATURİDİ YÖNTEMİNİN ARNAVUTLUK’TAKİ TARİHÇESİ

XX. yüzyılın başında Sünni-Maturidi tefsir yöntemi ile ilgili bazı kitaplar telif edildi. Bu bölümde ele alacağımız Hafız İbrahim Dalliü’nun tefsiri gibi Kuran-ı Kerim’in bir kısmını (üçte birini) gerçek ilmi yöntemle tefsir eden müellifler de Arnavut toplumunda görüldü. Aynı dönemde Vehbi Agolli (Dibra)’nın Fatiha Suresi’nin uzun tefsiri, Hafız Ali Korça’nın kısa sureleri ile bazı ayetleri ele alan tefsiri, Şerif Ahmeti’nin kısa tefsiri⁵³² gibi Kuran’ın belirli kısımlarının tefsirini yapan kısa muhtevaya sahip eserler de telif edilmiştir.

Sözü edilen Sünni-Maturidi tefsir akımının Arnavutlar arasındaki geçmişi, çok eski dönemlerden başlayarak çağdaş döneme kadar gelmektedir. Bu akımla ilgili eser veren âlimlerin sayıca çok olmasından dolayı akımın temsilcisi olarak sahip olduğu tefsir bilgisinden dolayı bütün Arnavut Müslüman toplumunda özel bir yere ulaşan bir âlimin tefsir çalışmasını seçmek istedik.

Bu bölümde Hafız İbrahim Dalliü’nun “Kuran-ı Kerim’in Manalarının Özü” adlı tefsirinden yola çıkarak müfessirin şahsiyetini, tefsir yöntemini, Allah’ın isim ve sıfatları, Ahiret’te görülmesi gibi İslami akidenin önemli hususların işlendiği bu konuyu teferruatlı bir şekilde incelemek istiyoruz.

Hafız İbrahim Dalliü’nun tefsiri, çağdaş dönem Arnavut Müslüman geleneğinin en hacimli ve en önemli tefsirlerden biridir. Bu tefsir günümüze

⁵³² Maturidi ekolüne göre Allah’ın sıfatlarının hangi şekilde tevil edildiğini görmek için bir başka örnek Şerif Ahmeti’nin özlü tefsir çalışması olan “**Kurani - përkthim me komentim**” (*Kuran – Tefsirli Terceme*) adlı tefsiri okunabilir. Bkz. Şerif Ahmeti, “**Kurani - përkthim me komentim**” (*Kuran – Tefsirli Terceme*); Medine, 1413 H; Suudi Arabistan, s. 32, 88, 260, 322, 452, 524, 589, 590, 603, 617, 663, 665.

ulaşabilmiştir. Bu nedenden dolayı, bu tefsire diğer tefsirlere göre daha fazla önem verdik.

1. Müfessir Hafız İbrahim Dalliu İle İlgili Bilgiler

Hafız İbrahim Dalliu, 1878 yılında Tiran’da doğdu. Kendisi, yüksek İslam kültürüyle Arnavutlar arasında bilinen ve bu özelliğiyle öne çıkan dini ve entelektüel bir aileden gelmektedir. Hafız İbrahim Dalliu’nun doğum yılı, Arnavut Milli Uyanışı’nın faal olduğu ve Arnavut entelektüelleri arasında Osmanlı Hilafeti ve Devleti’nden bağımsız olma çalışmalarının ilk belirtilerinin görüldüğü yıllara denk gelmiştir. Bu konunun üzerinde çalışmamızın ilk bölümünde geniş bir şekilde duruldu. İlk ve orta eğitimi sırasında İbrahim Dalliu, Kuran-ı Kerim’in hıfzını da tamamladı. Onunla ilgili kaynaklar ne hafız olduğu yılı ne de hıfz dersini hangi hocaların önünde tamamladığı konusunda bilgi vermemektedir. Kuran-ı Kerim’i hıfz etmek, XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Arnavut hocaları arasında yaygın ve önemsenen bir gelenek idi. Bundan dolayı söz konusu dönemde hoca olup da Hafız olmayanların sayısı çok azdır.

Orta öğretiminden sonra Hafız İbrahim Dalliu, yüksek eğitimini tamamlamak üzere Osmanlı Türkçesi, Farsça ve Arapça gibi doğu dillerinin, farklı bilim ve kültürlerin merkezi, Osmanlı Devleti’nin başkenti olan İstanbul’daki Daru’l-Ulûm’a kaydoldu. Ancak yaşadığı mali zorluklardan dolayı Hafız İbrahim ileride devam etmek niyetiyle yüksek eğitime ara vermek zorunda kaldı. Aslında yüksek eğitime bıraktığı yerden bir daha devam edemedi. Vakıf olduğu dini, siyasi ve milli bilgileri sayesinde Hafız İbrahim Dalliu, Arnavutlar arasında kozmopolit kültürlü olarak tanınmakta idi. Hafız İbrahim Dalliu’nun, Arnavut milli hüviyetinin, Yunan, İtalyan ve Slav kültürleri içinde eriyip yok olmaması için hayatını sürekli olarak çaba ve çalışmalarla geçirdiğini kaynaklardan öğrenmekteyiz.

Bu âlim şahsiyet, yaklaşık yarım asırlık bir dönem araştırmacıların ilgisi dışında kaldı. Allah’ın takdiri olarak komünist düzen yıkıldıktan sonra takdire şayan, değerli ve önemli ilmi izler bırakan bu ünlü âlimin araştırılması ve incelenmesi ile bu bilge şahsiyetin ortaya çıkarılması fırsatı doğdu. Arnavutluk’ta imam ve hatip olarak çalışan Hafız İbrahim Dalliu dini hükümleri tatbik etmek konusunu bile Arnavut milli davasıyla ilişkilendirip hayatı boyunca yaşadığı dönemin konularıyla uğraşmayı kendine adet edindi. Osmanlı Devleti tarafından tehlikeli bir çalışma sayılmasına rağmen, Arnavut halkını eğitmek amacıyla Arnavut dilinin öğretildiği mekteplerde okutulmak üzere değişik kitap ve risaleler bastırdı. Dönemin Osmanlı

makamları tarafından Arnavut dilinde eğitim ve öğretimin yapılmasının cezası cinayete verilecek ceza ile eşdeğer tutulmakta idi.

Hafız İbrahim Dalliu'nun açmış olduğu ilk mektep, 1908 yılında faaliyete giren kız mektebi idi. Bu mektepte Arnavutluk'un İslam kültür tarihine açık bir şekilde katkıda bulunan ilk Müslüman bayan öğretmenler yetiştirildi. 1909 yılında Arnavutluk'taki Elbasan şehrinde bulunan orta seviye mektebine Arnavut dili hocası olarak tayin oldu. Hafız İbrahim Arnavut bu mektepte öğrencilere Arnavut dilinin yanında Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesi de öğretmekteydi. Bu şekilde Hafız kalemiyle, diliyle ve gönüllüyle büyük bir cihad yaptı. Konuşması ve seçtiği titiz kelimelerle güçlü bir hatip olan Hafız İbrahim Dalliu'nun değişik camilerde verdiği vaaz ve hutbeler, şöhretinin Arnavut topraklarının bütün köşelerine yayılmasına sebep oldu.

2. Dini ve milli görüşlerinden dolayı yaşadığı işkence ve sıkıntılar⁵³³

Hafız İbrahim Dalliu hem Osmanlı'nın Arnavut toprakları üzerindeki hâkimiyetinin son yıllarında, hem de Arnavutluk Devleti'nin kurulması esnasında hapis hayatı yaşamış, hapiste de değişik işkencelere ve zorluklara maruz kalmıştır. Kanaatime göre bu neredeyse ilahi bir kanundur. Çünkü işkence ve eziyet çekmeyen Müslüman âlimlerinin davetçi veya düşünürlerinin sayısı oldukça azdır. Yüce Allah'tan dininde ve ibadetinde

⁵³³ Burada önemli bir konuyu vurgulamak istiyorum. Hafız İbrahim Dalliu ile onun çağında yaşayan Müslüman alimlerin milli dava ve milliyetçilik kavramları, çalışmanın diğer kısmında görüleceği gibi, Hasan Benna'nın yazı ve makaleleriyle yaymış olduğu milli dava kavramına benzediğini ayrıca yazmak lazım. Kaleme aldığı risalelerinin birinde Hasan Benna Müslümanlara vatanlarına karşı duymaları gereken samimi duygulara sahip olmaları, gerekirse vatan uğrunda canlarını feda etmeleri ve vatana hizmet edene hürmet duymaları gerektiğini hatırlatmaktadır. Inandıkları dinler farklı da olsa vatandaşlara karşı saygı duyulmasının gerekli olduğunu yazmaktadır. *"Allah, sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve onlara âdil davranmanızı yasaklamaz. Çünkü Allah, adaletli olanları sever!"* (el-Mumtehine, 8). Müslüman ülkelerde yaşayan müslüman olmayanlara karşı iyi muamelede bulunulması ve onlara karşı adil davranılması gerektiğini de önermektedir. "Onların, sahip olduğumuz şeylere sahip olma ve hissettiğimiz şeyleri de hissetme hakları vardır. Biz müslümanlar ne din firkacılığını ne de ırk ayrımcılığını teşvik ederiz. Toprak sevgisi, vatan hürmeti gibi milliyetçilerin üzerinde durdukları konular bir taraftan İnsanın gönlünde yerleşmiş içgüdüler, diğer taraftan da İslamın emirlerinden sayılmaktadır. Biz müslümanlar milliyetçilerin ileri sürdükleri ve vatanseverlilik vasıtasıyla ferd ile vatan arasındaki bağı güçlendiği görüşüne katılıyoruz. *"İla's-şebab"*, s. 180-181; *"Davetunâ"*, s. 19-20 adlı yazılarından. Hasan Benna'nın Yazıları Külliyyatı, Daru'l-tevzi ve'n-neşri'l-islami; Meydan Zeyneb, 1992.

kararlı olmamızı niyaz ederiz! Bugünkü İslam ülkelerinin hapishaneleri bile gerçeği söyleyen Müslüman âlimlerle doludur! Yüce Allah'tan bizleri ve onları zâlim diktatörlerden kurtarmasını niyaz ederiz! Âmin!

Hafız İbrahim Dalliu'nun zâlimler tarafından ağır eziyet ve işkencelere maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla dişlerini sökmek ve kadın elbiseleri giydirmek suretiyle kendisine hem bedeni hem de manevi eziyetler yapıldı. Son dönem İttihat ve Terakki yanlısı Osmanlı kaymakamlarının teşviki ile Hafız İbrahim Dalliu ve arkadaşlarına karşı hezeyana getirilen saf halk ve küçük çocuklar, Taif'e giden Peygamberimiz'e taş atan küçük çocukların yaptığı gibi bu milletperver kişilere taş atıp, kaba ve kötü sözlerle onları rencide etmişlerdir. Devletin bu şahsiyetlere karşı uyguladığı tecrit politikası sonucunda Müslümanlar Hafız'ın arkasında namaz kılmayıp, evlilik, nikâh, ölüm ve cenaze sebebiyle bile onları davet etmemeye başladılar. Bu şahsiyetlere karşı gösterilen tavır, müşriklerin Mekke döneminde Peygamber ve müminlere karşı uyguladıkları tecrit politikasıyla aynı idi.

Askeri mahkeme tarafından on sene hapse çarptırılan Hafız İbrahim Dalliu için hapisten daha ağır geçecek uzun bir sürgün hayatı başlamıştır. En acı hatıraları olduğu hapis yılları ise Yunanistan'ın Selanik şehrindeki Yedi Kule hapisanesinde geçirdiği dönem idi. Orada çektiği ağır işkencelerden kalan hatıralarını eserine aktaran Hafız İbrahim Dalliu o hapisaneyi “yedi cehennem” olarak tasvir etmektedir. Yaşadığı ağır işkencelere rağmen Hafız İbrahim Dalliu yılmayıp Arnavut halkı arasında hâkim olan cehaletin yok edilmesi ve Osmanlı Devleti'nin yüksek makamlarının umrunda bile olmayan Arnavut halkını tehdit eden parçalanma tehlikesine karşı açık bir şekilde görüşlerini ifade ediyordu.

Hafız İbrahim Dalliu'ya karşı olanlar, O'nun Arnavut dilini öğretme ve yaygınlaştırma çalışmalarından el çektirilmesi amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulunmakta idi. Bu kişiler, Arnavut dilinin Latin harfleriyle yazılışının Arnavut Müslümanlarını dinden çıkartıp kâfir yapacağını, Kuran'dan uzaklaştırıp cami ve tekkelerin imha edilmesine götüreceğini iddia etmekteydiler. Yahudilerin teşviklerinin etkisi altında kalan bu İttihat ve Terakki takipçileri bir taraftan İslam çizgisini savunan Osmanlı Devleti'ni çökertmeyi, diğer taraftan da milliyete dayalı bir devlet kurmayı amaçlamakta idiler. Hem Osmanlı hem de Arnavut Müslüman toplumunda bulunan bu kişiler aslında münafık olup ne Osmanlı ne de Arnavutlar yararına çalışırlardı. Kendisini faaliyetlerinden el çektirmek isteyen İttihat ve Terakki taraftarları karşısında Hafız İbrahim Dalliu bunu yüksek sesle yüzlerine vuruyordu:

“Cehalet, top ve tüfeklerle değil, ilmi yaymaya çalışan kişilerin çalışmaları sonucunda yok olacaktır.”

Ahmet Zogu'nun yıllarında bile Hafız İbrahim Dalliu görüşlerine sadık kalmıştır. İtalyan faşistlerin Arnavutluk'u işgal ettiği yıllarda olduğu gibi, Enver Hoxha'nın iktidara gelmesiyle komünist dönemin başlarında da Hafız İbrahim Dalliu hapse girip büyük işkencelere maruz kaldı. Toplumun içinde bulunduğu dini ve siyasi düzensizliklere rağmen Hafız İbrahim Dalliu bir an olsun bile doğru bildiği prensiplerde tereddüde düşmedi. Memleketi olan Arnavutluk'un başkenti Tiran'da 1952 yılında 70 yaşlarına kadar sabrını her zaman korudu. Kelimenin tam anlamıyla, o bir şeyh, hoca ve mücahit idi. Kendisine Allah'tan Rahmet dileriz!

3. Hafız İbrahim Dalliu'nun eserleri ve ilmi çalışmaları

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Hafız İbrahim Dalliu ufku geniş bir şahsiyet idi. Ufkunu da Allah'ın yoluna hasr etmiş idi. Yapmış olduğu çalışma ve faaliyetler dini, toplumsal, edebi ve siyasi olmak üzere dört konuda toplanabilir. Maalesef eserlerinin büyük bir kısmı Arnavut komünistleri tarafından yakıldığından dünya çapında büyük bir âlim olan bu zatın külliyatından ancak küçük bir kısım günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Çok sayıda telifi olduğunu Hafız İbrahim Dalliu ile aynı yıllar arasında yaşayan ünlü Arnavut hoca ve imam Vehbi İsmaili⁵³⁴ söylemektedir. Bazı araştırmacılara göre Vehbi İsmaili, Hafız İbrahim Dalliu'nun binlerce sayfa tutacak yazılar yazdığını aktarmaktadır. Onun bu ifadeleri gerçek ise, o zaman Hafız İbrahim Dalliu'nun, aynı çağda yaşamış olan Arnavut din adamlarının başaramadığı bir şeyi gerçekleştirdiği söylenebilir. Ancak, bu hayret edilecek bir durum değildir. Çünkü Arapça, Osmanlıca ve Farsça bilen Hafız İbrahim Dalliu, o dillerde yazılmış eserleri ve o eserleri meydana getiren medeniyetleri tanıyabilecek alt yapıya sahip idi. Bu nedenle O'nun ilmi çalışmalarına hayret etmemek gerekir. Zaten Allah, ilim vergisini istediği kişiye verebilir.

⁵³⁴ Imam Vehbi İsmaili (*Allah rahmet eylesin*) İşkodralı bir Arnavuttur. Yüksek eğitimini II. Dünya Savaşı sırasında Kahire'deki ünlü Ezher Üniversitesi'nde tamamlayan Vehbi İsmaili, Arnavutluk'ta komünistler iktidara geldikten sonra memleketine bir daha geri dönemedi. ABD'deki Arnavutların imamlığı ve hatipliği yanında ABD ve Kanada Arnavut İslam Merkezi'nin başkanlık görevini de sürdürdü. Imam Vehbi İsmaili de yazı ve makaleler kaleme almakla birlikte Arapça ve İngilizce kitap ve makaleleri Arnavutça diline kazandırdı. 2008 yılının mayıs ayında vefat etti. Allah rahmet eylesin!

Aşağıda, büyük zorluklardan sonra bulabildiğim Hafız İbrahim Dalliu'nun eserlerinin listesini verilmektedir. Bu listeye araştırmacıların konuya ilişkin yaptığı çalışmalardan tanıdığımız eserler de eklenmiştir.

1. Kuran-ı Kerim'in Manalarının Özü

Bu eser, Hafız İbrahim Dalliu'nun Arnavut komünistlerinin dini eserlere karşı yaptıkları engizisyona benzer kısıma rağmen günümüze kadar gelebilen en hacimli ve en önemli eseridir. Kuran-ı Kerim'in kısmi tefsiri olarak sayılabilecek bu eserde müellifin Kuran-ı Kerim'in Fatiha Suresi'nden Tevbe Suresi'nin başlangıç ayetlerine kadar olan kısmına yapmış olduğu üç cilt halindeki tefsiri yer almaktadır. "Namaz Kitabı" adlı eserinde Hafız İbrahim Dalliu şunları yazmaktadır:

*"Kuran-ı Kerim'in Manasının Özü adlı kitabının ilk iki cildi benim tarafımdan tercüme edilip Arnavut Diyaneti tarafından basıldı. Kitabın hazır olup basılmayan üç bölümü daha vardır..."*⁵³⁵

Eksik olmakla birlikte bu Arnavut Müslüman şahsiyet kelimenin tam anlamıyla metodolojik bir tefsir yazdığı için, Allah'a şükürler olsun. Hepimiz isterdik ki Hafız İbrahim Dalliu bu çalışmayı tamamlasaydı da tam bir çalışmaya sahip olabilseydik. Fakat Allah'ın takdiri onun çalışmasına izin vermedi. Allah'a yönelttiğim duam ise, tamamlanmamış bu büyük projeyi devam ettirebilecek samimi Arnavut âlimlerin yetiştirilmesine yardımcı olmasıdır. Arnavut halkı olarak böyle bir tefsir çalışmasına ihtiyacımız bulunmaktadır. Diğer Müslüman ülkelerde de başladıkları tefsir çalışmalarını tamamlayamadan vefat eden âlimler bulunmaktadır. Ancak onların çalışmalarını bıraktıkları yerden, yetiştirdikleri talebeleri devam ettirmiştir. Örneğin Muhammed Abduhu başladığı tefsir çalışmasını tamamlayamadan vefat edince çalışmasına talebesi Raşid Rıda devam etmiştir ancak, O da tamamlayamamıştır. Muhammed Emin Şankiti'nin başladığı tefsiri talebesi Muhammed Atiye Sâlim devam ettirdi. Aynı şey Fahreddin Razi, Suyuti ve Celaleyn'nin tefsir çalışmaları için de geçerlidir.

Ancak Hafız İbrahim Dalliu'nun bu tefsirin sahibi olup olmadığı konusunda araştırmacılar arasında ihtilaf bulunmaktadır. Tefsirin üzerinde Hafız İbrahim Dalliu'nun isminin geçmemesi bazı araştırmacıların onun tefsirinin müellifi olmadığını ileri sürmelerine neden olmuştu. Orada tefsirin ismi, basıldığı yeri ve tarihi,⁵³⁶ Şeriat Yüksek Konseyi'nin basımı olduğu ve

⁵³⁵ Dr. Feti Mehdiu, "Përkthimet e Kuranit në gjuhën shqipe" (Arnavut Dilinde Kuran Çevirileri); s. 48.

⁵³⁶ "Ora e Shkodrës" matbaası, Shkodër 1929.

“Şeriat Yüksek Konseyi tarafından okunduğu, incelendiği ve onaylandığı” yazmaktadır. Tefsirin kapağında Hafız İbrahim Dalliu’nun ismi yazmıyorsa da, diğer bilgiler bulmak mümkündür.

İbrahim Dalliu’nun Tefsirin Müellifi Olmadığı Görüşüne Dair Bir Tenkit

A. Kitap tarihinde bir eserin müellifinin siyasi ve güvenlik gibi nedenlerden dolayı kitabına ismini yazmaması, kendi yerine başka birinin ismini yazması ya da kitabının basılmasını dini temsil etmede yetkili olan bir makamdan istemesi gibi örnekler görülmüştür. Hafız İbrahim Dalliu’nun tefsirinin yayınladığı yıllar Arnavutlukta’ki siyasi, toplumsal ve dini şartların çok güç ve vahim bir durumda olduğu bir dönem idi. Din ve din adamlarına karşı yapılan ağır saldırılar acı bir gerçek idi.

B. Hafız İbrahim Dalliu’nun tefsirinin müellifi olduğunu ileri süren araştırmacı Dr. Ismail Bardhi bunu kanıtlamak için Hafız İbrahim Dalliu’nun tefsir yönteminin kitabında kullanılan tefsir yöntemiyle aynı olduğunu ortaya çıkarmıştır. ABD’de yaşayıp çalışan bu araştırmacı Hafız İbrahim Dalliu ile aynı zamanda yaşayan İmam Vehbi İsmail’inin sözlerini de aktarmaktadır. Vehbi İsmaili, tefsirin Hafız İbrahim Dalliu tarafından hazırlandığını ikrar etmişti.⁵³⁷

C. Yukarıda sayılan delillerin, tefsirin müellifi ile ilgili konuyu aydınlattığını düşünüyorum. Bunlar, reddedilmeyecek kadar güçlü delillerdir. Hafız İbrahim Dalliu’nun kendisi “*Kuran-ı Kerim’in Manalarının Özü*” adlı eserin hazırlandığını ve iki cildinin Arnavut Diyaneti tarafından basıldığını Namaz Kitabı adlı çalışmasında yazmaktadır.⁵³⁸

D. Aynı şekilde tefsir çalışmasında uygulanan metodolojik bütünlük, şekil bütünlüğü ve tefsir şekli, kullanılan dilin üslubu, ayetlerin tahlili ve konuların işleniş şekilleri tefsirin hangi müellif tarafından yazıldığını anlamak için en sağlam dayanaklardır. Örneğin, müellifin tefsir çalışmasında ayetleri yorumlamada tek yöntem ve tek şekil uyguladığı görülmektedir. Yani bir ayeti bir başka ayetin ile ilişkili olarak yorumlamamaktadır. Tefsirini ince bir şekilde okuyacak her okuyucu onun bu metodolojik özelliğini görmüş olacaktır. Allah-u alem!

⁵³⁷ Ismail Bardhi, “**Hafız İbrahim Dalliu dhe egzegjeza e tij Kuranore**” (*İbrahim Dalliu ve Tefsirdeki Metodu*); s. 101.

⁵³⁸ Feti Mehdiu, “**Përkthimet e Kuranit në gjuhën shqipe**” (*Arnavut Dilinde Kuran Çevirileri*); s. 48.

Buraya kadar sayılan argümanlardan yola çıkarak tefsirin müellifi ile ilgili konunun aydınlatıldığını düşünmekteyim. Zira son dönemlerde Hafız İbrahim Dalliu'nun hayatı ve tefsiri ile uğraşan araştırmacılar “*Kuran-ı Kerim'in Manalarının Özü*” adlı çalışmanın Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsiri olduğuna dair hiçbir şüphe olmadığını altını çizmektedir.

Allah'a şükür ki, ben de İslam Medeniyeti ve Düşüncesi Arnavut Enstitüsü'nün (AIITC) müdürü olan Dr. Ramiz Zekaj'ın şahsi kütüphanesinde bulunan tefsirin iki cildini görme ve fotokopisini elde etme imkânına sahip oldum. Bunun için kendisine müteşekkirim!

Hafız İbrahim Dalliu'nun diğer eserleri şunlardır:

- *Muhammed Aleyhisselamın Doğumu*⁵³⁹ ve *Hayatı*⁵⁴⁰. (E lemja dhe jeta e të madhit Muhamed alejhisselam)

- *Ramazan Faziletleri*⁵⁴¹. (Dhuntie Ramazani) Bu kitapta Hafız İbrahim Dalliu, Fahreddin Razi'nin tefsirini esas alarak oruç ayetini yorumladıktan sonra, orucun dini, ahlaki, toplumsal, iktisadi açılardan faziletli yönlerinin yanında orucun farzları ve onu bozan hallerini de anlatmaktadır.

- *İmanın Dalları*⁵⁴². (Degët e imanit) Hafız İbrahim Dalliu'nun anlattıklarına göre bu çalışma ünlü Hanefi fakihî Mahmud Bedredin Ayni'nin, Buhari'nin Sahihî'nde yer alan “İmanın Yetmiş Küsur Dalından” söz eden hadisin yorumunu ihtiva eden risalesinin çevirisinden ibarettir.

- *Müslüman Akidesi*⁵⁴³ (Besimi i Muslimanëve) Bu eserde Hafız İbrahim Dalliu, Allah'ın varlığı ile ilgili deliller ve argümanları aktardıktan sonra Peygamberin, Hulefa-yı raşidin, İmam Ebu Hanife ve Maturidi'nin faziletli yönlerinden de bahsetmektedir.

- *İslamiyet Nedir?*⁵⁴⁴ (Ç'ashtë İslamizma?) Bu eserinde müellif soru-cevap şeklinde Ehl-i Sünnet ve Cemaat itikadına uygun olarak İslam ve iman konuları ile teferruatlarını anlatmaktadır.

⁵³⁹ “Shkodra” matbaası, Tiranë 1934.

⁵⁴⁰ Bu eserin bir nüshası Tirana Milli Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 228 sayfalık bir kitaptır. Fotokopi yoluyla bir nüshasına sahip olabildim. Müfessirinin kaleme aldığı bu eserde kullandığı dili kolay, ilgi çekici ve fesahatlı.

⁵⁴¹ “Tirana” matbaası, Tiranë 1935.

⁵⁴² “Tirana” matbaası, Tiranë 1943.

⁵⁴³ “Tirana” matbaası, Tiranë 1942.

⁵⁴⁴ Yayınlayan Qendra Islamike Amerikane, 1992.

- *Namaz Kitabı*. (Libri i së falmes) Bu eserde müellif, namaz ve taharetin prensipleri, şartları ve faziletlerini anlatmaktadır. Müellif, namaz kılan kimsenin bilmesi gereken en azından bazı kısa sureleri verip, anlamını Arnavutçaya kazandırdığı gibi onların tefsirini de aktardığını görülmektedir.

- *Tiran'daki*⁵⁴⁵ *Vatanperverlik*⁵⁴⁶ (Patriotizma në Tiranë)

Hafız İbrahim Dalliu'nun çevirdiği eserler şunlardır:

1). Birgivi'nin (929-981H) "*Et-Tarikatu el-Muhammedijje*"⁵⁴⁷ adlı eserinin Arnavutça çevirisi olan "*Udha Muhamedane*"⁵⁴⁸

2). Ömer Nassuhi'nin eserinin çevirisi olan "*Mësime teorike dhe praktike të moralit İslam*"⁵⁴⁹ (İslam Ahlakının Teorik ve Uygulamalı Dersleri)

3). İmam Nevevi'nin Kırk Hadis adlı eserinin çevirisi "*Hadithi Erbein*"

4). Hangi dilden çevirdiğini söylememiş olduğu "*Texhvid i Kur'anit*" (Kuran Tecvidi) adlı eserinin çevirisi.⁵⁵⁰

5). Burada yazmamaya karar verdiğimiz Hafız İbrahim Dalliu'nun edebiyat, tenkit ve siyaset dallarında kaleme aldığı başka eserleri de vardır.⁵⁵¹

⁵⁴⁵ Osmanlı Devleti'nin son yıllarını kapsayan kitap 1908 ile 1915 yılları arasında geçen olayları anlatmaktadır. Bu kitabında, müellifin de yer aldığı yaklaşık 150 Arnavut milliyetçisinin İttihat ve Terakki yanlısı Türklerden çektiği büyük işkence ve cezalandırmaları anlatmaktadır. Yaşadıkları eziyetlerin tek nedeni ise, onların Arnavut dilinde eğitim verilmesi konusunda ısrar etmeleridir.

⁵⁴⁶ Imazh matbaası, Tiranë 1995.

⁵⁴⁷ C. 1, "Tirana", Tiranë 1936.

⁵⁴⁸ Bu eser 2000 yılında AIITC başkanı olan Dr. Ramiz Zekaj tarafından ikinci kez basıldı. Ehli sünnet ve cemaat akidesine göre yazılan eserde Kuran-ı Kerim, tevhid, dindeki bidatlar, çeşitli ilimler, büyük günahlar ve kalp hastalıkları gibi konular işlenmektedir. Dönemin Arnavut Müslüman toplumunun yaşadığı büyük boşluğu kapattığı için kitabın yankısı büyük idi.

⁵⁴⁹ Tirana" matbaası, Tiranë 1935.

⁵⁵⁰ Sanxhakçia matbaası, Tiranë 1921.

⁵⁵¹ Hafız İbrahim Dalliu'nun hayatı, görüşleri ve eserleri ile ilgili şu kitaplara bakılabilir:

- İsmail Bardhi, "**Hafız İbrahim Dalliu dhe egzegjeza e tij Kuranore**"; 75-100; Ramiz Zekaj, "**Zhvillimi i kulturës islame ndër shqiptarët gjatë shek. XX**"; 309-312; "**Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët**" - (veprat dhe hulumtimet e Konferencës Ndërkombëtare), Hysni Myzyri'nin "**Hafız İbrahim Dalliu për mësimin shqip në etapën e fundit të Rilindjes**" adlı makalesi; 405-410; Feti Mehdiu, "**Përkthimet e**

4. Hafız İbrahim Dalliu'nun Tefsir Yöntemi

Balkan ülkelerinde yaşayan Müslümanların karşılaştıkları türlü toplumsal, siyasi, dini ve ideolojik sorunlar nedeniyle hayatlarının en zor dönemlerini ilk yaşayanlar Müslüman Arnavut âlimleri ve düşünürleri idi. Bu bağlamda araştırmacı Dr. İsmail Bardhi şunları yazmaktadır:

“Arnavutlar ve Boşnaklar gibi Balkan Müslümanları, zamanın rengini gördüler ve kendilerini zorlayıcı durumlar içinde buldular. Onlar tarihten kalan sorunların sıkıntısını yaşayıp modern medeniyetin diğer sarsıntısıyla karşı karşıya kaldılar. Birçok konu ya üzerinde tartışılmamış ya da Müslümanların yaklaşımının çoktan beri çağdışı kaldığı durumlardan ibaretti. Bu menfi şartlarda bile onların İslam dinine ve onun akidesine karşı duydukları sevgi, tefsir alanında da çalışmalara ve mantığı zorlamaya teşvik etti.”⁵⁵²

Onların yaşadıkları dönemde Tanrı fikri kadar İnsan, dünya, hürriyet, kadın fikri üzerinde doğu sevgisinin ve batının etkisinin izleri açıkça görülmekte idi. Bu dönemde Kuran surelerinin Balkan dillerine çevirisinin yanında tefsir alanında çalışmalar da ortaya çıkmaya başladı.

Bu alandaki çalışmalar hem Arnavutlar, hem de Boşnaklar tarafından gerçekleştirildi. Aynı zaman dilimi içinde yöntem açısından ayırt edici küçük nüanslar dışında Kuran-ı Kerim yorumu ile ilgili birbirine yakın tefsir yöntemlerinin ortaya atıldığı görülmektedir. Arnavut toplumunda ilk tefsir çalışması Hafız İbrahim Dalliu'nun 1929 yılında bastırıldığı tefsir çalışmasıdır. Boşnaklar arasında ilk tefsir çalışması ise Raşid Rıda'nın tefsirinin çevirisi olan ve 1931 yılında basılan Shukriya Alagiq'in⁵⁵³ çalışmasıdır.

Kuranit në gjuhën shqipe”; Logos-A, Shkup 1996, 21-30; Hafız İbrahim Dalliu, **“Patriotizma në Tiranë”**, Imazh, Tiranë, 1995, 37-48; **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1997, c. 15, s. 92; Faik A. Kasollja , **“Hafız İbrahim Dalliu, jeta dhe vepra”**; Sinan Tafaj, **“Jeta e Hafız İbrahim Dalliu”**; Rezarta Delisula, **“Tiranasi që përktheu Kuranin”**; İbrahim Hasanaj, **“Hafız İbrahim Dalliu”**; Vepra letrare, **“Dokrra hini”**; **“Grenxat e kuqe të Tiranës”**; Petrit Kuse, **“Një ëndër e ime”**; Ansiklopedi Yayınları, Tiranë 2000, 91-95.

⁵⁵² İslam düşüncesinin düştüğü kriz ile ilgili bakınız dr. Ebu Suleyman Abdulhamid: **“Ezmetul akli'l-muslimi”**; Darul-alemyje li-kitabil-islami, Baskı 2, 1992.

⁵⁵³ İsmail Bardhi, **“Hafız İbrahim Dalliu dhe egzegjeza e tij Kuranore”**; s. 160.

Onun tefsir usulü ile yöntemi ile ilgili şunlar söylenilebilir:

* Müfessir Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirinde giriş ve önsöz bölümü yoktur. Bu ise hem erken dönem selefü's-salihin müfessirlerinin, hem de son dönem ünlü müfessirlerin uyguladığı bir yöntem değildir. Tefsirinde uyguladığı yöntemi anlatmayan Hafız İbrahim Dalliu, bunu yaparak önemli bir şeyi göz ardı etmiş olmaktadır. Müfessirin, Kurtubi'nin⁵⁵⁴, İbn Cerir Taberi'nin⁵⁵⁵, İbn Kesir'in⁵⁵⁶, Ebu Hayyan'ın⁵⁵⁷ ve daha çok ünlü müfessirlerin tefsirlerinde uyguladıkları yöntemi uygulamadığı görülmektedir. Sözü edilen müfessirlerin eserlerinden haberi olup onları okuyan Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirini, giriş ve önsöz bölümleri olmadan hazırlamasının anlaşılır bir nedeni olmadığı görülmektedir. Bir eserin giriş ve önsöz bölümleri, eserin en önemli bölümleridir. Bu bölümlerde müellif, Kurtubi'nin tefsirinde ya da Seyyid Kutub'un *Fi Zilali Kuran* adlı tefsirindeki gibi⁵⁵⁸, çalışmasında uyguladığı yöntemi anlatmaktadır.

* Müfessir çalışmasına hemen surenin yorumu ve tahlili ile başlamaktadır. Besmeleyi Arapça olarak kaydetmektedir. Surenin Mekke mi Medine mi kaynaklı olduğunu açıklamaktadır.

* Surenin fazileti ile ilgili rivayet edilen hadisler varsa onları ve surenin diğer isimlerini kaydetmektedir. Bir surenin neden isimlendirildiği adı aldığını ve faziletlerini de ilave etmektedir.⁵⁵⁹ Hafız İbrahim Dalliu, Fatiha suresinin tefsirini yaparken “amaçlar” (*qëllimet*) kelimesini kullandığı görülmektedir. Onun yorumuna göre Fatiha suresi, amaçların tümünü içine

⁵⁵⁴ Ebu Abdullah Muhamed ibn Ahmed el-Ensari el-Kurtubi,”**El-Camiu li-ahkami'l-Kuran**”, Kahire, Daru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1962, c. 1, s. 20.

⁵⁵⁵ “**Camiul-beyan an tevili Ayil-Kuran, takrib ve tahzib li imamil-mufessirin vel-muerrihin Ebi Cafer Muhamed ibn Cerir et-Taberi**”, 224-310; tashih eden Salah Abdulfetah El-Halidi, hadisleri tashih eden İbrahim Muhamed El-Ali, Darul-kalem, Dimaşk, baskı 1, 1997, c. 1, s. 1-3.

⁵⁵⁶ Ismail Ibn Kesir, “**Tefsirul-Kuranil-azim**”; Beyrut, Darul-Ma'rife baskı 1, 1406 hicri, c. 1, s. 1-5.

⁵⁵⁷ Esiruddin Muhamed ibn Yusuf Ebu Hayyan, “**El-Bahrul-Muhit**”, Mısır, Matbaatus saadeti, baskı 1, 1328 hicri, c. 1, s. 6-9.

⁵⁵⁸ Sejjid Kutub, “**Fi Zilalil-Kuran**”; Kahire, Daruş-şuruk, baskı 11, 1985, c. 1, s. 38-39.

⁵⁵⁹ Bu ilmin amaçları ile önemi hakkında bkz. Ebu İshak Şatibi, “**El-Muvafekat fi usulit-teşril-islami**”; tahkik eden şeyh İbrahim Ramadan şeyh Abdullah Derraz'ın şerhli baskısı yanında c. 2, s. 323-662; bakınız Said Ramadan El-Buti, “**Davabitul-maslahati fiş-Şeriatil-Islamiyyeti**”. Buti'nin eseriyle ilgili benim de hazırlayıp hala bastırmadığım bir çalışmam vardır.

almaktadır. Çünkü onda Allah'a şükür, mutlak ibadet ve diğer amaçlar da bulunmaktadır.

* Besmele'nin tefsirini yaptıktan sonra "Yorumlar" adını taşıyan bölümde ayetlerin teferruatlı yorumuna geçmektedir. Besmele'nin tefsirinde müfessir, diğer müfessirlerin çoğunun yaptığı gibi eksik sözler ile ilgili işaret ettikleri noktayı vurgulamaktadır. "*Evet, Allah'ın adıyla okuyup yazıyorum.*"

* Daha sonra Tanrı'nın İsmi olan Allah ismini yorumlamakta ve bu ismin onun Esma-yı Hüsnâ'sından ve ancak Tanrı'ya mahsus bir isim olduğunu yazmaktadır. Vacibu'l-Vücüd olan Tanrıyı, Allah ismiyle yâd ettiğimiz zaman mutlak vasıflara sahip yüce Tanrı hemen aklımıza gelmektedir.⁵⁶⁰

* Ayetlerin tefsirini yaparken, İbn Kesir'in tefsirinde yaptığı gibi Kural-Tarif kısımlarını ayırmaktadır. Bu kısımlarda müfessir İbrahim Dalliu, Allah'ın isimlerinin manalarının ilmi ve mantıki yönlerini açıklamaktadır.

* Allah'ın isimleri ve sıfatları ile ilgili bazı hassas konuları inceleyen müfessir bunu yaparken, İnsanı Allah'ın sıfatlarıyla ilgili her türlü teşbihten uzak tutmaya çalışır.

* Allah'ın akranı yoktur, Allah bütün noksan ve eksikliklerden münezzehtir. O her şeyi duyar ve her şeyi görür. Sıfatların en yüceleri ona aittir!⁵⁶¹

* Müfessir, Kuran'a sadece mantıken yaklaşmayı tercih eden düşünürleri ve onların etkisi altında kalanları tenkit etmektedir. Bununla kastettiği Mutezile, Cehmi ve diğer fırkaların savunucularıdır. Onlar, din ve metafiziğin konularını ve yönlerini anlamaya çalışırken koydukları katı mantık ve felsefe kuralları sonucunda hem kendilerini hem de onları takip edenleri doğru yoldan çıkarmışlardır. Niyetleri Allah'ı bütün noksanlıklardan tenzih etmek olmasına rağmen onlar yine de Allah'ın sıfatlarının bir kısmını inkâr, bir kısmını yok ve bir kısmını şüpheli sayma gibi tuzaklara düştüler.⁵⁶² Eserinde mantık konularının derin bir şekilde incelenmesi, müfessirin Aristo mantığını çok iyi bildiğini göstermektedir.

⁵⁶⁰ Hafız İbrahim Dalliu'nun "**Kuran-ı Kerim'in Manalarının Özü**" adlı tefsiri c. 1, s. 305. Bundan sonra bu kaynağı kısaca "**Kuran-ı Kerim'in Manalarının Özü**" olarak geçecektir.

⁵⁶¹ Müfessir İbrahim Dalliu'nun Allah'ın Sıfatları ile ilgili ayetleri açıklarken Allah'ı özenle tenzih etmektedir. bölümün ikinci kısmında görülecektir.

⁵⁶² Din ve tefsir alanındaki sapkın akımlar hakkında bkz. Muhammed Hüseyin Zehebi, "**El-İtticahatu el-munharifetu fi tefsiril-Kuranil-kerim**"; Mektebu vehbe, Kahire 1996, s. 47-62; Zaglul Şahat, "**El-İtticahatu el-fikriyyetu fit-tefsir**"; İskenderiye, El-heyetul-misriyye el-ammetu lil-kitab, baskı 2, 1977, s. 186-216.

* İbrahim Dalliu, tefsiri vasıtasıyla Müslüman Arnavutlar arasında yaygınlaşmaya başlayan hatalı kavramları düzeltmeye çalıştı. Yaşadığı dönemde Arnavut toplumunda ideolojik açıdan önemli bir çatışma yaşanmakta idi. XX. yüzyılın yirmili ve otuzlu yıllarında komünizm dine ve dindarlara karşı ağır saldırılarda bulunmaktaydı.⁵⁶³ Bunun gibi konularla meşgul olmayı gerekli gören müfessir, meselenin iç yüzünü ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bunu yapması onun yaşadığı dönemin gerçeğine ve zamanın getirdiği sorunlara ne şekilde cevap vermesi gerektiğini bildiğini göstermektedir.

* "رب" yani Rabb kelimesinin tefsirinde olduğu gibi müfessirin bazı dil ve sözdizimi konularını incelediği görülmektedir. Sadece kelimenin dış anlamıyla yetinmeyen müfessir, kelimenin diğer manalarını ortaya çıkarmak amacıyla kelimenin derin anlamlarına kadar inmeye çalışıyordu. Örneğin Rabb kelimesinin manaları yaratıcı, besleyici, düzenleyici, hâkim ve eğitici. Yani mahlûkatı yaratan Allah, onların Rabbi olduğundan yaratıklarını başıboş bırakmayıp bu dünyanın ve dinin şartlarına göre onların durumlarını düzenledi.⁵⁶⁴

“Dünyalar anlamına gelen ‘alemin’ tefsirinde müfessir şunları yazmaktadır: “Çoğul şekliyle kullanılan bu söz, Allah dışında küçük ya da büyük olsun bütün mahlukatın isimleri için kullanılmaktadır. Bu mahlûkat ki Allah’ın varlığını kanıtlamaktadır. Çünkü mahlûkat, Allah’ın eğitimi ve düzeninin olmaması halinde var olamaz. Bu yüzden kelimedede Arapça el-yani harfi cer kullanılmaktadır. Harfi ceri kullanmak, bütünlüğü ve devamlılığı ifade etmek demektir. Mahlûkatın Allah’a layığıyla şükür etmeleri gerekir. Yaratıldıktan sonra bütün mahlûkat korunmaya ve gözetime muhtaçtır. Yani sözü edilen “Rabbil-alemin – Alemlerin Rabbi ” رب العالمين – ayetinin tefsiri Allah’ın bütün alemlerin Yaratıcısı ve Gözetleyicisi olduğunu göstermektedir.”⁵⁶⁵

* Eserde bazen ayetten çıkarılabilecek prensiplerin sınırları vurgulanmaktadır. Bunu Fatiha suresinde yer alan إِيَّاكَ نَعْبُدُ Ijjake na’budu – Ancak Sana ibadet ederiz!” ayetinin tefsiriyle göstermektedir. Bununla ilgili şunu yazmaktadır:

“Fatiha suresini okuyan kimse bu ayeti okurken tek olarak değil, bir bütün halinde şunları söylemektedir. Yani okuyan kişi tek olmasına rağmen o “Sana ibadet ederim” değil de “Sana ibadet ederiz” demektedir. Çoğul kipiyle ifade edilmek istenenler ise Allah’ın diğer kulları, evliyalari,

⁵⁶³ Arnavutluk’un tarih boyunca geçirdiği dini ve toplumsal özellikler ile ilgili bkz. Roberto Maroko dela Roka, “Kombësia dhe feja në Shqipëri...”; s. 117-142.

⁵⁶⁴ “Kuran-ı Kerim’in Manalarının Özü...”; c. 1, s. 8-9.

⁵⁶⁵ A.g.e., s. 10.

melekleridir. Bu duanın Allah tarafından kabul görülmesi ümidi büyük olduğundan namazların cemaatle kılınmasının daha faydalı olduğu söylenmiştir. Çünkü toplu halinde yapılan ameller, Allah katında tek kişi tarafından yapılan amellerden daha değerli ve daha makbul sayılmaktadır... ”⁵⁶⁶

* Bazen israiliyat olduğunu düşündüğü verileri vurgulamaktadır. Bunu bu tür rivayetlerin kaynakları vurgulamaması nedeniyle yapmaktadır.⁵⁶⁷

İsrailiyat türü rivayetler, Müslüman âlimleri tarafından şeriatımıza uyup uymamaları açısından değerlendirmektedir. Şeriatımıza uymadıkları takdirde bu tür rivayetler reddedilir. Hatta onları hikâye ya da rivayet olunması bile kabul edilmez. Eğer israiliyat türü rivayetler şeriatımıza uyarı onlar delil olarak değil faziletli hikâye olarak aktarılabilir.⁵⁶⁸ İbn Teymiyye'nin de bu şekilde düşündüğü rivayet edilmektedir.⁵⁶⁹ Ancak şeriatımıza karşı çıkmayan ve hükümlerine uyan rivayetlerin İslam dinine yeni giren biri tarafından okunmaması gerekir. Çünkü okunduğu takdirde kişinin kafasını karışabilir, imanına fitne sokabilir. İslami ilimlere vakıf ve fitnelere korkulacak bir durumdan etkilenmeyen âlimin israiliyatı okuması caizdir. Zira bu şekilde O, Müslümanlara karşı olan Yahudi ve Hıristiyan kaynaklarından Müslüman kaynaklarına ne tür rivayetler girebileceği konusunda bilgi sahibi olmaktadır.

* Bazen ayetlerin tefsirini yaparken soru-cevap yöntemini uygulamaktadır. Örneğin *صراط الذين أنعمت عليهم* “Nimetini bol verdiğin kişilerin yolunda” ayetinin tefsirini yaparken müfessir İbrahim Dalliu, “Allah-ü Teâlâ'nın bu ayet-i kerimede söz ettiği hürmeti ve nimetleriyle ayırt ettiği kişiler kimlerdir?” sorusunu sorduktan sonra şu cevabı vermektedir:

⁵⁶⁶ A.g.e., s. 14.

⁵⁶⁷ A.g.e., s. 16.

⁵⁶⁸ Benim profesörüm ve danışmanım olan iraklı Prof. Dr. Abdülkahhar el-Ani (*Allah Rahmet Eylesin*) Kuala Lumpur'daki Uluslararası İslam Üniversitesinde Cuma gününde vermiş olduğu bir sohbetinde, çağdaş müfessirlerden tefsir çalışmalarında israiliyat türü rivayetlerden tamamen uzak durmaları ve ayetlerin yorumunda asla kullanmamalarına seslenmişti. İbn Teymiyye'nin de yaşadığı dönemde bile “ *İsrailiyat türü rivayetlerin yalanlarla ve şüpheli şeylerle dopdolu oldukları*” söylediğini hatırlattı. İbn Teymiyyenin yaşadığı dönemi ve sahip olduğu geniş bilgisini göz önüne bulundursak o zaman şu soruyu sorabiliriz: Biz bugün ne yapmalıyız?!

⁵⁶⁹ İbn Teymiyye, “*Usulut-tefsir*”; tahkik eden Feriyal Ulvan, Beyrut, Darul-fikril-lübnani, Beyrut, Daru Kuteybe, 1989, s. 11-110.

“Âlimlerin çoğu bu ayet-i kerime ile peygamberlerden, nebilerden, evliyalardan, şehitlerden ve Allah’ın takva sahibi kullarından söz edildiğini düşünmektedirler”⁵⁷⁰

Belki müfessir bu sorusuna Nisa Suresi’nin 69. ayetiyle cevap verseydi daha isabetli olacaktı. Bu ayet-i kerimede Allahü Telala şöyle buyurmaktadır:

“Kim Allah’a ve Resûl’e itaat ederse işte onlar, Allah’ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, sâddikler, şehidler ve salih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaşlardır!”(Nisa:69), Yani onun yapacağı en güzel şey, Kuran’ın bir ayetini diğer bir ayetiyle yorumlamasıdır. Zaten selef ve halef âlimlerin tefsir alanında ilk tercih ettikleri usul bir ayetin diğer bir ayetle yorumlanmasıdır.⁵⁷¹

* Ayet veya surelerin sebab-i vürudunu açıklamaktadır. Bu bağlamda müfessir şunları yazmaktadır: Fatiha suresinin ilk nazil olan surelerden, Alak suresinin ilk beş ayetinin ise ilk nazil olan ayetler olduğu rivayet edilmektedir.⁵⁷² Bu sözlerinden Hafız İbrahim Dalliu’nun ilk nazil olan ayetler ile tam ayetleriyle nazil olan surelerin arasındaki farka vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuyla ilgili Zerkeşi’nin görüşünü, Menna Kattan’ın aktardığı bilinmektedir.⁵⁷³

* Bir ayet ile ilgili değişik görüşler varsa onları aktardıktan sonra en doğru gördüğü görüşü belirtmektedir. Fatiha suresinin 7. ayeti olan ayetini tefsir ederken:

“Gazaba uğramışların ve sapmışların yolunu değil!”, müfessir şöyle demektedir:

“Bazı âlimler “magdubun aleyhim” Yahudilerin, “dalalette olanların” Hıristiyanların kastedildiğini ileri sürdüler. Tercih olunan görüş, cumhur âlimlerin söyledikleridir ki, bu “magdubun aleyhim” kimselerin “ her halkta görülen zâlimler ile günahkârların, “dalalette olanların” ise Rabbine nereden varıldığını bilmediklerinden dolayı karanlıkta kalmayı tercih edenlerin kastedildiği görüştür.”⁵⁷⁴

⁵⁷⁰ “Kuran ayetlerin özü...”; c. 1, s. 19.

⁵⁷¹ Bakınız İbn Teymiyye, “Usulut-tefsir” s. 60-61.

⁵⁷² “Kuran-ı Kerim’in Manalarının Özü...”; c. 1, s. 19-20.

⁵⁷³ Menna’e el Kattan, “Mebahith fi ulumul-Kuran”; Beyrut, Muessesetu’l-risaleti, baskı 23, 1998, s. 66-68.

⁵⁷⁴ A.g.e., c. 1., s. 20-21.

Tabi ki burada müfessirin bu görüş tercihinde bulunurken bunu neye dayanarak yaptığı sorusu akla gelmektedir. Müfessir bu görüşü tercih ederken hangi kaynağa veya hangi dayanağa göre yaptığını anlatmamaktadır. Ancak onun fıkıh usulünün kurallarından biri olan " العبرة بعموم اللفظ لا بخصوص السبب " kuralına, yani Kuran ayetleri veya peygamberin hadislerinden elde edilen sonuçların, ayetin nazil olduğu spesifik sebebinden değil de, lafzının genel anlamı ve yapısından çıkarılmasını öngören kurala göre hareket ettiği düşünülebilir. Yani müfessir, nassların nazil olduğu özlü manasının esasına göre bu kuralı kullanmaktadır. Bunu yaparken de isabetli bir şekilde hareket ettiği söylenebilir.

* Müfessir önceki halkların tarihlerinden ibret alınıp ders çıkartılması gerektiğini söylemektedir. Bunu Fatiha suresinin tefsirini yaparken sureden çıkartılabilecek yararlı dersler arasında saymaktadır.⁵⁷⁵

* Müfessir Arnavut dilinde kullandığı bazı kelimeleri terimleştirmeyi amaçlamaktadır. Örneğin "tefsirin özü", "açıklama" kelimelerine yüklediği anlamlar.⁵⁷⁶ Bazı yerlerde ise "Kuran özü"⁵⁷⁷ sözünü kullandığı gibi tefsirin sonuna "son" sözünü koymaktadır.⁵⁷⁸

* Bazen Abdullah bin Abbas ve İbn Mesud gibi büyük sahabelerden rivayet olunan eserleri aktarmaktadır.⁵⁷⁹

* Ayetlerde kullanılan alegorik ve üslubi özelliklerin yararları ile surelerin başlarında bulunan mukatta harflerinin gizli manalarını açıklamaya çalışmaktadır. Bunu yaparken de, bazen morfoloji, bazen de prozodi konularını işlemektedir.⁵⁸⁰

* Ayetin birden fazla anlamı varsa, öncelikle onları verip, ayetin hangi manayı taşıdığına karar vermektedir. Örneğin Bakara suresinin 2. ayetinin tefsirinde

"Müttakîler için bir yol göstericidir", takva sahiplerinden söz ederken, takvanın üç anlamının ve üç tabakasının olduğunu ifade etmektedir. Onlar da:

1) Ebediyen cezalandırılacağı için kişinin Allah'a şirk koştuktan korkması,

2) İnsanın kötü amel, kötü ahlak ve haram işlerden uzak durması,

⁵⁷⁵ A.g.e., s. 23.

⁵⁷⁶ A.g.e., s. 42-84,89.

⁵⁷⁷ A.g.e., s. 53-57.

⁵⁷⁸ A.g.e., c. 2, s. 699.

⁵⁷⁹ A.g.e., c. 1, s. 25.

⁵⁸⁰ A.g.e., s. 29.

3) Kalbinin Allah dışında her şeyden temizlenmesi, Allah üzerinde yoğunlaşması ve O'na tamamen yönelmesi. Bu tabakaya girenler velilerdir. Ayetin manası ise bahsedilen bu birinci ve ikinci grupla ilgilidir.⁵⁸¹

* Kuran'ın kıraat çeşitlerine değinmemektedir⁵⁸²

* Tefsirinde kullandığı ifadeler, açık ve anlaşılırdır. Tefsir ettiği ayetlerin çevirisi de apaçık bir şekilde anlaşılabilir. Okuyucunun rahatlıkla anlayabilmesi için şeriatın kural ve tariflerini de açıklamaktadır. Örneğin (التأويل والتفسير و المحكم والمتشابه)

Te'vil ile tefsir⁵⁸³ ya da muhkem ile muteşabih ayetler arasındaki farkı anlatmaktadır. Basım, konu veya ilmi veri hatası gördüğünde “tashih” yazmaktadır ve tashih olunacak cildi, sayfası ve satırı belirtmektedir.⁵⁸⁴ Her araştırmacının, Hafız İbrahim Dalliun gösterdiği ilmi sadakat ve objektiflik ile dolu olması gerektiğini düşünmekteyim.

* Bazen ek görüşü tercih etmeyen müfessir, bir ayet ile ilgili herhangi bir tercihte bulunmayarak değişik tefsirleri aktarabilmektedir. Örneğin, Bakara suresinin 23. ayetinin tefsirini yaparken:

*“Eğer iddianızda doğru iseniz Allah'tan gayri şahitlerinizi (yardımcılarınızı) da çağırın”*⁵⁸⁵ müfessir ayetle ilgili rivayet olunan beş farklı tefsirin yaklaşımlarını belirtmesine rağmen aralarında herhangi bir tercihte bulunmamaktadır. Kanaatimce, Arnavut okuyucu için en yararlı görüşü seçseydi daha isabetli bir iş yapmış olacaktı. Çünkü bu şekilde okuyucunun kafasının karışmamasına yardımcı olacaktı.⁵⁸⁶

* Müfessirlerin görüşleri yanında bazen İslam dini ile ilgili Amerikalı ve Avrupalı araştırmacılarının bilimsel çalışma ve incelemelerinden de kitabına aktarma yapmaktadır.⁵⁸⁷

* Okuyucunun çevirinin ilk manasını anlamakta zorlanacağını düşündüğü ayetlere, ikinci bir çeviri daha yapmaktadır.⁵⁸⁸

* Ayetlerin mecazi anlamları yerine zahiri anlamlarına daha çok yer vermektedir⁵⁸⁹. Örneğin Maide suresinin 60. ayeti olan:

⁵⁸¹ **Kuran-ı Kerim'in Manalarının Özü**, c. 1, s. 31-32.

⁵⁸² **Kuran-ı Kerim'in Manalarının Özü**, c. 2, s. 986-989.

⁵⁸³ A.g.e., c. 1, s. 458.

⁵⁸⁴ A.g.e., c. 1, s. 336.

⁵⁸⁵ Bakara, 23.

⁵⁸⁶ **Kuran-ı Kerim'in Manalarının Özü**, c. 1, s. 68-69.

⁵⁸⁷ A.g.e., s. 560, 580.

⁵⁸⁸ A.g.e., s. 544-545, 558.

“De ki: Allah katında yeri bundan daha kötü olanı size haber vereyim mi? Allah'ın lânetlediği ve gazap ettiği, aralarından maymunlar, domuzlar ve tâğuta tapanlar çıkardığı kimseler. İşte bunlar, yeri (durumu) daha kötü olan ve doğru yoldan daha ziyade sapmış bulunanlardır.” ayetiyle ilgili bazı müfessirlerin Yahudilerle ilgili görüşünü aktarmaktadır.

Onlar Yahudilerin gerçekten maymun ve hınzıra dönüştüklerine, yani ayetin mecazi bir anlamının bulunmadığına inanmakta idiler. Selef dönemine ait müfessirlerin büyük çoğunluğuna göre, Allah-ü Teâlâ genç olan Yahudileri maymuna, yaşlı olan Yahudileri hınzıra dönüştürmüştür ve bununla ilgili ayetin mecazi manasından söz edilemez. Yahudilerin Allah'ın kendilerine verdiği bu cezayı hak etmeleri insanlara yaptıkları zulüm ve peygamberlerini öldürmelerinden dolayı idi. Bunun için Yüce Allah, vücutlarını maymunlara ve hınzırlara dönüştürmüştü. Bugünlerde bile Siyonist Yahudilerin yaptıkları, vahşi hayvanların yaptıklarından bile çok daha ağır ve kötüdür.

Allah'ın, her şeye kadir olduğu hatırlatılarak Yahudilerin bir kısmını tarihin belirli bir döneminde hayvanlara dönüştürdüğü söylenebilir. O Allah ki, Âdem'i yarattığı gibi İnsanı anası-babası olmadan yaratabilir. Yine, anası olduğu halde babası olmayan İsa gibi de İnsanı dünyaya getirebilir. İşte o Allah, İnsanların yüzlerini başka bir mahlûkatın şekline dönüştürebilir. Âlemlerin Rabbi ne kadar yücedir!⁵⁹⁰

* Müfessir aktardığı rivayetler ile vurguladığı verilerin kaynaklarını her zaman belirtmemektedir. Oysa onları yazıya dökmek zorunda idi, çünkü İslam dini sağlam rivayetler üzerine kurulu bir dindir. Bu yüzden İslam dininde kişinin hevesinden bahsetme ve hevesine göre dini şekillendirme imkânı söz konusu değildir.

* Bazen belli ve önemli konuların açıklamasını uzun bir şekilde vermektedir. Bakara suresinin 4. ayetinin tefsirini yaparken:

⁵⁸⁹ A.g.e., s. 986-989.

⁵⁹⁰ Bu konu ile ilgili geniş bilgiler için bkz. Ebu Cafer Muhamed ibn Cerir ibn Yezid ibn Halid Et Taberi, **“Camiul beyan an teveli ayil-Kuran”**; c. 6, s. 293; Ebu Saud El-Hasen ibn Mesud El-Ferra El-Begavi; **“Mealimut-tenzil”**; tahkik eden Halid El-Akk, Mervan Sevvar, Beyrut, Darul Marifeti, baskı 2, 1987, c. 1, 37; Abdurrahman ibn Kemal Celaluddin Es-Suyuti, **“Ed-durrul-mensur”**; Beyrut, Darul-fikri, 1993, c. 3, s. 109-110; Abdurrahman ibn Ali ibn Muhamed El-Cevzi, **“Zad el-mesir fi ilmit-tefsir”**; Beyrut, El-Mekteb-el-islami, baskı 3 1404 H. c. 2, 387-388; Ali ibn Ahmed Ebu El-Hasen El-Vahidi, **“El-Veciz fi tefsiril-kitabil-aziz”**; tahkik eden Safvan Adnan, Beyrut, Ed-darüş-şamiyye, baskı 1, 1415 hixhri, c. 1, s. 326; Muhamed ibn Muhamed El-Imadi Ebu Suud, **“İrşadul-aklis-selim ila mezayal-Kuranil-Kerim”**; Beyrut, Daru ihyait-turasil-arabi, tarihsiz, c. 3, s. 155.

“Onlar, sana indirilene iman ederler...”, müfessire göre her Müslüman Musa’ya nazil olan Tevrat’a, İsa’ya nazil olan İncil’e ve Davud’a nazil olan Zebur’a inanmak zorundadır. Bu kitapların söz edilen peygamberlere doğru bir şekilde indirildiklerine inanmak zorundadır. Ancak detaylarına inanmak zorunda değildir. Kuran’a gelince ise, Müslüman bu kitaba hem genel olarak, hem de teferruatlı şekilde inanmak zorundadır. Ayetlerin manalarını teferruatlı bir şekilde bilmek ise İslam ümmetine ayn değil kifaye türü farzlardandır.⁵⁹¹

* Abdest, namaz, oruç, hac gibi konuların İslam dininin uygulanmasında önemli yeri olduğu için müfessir, bu gibi konuları teferruatlı bir şekilde anlatmaktadır. Akaid ve fıkıh konusunda Hanefi çizgisine sadık kalan müfessirin, herhangi bir fıkıh konusu ya da akaid konusunu işlerken bu çizgiden ayrılmadığı görülmektedir.⁵⁹²

* Bazen ayetten çıkarılabilecek prensipleri açıklarken *Tabiîn Dönemi* büyük imamlarının görüşlerini de yazmaktadır. Örneğin Maide suresinin 89 ayeti olan:

“Allah, kasıtsız olarak ağızınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz...” (Maide, 89) ayetini tefsir ederken müfessir, bu ayetle ilgili *Tabiîn Dönemi* büyük müfessirlerinden sekiz görüşü aktarmaktadır.⁵⁹³

* Fıkıhın hükümlerini anlatıp açıklarken müfessir Hafız İbrahim Dalliu, sözü edilen konu ile ilgili bildikleri ile yetinerek o konu ile ilgili âlimlerin görüşlerini vermemektedir. Bu ise onun fıkıh alanındaki derin bilgisine olan güveninden kaynaklanmış olabilir. Tefsir alanında ise Allah’ın Kelamı konusunda hatalara düşmekten korktuğu için ondan daha âlim olan kimselerin sözlerini⁵⁹⁴ aktarmaktadır.

* Tefsirinde müfessir, Kuran ayetlerinden çıkartılabilecek önemli sonuçlar ve derslere yer vermektedir.⁵⁹⁵

* Âlimlerin görüşlerini aktarırken karşılaştırmalı yöntem kullandığı görülmektedir. Çoğu kez okuyucuyu değişik müfessirlerin görüşleriyle buluşturduktan sonra en mantıklı gördüğü görüşü kendisinin seçmesine imkân tanımaktadır.⁵⁹⁶

⁵⁹¹ A.g.e., c. 1, s. 40.

⁵⁹² A.g.e., c. 1, s. 337.

⁵⁹³ A.g.e., c. 1, s. 337.

⁵⁹⁴ A.g.e., c. 2, s. 986-989.

⁵⁹⁵ A.g.e., c. 1, s. 142.

⁵⁹⁶ A.g.e., c. 1, s. 148-149.

* Neshi kabul etmedikleri ve Allah'a cahil vasfını yakıştırabildiklerinden dolayı Yahudi ve Hıristiyanları tenkit etmektedir. Yüce Allah İnsanların hallerini hem Musa, hem İsa, hem de Muhammed zamanından beri bilmektedir.⁵⁹⁷ Önceki ilahi şeriatların nesh olunduğunu kanıtlamak amacıyla Hafız İbrahim Dalliu, Yahudilerin, Hıristiyanların ve Protestanların gerçek dışı inançlarını tenkit etmek üzere Tevrat ve İncil kitaplarından bile aktarmalar yapmaktadır. Yahudilerin söyledikleri gibi Kuran'daki nesih konusu ne bilinmeyen bir husustur ne de bidattir. Şahsen müfessirin tenkitlerini uygun bulmaktayım. Onun tenkitleri ile ilgili geniş bilgilere sahip olmak için müfessirin tefsirine bakmak yeterli olacaktır.⁵⁹⁸

* Varlığın başlangıcı olan Logos, Yahudi itikadının en önemli konularından biridir. Bu yüzden de Tevrat'ın birinci bölümünde ondan söz edilmektedir. "Tanrı onu güzel bir şekilde yarattığını görüp anladı" yani buna göre bir şeyi yaratan Allah, onu yaratmadan önce iyi mi, kötü mü olacağını bilmediğinden ancak vücuda getirdikten sonra beğenirse "iyi bir şey yaratmış olduğunu" anlamaktadır!⁵⁹⁹

* Bir konuyla ilgili ayetlerin tefsirini tamamlayınca müfessir: *"Bu da İsrail oğullarından söz eden ayetlerin sonuncusudur. Şimdi bu konuyla ilgili nazil olan ayetlerine geçeceğiz"* şeklinde kapatmaktadır.⁶⁰⁰ Onun bu yöntemi Seyyid Kutubi'nin "Fi zilali Kuran" adlı tefsirinde uyguladığı tefsir yöntemine çok benzemektedir.

* Razi ve Beydavi'nin tefsirlerinden aktardığı kısımlarda titiz bir tavır sergileyen müfessir İbrahim Dalliu, anlamadan ve tahlil etmeden hiçbir şeyi aktarmamaktadır. Konuyla ilgili ayetlerin manalarını dikkatli bir şekilde seçen müfessir, metinle ilgili doğrudan doğruya bağlantılı olmayan ikinci el rivayetleri yazmaktan kaçınmaktadır. Bu da Hafız İbrahim Dalliu'nun olumlu taraflarından biridir. Bunun için kendisini tebrik etmek gerekir. Allah O'nu geniş Rahmetine kavuştursun!⁶⁰¹

⁵⁹⁷ A.g.e., c. 1, s. 169.

⁵⁹⁸ A.g.e., c. 1, s. 170-171; Bu konu ile ilgili geniş bilgiler için bkz **"El-Muvafakat fiş-Şeriatil-Islamiyyeti"** te Imam Ebu Ishak Şatibi, c. 3, s. 95-111 ve şeyh Menna El-Kattani **"Mebahis fi ulumil-Kuran"**; , s. 231-244.

⁵⁹⁹ Zaglul Şehhat, **"El-İtticahat el-fikriyye fit-tefsir"**; s. 292; Ebu Xha'fer En-Nehas, **"En-nasih vel-mensuh"**. Bu eserde nesih ile fillim arasındaki farkı anlatılmaktadır. Şeriatta nesih caiz olmasına rağmen, yehudilerin iddia ettikleri gibi fillim'den farklı idi. Bu konu ile ilgili geniş bilgiler için bkz. ??? tahkik eden dr. Muhamed Abduselam Muhamed, Küveyt, Mektebul-felah, baskı 1, 1408 hicri, c. 1, s. 40-46, 62-63.

⁶⁰⁰ Kuran-ı Kerim'in Manalarının Özü, c. 1, s. 191

⁶⁰¹ A.g.e., s. 190.

* Az olmakla birlikte objektif tefsiri kullanan müfessir, bir konuyu aynı konuya ait Kuran ayetleriyle kanıtlamaya çalışmaktadır.⁶⁰²

* Hafız İbrahim Dalliu'nun ilmi tefsirine gelince, yukarıda söylendiği gibi, müellif entelektüel yeteneği, aydınlatıcı ve açık görüşlülüğü ile yaşadığı dönemin örnek simalarından biri idi. Sahip olduğu kültür ve bilgileriyle döneminin meslektaşlarını çok geride bıraktığı görülmektedir. Bakara suresinin 22. ayetinin tefsirinde:

“O Rab ki, yeri sizin için bir dösek, göğü de (kubbemsi) bir tavan yaptı. ...” (Bakara suresi: 22), müfessir, insanın yaşadığı yerkürenin şeklinin yuvarlak olduğunu bilimsel veriler ve argümanlarla ispatladığını yazmaktadır. Gökteki yıldızlar gibi gaz ve aydınlatıcı ateşten ibaret olan yerküre uzun bir zaman içinde gerçekleşen safhalardan sonra mutedil bir duruma geldi. Yani ne tam sert, ne tam su, ne de tam yumuşak bir durumda kaldı. Diğer bir ifadeyle yerküre, üzerinde yaşamaya uygun bir hale geldi...⁶⁰³ İlmi tefsiri ve onun prensipleriyle ilgili görüşümüzü kitabının üçüncü bölümünde geniş bir şekilde ele aldık.⁶⁰⁴

Burada aktarılanlar ise müfessir Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirinde uyguladığı yöntemin özellikleri idi. Onun uyguladığı tefsir yönteminin sağlam, bilimsel, objektif, titiz ve heveslerden uzak olması müfessirin sahip olduğu yüksek ilmi seviyenin göstergesidir.

⁶⁰² A.g.e., s. 85-90.

⁶⁰³ **Kuran-ı Kerim'in Manalarının Özü**, c. 1, s. 66-82.

⁶⁰⁴ Bu konu ile ilgili geniş bilgiler için bkz Halid Abdurrahman El-Akk, **“Usulut-tefsir ve kavaiduhu”**; Beyrut, Darun-Nefais, Lübnan, baskı 2, 1986, s. 217-224; Fehd ibn Abdurrahman Er-Rumi, **“Usulut-tefsir ve menahicuhu”**; Riyad, Mektebetut-tevbeti, 1413 hicri, s. 94; Dr. Yusuf Kardavi, **“Kejfe neteamel meal-Kuranil-azim”**; Daruş-şuruk, baskı 1, Kahire, 1999, s. 324-369; Seyyid Kutub, **“Fi zilalil-Kuran”**; Daruş-şuruk, Kahire, baskı 11, 1985, c. 1, s. 180-181; Ebu İshak Eş-Şatibi, **“El-Muvafekat fiş-Seriatil-Islamiyyeti”**; c. 2, s. 69; Muhamed Hüseyin Zehebi, **“Ef-tefsir vel-mufessirune”**; Mektebeti Vehbe, Kahire, baskı 2, 2000, s. 364-381; Ebu Hamid El-Gazali, **“Ihyau ulumid-din”**- tahkik eden Ebu Hafs Seyyid ibn İbrahim ibn Sadik; Darul-hadis, Kahire, baskı 1, tarihsiz, c. 1, s. 289; Ebu Abdurrahman Es-Suyuti, **“El-İtkan fi ulumil-Kuran”**; Beyrut, Darul-fikri, tarihsiz, c. 4, s. 27-31.

5. Hafız İbrahim Dalliu'nun Tefsirindeki Siyasi Bakış Açısından Örnekler

Yukarıda söylendiği gibi Hafız İbrahim Dalliu geniş dini, toplumsal, iktisadi ⁶⁰⁵ ve siyasi kültüre sahip bir şahsiyetti. Hatta O, tüm bu özellikleri ile memleketi savunma görevini de üstlenmişti.

Bakara suresinin 247. ayetinin tefsirinde:

“Peygamberleri onlara: Bilin ki Allah, Tâlût'u size hükümdar olarak gönderdi dedi.”,(Bakara:247), müfessir, Talat'ın İsrail oğullarına kral olarak gönderildiği gerçeğinden hareketle bir halkın yöneticisinin devlet içinde büyük rol oynadığını ve halkının yaşam çıkarlarını gözetip savunması gerektiğini ifade etmektedir. Bir halkın önderi dindar, kahraman, iç ve dış siyaseti bilen keskin zekâlı bir zat olmalıdır. Bu özelliklere sahip devlet adamına, devlet anayasasına karşı gelmediği takdirde hürmet edilir. Tersine bir şekilde davranırsa halk onu makamından azledip yerine bir başka kişiyi seçer. Askerler de savaş meydanında iken kumandanlarının emirlerine uymak zorundadırlar. Onların emirlerine karşı gelmeyi ise düşünmemelidir. Müminlerin düşmana karşı Allah yolunda cihad yapmak konusunda birleşmeleri lazımdır.⁶⁰⁶

Müfessirin eserinde Kuran ayetlerinden çıkarılan dersleri siyasi ve vatan güvenliği açısından da ele aldığı görülmektedir. Müfessir fıkıh ve tefsir usulü dalında meşhur prensipleri tatbik ederek onları siyasi ve iktisadi açıdan dini nasları anlayabilmek için kullanmaktadır. Örneğin “Kuran ayetleri veya peygamberin hadislerinden elde edilen sonuçların ayetin nazil olduğu spesifik sebebinden değil de, lafzının genel anlamı ve yapısından çıkarılmasını öngören şartı”nda olduğu gibi prensipleri uygulamaktadır.

⁶⁰⁵Faizin yasaklanmanın hikmetine dair yazarken şeyh hafız İbrahim Dalliu'nun iktisadi yönünü de ele aldığını görülmektedir. Bu bağlamda İbrahim Dalliu faizi uygulayan halkının iktisadi, kültürel ve endüstriyel zayıfları olacağını yazmaktadır. Faizin uygulanması bir halkı ilerlemesini ve gelişmesine katkıda bulunan şartları imha etmektedir. (Kuran ayetlerinin özü, c. 1, s. 428).

⁶⁰⁶ **Kuran-ı Kerim'in Manalarının Özü**, c. 1, s. 373-379, 380-381-613.

Nisa suresinin 58. ayetinin tefsirinde:

“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.” (Nisa: 58). Müfessir önderlere, başkanlara ve devlet adamlarına seslenerek bu ayet-i kerimenin emrine göre hareket etmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Bu ayetin emrine göre iş yaparlarsa hem devletin esasları sağlamlaşır hem de memleket ilerleyecektir demektir. Bu ayeti gözardı ettikleri takdirde ise hem memleket aciz kalacak hem de devlet çökecektir. Müfessir, ayetin hangi olaya binaen nazil olduğuna bakmadan ayetin emrettiği kaidenin genel ve mutlak bir değere sahip olduğunu belirtmekte ve onunla hem dini, hem de dünya işlerinin temin edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁶⁰⁷ Burada aynı zamanda O’nun siyaset, devlet ve güvenlik ile ilgili konuları titiz bir şekilde ele aldığı göze çarpmaktadır. Yani müfessir bu ayet konusunda istihsan prensibini kullanmaktadır.

6. Hafız İbrahim Dalliu’nun Tefsirinde Kullandığı Kaynaklar

Müfessir Hafız İbrahim Dalliu’nun kullandığı literatürün çeşitli olması, onun geniş ve yetkin bilgilere sahip olduğunu göstermektedir. Tefsirinde müellif geleneksel kaynaklar ile çağdaş ve bilimsel kaynaklar arasında bir uyum oluşturmaya çalışmıştır. Tefsirini hazırlarken de hem klasik dönem, hem de çağdaş dönem müfessirlerin kitaplarından yararlandığı görülmektedir. Müfessirin istifade ettiği klasik döneme ait tefsir kaynaklardan bazıları Taberi’nin Tefsiri⁶⁰⁸, Nisabur’un Tefsiri⁶⁰⁹, İbn Abbas Tefsiri⁶¹⁰ ile Ömer, Ali, İbn Mesud, İbn Ömer ve Zeyd bin Sabit gibi önemli sahabelerden gelen rivayetlerdir.⁶¹¹

Müfessir eserinde, istifade ettiği müfessirler hakkında da bilgi vermektedir.⁶¹² Müfessirin yararlandığı çağdaş müfessirlerden biri,

⁶⁰⁷ A.g.e., c. 2, s. 806-807; Bakınız El-Kadi Burhanuddin İbrahim ibn Ali el-Yamuri, İbn Ferhun, “**Tebisiretul-hukkam fi usulil-ukdiyeti ve menahicil-ahkam**”; Beyrut, Darul-kutub el-ilmiiye, tarihsiz; Ahmed ibn Abdulhalim İbn Tehmiye, “**Es-siyasetu eş-şeriyye fi islahir-rai ver-reiyyeti**”; Beyrut, Darul-Marifeti, tarihsiz, 30-72.

⁶⁰⁸ **Kuran-ı Kerim’in Manalarının Özü**, c. 1, s. 559, 566, 608, 666, 684 dhe c. 2, s. 739, 894, 926, etj.

⁶⁰⁹ A.g.e., c. 2, s. 407, 982.

⁶¹⁰ Hafife almak bir üsluba müellif İbn Abbas’tan rivayet edilir, belki de onun adına rivayet edildi ifadesini kullanmaktadır c. 1, s. 434.

⁶¹¹ A.g.e., c. 2, s. 340.

⁶¹² A.g.e., c. 1, s. 272.

Türkiye'nin Konya şehrinden Muhammed Vehbi'dir⁶¹³. Vehbi'nin tefsirin adı (خلاصة البيان) “Hülasatü'l-beyan”dır. Diğer taraftan Razi'nin, Beydavi'nin ve Hazini'nin Tefsirleri, Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirinin ana direkleri gibidir. Müfessirin neredeyse tefsirinin her sayfasında bu müfessirlerden birine ya da ikisine atıfta bulunduğu görülmektedir. Ayetleri tefsir ederken bu üç ünlü müfessirin tefsirlerine büyük ölçüde başvurduğundan Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirinin sözü edilen tefsirlerin adeta bir hülasası mahiyetinde olduğu söylene hata edilmez. Hafız İbrahim Dalliu'nun dayandığı tefsirlerden bir diğeri ise Şeyh Baba Nimetullah bin Muhamed Necevani'nin “*el-Fevatihu'l-ilahiyye ve'l-mefatihu'l-gaybiye li'l-kelimi'l-Kuraniye ve'l-hukmu'l-Furkaniye*” adlı tefsiridir.

(الفواتح الإلهية و المفاتيح الغيبية الموضحات للكلم القرآنية و الحكم الفرقانية)

Hafız İbrahim Dalliu'nun sözü edilen müfessirden birçok defa görüş aktarmakla birlikte bugüne kadar bu müfessirin biyografisi ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadım.⁶¹⁴ Dr. Ismail Bardhi Hafız İbrahim Dalliu ile ilgili yapmış olduğu araştırmasında, hem Konyalı müellifinin hem de onun telif ettiği eserinin ismini zikretmektedir.⁶¹⁵

Diğer taraftan Hafız İbrahim Dalliu ünlü âlim Ebu Suud tefsiri,⁶¹⁶ Hazini, Nesefî ve Mücahidî'nin tefsirlerinden de bölümler aktarmıştır.⁶¹⁷

İkinci el kaynaklardan ise müfessirin Tevrat ve İncil eserlerinden kısa pasajlar⁶¹⁸ hatta Zebur'dan da bölümler aktardığı görülmektedir.⁶¹⁹ Aynı şekilde müfessir İslam tarihi literatürü, sîret ve meğazi kitaplarından, doktor rapor ve incelemelerinden, fıkıh usulü kaynaklarından, ayetlerin vürud sebeplerini anlatan kitaplardan, Kuran ilimlerinden, vaaz ve irşat kitaplarından, peygamber hikâyeleri ve onun şahsi notlarından, dil, gramer ve istatistik kitaplarından, astronomi, fizik, kimya, coğrafya, edebiyat ve Gazalî'nin İhya-yı Ulumi-i Din adlı eseri gibi ahlak kitaplarından, genel kültür kitapları ile Amerikalı ve Avrupalı araştırmacıların kitaplarından da bilgiler aktarmaktadır. Bütün bunlar onun değişik ilim dallarında geniş bir kültüre sahip olduğunu göstermektedir.⁶²⁰

⁶¹³ Bardhi, Ismail, **Hafız İbrahim Dalliu dhe ekzgejeza e tij Kuranore**, s. 1

⁶¹⁴ **Ajka e kuptimeve**, c. 2, s. 734.

⁶¹⁵ Bardhi, Ismail, **Hafız İbrahim Dalliu dhe ekzgejeza e tij Kuranore**, 162 (*Hafız İbrahim Dalliu Tefsirdeki Metodu*)

⁶¹⁶ **Kuran-ı Kerim'in Manalarının Özü**, c. 1., s. 128, 133, 688, 689, 901.

⁶¹⁷ **Kuran-ı Kerim'in Manalarının Özü**, c. 1. s. 170-171.

⁶¹⁸ **A.g.e., c. 1, s. 262.**

⁶¹⁹ A.g.e., c. 1, s. 262.

⁶²⁰ Geniş bilgiler için Tefsirine bakınız c. 1, s. 97, 114-115, 132, 170-171, 247, 259, 262, 408, 508.

7. Hafız İbrahim Dalliu'nun Tefsir Kitaplarından Aktarım Yöntemi

Özellikle din tebliğcileri ile araştırmacıların, genelde ise her Müslüman'ın sahip olması gereken bilimsel objektifliği esas alarak söz konusu tefsirin telif yöntemi ve biçimini açıklamak, önceki tefsirlerde kullanılan rivayetlerin aktarılma yöntemini ve doğruluğunu ispatlamak için müfessirin tefsiri yazarken dayandığı kaynak eserleri, Hafız İbrahim Dalliu'nun tashih edilmiş nüshalarından araştırdım. Aşağıda bazı büyük müfessirlerin eserleri ile Hafız İbrahim Dalliu'nun aktarıp çevirdiği kısımlar arasında yapılan karşılaştırmanın neticeleri sunulmuştur:

A. Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirinin ana direği sayılabilecek Fahreddin Razi'nin tefsiriyle başlamak istiyorum. Müfessirin Fahreddin Razi'nden aldığı senetleri ve tefsirinden aktardığı kısımların çevirisindeki metni olduğu şekilde aktarmadığı anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Hafız İbrahim Dalliu'nun, Razi'nin sözlerini genel manasıyla ve hülasa bir şekilde aktardığı görölmektedir.⁶²¹ Hafız İbrahim Dalliu eserinde, "Fahreddin Razi'nin hülasa şeklindeki sözleri şöyledir" yazsaydı okuyucuya daha yardımcı olacaktı. Karşılaştırma ve ispatlama örnekleri olarak tespit ettiğim hususlar için diğer iki bölüme de bakılabilir.⁶²²

B. Hafız İbrahim Dalliu, Fahreddin Razi'den alıntı yaptığı zaman, Razi'nin bazı mana ve incelemelerinden söz ettiğini, birçok teferruatı bile aktardığını söylemektedir. Ancak kendisi bunlar arasından tek bir manayı seçmiştir ve daha geniş bilgilere sahip olmak isteyen kişinin "Razi'nin tefsirini okuması gerektiğini" yazmamıştır. Bunu dememekle de İbrahim Dalliu'nun tefsirini okuyan kimse, O'nun sadece aktarılan görüşle yetindiğini ve tefsirinde başka rivayetlerin bulunmadığını düşünebilir. Ancak, bu da doğru değildir.⁶²³

C. Nesefi'den aktardığı bölümlere gelince, Hafız İbrahim Dalliu'nun sadece O'nun görüşünü aktardığı görölmektedir. Nesefi'nin Tefsirini Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirden yaptığı alıntılarla karşılaştırdığım zaman Hafız

⁶²¹ İmam Fahreddin Razi'nin eserinde yer alan (c. 2, s. 10, sekizinci bab) ve Hz. Adem ile Hz. Havvanın cennette yasaklı meyvenin ne olduğuna dair sözleri ile şeyh Hafız İbrahim Dalliu'nun bu konudaki görüşüyle (c. 1, s. 95) karşılaştırılabilir.

⁶²² "**Cümle âleme üstün kıldığımı hatırlayın.**" (Bakara, 47) ayeti ile ilgili Fahreddin Razi'nin c. 2 (bölüm üç), s. 75-76 yorumu ile Hafız İbrahim Dalliu'nun sözlerini c. 1, s. 117 karşılaştırılabilir.

⁶²³ "**Bunlardan sonra yine kalpleriniz katlaştı**" (Bekare, 74) ayeti ile ilgili Fahreddin Razi'nin c. 2 (bölüm üç), s. 178 yorumu ile Hafız İbrahim Dalliu'nun sözlerini c. 1, s. 139 karşılaştırılabilir.

İbrahim Dalliu'nun aktardığı yerin nerede olduğunu göstermemesine rağmen bu bölümü metne sadık bir şekilde aktarmış olduğunu tespit ettim.⁶²⁴ Hafız İbrahim Dalliu'nun aktardığı bölümünün klasik müfessirlerin tefsirlerinin hangi cild ve sayfasından aktardığını söylememesi, yöntem bakımından azımsanamayacak bir eksikliklerdir.

Klasik müfessirlerin tefsirlerine gelince Hafız İbrahim Dalliu bazen “Fahri Razi şu ayetin tefsirinde şöyle buyurdu”⁶²⁵ derken tek bir müfessiri, bazen “Kadı Beydavi'nin, Hazini'nin, Medarik müellifi Nesefi'nin”⁶²⁶ ifadesini kullanır. Bazen ise, bazı müfessirlerin görüşlerini bir arada aktarmaktadır. Eserinin bazı yerlerinde ise müfessirin ya da müfessirlerin isimlerini vermeden “Bu olayın sebebiyle ilgili müfessirler şöyle dedi” ifadesini kullanmaktadır.⁶²⁷

D. Fahreddin Razi ve Nesefi için müfessirin metoduyla ilgili yukarıda yapılan tespitler, Taberi ve Hazini tefsirlerinden yaptığı alıntılar için de geçerlidir. Müfessir onların sözleri ve görüşlerini apaçık ama hülasa bir şekilde zikretmektedir. Bununla beraber, aktarılan görüşleri doğru bir şekilde kaydetmektedir.⁶²⁸

E. Beydavi'nin tefsirinden aktardığı kısımlarda da, müfessir bazen alıntılardığı kısımları aynı şekliyle,⁶²⁹ bazı durumlarda ise hülasaten aktarmaktadır.⁶³⁰

Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirindeki geleneksel ya da rasyonel tefsirlerden yapılan alıntılar ve bölümler arasında yaptığım karşılaştırmaların onun aktarma yöntemini anlama konusunda yeterli olduğunu düşünmekteyim.

Aynı şekilde Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirinin Arnavutların yaşadığı bütün topraklarda ve özellikle de Arnavut Müslümanlar arasında

⁶²⁴ İmam Nesefi'nin görüşleri Tefsir, c. 1, s. 52-53 ile şeyh hafız İbrahim Dalliu'nun görüşü ile Tefsir, c. 1, s. 132 karşılaştırınız.

⁶²⁵ **Kuran-ı Kerim'in Manalarının Özü**, c. 1, s. 159.

⁶²⁶ A.g.e., c. 1, s. 132.

⁶²⁷ A.g.e., c. 1, s. 133.

⁶²⁸ Taberi, Tefsir, c. 3, s. 67, şeyh hafız İbrahim Dalliu Tefsiri, c. 2, s. 926 ve Hazini Tefsiri c. 1, s. 124 karşılaştırınız...

⁶²⁹ Beydavi'nin görüşü Tefsir, c. 2, s. 303 ile şeyh Dalliu'nun görüşünü Tefsir, c. 1, s. 9 karşılaştırınız.

⁶³⁰ “İnkâr eden ve âyetlerimizi yalanlayanlara gelince onlar cehennemliklerdir.” (El-Maide, 10), ayetinin tefsiri ile ilgili bakınız Beydavi, Tefsir c. 2, s. 303 ve şeyh Dalliu Tefsiri, c. 2, s. 993.

yaptığı olumlu yankılardan ötürü Arnavut Diyaneti, tefsiri 1929 yılında tashih ettikten sonra basmış ve tefsirin dağıtımını üstlenmiştir.⁶³¹

Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirini hazırlarken istifade ettiği kaynaklar şu şekilde tasnif edilebilir:

I – Taberi, Mücahidi ve İbn Abbas gibi geleneksel tefsirler. İbn Abbas ve Mücahidi'nin rivayetlerini aktaran Hafız İbrahim Dalliu'nun bunları onların tefsirlerinden mi, yoksa rivayetleri kaydeden diğer müfessirlerin tefsirlerinden mi aktardığı sorusuna cevap vermek mümkün değildir.

II – Fahreddin Razi, Beydavi, Hazini, Nesefi, Ebu Suud ve Nisaburi gibi rasyonel tefsirleri.

III – Muhammed Vehbi'nin Hulasatu'l-beyan adlı tefsiri gibi çağdaş araştırmacıların tefsir ilmiyle ilgili eserleri.

Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsiri ile tefsirinde kullandığı usul, kaynaklar, tefsir şekli ve görüşleri ile ilgili tespit ettiğim sonuçlar bunlardan ibarettir. Hafız İbrahim Dalliu'nun başlamış olduğu tefsirini tamamlamış olmasını dilerdik; ancak Allah'ın takdiri onun tefsir çalışmasını bitirmesi yönünde değildi. Allah'ın lütfuyla Hafız İbrahim Dalliu'nun başlamış olduğu bu önemli tefsir projesini sürdürme işi Arnavut âlimlerden birine ya da birkaçına nasip olacaktır... Âmin!

⁶³¹ Ismail Bardhi, “Hafız İbrahim Dalliu...”; s. 161.

İKİNCİ BAŞLIK

Hafız İbrahim Dalliu'nun Tefsirinde Yer Alan Bazı Önemli Akaid Konularının İncelenmesi ve Hafız İbrahim'in Bu Konular ile İlgili Görüşleri.⁶³²

I - Tevil ve Tevili Yapanlar

(المؤلفون وإشكالية التأويل)

* Tevil konusunun tarihçesi:

Akaidin hassas konulardan biri olan tevil konusu ve bu konuyla ilgili Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirindeki somut örneklerden yola çıkarak Maturidi ekolünün görüşlerine uygun olan görüşünün açıklamasından önce, ele aldığımız konuların iç yüzünü anlamak için o konularla ilgili Allah'ın Kitabı ile Peygamber'in Sünnetinin yanında selef dönemi âlimlerinin görüşlerini de bilmemiz gerektiğine inanmaktayım. Bunu yaptıktan sonra Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirinde ele alıp işlediği akaid mezheplerinin görüşlerinin gerçek payını ölçmek bizim için daha kolay olacaktır. Büyük önem arz eden konulardan bir diğeri ise Allah'ın İsimleri ve Sıfatlarından söz eden Kuran ayetleri ile peygamber hadislerinin yorumu meselesidir.

Son dönemde yazılmış olan bazı araştırma ve incelemelerin gösterdiği gibi geçmişteki ve günümüzdeki âlimler ve müfessirlerin ancak küçük bir kısmı bu konuya girme fırsatına nail olmuşlardır. Allah'ın Sıfatlarından söz eden ayetlerin tefsir konusu ve müfessirlerin onunla meşgul olması tefsirin vecibelerinden sayılır.

Burada tevil kelimesinin ne etimolojik ve terminolojik anlamına ne de Arap dilinde kullanılıp kullanılmadığı konusuna girmek istiyorum. Amacım ise çalışmamızın çerçevesi izin vermediğinden dolayı ancak konunun özüne inmek olacaktır.

⁶³² Muhamed ibn Abdurrahman el-Migravi adlı araştırmacı “**El-Mufessirune beyne-tevili vel-isbati fi ayatis-sıfat**”; Riyad, Daru Tayyibe, 1985 adlı eserinde hem klasik dönemi, hemde modern dönemi müslüman alimlerinin Allahın Sıfatları ile ilgili görüşleri ele alıp üzerlerinde tahlil yapmaktadır. Çalışmasını imam Taberi ile başlayıp şeyh Muhammed Ali Sabuni'nin Tefsirine kadarki zaman dilimi ele almaktadır. Ona göre caiz olan ve caiz olmayan tefsirinden kurtulabilen müfessirlerin sayısı fazla değildir. İstisnalar dışında hem selef, hem de de halef alimler arasında tefsir ilmiyle uğraşmak ilmi bir gereklilik idi. Halef alimlerin de selef alimlerin yaptığı gibi, bu konulara fazlasıyla derinleşmemek gerekir. Allahu alem!

İslam dünyasında yaşamış ünlü ve samimi birçok Müslüman âlim, bu konunun derinliği hakkında uzun tartışmalar yapmanın tehlikeli sonuçlar ortaya çıkarma ihtimali bulunduğunu Müslümanlara anlatmak için birçok kitap yazmışlardır. Bana göre İslam tevhidi ve imanını sapmalardan, tenakuzlardan ve ihtilaflardan korumak, insanın duyu alanına girmeyen metafizik dünyası ve İslam akaidinin en önemli ve en hassas konularından bir tanesi olan Allah'ın Sıfatları konusunu anlamak için Allah-u Teala'dan bizi haberdar eden Peygamberimiz'in hadislerini ve vahiyleri yakından görme şansına sahip olan sahabelerin biyografilerini dayanak olarak almamız yapabileceğimiz en iyi, en sağlam ve en doğru çözüm yoludur. Yani bu konuyu işlerken en önemli dayanak, Peygamberimiz'in hadisleri ve sahabelerinin sözleridir. Onlar Allah'ın Sıfatları konusunda hiçbir tevilde bulunmamış ve Allah'ın sıfatlarının zahiri tarafı olduğunu kabul ederek bâtını manalarını Allah'a havale etmişlerdir. Ancak daha sonra gelen Müslümanların büyük bir kısmı ile günümüzdeki âlimlerin bir kısmı bu konu ile ilgili teferruatlı yorumlarda bulunarak bazen ileri sürdükleriyle doğru bazen de yanlış görüşler beyan etmişlerdir. Allah'a olan duamızla görüşleriyle doğruya ulaşanlara iki kat mükâfatla, ulaşamayanları ise bir kat mükâfatla mükâfatlandırmasını niyaz ederiz!

Burada önemli bir başka konuya da değinmek istiyorum. Bu, geçmiş ile günümüz âlimleri arasındaki hürmetsizlik konusu ile ilgilidir. Bazı konularda seleften farklı düşünen Ehl-i Sünnet ve Cemaat'e ait Ebu Hasan Eşari ve takipçileri ile Ebu Mansur Maturidi ile takipçileri gibi bugünkü bazı Müslüman mutaassıplar tarafından bidat ehli sayarak hafife alınmalarına izin verilemez! Ancak, onların söyledikleri doğru değildir. Saydığımız âlimlerin Ehl-i Sünnet ve cemaat'e ait oldukları bir gerçektir. Geçmişte ve günümüzde olduğu gibi sayıları az olmakla birlikte bazı âlimler tarafından onları Ehl-i Sünnet ve Cemaat grubu dışında tutanların büyük bir hata yaptıklarına inanmaktayız.⁶³³

Bu konuda benim tutumum şöyle olacaktır. Allah'ın sıfatları konusunda selefi âlimlerin düşündükleri şekilden farklı bir şekilde düşünen ve Ehl-i Sünnet ve Cemaat grubuna dâhil olan sözü edilen âlimleri ağır şekilde tenkit etmeyi tercih etmeyeceğim. Bu konuyla ilgili doğru bildiğim görüşü ortaya koyarken farklı düşünen âlimlerin hatalarını ve farklı düşüncelerini objektif bir şekilde anlatmaya çalışacağım.

Akaid konusunu en güzel şekilde anlatan ve anlattıklarıyla Müslümanların akıl ve kalbini rahatlatan âlimler arasında Ebu Hanife, Ebu

⁶³³ Muhamed ibn Abdurrahman el-Migravi, “**el-Mufessirune beynel-isbat fi ayatis-sifat**”; c. 1, s. 45-46. Bu araştırmacıya göre Maturidiler ve Eşariler ehl-i sünnet vel-cemaat yolundan ayrılmıştı. Allah rahmet eylesin!

Mansur Maturidi ve İbn Teymiye yer almaktadır. Bu konu hakkında dayanağımız olmasını dilediğimiz bu âlimlerin sözlerini burada aktarmak faydalı olacaktır. Zira Hafız İbrahim Dalliü'nun konuyla ilgili görüşlerini de büyük âlimlerin görüşlerine göre değerlendireceğiz. Aşağıda belirttiklerim Allah'ın bu konuyla ilgili buyurdıklarıyla uygun olacaktır. Bununla birlikte, bu konuda farklı düşünen ve kendilerine karşı büyük saygı duyduğum çağdaş Arnavut âlimlerin sözlerine katılmamaktayım.

A. Ebu Hanife'nin Allah'ın Sıfatları ve İsimleri Hakkında Görüşü

Bu konu hakkında Ebu Hanife şöyle buyurdu:

“Allah yaratılmışların sıfatları ile nitelendirilmez; Allahın rızası ve gazabı olduğu şekilde kabul onların keyfiyetini araştırmıyoruz. Ehl-i Sünnet ve Cemaat'ın görüşü de budur. Allah'ın gazabı ve rızası vardır, fakat onun gazabı, azabıdır, Onun rızası, sevabıdır denilemez. Biz Allah'ı Kendini nasıl vasıflandırmışsa, o şekilde vasıflandırırız. Allah Tektir, Samettir, ne doğdu, ne de doğurdu ve Onun akranı yoktur. Allah Hayy, Kadir, Semi, Basir, Alim'dir. Allah'ın eli onların elleri üzerindedir ifadesi yaratıkların elleri gibi değildir, bir organ da değildir. O, elleri yaratandır. O'nun yüzü yarattıklarının yüzü gibi değildir. O, bütün yüzleri yaratandır. O'nun nefsi yarattıklarının nefsi gibi değildir. O, bütün nefisleri yaratandır. O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. O, işiten ve görendir.”⁶³⁴

Bir başka yerde de şöyle demektedir:

“Onun sıfatlarının hepsi, mahlukların sıfatlarından başkadır. O bilir, fakat bizim bildiğimiz gibi değildir. O kadirdir, fakat bizim gücümüzün yettiği gibi değil. O görür, fakat bizim görmemiz gibi değil. O işitir, fakat bizim işittiğimiz gibi değil. O konuşur, fakat bizim konuşmamız gibi değil. Biz uzuvlar ve harflerle konuşuruz. Oysaki Allah, uzumsuz ve

⁶³⁴ Numan ibn Sabit ibn Zitti El-Hazzat el-Kufi Ebu Hanife, “Eş-şerhul muýesseru alal-fikheyñ el-ebşat vel-ekber el-mensubeyni li Ebi Hanife”; İkinci kısım, Rivayetu Ebu el-Belhi an Ebi Hanife, tahkik eden dr. Muhamed Abdurrahman Hamis, Acman, Mektebetul-Furkan, 1 baskı, 1999, s. 159.

*harfsiz konuşur. Harfler mahluktur, fakat Allah'ın kelamı mahluk değildir... Allah'ın Kuran'da zikrettiği gibi el, yüz ve nefis gibi şeyler, keyfiyetsiz sıfatlardır. Onun eli, kudreti veya nimetidir denilemez. Zira bu takdirde sıfat iptal edilmiş olur. Bu, Kaderiyye ve Mutezile'nin görüşüdür. O'nun elinini keyfiyetsiz sıfat olması gibi, gazabı ve rızası da keyfiyetsiz sıfatlarından iki sıfattır..."*⁶³⁵

Görüldüğü gibi Ebu Hanife'nin bu konuyla ilgili görüşü, yoruma yer bırakmayan açık sözlerden ibarettir.

B. Ebu Mansur Maturidi'nin Allah'ın Sıfatları ve İsimleri Hakkındaki Görüşü

Hafız İbrahim Dalli, Allah'ın Arş ve İstivası'nın manaları hakkında ileri sürülen birbirinden farklı görüşleri kitabında aktardıktan sonra, takva sahibi selefi ekol âlimlerinin görüşüne uyararak Ebu Mansur Maturidi'nin Allah'ın Sıfatları ve İsimleri konusundaki tevilini açıkça reddetmektedir. Ebu Mansur Maturidi ve diğer Hanefi imamlarının açık görüşleri, onları Allah'ın Sıfatları ve İsimleri konusunda yorumlarda bulduklarını itham ederek Ehl-i Sünnet ve cemaat grubundan saymayanların görüşlerinin ne kadar yanlış olduğunu göstermektedir. Bu ithamları, duygularına kapılıp takva sahibi selef âlimlere karşı subjektif görüşlerde bulunan bazı genç araştırmacılar yapmaktadır.

Ebu Mansur Maturidi şöyle diyor:

"Bu mevzuda bize göre aslolan şudur ki, Allah teala "Hiçbir şey Onun benzeri olamaz" buyurmak suretiyle, kendini, yaratıklarına benzemekten tenzih etmiştir. Biz de yukarıda, onun fiilinde ve sıfatında benzerlerden münezzeh olduğunu beyan ettik. O halde Rahman'ın Arş üzerine istivasına,⁶³⁶ Kur'anda varid ve akılda sabit olduğu gibi hükmetmek gerekmiştir. Artık biz, bu ayetin, belli bir mana ile kesin teviline hükmedemeyiz, çünkü yukarıda zikrettiğimiz tevillerden her hangi birine ihtimali olduğu gibi henüz beşer idrakine ulaşmamış ve teşbih şaibesi de taşımayan başka bir manaya gelmesi de muhtemeldir. Biz ancak bu ayette Allah'ın murad ettiğine iman ederiz. Ru'yetullah ve diğer meselelerde olduğu gibi hakkında nas varid olan her mevzuda da durum

⁶³⁵ A.g.e., İkinci kısım, Rivayetu Hammad ibn Ebi Hanife an ebihi, s. 24-27.

⁶³⁶ TaHa suresi, ayet 5.

aynıdır: teşbihi nefyeder, hiçbir yorum yapmadan murad-ı ilahi her ne ise ona iman ederiz."⁶³⁷

Allah'ın Sıfatları ve İsimleri konusunu yorumlamadan kabul etmek için erken dönem Hanefi âlimlerinin görüşlerine katılan Kadızade'nin şu görüşünü de aktarmak istiyorum:

*“Fahrülislam Pezdevi ve Serahsi gibi büyük Hanefi imamlarının ortak görüşüne göre Allah'ın elleri, yüzü ve Arşı gibi Allah'ın Sıfatlarını, olduğu şekilde kabul edip ikrar etmek gerekir. Allah'ın sıfatlarını olduğu şekilde kabul edip vasıflandırma şeklinin bilinmediğine inanmak lazımdır. Vasfi anlaşılmazsa bile özünün nesih olunması caiz değildir.”*⁶³⁸

Hanefi âlimlerinin de takva sahibi büyük selefi âlimlerinin sözlerini esas alarak Allah'ın sıfatlarını hiçbir karşılaştırma, benzetme, teşbih ve yorumda bulunmaksızın anlayıp tasdik ettikleri görülmektedir.

C. Ahmed İbn Teymiye'nin Allah'ın Sıfatları ve İsimleri Konusundaki Görüşü

Ahmed İbn Teymiye'nin görüşü, Ebu Hanife ve Ebu Mansur Maturidi'nin görüşleriyle aynıdır. Kaleme aldığı Mecmuu'l-fetava adlı kitabında şöyle yazmaktadır:

“Rahman ve Rahim olan Allahın adıyla. Bütün hamdler ancak Allah'a mahsustur. Salat ve selam son Peygamber olan Peygamberimiz üzerine olsun! Şeyhülislam Ahmed ibn Teymiyye'yi (Allah rahmet eylesin) selef-i salihin iman konusundaki görüşleri, müteahhirin müslüman alimlerin görüşleri ve bu iki görüş arasında hangi görüşü benimsediği konusunda sordular.”

İbn Teymiyye şöyle cevap verdi:

“Hamdler Allah'a mahsustur! Bu iki soruya verilecek cevaplar bir tek cilde sığmaz, ancak biz önemli noktalara temas edeceğiz. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

⁶³⁷ Ebu Mansur Maturidi, “Tevhid”; s. 74.

⁶³⁸ Belkasım el-Gali, “Ebu Mansur Maturidi, hayatuhu ve arauhu el-akaidiyye”; s. 179, aktarılan kaynak ise Şeyhzade “Nuzumul-feraiız ve cem'ul-fevaid el ferideti”, 14, s. 22-23.

“Kendisi için doğru yol belli olduktan sonra, kim Peygamber'e karşı çıkar ve müminlerin yolundan başka bir yola giderse, onu o yönde bırakırız ve cehenneme sokarız; o ne kötü bir yerdir.”.(Nisa:115)

Bu ayette Allah, Onun Peygamberinin sahabelerine ve onları iman ve güzel amel konusunda takip edenlerine şahid olmaktadır. Ayetten kastedileninin de bu olduğunu anlaşılmaktadır.

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

“(İslâm dinine girme hususunda) öne geçen ilk muhacirler ve ensar ile onlara güzellekle tabi olanlar var ya, işte Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır. Allah onlara, içinde ebedî kalacakları, zemininden ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır. İşte bu büyük kurtuluştur.”.(Tevbe:100)

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

“Andolsun ki o ağacın altında sana biat ederlerken Allah, o müminlerden razı olmuştur. Kalplerinde olanı bilmiş, onlara güven duygusu vermiş ve onları pek yakın bir fetihle ödüllendirmiştir.”.(Fet'h:18)

Bu ayetten apaçık bir şekilde anlaşılan o ki, Allah'ın belirtmiş olduğu yoldan başka bir yolu seçenlerin, ceza olarak cehenneme girecek olmasıdır.

Selef-i salihin iman konusundaki görüşleri şöyledir:

“Yüce Allahın kitabında veya gönderdiği Peygamberi'nin diliyle Kendini vasıflandırdığı ve isimlendirdiği Sıfatları ve Isimlerine inanmak, söylenenlere hiçbir artı veya eksiltme yapmadan inanmak, söylenenlerin aşmayarak onlarla ilgili yorumlarda bulunmamak, zahiri manası dışında anlamlandırmamaktır. Allah'ın sıfatları ve isimleri mahlukatın sıfatlarına benzemez. Allah'ın sıfatları ve isimleri belirtildiği şekilde kabul edip, onların gerçek mahiyetini yalnız onları belirten Allah bilir...”⁶³⁹

Şeyhülislam selef-i salihin Allah'ın Esma ve Sıfatları yorumlamama görüşünün doğru yol olduğunu yazıp, selef-i salihinden yorumda bulunan hiç olmadığını eklemektedir. Onların bu konuda derinleştiklerine dair hiçbir sağlam rivayet gelmemiştir. Kendilerinin bu konuda susmak ve derinleşmemeyi seçtikleri ve derinleşmek isteyenleri reddettiklerini gösteren rivayetler gelmiştir. Şeyhülislam şöyle devam etmektedir:

⁶³⁹ İbn Teymiye, “**Mecmu'ul-fetava**”; c. 4, s. 1-2.

“Allah’ın Resulü Allah’ın Sıfatları ve İsimlerini inanıp ikrar etmektedir. Olduğu şekilde kabul edip onlar hakkında hiçbir şüpheye düşmemektedir. Allah’ın Sıfatlarını yorumlamaz ve mahlukatın sıfatlarıyla kıyaslamaz. Eğer Allah’ın Resulü herhangi bir yorumda bulunsaydı, rivayet yoluyla bu bilgiler bize kadar gelecekti. Rivayet edilmesi sözlerin örtülmesi caiz değildir. Ancak bu konuda Allah’ın Resulü’nden derin bir suskunlukla getirdiğini rivayet edilmiştir. Selef-i salihine şüpheli şeyler sorulduğunda bu tür konulardan bahsetmek istemediklerini göstermek için ağır sözlerle cevap veriyorlardı, hatta fiili bir şekilde de soran kişiyi menetmek isterlerdi.”

İmam Malik’e “Ya Ebu Abdullah! Rahman Arş üstünde duruyor. Peki nasıl oluyor bu?” diye sorulduğu zaman, o sinirlendi, alnı terlere boğuldu. Oradakiler de bu halinden şaşırıp kaldılar ve ne cevap vereceğini beklemeye başladılar. İmam Malik başını soran kişiye doğru kaldırdı ve şöyle dedi:

(الاستواء معلوم، و الكيف مجهول، والإيمان به واجب، و السؤال عنه بدعة)

“İstiva konusu malumdur, mahiyeti meçhuldur, ona inanmak vacibtir, onu sorup araştırmak bidattır. Sen ard niyetli birisin! Ondan sonra o kişiyi meclisinden uzaklaştırmaları istedi...”⁶⁴⁰

Ondan sonra şeyhülislam İbn Teymiyye (Allah rahmet eylesin!) müslüman alimlerinin çoğunun hiçbir zaman dile getirmedikleri bir konuya dikkatimizi çekmek istemektedir. O da İmam Malik’in istiva hakkında söylediği ünlü sözlerinin sadece istivaya değil, eli, yüzü, inişi, gelişi gibi Allah’ın bütün Sıfatlarına uygulanması gerektiği konusudur. Bu mantıklı ve sağlam bir fikir yürütmesidir. Zira bütün bu Sıfatlar Allah’ın Zatı’yla alakalıdır.

Şeyhülislam İbn Teymiyye şöyle diyor:

“İstiva kelimesini istila kelimesiyle yorumlayan kişi İmam Malik’in cevabıyla uymayan bir yorumda bulunarak onun seçtiği yoldan ayrılmaktadır. İmam Malik’in vermiş olduğu cevabı Allah’a nisbet edilen diğer Sıfatlara da cevap şeklindedir. Yani Allah’ın dünya semasına indiğini anlatan rivayette geçen Allah’ın inişi ile ilgili İmam Malik’in dediği gibi, Allah’ın inişi malum, mahiyeti meçhul, ona inanmak vacib ve ondan sormak bidattir şeklinde cevap verilmelidir.

Ebu Hanife’nin talebesi olan Muhamed ibn Hasan’a göre İmam-ı Azam şöyle demiştir:

⁶⁴⁰ A.g.e., c. 4, s. 1-3.

“Şarkın ve Batının fakihleri Allah’ın Sıfatları ile ilgili Kuran-ı Kerimde ve sahih bir silsile ile Hz. Peygamber’den gelen sözlerinin yorumda bulunmadan, teşbih ve kıyasda bulunmadan iman edilmesi ve ikrar edilmesi gerektiği konusunda hem fikirdirler... Eğer bir kimse bunlarla ilgili yorumda bulunursa, o Peygamber’in yolundan ve müslüman cemaatinden ayrılmaktadır. Ehl-i Sünnet ve Cemaat, Kuran’da söylenen şeylere inanıp yorumu konusunda susmayı seçtiler. Cehm’in⁶⁴¹ dediklerine katılanlar Ehl-i Sünnet Cemaatinden ayrılmaktadır...⁶⁴²

Rebi ibn Süleyman’ın şöyle dediği rivayet edilmektedir:

“Allah’ın Sıfatları hakkında Şafii’ye ne düşündüğünü sordum. O da şöyle cevap verdi: Kişinin aklıyla Allah’a benzetme yapması, tasavvuruyla O’nu tarif etmesi, mantığıyla mahiyeti hakkında düşünmesi, hissiyatıyla O’nun hakkında derinleşmesi caiz değildir. Kişi Allah’ı ancak Kendisinin yada O’nun Peygamberi’nin vasıflandırdığı sıfatlarla anması gerekir.”

Ondan sonra Şeyhülislam İbn Teymiyye (*Allah rahmet eylesin*) çok inandırıcı olan mantıki bir delil ileri sürmektedir. Allah’ın Sıfatları hakkında konuşmak, O’nun mahiyeti hakkında konuşmak demektir. İnançımız ve imanımız Allah’ın varlığına kalbden inanarak ikrar etmek ve O’nun mahiyetini araştırmamak demektir. Müslüman olarak biz, Allah’ın bütün noksanlardan münezzehe olduğuna inanıyoruz. Biz Onun Hayy, Kadir, Rezzak, Sami, Basir ve bunun gibi sıfatlara sahip olduğunu inanıyoruz, ancak ne Zati’nin mahiyetini ne de Sıfatları’nın mahiyetini araştırırız.

Ahmed ibn Teymiyye’nin bu konu hakkında ne yazdığını okuyalım:

“Selef-i salihinin mezhebine göre Allah’ın Sıfatları nasslarda ifade edildiği şekilde ikrar, mahlukatın sıfatlarıyla benzetmeyi inkar, Sıfatlar hakkında söz etmenin Allah’ın Zatı’ndan söz etmekle aynı olmasıdır. Onun Zatının varlığının kabul etmek mahiyetini sormak demek değildir. Sıfatların ikrarı bu şekilde olur. Bu da salef-i salihinin görüşüdür. Eğer bu konuda daha çok genişler de, selef-i salihin bu konu hakkında söylediklerinin tümünü yazmak istersek, o zaman hedefimizden

⁶⁴¹ Cehm ibn Safvan’a göre istiva kelimesinin anlamı istila idi. Bu görüşü Cehm, Cad ibn Derhem’den almıştı. Bu kimseden Allahın Sıfatları, halkul-Kuran ve bunun gibi daha çok bidatlar almıştı. Teferruatlı bilgiler için bakınız Muhamed ibn Abdurahman el-Migravi, “**el-mufessirune beyne tevili vel-isbati fi ayatis-sıfat**”; c.1, s. 76-77.

⁶⁴² A.g.e..

*uzaklaşmış olacağız. Bu söylediklerim gerçeği arayıp bulmak isteyen kişi için yeterlidir. Soru sorduğunda ancak dedikoduyu, boş sözleri ve tartışmayı seven kimse ise, bu yüzden doğru yoldan sapmış olacaktır”.*⁶⁴³

Ebu Mansur Maturidi, Tevhid adlı eserinde şunları yazmaktadır:

“Akli zaruretin peygamberlere olan ihtiyacı gerekli kılması açısından nübüvvet konusundaki hareket noktası birkaç yöne açılmaktadır. Birincisi, insanlar arasındaki belirgin anlaşmazlıktır. Bunun yanında herkes kendinin gerçeğe ve doğruya en yakın olduğunu ileri sürdüğü halde insanlar arasında hakemlik görevini ifa edecek ve anlaşmazlığa düşenlere gönüllerini birleştiren ve söylemlerini tek ses haline getiren çözümleri gösterecek birinin bulunmadığı da ittifakla kabul edilmektedir. Bilindiği üzere anlaşmazlık her türlü bozukluğun temeli ve her türlü çöküntünün başlangıcıdır ve bütün bunlar akılların onaylamayacağı şeylerdir. Malumdur ki bu hususu akılları yaratıp varlık alanına çıkarandan daha iyi bilecek bir de yoktur. Bu düşüncenin seyrinde yaratıcı nezdinden geldiğini bildiren bir peygamberin mevcudiyetine hükmetmenin gereği vardır.

*Bilindiği üzere dünya meşgaleleri ve bu meşgalelerin akılları sarması onların sağlıklı çalışmasını aksatır. Bunun yanında kederler, insan yapısına yerleştiren çeşitli sıkıntılar, ayrıca muhtelif hayat sahnelerin acıları ve sayılamayacak faktörler... bunların hepsi insan aklını meşgul etmekte ve onu küçük büyük, gizli aşikar her bir alandaki gerçeği kavramaktan alıkoymaktadır. Nefsani arzuların egemenliği, dünyevi emel ve lezzetlerin çokluğu da ayrı rol oynamaktadır. Bu sebeple insanlara yol gösterecek ve belirsizliğin baş gösterdiği durumlarda gerçeğe kılavuzluk edecek bir Allah elçisinin bulunması zorunlu hale gelmiştir. Bütün güç ve kudret Allah’a aittir. Allah’a hamd ve senalar olsun ki şimdiye kadar yaptığımız açıklamalarla insan aklının peygamberlere olan ihtiyacını, onların benimsemenin gereğini ve aklın her şeyi kavrayacağını dile getirmiş olduk...!”*⁶⁴⁴

⁶⁴³ İbn Teymiye, “**Mecmuul fetava**”; c. 4, s. 1-6.

⁶⁴⁴ Ebu Mansur el-Maturidi, “**Et-Tevhid**”, tahkik eden dr. Fethullah Huleyf, Aleksandri, Darul-camiatil-misriyyeti, 1970, s. 182-183.

II – Caiz Olan ve Olmayan Tevil

(التأويل الجائز و غير الجائز)

Allah'ın Sıfatlarını tevil eden akıma katılmamakla birlikte bu, tevil hem genel anlamıyla hem de teferruatlarıyla reddettiğimiz ya da uygun ve insan aklının kavrayabileceği türden tevillerin bulunmadığına inandığımız anlamına gelmemektedir.

İbn Teymiye'nin talebesi olan ünlü İbn Kayyim adlı Müslüman âlimi, “es-Sevaiku'l-mursele ale'l-cehmiyyeti ve'l-muattileti” adlı eserinde bu konuyu güzel bir şekilde anlatmaktadır.

Bu eserde İbn Kayyim tevilin iki çeşidinden söz edilmektedir: “Birincisi insan aklının kavrayabildiği, tefsir anlamına gelen makbul tevil çeşidi; diğeri ise Müslüman âlimlerin reddettikleri batıl tevil çeşididir.” Değiştirme, sapma ve batıl yorum anlamına gelen bu tevil çeşidinin insanlık tarihindeki ilk örnekleri Yahudilerin Tevrat'ta yapmış oldukları tahriflerdi. İslam tarihinde ise sapkın tevil çeşidi yapanlar ise Mutezile, Cehmi ve Kaderi gibi sapkın fırkalardır. Bu bağlamda İbn Kayyim el-Cevzi şöyle demektedir:

“Tevilin iki çeşidi vardır. Biri tefsir, diğeri tahriftir. Tefsir anlamına gelen tevil kelimesi makbuldür. Tahrif anlamına gelen tevil ise batıldır. Çünkü bu tevil çeşidi bir çeşit zındıklık, dini nasları gerçek anlamından çıkarmak ve doğru olanları saptırmak demektir. Zındıkların Allah'ın isimlerine yaptıkları da budur: Bazen onların manalarını inkâr ederler, bazen o isimlere sahip olan Allah'ı inkâr ederler ve bazense ona ortak koşarlar. Tahrif türü tevil zındıklık ve sapkınlıktır. Bunun ispatlama, bilme ve yorumlama olduğunu iddia edenler varsa da bu böyledir. Örneğin Cehmilerin aşağıdaki ayetle ileri sürdükleri batıl yorumları şöyledir:

“Allah Musa ile gerçekten konuştu.”(Nisa:164), Ayette geçen “keleme'll-lahe...” kısmındaki ismi, merfu halinden mansub haline getirerek cehmiye savunucuları ayete Allah'ın Musa'ya değil, Musa'nın Allah'a konuştuğu anlamını vermektedirler. Bu da Yahudilerin yaptıkları tahriflere benzemektedir, hatta ondan daha da ileridir. *Cehmiye'nin ayete yanlış mana verdiğini göstermek için kelimciler kendilerine şu*

soruyu sordular: Öyleyse o zaman aşağıdaki ayete hangi anlamı veriyorsunuz?

“Musa tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de Rabbi onunla konuşunca...”(A'raf:143) Sapkınlar ne diyeceklerini bilemediler ve hayret içinde kaldılar. Onlar gibi Mecusilere benzeyen Kaderiler de kader ile ilgili ayetlerin nazil oldukları bağlamın dışında anlam şeklini bozmaktadırlar. Allah'ın Sıfatları ile ilgili dini nassları bağlamın dışında yorumlayan Cehmiler, Allah'ı kudret ve irade gibi mükemmel sıfatlara sahip olmaktan mahrum bırakırlar. Biz tevilî inkâr etmeyiz, fakat dini ve ilmi gerçeklere dayanan yorumu kabul ederiz. Din ve ilimde derinleşen âlimler de yorumda bulunmaya muktedirler. Ama bu iki yorumdan hangisinedir? Tefsire dayanan bizler mesuduz. Tahrif yapanlar ise zâlimlerdir. Allah-u alem.”⁶⁴⁵

Daha sonra İbn Kayyim tahrif türü tevilin zararlarına değinmektedir. İslam cemaatine birçok zarar getiren bu tevil şekli, insanların temiz dini duygularını yok edip İslam akidesinin asıl öğretilerini imha etmeye çalışmıştır. Bu tür tahrif edici tevilleri “tavagit” yani “putlar” olarak isimlendiren İbn Kayyim bu bağlamda şunları yazmaktadır:

“Onların Allah'ın Kelamı ile Peygamberin sözlerinin bilgi ve inanç konularına girmeyen ancak sözlü argümanlar olduğunu, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili ayet ve hadislerin sadece mecâzi olarak algılanması gerektiğini, ümmetini en güvenilir kişiler tarafından rivayet edilen Peygamber'in eserlerinin kesin bilgileri aktarmadığını, İslam dininin nass ile aklın mantığı arasında tutarsızlığını ortaya çıkacağı zaman esas alınacak olan dayanağın nasslar değil de aklın mantığı olacağını söylemeleri tagutların yansımasıdır. İslam cemaatine büyük zarar veren, İslam ümmetini dini prensiplerden uzaklaştıran, Müslümanlar tarafından kuralların çiğnenmesini öngören, onların kalplerinden nasslara olan aşkı söndürmeye çalışan ve her zındığın dine karşı dil uzatmasına izin veren dört puttur. Bu gruplara katılan her kimsenin Allah yolundan saptığı görülmüştür. Kudret sahibi olan Yüce Allah gönderdiği peygamberlerin varisleri olan Müslüman âlimler vasıtasıyla

⁶⁴⁵ Muhamed ibn Ebu Bekir Eyyub Ez-zer'i Ebu Abdullah İbn Kayyim, “Es-savaik el-murseletu ala el-cehmijjeti vel-muattileti”; tahkik eden dr. Ali ibn Muhamed Dehilullah, Riyad, Darul-Alemiyye, baskı 3, 1998, c. 1, s. 217-219.

*bütün bu putları kırmıştır. Allah'ın ve Peygamberi'nin takipçileri dünyanın hangi yerinde bulunursa bulunsun bu sapkınları Allah'ın kelamı ve mantıki argümanlarıyla saldırı altında tutmuştur. Biz de onların söylediklerini reddetmekteyiz...*⁶⁴⁶

Selef dönemi âlimlerinin tutumunu açıklamak için burada aktarılan sözler yeterlidir. Biz de bu görüşe meylederek ona tamamen katılıyoruz. Bunun en doğru görüş olduğuna da inanmaktayız. Aynı şekilde biz de tefsir türünden olan ve ayetlerin manalarını açıklayan tevili kabul ederiz. Tahrife giden tevili ise reddederiz. Bu giriş bölümünün Hafız İbrahim Dalliu ile diğer âlimlerin sözlerini ölçmek açısından bir kıstas olmasını istiyorum. Yani onun akaid görüşleri ile düşüncelerinin incelenmesinde bizim bu kıstasımıza uymayan görüşlere ayrıca karşı çıkmak, onları tartışmaya açmak ve reddetmek lüzumu duyulmamıştır. Bu giriş kısmı bu bölümlerin direği olacaktır.

Hafız İbrahim Dalliu'nun teville karşı tutumuna gelince O, bazen tahrife götüren teville değinmektedir, bazen de tefsir yapan tevili desteklemektedir. Mahlûkatın özelliklerini anımsatan ve Allah'a mal olan sıfatlar ile ilgili Hafız İbrahim Dalliu, Allah'ı teşbihten tenzih ederek onun sözü edilen sıfatlarını yorumlamaktadır. Yorumu yaparken de Allah'ın azameti ile ayetlerdeki manaya karşı gelmemek konusunda çok titiz hareket etmektedir. Hafız İbrahim Dalliu'nun yorumlarıyla ilgili bazı örnekleri aşağıda vermek istiyoruz.

A. Allah'a nispet edilen hayâ, el ve yüzü gibi sıfatların tevili.

(تأويل صفة الحياء و اليد و الوجه)

1) Allah'a nispet edilen "hayâ" sıfatının tevili.

Aşağıdaki ayetin tefsirinde:

"Şüphesiz Allah (hakkı açıklamak için) sivrisinek ve onun da ötesinde bir varlığı misal getirmekten çekinmez.",(Bakara:26), müfessir Allah'ın, küçük bir şey de olsa her şeyden örnek vermek konusunda tereddüt etmeyip örnek aldığı şeyi de küçümsemediğini yazmaktadır.⁶⁴⁷ Ayetten

⁶⁴⁶ A.g.e., c. 2, s. 632-633.

⁶⁴⁷ Hafız İbrahim Dalliu'nun "haya" konusunda dile getirdiği şeyleri ünlü alim ve müfessir İbn Kesir de *"Şüphesiz Allah (hakkı açıklamak için) sivrisinek ve onun da ötesinde bir varlığı misal getirmekten çekinmez...; ayetinin tefsirinde de söylemiştir.* c. 1, s. 64.

anlaşılanlar da budur. Rahman ve Rahim ayetinde açıklandığı gibi Allah'a nispet edilen sıfatların insanların özelliklerine benzememektedir. Ayette geçen hayâ meselesine gelince, insanlarda olduğu gibi yüzün hayâ edildiğinde sarı ya da kırmızı reнге bürünmesi durumunun Allah'a nispet edilemez olduğunu söylemek lazımdır.⁶⁴⁸

Hafız İbrahim Dalliü'nün sözlerinden, O'nun Allah'ı mahlûkata ait özelliklerden tenzih etmek amacıyla ayeti tevil ettiği anlaşılmaktadır ki bu tevil çeşidi caiz, hatta bazen de lüzumludur. Çünkü bu tevil vasıtasıyla, Allah'ı belli sıfatlardan mahrum bırakmak ya da teşbihe götürmek değil, O'nu mahlûkatın özelliklerinden tenzih etmek mümkündür.

2) Allah'ın elini Allah'ın gücü şeklinde tevil etmek (تأويل صفة اليد ب: القدرة و القوة)

Müfessir, Allah'ın eli sıfatını Allah'ın rızık ve nimetler vermek konusunda gücü olduğu şeklinde tevil etmektedir. Bunu yaparken de şu ayet-i kerimeye dayanmaktadır:

“Yahudiler, Allah'ın eli bağıdır (sıkıdır), dediler.”(El Maide:64)
Ayetin geri kalan kısmıyla da görüşünü kanıtlamaya çalışan müfessir İbrahim Dalliü, devamında şöyle demektedir:

“Allah'ın elleri açıktır, dilediği gibi verir.”(El Maide:64)

Bunlar Yahudilerin ortaya attığı ve gerçek olmayan sözlerdir. Çünkü Allah'ın rızık verme kudreti büyüktür. O istediği kişiye istediği şekilde rızık vermektedir...⁶⁴⁹

Görüşü ile ilgili bakınız Muhamed ibn Abdurahman el-Migravi, “**el-Mufessirune beyne tevili vel isbati fi ayatis-sifat**”; c. 1, s. 190.

⁶⁴⁸ A.g.e., c. 1, s. 77.

⁶⁴⁹ “**Kuran-ı Kerim'in Manalarının Özü...**”; c. 2, s. 1075-1076; Beydavi'nin “**Envarut-tenzili ve esrarut-tevili**” eserine bakınız. Şeyh İbrahim Dalliü'nun Tefsiri, Beydavi'nin Tefsiriyle karşılaştığı zaman aynı görüşü paylaştıkları anlaşılmaktadır. Bazı araştırmacılara göre imam Beydavi'nin tefsirinin Fahredin Razi'nin ve Zemahşeri'nin tefsirlerinin muhtasar halidir. Daha geniş bilgiler için bakınız Muhamed ibn Abdurahman el-Migravi, “**el-Mufessirune beyne tevili vel isbati fi ayatis-sifat**”; c. 2, s. 95-105.

Hafız İbrahim Dalliü'nun tevilî anlaşılabilir tevillerden olsa da, Allah'ın iki elinden söz eden ayetler için kabul edilebilir türden değildir. Örneğin şu ayet-i kerimeleri vardır:

“Allah! Ey İblis! İki elimle yarattığıma secde etmekten seni meneden nedir? Böbürlendin mi, yoksa yücelerden misin? dedi.” (Sad:75)

“Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir.” (El Fet'h:10)

“Allah'ın elleri açıktır.” (El Maide:64)

Yorumlayanların Allah'ın eline verdikleri güç anlamı, bu ayetlerin ifadeleriyle uymamaktadır. Yani “iki gücü” denilebilir mi? Arapçada Allah'ın eli, gücü olanların üzerindedir denilirken bir anlam hatası mı vardır ki, Allah'ın gücü için el kelimesi kullanmıştır?

Dil ve şeriat açısından el yerine güç kelimesinin kullanması için bir mani olmazsa, o zaman neden el kelimesine güç anlamı vermemiz lazımdır?

3) Allah'ın yüzü sıfatını “tarafından, zatıyla ya da rızasıyla” manalandırma:

Aşağıdaki ayette ve onun gibi diğer ayetlerde yer alan Allah'ın yüzü sıfatını tevil eden müfessir şöyle demektir:

“Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır.” (El Bakara:115)

*“Döndüğünüz taraf neresi olursa olsun siz orada Allah'ın yüzünü, yani Allah'ın rızasını bulmuş olacaksınız. Yüce Allah, Âlim, Rahman ve Gafurdur. Namaz kılanların Allah'ın zatına meyletmesi imkânsız ve akıldışı olduğu için Allah'ın yönleri olması mümkün değildir. Onun için Allah'ın yüzü onun zâtı yerine kullanılmıştır. Namaz kılan kişi hem fiziksel hem de ruhsal olarak onun zâtı üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu kelime ile Allah'ın kusurlardan tenzih olduğunu ya da onun rızasını bulunduğunu da anlamak mümkündür...”*⁶⁵⁰

⁶⁵⁰ A.g.e., c. 1, s. 183-184.

4). Allah'a yakın olma sıfatının Allah'ın ilmi ile tevil edilmesi:

تأويل صفة : القرب بـ: العلم

Aşağıdaki ayetin tefsirinde:

“Ben çok yakınım. Bana dua ettiği vakit dua edenin dileğine karşılık veririm. ...”(*El Bakara:186*), müfessir, Allah'ın insana yakın olması sıfatını Allah'ın ilmi ile tevil etmektedir. Zira Allah'ın ilmi bütün kulları kuşatmaktadır. Bu tevil yaparken Beydavi'nin görüşüne dayanan müfessir, Allah'ın kendine bir mekân hasretmediğini ya da O'nun bir yerde oturmaya ihtiyacı olduğunu düşünmenin muhal olmasından dolayı ayette geçen Allah'ın insanlara zatıyla yakın olması sıfatını reddetmektedir.⁶⁵¹

III - Allah'a iman konusunda insanları irşad etmek amacıyla Maturidi mezhebine göre Kuran ayetlerinin rasyonel esaslara göre yorumlanma meselesi

توظيف النص القرآني وفق المذهب الماتريدي على وجوب الاستدلال العقلي للاهتداء إلى الإيمان

Araştırmamızın bu bölümünde “Allah'a ahd”i anlatan ayetteki kelime, Allah'ın sıfatı olduğunu ifade etmek değil, müfessirin tevil konusunda uyguladığı metot ve eğilimi açıklamaktır. Aşağıda verilen örneklerle müfessirin takip ettiği mezhebin görüşlerini kanıtlamak amacıyla Kuran ayetlerinden ne tür anlamlar çıkardığının gösterilmesi amaçlanmaktadır.

Örneğin şu ayetin tefsirinde:

“Onlar öyle (fâsıklar) ki, kesin söz verdikten sonra sözlerinden dönerler...”(*El Bakara:27*), Müfessir şöyle buyurmaktadır:

“Allah'a verilen ahd ise, Allah ile insanlar arasında olan şeydir. O da kendisini tanıyıp O'na inansınlar ve Muhammed'in tebliğini doğrulayabilsinler diye Allah'ın İnsanlara bahşettiği

⁶⁵¹ “Kuran-ı Kerim'in Manalarının Özü”; c. 1, s. 272. Tefsirin türleri, caiz olmayan tefsirin tarihçesi ve bunun gibi konularla ilgili bakınız Salim İbrahim ibn Hasan, “Kaziyetut-tevil fil Kuranil-kerim beynel-gulati vel-mutedilin”; Beyrut, Daru Kuteybe, baskı 1, 1993.

kavrama gücüdür.⁶⁵² Çünkü Allah, insanın kafasında düşünme ve kavrama gücünü yarattığı zaman, insanlar da Allah'ın Tevhidine ve Peygamberi'nin tebliğine inanıp kabul edeceklerine dair söz verdiler. Bu da insan aklının, Allah'ın tevhidi ile nübüvvet meselesini anlayıp ona inanmak için yeterli olduğunu göstermektedir...⁶⁵³

Hafız İbrahim Dalliu aynı durumu aşağıdaki Kuran ayetini tefsir ederken de tekrarlamaktadır.

“Benden size bir hidayet gelir...”(El Bakara:38), Bu bağlamda müfessir şunları yazmaktadır: “Peygamberlerin gönderildiğini kesin bir şekilde ifade eden ayet sanki şunu da söylemektedir:”

“Sizlere peygamber göndermiş isem bu sizin için daha iyidir. Eğer göndermemiş isem, o zaman evrendeki ayetleri görüp incelemek vasıtasıyla varlığıma ve tevhidime inanmanız için sizlere akıl gücünü nimet olarak zaten vermiştim.”⁶⁵⁴

Hafız İbrahim Dalliu'nun ileri sürdüğü görüş aslında çok daha önce Maturidi imamları tarafından ortaya atılan bir görüştür. Aşağıda Ebu Mansur el-Maturidi'nin konuyla ilgili görüşlerine değinilerek, Hafız İbrahim Dalliu'nun bu konuda büyük üstadın fikirleriyle hangi açılardan uyuşup hangi açılardan farklı düşündüğü görülecektir.

Ebu Mansur Maturidi'nin ilgili ayetle ilgili yorumunda:

“Onlar öyle (fâsıklar) ki, kesin söz verdikten sonra sözlerinden dönerler...”(El Bakara:27), verilmiş ahd ile Allah'ı tanıma eylemi anlaşılmaktadır. Burada söz konusu olan verilmiş ahdin birinci olarak mahlûkatın Allah'ın tevhidine şahit edeceğini, ikinci olarak ise peygamberler ve nebiler aracılığıyla insanları tevhit konusunda bilgilendirdiği şeklinde iki çeşidi vardır. Birinci çeşidinden şu ayette söz edilmektedir:

“Kendi nefislerinizde de öyle. Görmüyor musunuz?”(Al Zariyat:21)

İkinci çeşidi için şu ayetler delil olarak verilebilir:

“Eğer namazı dosdoğru kılar, zekâtı verir, peygamberlerime inanır, onları desteklerseniz...”(Al Maide:12)

⁶⁵² Yukarıdaki ayetin manasıyla ilgili imam Nesefî ileri sürülen değişik görüşleri kaydetmektedir. Bu görüşler arasında şeyh İbrahim Dalliu'nun vurguladığı tefsir görüşü de yer almaktadır. Bakınız **Nesefî**, Tefsir, c. 1, s. 78.

⁶⁵³ A.g.e., c. 1, s. 78.

⁶⁵⁴ **Kuran-ı Kerim'in Manalarının Özü...**, c. 1, s. 98.

“Allah, kendilerine kitap verilenlerden Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz diyerek söz (Ali Imran:187) almıştı”.⁶⁵⁵

Buradan Maturidilerin Allah’ı tanıma gerçeğinin, somut ve sonuç çıkarılabilir delillere dayanmadan önce insanın kalbinde var olduğunu düşündükleri görülmektedir.⁶⁵⁶ Allah’a inanma duygusu, Zâtının varlığına delalet edip insanın iç dünyasında hissedilen, Allah’ın insanlara vermiş olduğu içgüdüdür.⁶⁵⁷

Allah’ı tanıma zorunluluğu ve buna götüren yollar meselesine gelince geçmişte olduğu gibi bugünlerde de birçok kelamcının bu konuyla uğraştıkları bilinmektedir. Bu konuyla ilgili İslam dünyasında ortaya çıkan akımların tarihçesi ve özellikleri meselesini anlamak için bir doktora çalışması yapıldığını tespit ettim.⁶⁵⁸ Allah’ı tanımanın hermenötik yönünün, aklın anlama gücüne, vahiy konusu olduğunu, Batıni İsmaili akımı gibi onu manevi imamının etkisine bağlayan akımlar vardır.

Yukarıda sözü edilen akımların yanında şu düşünce akımlarına da değinmek istiyorum:

1) Bu konuyla ilgili kelim alanında ortaya çıkan mantık yanlısı en eski ekol, Mutezile ekolüdür. Onlara göre Yüce Allah, düşünme, inceleme, tahlillerde bulunma ve akıl etme yoluyla (بالنظر) bilinip tanınabilir. Gerçeğe ulaşmak için insan aklını kullanmakla yükümlüdür. Bu gerçeği Kadı Abdülcebbar gibi ünlü Mutezile âlimi şu şekilde açıklamaktadır: Kendisine, aklın düşünmekle yükümlü olduğu ilk şeyin ne olduğu sorulunca O, “ Allah’ı tanımaya götüren doğa ve bilimin verileri üzerinde düşünüp onları incelemektir.” Hatta Mutezile imamlarından biri Allah’a mantığını kullanarak inanmayan kişinin kâfir olduğunu ileri sürmüştür. Çünkü ona göre ilmin karşıtı cehalettir ve cehalet küfürdür! Bu uç fikrin doğru yoldan sapışın bir göstergesi olduğu apaçıktır...

2) Allah’ı tanıma konusunda geleneksel akım ki bu, takvalı selef âlimlerin akımıdır.

Araştırmamıza konu olan müfessir ile diğer bazı araştırmacılar bunları maalesef haşeviyye (الحشوية) olarak nitelemektedir. Çünkü onlar

⁶⁵⁵ Bil-Kasim El-Gali, “Ebu Mansur El-Maturidij, hayatuhu ve arauhu el-akaidiyye”; s. 98.

Aktarıldığı kaynak ise Ebu Mansur el-Maturidi, “Tevilatus-sunneti”, c. 1, s. 80.

⁶⁵⁶ A.g.e., s. 98-99.

⁶⁵⁷ Seyyid Kutub, “Fi zilalil-Kuran”; c. 3, s. 668.

⁶⁵⁸ Araştırmacı yada yayanevi bunun master mi, yoksa doktora tezi olup olmadığını belirtmemektedir.

Allah'ı tanımanın akılla kavranacak bir durum olmadığına, ancak vahye dayalı bir konu olduğuna inanmaktadırlar.

3) Gelenekçiler ile rasyonalistler arasındaki telif akımı.

Bu akımı, Allah'ı tanımanın hem vahiy, hem de inceleme ve akıl yürütme yoluyla gerçekleşebileceğine inanan Eşariler temsil etmektedir. İslam dini, Kuran ayetleri, Peygamber hadisleri ile icma vasıtasıyla kişinin incelemelerde bulunması ve tefekkür etmesini emretmektedir. Mantığın rolüne de önem veren Kuran-ı Kerim onu gerçeği batıldan ayırma aracı olarak saymaktadır. Bu akımın görüşü, büyük Eşari imamlardan biri olan Ebu Hamid Gazali'nin sözleriyle en anlamlı şekilde ifade edilmiştir.

Mantığın çok önemli ve değerli olduğunu söyleyen Ebu Hamid Gazali, insan aklının ve şeriatın birbirini tamamlayan iki husus olduğunu ifade etmektedir. Şeriatın dışı mantık, mantığın içi ise şeriatı ibarettir. Mantık ancak şeriatın yolunda kendini bulduğu gibi şeriat da ancak mantık ile açıklanabilir. Mantık temel ise, şeriat onun üzerinde yükselen binadır. Temelsiz bina yapılamadığı gibi, binanın olmadığı temel de yararsızdır.⁶⁵⁹

4) Ebu Mansur Maturidi'nin ileri sürdüğü içgüdüsel ve hermenötik akımı.

Bu akım Allah'ı tanıma konusunda insanın ruhu ve içgüdüsüne dayanmaktadır. Yukarıda sözünü ettiğimiz bu akımın önemli noktalarını şu şekilde tasnif edebiliriz:

İnceleme ve gözetleme gerekliliği

Allahü Teâlâ'nın insanlara birçok ayet vasıtasıyla düşüncelerini, ibret almalarını ve tefekkür etmelerini emretmesi, Allah'ın varlığının ve tevhidinin düşünülerek kavranabileceğinin bir işaretidir. Bu ayetlerden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

⁶⁵⁹ El-Gali, Bel-kasim, **Ebu Mansur El-Maturidi - hayatuhu ve arauhu el-akaidiyyeti**, Tunis, Darut-turki lin-neşri, 1989, s. 90-94; Hajredin Hoxha, **Tekamuhul-vahyi vel-akli vel-havassi fi islamiyyetil-marifeti**. Basılmamış ilmi araştırma. 1998 yılında Malezya'daki Uluslararası İslam Üniversitesindeki prof. Dr. İbrahim Recep danışmanlığında yapmışım. Kindi veya İbn Rüşd gibi klasik dönemine ait bazı filozoflar, İslam Şeriatı ve Kuran ayetleri ile felsefe arasında hiçbir uyumsuzluğun bulunmadığı, tersine arasında tam bir ahenk bulunduğu göstermeye çalıştılar. Benim fikrime göre onlar bu konuda başarısız oldular. Daha geniş bilgiler için bakınız Kadi Ebu El-Velid Muhamed ibn Ahmed ibn Rushd, "**Kitabu faslil-mekal ve takriru ma beyneş-şeriatı vel-hikmeti minel-ittisal**", tahkik eden dr. Corc Fadl El-Hourani, Leiden, Matbaatu Brill, 195. Bu kitaba da bakınız Muhamed Amare, "**El-Madiyyetu vel-misaliyyetu fi felsefeti İbn Ruşd**", Kahire, Darul-Maarif, 2 baskı.

“De ki: "Göklerde ve yerde neler var, bakın (da ibret alın!)..." (Yonus:101)

“İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kur'an'ın) gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun.”(Fussilet:53)

İnsanın gözlem ve hermenötik kavramasından elde edilen mantığın önemli noktalarından bahseden Ebu Mansur Maturidi, peygamberlik ve tebliğ müessesinin öneminden de söz etmektedir. Çünkü O'na göre çoğu zaman insanoğlunun kavrama gücü, gerçeği bilme yolunda engeller teşkil eden heveslerin, insan çatışmalarının ve dünya menfaatlerinin etkisi altındadır. Yalnız gözlem ile hermenötik düşüncenin, gerçeği anlamak konusunda eksik kalma ihtimali ile ilgili Ebu Mansur Maturidi, Tevhid adlı eserinde şunları yazmaktadır:

“Akli zaruretin peygamberlere olan ihtiyacı gerekli kılması açısından nübüvvet konusundaki hareket noktası birkaç yöne açılmaktadır. Birincisi, insanlar arasındaki belirgin anlaşmazlıktır. Bunun yanında herkes kendinin gerçeğe ve doğruya en yakın olduğunu ileri sürdüğü halde insanlar arasında hakemlik görevini ifa edecek ve anlaşmazlığa düşenlere gönüllerini birleştiren ve söylemlerini tek ses haline getiren çözümleri gösterecek birinin bulunmadığı da ittifakla kabul edilmektedir. Bilindiği üzere anlaşmazlık her türlü bozukluğun temeli ve her türlü çöküntünün başlangıcıdır ve bütün bunlar akılların onaylamayacağı şeylerdir. Malumdur ki bu hususu akılları yaratıp varlık alanına çıkarandan daha iyi bilecek bir de yoktur. Bu düşüncenin seyrinde yaratıcı nezdinden geldiğini bildiren bir peygamberin mevcudiyetine hükmetmenin gereği vardır.

Bilindiği üzere dünya meşgaleleri ve bu meşgalelerin akılları sarması onların sağlıklı çalışmasını aksatır. Bunun yanında kederler, insan yapısına yerleştiren çeşitli sıkıntılar, ayrıca muhtelif hayat sahnelerinin acıları ve sayılamayacak faktörler... bunların hepsi insan aklını meşgul etmekte ve onu küçük büyük, gizli aşikar her bir alandaki gerçeği kavramaktan alıkoymaktadır. Nefsani arzuların egemenliği, dünyevi emel ve lezzetlerin çokluğu da ayrı rol oynamaktadır. Bu sebeple insanlara yol gösterecek ve belirsizliğin baş gösterdiği durumlarda gerçeğe kılavuzluk edecek bir Allah elçisinin bulunması zorunlu hale gelmiştir. Bütün güç ve kudret Allah'a aittir. Allah'a hamd ve senalar olsun ki şimdiye kadar yaptığımız açıklamalarla insan aklının peygamberlere olan

*ihtiyacını, onların benimsemenin gereğini ve aklın her şeyi kavramayacağını dile getirmiş olduk...!*⁶⁶⁰

Bu kısımda görüldüğü gibi Ebu Mansur Maturidi'nin peygamberlik müessesinin önemli olduğuna ve peygamberin tebliği olmadan insan aklının Allah'ı tanımak konusunda çok zorlanacağına inandığı anlaşılmaktadır.

Gözlem ve hermenötik düşünmenin gerekliliği ile ilgili Maturidilerin ileri sürdükleri delile gelince, büyük Maturidi âlimlerinden biri⁶⁶¹ Allah-u Teâlâ'nın Ashabı Kehf'ten bahsederken belirttiği ifadeleri bu konuda argüman olarak ileri sürmektedir:

“Bizim Rabbimiz, göklerin ve yerin Rabbidir. Biz, O'ndan baskasına tanrı demeyiz.”(Kehf:14), Maturidi âlimi bu hususla ilişkili olarak Kuran'da zikredilen yıldızları, güneşi ve ayı gözlemleyerek gerçek inanca varan İbrahim örneğini de delil olarak vermektedir. Bu bağlamda Allah şöyle buyurmuştur:

“Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü, Rabbim budur, dedi. Yıldız batınca, batanları sevmem, dedi.”(En'am:76)

İşte bu tavırlarıyla Maturidiler aklın rolünü övmesi ile ortaya atılacak ilk delil olduğu konusunda Mutezile âlimleri ile fikir birliğindedir. Mutezilelerden farklı olarak Maturidiler yalnız Allah-u Teâlâ'dan gelen bir vasıta olarak şeriat prensiplerinin olmazsa olmaz olduğunu düşünmektedirler. Mutezile'ye göre ise vasıta olan şey⁶⁶² Allah'ın isteğine bağlı olarak vahiy olunan şeriat değil, insan aklıdır. Mutezile'ye göre iyilik ve kötülük birbirinden ayrı iki mahlûkattır. Ameller kendiliğinden ya iyidir, ya da kötüdür. Başka bir deyişle, iyilik iyi amellerin varlıksal sıfatı ise, kötülük de kötü amellerin varlıksal sıfatıdır. İnsan aklı şeriatın hükmü olmadan da neyin iyi, neyin kötü olduğunu kavrayabilir.⁶⁶³

Muvafakat kitabında şeriattan bahsederken Şatibi şöyle demektedir:

*“Mutezile'nin doktrinine gelince, onlar iyi ve kötü amelleri İnsan aklının kistasına göre ayırt etmektedirler. Onlara göre şeriatın hükümleri aklının insana keşfettiği şeyleri ne daha az, ne daha fazla onaylamaktadır...”*⁶⁶⁴

⁶⁶⁰ Ebu Mansur El-Maturidi, **“Et-Tevhid”**, tahkik eden dr. Fethull-İlah Huleyf, İskenderiyye, Darul-camiatil-misriyyeti, 1970, s. 182-183.

⁶⁶¹ A.g.e., s. 96, Aktarıldığı kaynak ise Ebu Muin Neseфі, **Bahrul-kelam**, s. 6.

⁶⁶² A.g.e., s. 97.

⁶⁶³ İrfan Abdulhamid Fettah, **“Dirasat fil-fikr-il-arabiyyil-islami”**, s. 213. Kelam, tasavvuf, oryantalizm ve sapık akımlarla ilgili araştırmalar.

⁶⁶⁴ İmam Şatibi, **“El-Muvafekat fiş-şeriatil-islamiyyeti”**; c. 2, s. 357.

Yazdığı tefsirinde Mutezile takipçiliğini savunup Mutezile'nin bu görüşünün doğru olduğunu ispatlamak isteyen Zemahşeri ise Kuran'ın bu iki ayetinin zahiri yönünden kendini kurtarmak isteyince şunu yazar:

“Müjdeleyici ve sakındırıcı olarak peygamberler gönderdik ki insanların peygamberlerden sonra Allah'a karşı bir bahaneleri olmasın!”(Nisa:165)

“Biz, bir peygamber göndermedikçe (kimseye) azap edecek değiliz.”(Isra:15)

“ İşin aslına varmak için Allah'ın insanlara birçok delil verdikten sonra insanların peygamberlerin delillerine ne ihtiyacı vardır ki? Peygamberler de işin aslını Allah'ın kanıtlarına bakarak kavrayabilirler. Gerçekleri kavradıktan sonra onlara nebi ve resul oldukları bildirilmemiş midir? Bu sorulara şu cevabı veririz: peygamberler insanların gerçekleri gözlemlene sırasında yaşadıkları gaflet, hayret ve vesveselere karşı uyanık olmaya dikkat etmelidirler. Tevhid ve adalet âlimlerini görmüyor musun? Onlar dini konular ile şeriatın vecibelerinden söz etmelerine rağmen, insanların “gafletimizden uyandırmak ve neye dikkat etmemiz gerektiğini bildirmek için peygamberler gönderseydin” dememeleri ve bu durumu bahane etmemeleri için peygamberler gönderildi.”⁶⁶⁵

Mutezile'nin prensipleri ve esaslarından aktardığımız kadarıyla Hafız İbrahim Dalliu'nun da Allah'ın varlığını gösteren kozmolojik delillerin ve onun tevhidini anlamak için insan aklının yeterli olduğuna inandığı anlaşılmaktadır. Onun söylediklerinde Mutezile'nin etkisi görülebilir.⁶⁶⁶

Zemahşeri'ye göre peygamberler insanların akıllarını karışıklık ile gafletten uyandırmakta büyük bir rol oynamışlardır. Yani Zemahşeri'ye göre peygamberlerin en büyük görevi buydu.

⁶⁶⁵ Zemahşeri, “ **El Keşşaf**”, c. 1, s. 389

⁶⁶⁶ Maturidi ekolünün görüşleri hakkında teferruatlı bilgiler için bakınız Nureddin Ahmed ibn Muhamed ibn Ebu Bekir Sabuni, (v. 580 H) “**el-Bidayetu fi usuliddin**”; tahkik eden prof. dr. Bekir Topaloglu, Ankara, yayınlayan Türkiye Diyanet İşleri , baskı 5, 1995, s. 16-31.

Nureddin Es-Sabuni, “**Maturidiyye akaidi**”; - Araştırma ve notlar ilavesiyle tercüme eden Prof. Dr. Bekir Topaloglu, Marmara Üniversitesi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 5. baskı, 1995, 71-74.

Mutezile'nin bu görüşü doğru değildir. Çünkü Kuran'ın birçok ayetinde peygamberimiz Muhammed'e vahiy gelmeden önce gerçek dinin ve Kuran'ın ne olduğunu bilmediği anlatılmaktadır. İnsanlar da insani değerler ile insan ahlakının ne olduğunu bilmiyorlardı. Bunu Kuran'ın şu ayetinde görmek mümkündür:

“İşte böylece sana da emrimizle Kuran'ı vahyettik. Sen, kitap nedir, iman nedir bilmezdin. Fakat biz onu kullarımızdan dilediğimizi kendisiyle doğru yola erıştirdiğimiz bir nur kıldık. Süphesiz ki sen doğru bir yolu göstermektesin.(O yol) göklerin ve yerin sahibi olan Allah'ın yoludur.”.(Shura:52-53)

“Yeryüzünde bulunanların çoğuna uyacak olursan, seni Allah'ın yolundan saptırırlar. Onlar zandan başka bir şeye tâbi olmaz, yalandan başka söz de söylemezler.”.(En'am:116)

“Onlardan birine kız müjdelendiği zaman öfkelenmiş olarak yüzü kapkara kesilir. Kendisine verilen müjdenin kötülüğünden dolayı kavminden gizlenir. Onu, aşağılık duygusu içinde yanında mı tutsun, yoksa toprağa mı gömsün! Bakın ki, verdikleri hüküm ne kadar kötüdür!” (Nahl:58-59).

Aynı hususa işaret eden başka ayetler de vardır. Aynı şekilde eğer insan aklı kendi gücünün sınırları içinde bırakılırsa onun istikrar bozucu, sapkın görüş ve akımların içinde boğulması ihtimali azami derecede büyüktür. Tüm bunların sonucunda ise insan doğru yoldan sapacak ve çökecektir. İnsan aklının doğru yoldan sapmasına ve gafletin karanlıkları içinde boğulmasına mani olmak için Allah-u Teâlâ insanlık tarihi boyunca insanlara ara sıra peygamber göndereceğini buyurmaktadır. Peygamberlerin tebliğlerini dinleyen insan aklı isterse inanır, isterse inanmaz. Ancak inanmadığı takdirde, Allah onu irşad etmeyecek ve her hangi bir delile sahip olmadan tebliğe inanmadığı için de küfre düşmüş olacaktır.

Eğer insan aklına zina, hırsızlık, öldürme, insanların mallarını gaspetme gibi bu dünyanın her çeşit kötü ameli sokulursa, insan aklı onlardan hiçbirini kötü saymayarak hepsini kabul edecektir. Yani insan aklı gerçek ile batılı, kötü ile iyiyi birbirinden ayırt etmek konusunda tek başına kesin ölçülü bir terazi olamaz. Eğer dinin nassları ile insan aklı arasında her hangi bir konu hakkında uyuşmazlık hali ortaya çıkarsa o zaman insan aklı yerine dinin nassları tercih edilecektir. İlahi vahye dayanmayan insan aklının ışığı zayıf ve soluktur. İnsanlık tarihi boyunca doğru yoldan saparak gaflet içinde kalan filozoflar ve rasyonalistler bizlerden ne kadar uzaktır!

İbn Kesir'in tefsirinin muhtasar şeklinin derkenarlarında Muhamed Nesib Rifai, İsra suresinin 15. ayetiyle ilgili şu sözleri kaydetmiştir:

“Biz, bir peygamber göndermedikçe (kimseye) azap edecek değiliz.”;

O şöyle demektedir:

Onlara peygamber gönderdiğimiz zamana kadar resul olan peygamber, nebi olmayabilir. Yani eğer insanlara gelen peygamber kendilerine kitap da getirmiş olursa, o zaman o resul olan peygamberdir. Yani sen resulün, Kuran resuldür, İslam dinini anlatan radyoda dinlenen de resuldür. Çünkü o da gönderilmiş vahyi sana aktarmaktadır. İbn Kesir ayette geçen resul kelimesinin anlamı üzerine uzun uzadıya durmaktadır. O, insan aklının herhangi bir kitap ve resul olmadan tek başına gerçeğe ulaşamayacağını düşünmektedir. Ünlü Müslüman âlim İbn Kesir şu ayeti yorumlarken Allah-u Teâlâ'nın resulüyle birlikte gönderdiği kanıtlar o peygamberin ümmetine tebliğ edilinceye kadar onları azabıyla cezalandırmayacaktır. Bu da Allah-u Teâlâ'nın üstün adaletinin işaretidir!⁶⁶⁷

IV – Müfessirin Rü'yetullah, mürtekebe-yi kebir (büyük günahlar işleyen kimse) ve imanın artıp azaldığına dair görüşleri:

موقفه من مسألة رؤية الله تعالى يوم القيامة، مرتكب الكبيرة و مسألة زيادة الإيمان

* Kıyamet günü Allah'ın müminler tarafından görülmesi (Rü'yetullah) رؤية الله تعالى يوم القيامة

Hafız İbrahim Dalliu tefsirinde Ehl-i Sünnet'in onayladığı, Mutezile'nin ise inkâr ettiği bir konuyu daha açıklamaktadır.

Kuran-ı Kerim'in şu ayetinin tefsirinde:

“Gözler O'nu göremez; hâlbuki O, gözleri görür. O, eşyayı pekiyi bilen, her şeyden haberdar olandır.”(En'am:103) , Ehl-i Sünnet ile Mutezile arasında ihtilafli bir husus olan Allah'ın kıyamet gününde müminler tarafından görülmesi meselesine değinen müfessir öncelikle, iki tarafın görüşlerine kanıt olarak ileri sürdükleri delillerin hülasa bir şekilde tahlilini yapmaktadır. Sonra, Mutezile'nin görüşünü reddederek Allah-u

⁶⁶⁷ Muhamed Nesib Er-Rufai, “Teysirul-aliyyil-kadir li ihtisari tefsiri ibn Kesir”; (Mektebetul-Maarif, Riyad, 1989, c. 3, s. 16.)

Teâlâ'nın kıyamet gününde müminler tarafından görülmesinin mantıken mümkün olduğunu ileri sürerek Ehl-i Sünnet doktrinine uymaktadır.⁶⁶⁸

Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ekolü ile Maturidilerin büyük üstadlarından olan Nuredin Ahmed bin Mahmud bin Ebu Bekr Sabuni'ye göre:

“Hakkın takipçilerine göre kıyamet günü Allah'ın gözle görülmesi makul ve mümkün bir durumdur. Onlardan ayrı olarak Mutezile, Necari, Harici, Zeydi ve Rafiziler başka şekilde düşünmektedirler. Hakkın takipçilerinin görüşlerinin delili, ayet-i kerimede buyurduğu üzere Hazreti Musa'nın Allah'a yöneltmiş olduğu sorudur:

"Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim!" dedi."(A'raf:143)

Başka ayetlerde de şöyle buyurulmaktadır:

"Yüzler vardır ki, o gün ısılsılsı parıldayacaktır. , onu açıklamak da bize aittir. Rablerine bakacaklardır (O'nu göreceklerdir). Onu açıklamak da bize aittir."(Kiyamet:22-23)

"Her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa...".(Kehf:110)

"Güzel davrananlara daha güzel karşılık, bir de fazlası vardır."(Yonus:26)

Müfessirlerin çoğu Peygamber'den gelen rivayete dayanarak ayette geçen "daha fazlası bile" kısmıyla Allah'ın ahirette gözle görülmesinin kastedildiğini düşünmektedirler. Bu konuyla ilgili "*Gerçekten siz Allahü Teâlâ'yı dolunayı gördüğünüz gibi ahiret gününde göreceksiniz*" gibi hadisler de rivayet olunmuştur. Allah'ın görülmesi hadisini yirmi bir sahabe ve büyük tabiin rivayet etmektedir. Bu şekilde hadis, meşhur ve inkâr edilemez hadislerdendir."⁶⁶⁹

⁶⁶⁸ "**Kuran-ı Kerim'in Manalarının Özü...**"; c. 2, 1259-1260; Mutezile ile havaric arasında tartışılan mürtekebe-i kebir konusuyla ilgili şeyh hafız İbrahim Dalliunun Tefsirine bakınız. Orada şeyh inandırıcı bir şekilde bu iki ekollerin kendi görüşlerinin dayandırdıkları ayetinin tefsirini yaparak onlara reddiye yapmaktadır. Sözü edilen ayet ise :

"Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını, (günahları) dilediği kimse için bağışlar. Allah'a ortak koşan kimse büyük bir günah (ile) iftira etmiş olur. ..." (Nisa, 48); c. 2, 794-795, 1044-1045.

⁶⁶⁹ Nureddin Ahmed ibn Mahmud ibn Ebu Bekir Sabuni, "**el-Bidayetu fi usuliddin**"; s. 34-41.

Bu da hem dini nasslar hem mantıki argümanlar açısından rü'yetullah ile ilgili doğru olan görüştür. Gerçekten insanlar ahiret hayatında Allah'ı göreceklerdir, fakat bu görme eyleminin insanların dünyada birbirini gördüğü şeklinde olmayacağı da aşikârdır. Sağlam akıl da bunu reddedemez.⁶⁷⁰ Çünkü müminin ahiret hayatında Allah'ı görme zevkından mahrum bırakılması düşünülemez.

Müminler bu dünyada Allah'ı görmekten mahrumdur. Zira O'nu görmek isteyen Musa'ya Allah olumsuz cevap vermiştir. Allah'ın bu isteğine boyun eğen müminler ahiret hayatında O'nu görecekleri için umutla beklemektedirler. Aksi halde ahiret gününde bir mümin ile bir kâfir arasındaki fark ne olacaktı ki? Zira bu konuda kâfirlerden söz ederken Allah-u Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

“Hayır! Onlar süphesiz o gün Rablerinden (O'nu görmekten) mahrum kalmışlardır.” (Mutaffifin:15)

Şeriat bakımından ise kıyamet günü Allah'ın müminler tarafından görüleceğini anlatan birçok ayet ve hadisin bulunduğu bilinmektedir.⁶⁷¹

Büyük günah işleyen kişi meselesi:

Müfessirinin Ehl-i Sünnet ve Cemaat'in akaidine bağlılığı ve savunuculuğu birçok kelam konusunda görülmesine rağmen biz burada hepsini aktaramayacağımız için sadece bazılarını dile getirmekle yetineceğiz.

Bakara suresinin 5. ayetinin tefsirinde:

“Kurtuluşu erenler de ancak onlardır.” (El Bekare:5) Müfessir hülasa bir şekilde günahkâr Müslümanların cehennem ateşinde hak ettikleri cezayı çekmeden Allah'ın rahmeti gereği cehennemden çıkabileceklerini yazmaktadır. Bu ise Mutezile'nin bu konuyla ilgili görüşünden farklıdır.⁶⁷² Mutezile'ye göre büyük günah işleyen Müslümanlar bu dünyada menziletun beynel menziletayn olarak anlatılan bir haldedir. Yani imandan çıkmış ama küfre girmemiş durumdadır. Eğer mümin tevbe etmeden bu halde ölürse cehennemde ebediyen kalacaktır.⁶⁷³

⁶⁷⁰ Hasan Kafi El-Akhisari (El-Bosnevi), **“Ravzatul-cennat fi usulil-itikad”**; tahkik eden dr. Fikret Karçic ve dr. Ibrahim Muhamed Zeyn, 2002, s. 38.

⁶⁷¹ Ebu Cafer Tahavi, **“Şerhul-akidetit-Tahaviyyeti”**; Beyrut, El mekteb-el islami, baskı 4, 1991, s. 203.

⁶⁷² **“Kuran-ı Kerim'in Manalarının Özü...”**; c. 1., s. 42.

⁶⁷³ Nureddin Ahmed ibn Mahmud ibn Ebu Bekir Sabuni, **“El-bidayetu fi usuliddin”**; s. 80; **“Şerhul-akidetit-tahaviyyeti”**; s. 365-367 dhe 416-417.

Hafız İbrahim Dalliu, imanın artması ve azalması, haram yoluyla elde edilenin rızık sayılıp sayılmacağı gibi Eşarilerin⁶⁷⁴, Maturidilerin⁶⁷⁵, Muhaddislerin, Mutezilenin, Haricilerin ele alıp tartıştıkları bazı kelimelerine da tefsirinde yer vermektedir.

Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirindeki Ehl-i Sünnet ve Cemaat'e olan desteğı şu ayet-i kerimenin tefsirinde de görölmektedir:

“Onlar gayba inanırlar.”(*El Bakare:3*), İman konusu ile onun tarifi, çeşitleri ve şartları gibi meseleleri açıklarken müfessir, kalp ile tasdik kişinin iman etmiş sayılması ve imanı gereğince ahiret cezasından kurtulup ebedi saadeti kazanması için yeterli sahip olup olmadığı konusuna da değinmektedir. Müfessir Ebu Hasan Eşari'ye göre kalp ile tasdik iman için yeterlidir.⁶⁷⁶ Ebu Hanife ise, hayat tehlikesi gibi bir tehlikenin söz konusu

⁶⁷⁴ Eş'ari mezhebinin kurucusu olan imam Ebu Hasan el-Eşari hakkında bkz. Hayreddin Hoca'nın **“imam Ebu Hasan el-Eşari'nin “El-ibane an usulid-diyane” ve “İstihsanul-havz fi ilmil-kelam” adlı iki eseri hakkında araştırma”** danışman Prof. Dr. İrfan Abdulhamid Fettah, (Allah rahmet eylesin!), Uluslararası İslam Üniversitesi, Malezya 1998.

⁶⁷⁵ İmam Ebu Hasan el-Eşari ve İmam Ebu Mansur el-Maturidinin görüşleri ve birbirinden farklı düşündükleri konuları hakkında bkz. Vehbi Suleyman Gavoçi, **“Mesail fi ilmit-tevhid”**; baskı 1, 1991, s. 19-32, 43-74.

⁶⁷⁶ Hafız İbrahim Dalliu'nun vurgulamış olduğu bu fikir, aslında Ebu Hasan el-Eşarinin değil de, ondan sonra gelen veya talepleri olan Bakilani gibi ünlü eşari alimlerin görüşü olabilir. Örneğin İmam Bakilani, **“Babul-kavli fi manal-iman”** adlı eserinde şöyle yazmaktadır: **“Eğer bir kimse der ki: İman ile ne kasteddiğinizi haber verir misiniz? soru sorarsa, de ki Biz imanla yüce Allaha inancı kastediyoruz. İlim ve iman kalbedirler. Eğer sororsalar ki “İddianızın delili nedir?”, şöyle cevap veriniz : “ Düciler Kuran-ı Kerimin nuzülünden ve Peygamberimizin risaletinden önce iman kelimesinin etimolojik açısından inanç anlamına geldiğı ve bundan başka herhangi bir iman çeşidini tanımadıkları denilmiştir.” Bunun delili ise Kuran-ı Kerimin şu ayetidir:**

“Fakat biz doğru söyleyenler olsak da sen bize inanmazsın.” (Yusuf, 17). **Falan kimse şefaata inanır yada kabir azabına inanmaz şeklinde de kullanılmaktadır.** Ebu Bekir Muhamed ibn Tayyib ibn Cafer ibn Kasım el-Bakilani, tahkik eden İmamuddin Ahmed ibn Haydar, Beyrut, Muesseset-us-sekafeti, baskı 1, 1987, s. 389. Eşari mezhebinin kurucusu olan Ebu Hasan el-Eşari ise, ehl-i sünnet ve cemaatın inancı ile ilgili yazmış olduğu ünlü kitabında bu açıklamaları yapmamaktadır. Bakınız **“El-ibane an usulid-diyane”**; matbaatu Darul-Ensar, s. 20-23. Ancak yaptığım araştırmam sonucunda Nuredin Ahmed ibn Mahmud ibn Ebu Bekir es-Sabuni gibi Maturidi alimlerin **“Ashabımız bu dünyada mümin muamelesini görmek için imanın kalb ile ikrar ve dil ile ikrar yeterli olduğu söylemiştir. Söyledikleri görölmektedir. Bunu imam Ebu Hanife de “el-Alimu vel-muteallim”** adlı eserinde vurgulamaktadır. Bu aynı zamanda Ebu Mansur el-Maturidi ve Hüseyin ibn Fazıl el-Beceli'nin seçtikleri görüşdür. İmam Ebu Hasan el-Eşariden rivayet edilen iki görüşten en makbul olan görüş te budur. **“el-Bidaye fi usulid-din”**, s. 87-88. Şeyh Hafız İbrahim Dalliu'nun vurguladığı görüş ise müteahhir Eşari alimlerin görüşüdür. Bu görüşe göre iman kalbteki inançtan ibaret olup birinin mümin sayılmasına yeterlidir. İmam Ebu Hasan el-Eşari'den

olmadığı durumlarda imanın kalb ile tasdikinin yeterli olmadığını, kalbin tasdikinden sonra söz ile ikrar edilmesi gerektiğini düşünmektedir.⁶⁷⁷ Hafız İbrahim Dalli bu konuda şöyle yazmaktadır:

“Ebu Hanife'nin görüşü bu konuda tercih edilir. Tercihimizi, gerçeği bilip söylemeyenlerin Allah tarafından azarlandığını gösteren ayetlere binaen yapmaktayız.”

Ayetlerden söz eden müfessir, burada hangi ayetleri kastettiğini anlatmamaktadır. Bana göre bu ifadesiyle o şu ayeti kastetmiştir:

“Onlar Allah'ın nimetini bilirler (itiraf ederler). Sonra da onu inkâr ederler.”. (*Nahl:83*)

Allah-u âlem!⁶⁷⁸

V – Muhkem ve Müteşabih Ayetler ile ilgili Tutumu (موقفه من المحكم والمتشابه)

Muhkem ve müteşabih ayetler konusunda da Hafız İbrahim Dalli'nun Ehl-i Sünnet ve Cemaat görüşünden ayrılmadığı görülmektedir. Muhkem ve müteşabih ayetler ile âlimlerin kastettikleri ayetlere dair olan görüşlerini aktarmayı uygun görmemekteyim. Bunlar, kesinlik arz etmeyen fikirlerdir. Burada ise muhkem ve müteşabih ayetler konusunun kaynağını açıkladıktan sonra, İslam ilmindeki kişiler anlamına gelen *rasihune fi'l-ilm*) (*الراسخون في العلم*) kimselerin müteşabih ayetlerin gerçek anlamını bilip bilemeyecekleri sorusuna cevap vermek istiyorum. Neden Müslüman âlimler bu konuyla ilgili birbirinden farklı görüşler beyan etmişlerdir? Geçmişte olduğu gibi bugünlerde de bu konuyla ilgilenen Müslüman âlimlerin beyan ettikleri farklı görüşler, aşağıdaki Kuran ayetini okuma sırasında ayetin bir kısmında okumayı bırakmanın caiz olup olmadığı noktasına odaklanmaktadır.

rivayet edilen ve daha isabetli olarak kabul edilen ikinci görüşe göre kalble iman yanında dil ile ikrar da gereklidir. Bu satırların yazarı da bu ikinci görüşü savunmaktadır. Yani kalb ile iman yanında birinin mümin olup olmadığı konusundaki şüpheleri ve zanları kaldırmak için onun kendi imanını diliyle ikrar etmesi de luzümlüdür. Aksi takdirde bugünlerde de gördüğümüz gibi kalbleriyle mümin oldukları söyleyen kimselerin, bunu dilleriyle ve amelleriyle de göstermeleri gerekmektedir.

⁶⁷⁷ Gusül, cenaze namazı ve veraset gibi bu dünyadaki muamelatla ilgili durumlar iki şahidin şehadetlerine bağlı durumlardır, aksi takdirde o ahiret gününde Allah nezdinde mümin olurken, bu dünyada bizim nazarımızda mümin değildir. XVII. yüzyılda yaşamış olan şeyh Hasan Kafi Akhisari de, **“Ravzatul-cennat fi usulil-itikad”** adlı eserinde müslüman muamelesi görmek için kişinin diliyle ikrar etmesinin şart olduğunu yazmaktadır. s. 30.

⁶⁷⁸ **“Kuran-ı Kerim'in Manalarının Özü...”**; c. 1, s. 33-36, 38.

“**Onun tevilini ancak Allah bilir...**” – sözü edilen ayetinin kalan kısmında şöyle devam etmektedir: “**İlimde yüksek pâyeye erisenler ise: Ona İmandık derler...**”(*Ali Imran:7*)

Sözü edilen ayetin tefsirinde Hafız İbrahim Dalliu selef âlimlerinin mezhebi olan Fahredin Razi'nin sözlerini aktarmaktadır. Bu görüşe göre ayetin sözü edilen “**Onun tevilini ancak Allah bilir**” ve “**İlimde yüksek pâyeye erisenler ise: Ona İmandık derler**” kısmında okumanın kesilmesi caizdir.

Fahredin Razi'ye göre halef dönemi âlimlerinin de ayetin “**Onun tevilini ancak Allah bilir ve ilimde yüksek pâyeye erisenler**” kısmında okumanın kesilmesinin caiz olduğu konusunda görüşlerini aktarmaktadır.⁶⁷⁹

Fakat Hafız İbrahim Dalliu yukarıda aktarılan teferruatlı bilgilerden başka herhangi bir konuyu aktarmamaktadır. Kelam ile ilgili diğer meselelerde yaptığı gibi bu konunun derinliklerine de inseydi daha faziletli bir iş yapmış olacaktı.

Muvafakat adlı eserinde İmam Şatibi “**ilimde yüksek pâyeye erisenler**” ayetiyle ilgili müfessirlerin beyan ettikleri iki görüşün bilindiğini,

⁶⁷⁹ A.g.e., c. 1; Daha geniş bilgiler için imam Şatibi'nin “**El-Muvafekat fiş-şeriatil-islamiyyeti**” adlı eserindeki sözlerine bakınız (c. 3, s. 79-92). Ona göre Kuran-ı Kerim'deki muteşabih ayetlerin muhkem ayetlerden sayıca çok daha az olduğunu yazmaktadır. Bakınız Dr. Yusuf Kardavi, “**Keyfe neteamelu meal-Kuranil-azim**”; s. 270-283.

Benim uygun görüp savunduğum görüş, ayetin olağanüstü bir şekilde okunmasına dayanmamaktır. Bazılara göre sözü edilen ayet okununca “Onun tevilini ancak Allah bilir” sonunda durulmasının daha doğru bir şey olduğunu, bunun da tercih edilmesi gerektiğini iddia etmektedirler. **Zira Muteşabih ayetlerin gerçek anlamını ancak Yüce Allah bilmektedir.** Ancak bu iddia, Allah'ın rahmetinin işareti olarak ilime derinleşen belli alimlerin muteşabih ayetlerinin sırlı manalarına vakıf olup anlamalarına mani değildir. Bu konuda müslüman alimlerin icması vardır. İkinci olarak, Kuran-ı Kerim'in okunması ve okunuşun rivayeti ile ilgili esas olan bize kadar gelen rivayetlerdir. Bu tür rivayetler bize Hz. Peygamberimiz'den yazılı kaynaklara kadar muttasıl bir senedle ve güvenilir raviler olan meşhur hafızlar vasıtasıyla gelmiş olmalıdır. Bu satırları yazan bu fakir de (**Dr.Hajredin Hoxha**), ayet-i kerimeyi bu şekilde okumaktadır. Bu okuma şeklini de kendisine icazet veren Medinne-i Münevverenin meşhur kari, Kuran hafızı olan **Mahmud Abdulhalik Cadu** (*Allah rahmet eylesin!*) öğretmiştir. Bu fakir(**Dr.Hajredin Hoxha**) bu hafız karşısında bütün Kuran-ı hıfz edip, tertil ve tecvid kuraalarına uygun bir şekilde okuduktan sonra ondan icazeti aldı. Kıraatimiz ise İmam Şatibi vasıtasıyla Asım ibn Ebu Nucud yoluyla Hafs kıraati üzeredir. Kıraat dersinde esas olan tilaveti hafızdan doğru şekilde ve rivayet yoluyla öğrenmektir. Kıraat konusunda kıyas ve ihtihada yer yoktur. Benim hocam (*Allah rahmet eylesin!*) Kuran-ı Kerim'in Fakültesinde on kıraati öğretiyordu. O aynı zamanda Medine İslam Üniversitesi'nin kurucularından ve Kuran mushaflarından sorumlu Kral Fehd ibn Abdülaziz adlı Akademi kurulunun asıl üyesi idi. (*Allah rahmet eylesin ve Onun ulvi cennetlerinde konuşlandırırsın!*)

bu konunun içtihat alanına girmesine rağmen konu hakkında selef dönemi âlimlerinin daha doğru olduğunu yazmaktadır.⁶⁸⁰

Bunlar ise Hafız İbrahim Dalliu'nun Tefsiri'nde ele aldığı, tahlil ettiği, teferruatına girdiği ve açıkladığı İslam akaidinin önemli konularından bazılarıdır.⁶⁸¹

VI – Hafız İbrahim Dalliu'nun Tefsiri ile ilgili Bazı Görüşler

a). Tefsirin Olumlu Yönleri:

* Yahudilere karşı kullanmış olduğu görüşlerinden başka İbrahim Dalliu'nun asla aşağılayıcı ve menfi kelimeler kullanmadığı ve bu tür sözlerden uzak durmasıdır. Beni İsraililer'e gelince İbrahim Dalliu, tarih boyunca onların peygamberlere karşı giriştikleri insan dışı muamelelerini ağır bir dille suçlamaktadır.

* Usul, açıklama ve dili açısından tefsir kolay ve ilgi çekicidir.

* Müfessir, çoğu kez bir ayeti iki şekilde çevirmekte veya iki ayetin iki manasını da aktarmaktadır. Bu da, dilde üstün belagat ve üslûp bilim özelliklerine sahip olduğunu göstermektedir. Ayetlere verilen manalarda birçok terimin kullanıldığı görülmektedir. Sözleri avamdan ya da entelektüel tabakadan olsun bütün okuyucular tarafından anlaşılabilir. O Arap dilinin kuralları ve özgünlüğü ile yeni kelimeleri uyumlu bir şekilde kullanmaktadır.

* Müfessirin yorumladığı ayetler arasında güçlü bir bağ ve ahenk görülmektedir. Tefsirinde de konular arasında bir bütünlük görülmektedir. Daha önce ifade ettiğim gibi müfessir vasat konularla uğraşmamıştır. Onun asıl amacı, Kuran'daki ayetlerin manalarını doğrudan doğruya açıklamaktır. Bu da, tefsirinin seviyesini ve değerini daha da yükseltmiştir. Bu aynı zamanda objektifliği ile sağlam usulü kullanmasıyla tanınan müfessirin akıl ufkunun da genişliğini göstermektedir.

* Müfessirin, tefsir alanındaki islahatçı ve rasyonalist ekolün görüş ve prensiplerinin etkisi altında kalmadığı görülmektedir. Onun görüşleri rasyonalistlerden ayırt edilebilecek türdendir.

⁶⁸⁰ Ebu İshak Şatibi, “El-Muvafekat fiş-Şeriatil-Islamiyye”; c. 3, s. 91.

⁶⁸¹ A.g.e., c. 2, s. 7-14; Daha geniş bilgiler için bkz. Ebu Abdullah Muhamed ibn Behadır ibn Abdullah Ez-Zerkeşi, “El-Burhan fi ulumil-Kuran”; tahkik eden Muhamed Ebu el-Fadl İbrahim, Beyrut, Darul-maarife, 1391 H, c. 1, s. 347-348.

* Okunanlardan müfessirin Yahudilik, Hıristiyanlık ya da onların herhangi bir ekolü ile İslam dini arasında yakınlaşma bulunduğunu tefsirinin hiçbir yerinde ifade etmediği görülmektedir. Bununla birlikte, Allah'ın sözlerinin gerçek manalarını tahrif ettikleri ve geçmişte olduğu gibi çağdaş dönemde de dünyaya istikrarsızlık getirdikleri için özellikle Yahudilere karşı büyük bir nefret duyduğu anlaşılmaktadır.⁶⁸² Bu müfessirin ayırt edilen ve tebrik edilmesi gereken özelliklerinden biridir.

* Tefsirinde müfessirin yalnız kaldığı herhangi bir görüşe ya da intihal ettiği herhangi bir görüşe rastlanmamıştır.

* Müfessir, şeriatın prensiplerini ortaya çıkarma konusunda başarılıdır. Örneğin müşaverenin gereği ve önemi üzerinde, genel zararlarından kurtulmak için özel zararın kabul olunacağına dair fıkıh usulünün prensibiyle ilgili hazırladığı yazılar okumaya değerdir.

Bunlar Kuran'ın şu ayetin tefsirinde yer almaktadır:

*“Hatırla ki Rabbin meleklerle: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi.”(El Bekare:30), Müfessirin yorumlarını henüz başka bir kaynaktan okuyamadım.*⁶⁸³

* Arapçayı sağlam ve doğru şekilde bilmesi, Arapça kelime ve terimlerin hangi şekilde kullanıldığı açısından Arapça'ya vakıftır. Ayetlere verdiği kesin manaları uygun görmekteyim. Bu açıdan tenkit edilebilecek hiçbir örneği göremedim. Kanatımca göre, Allah'ın kitabının tefsirine dalmasına teşvik eden ana etken bu olmalıdır.

b) Tefsirin Olumsuz Yönleri:

* Tefsirinde müfessir, usulün önemli bir konusunu göz ardı etmiştir. Eserinde aktardığı bölümleri kontrol etmediği, aktardığı kısımların kaynaklarını hangi ciltten veya sayfadan aktardığını, hatta bazen aktarma yaptığı müelliflerin ifadelerini hangi eserden aldığını bile göstermediği örnekler bulunmaktadır. Onun tefsirinde ayetlerin yer ve numaraları dahi zikredilmemiştir.

⁶⁸² “Kuran-ı Kerim’in Manalarının Özü”; c. 1, s. 150, 191, 202, 203; Ismail Raji Al-Faruqi, “Islam and other faiths”; edited by Ataullah Siddiqi, The Islamic Foundation and The International Institute of Islamic Thought, Marfield, Leicester, UK, 72-91, 161-194.

⁶⁸³ “Kuran-ı Kerim’in Manalarının Özü...”; c. 1, s. 86-88.

* Müfessirin göz ardı ettiği bir başka konu ise, alıntıda bulunduğu rivayetlerin kaynaklarını da yazmamasıdır. Aynı zamanda hadisler ile sahabe sözlerinin de nereden aktardığını yazmamaktadır.

* Tefsirinde baskı hataları bulunmaktadır. Bazen de, belli bir ayet ile ilgili yorumların birden fazla tekrarladığını görülmektedir.

* Aktardığı ifadelerin nerede başlayıp nerede bittiğini anlamak zordur, çünkü ne küçük ne de büyük parantez kullanmıştır. Bu durumda okuyucunun müfessirin sözleri ile aktardığı diğer yazarların ifadeleri arasında ayırım yapması mümkün değildir. İstisnai olarak bu ancak tefsirin bir yerinde uygulanmıştır.⁶⁸⁴

c) Konulara Genel Bir Bakış:

* Tefsirini okurken daha önce de vurguladığım gibi müfessirin, tefsiri sanki Arapça'dan Arnavutça'ya çevirdiğini gösteren ifadeler kullandığı görülmektedir. Bundan edinilen ilk intiba, müellifin sadece Arapça'dan Arnavutça'ya çeviri yaptığıdır. Müfessirin tefsirinin birçok yerinde “kendisinin çevirmen olduğunu”, “bu görüşün aslından çevrilmiş olduğunu”, “bu surenin çevirisiyle başladığını” veyahut “bu sureyi çevirdiğinde” gibi ifadeler kullanması nedeniyle bu intiba daha da güçlenmektedir.⁶⁸⁵

Bana göre müfessir “...surenin tefsiriyle başlıyorum”, “bu surenin manasının açıklanmasıyla başlıyorum”, “sureden çıkarılan dersler ve görüşler şunlardır...”, “bu ayetin tefsirinde önceki âlimlerin sözlerinden anladığımıza göre...” gibi ifadeler kullanmalıydı. Yine de inanarak ifade ediyorum ki, Hafız İbrahim Dalliu'nun müfessir şahsiyeti tefsirin birçok yerinde görülmektedir.

d) Müfessir ve tefsiri ile ilgili genel değerlendirme:

Gerçeğe daha yakın ve objektif olmamız için müfessir ve tefsiri ile ilgili yapacağımız genel değerlendirmenin soru-cevap şeklinde yapılmasının daha uygun olacağı kanaatindeyim:

Şu soru sorulabilir: “Müfessir Hafız İbrahim Dalliu, Müslüman âlimlerinin tefsir ilmiyle uğraşmak için sahip olmaları gereken şartları ne kadar karşılayabildi?” Tefsiri okuduktan sonra Hafız İbrahim Dalliu'nun, Kuran'ın tefsiriyle uğraşılabilmesi için gerekli olan en önemli şarta sahip olduğunu söylenebilir. Bu da, Arapça'ya yüksek derecede vakıf olmasıdır.

⁶⁸⁴ A.g.e., c. 2, s. 1088-1089.

⁶⁸⁵ Bu gerçeği anlamak için bakınız Tefsir, c. 1, s. 94, 198, 262, 377, 560 ve c. 2, s. 1156.

Bunun göstergesi ise onun Arapça'yı sağlam şekilde anlaması ve her kelimenin aslına ulaşarak morfoloji ve sentaks açısından tahlil etmesidir. O'nun Arap ve Arnavut dillerini sağlam ve titiz bir şekilde tanınması, açıklamalarda bulunduğu ya da yorumladığı kelimenin titiz bir şekilde çevirebilmesine katkıda bulunmaktadır. Bir müfessir için temel şart sayılan bu hususa sahip olan Hafız İbrahim Dalliu'nun Arapça'sı yüksek stiliyle ayırt edilmektedir. Bundan dolayı kendisini ayrıca tebrik etmek gerekir.

Hafız İbrahim Dalliu aynı zamanda bir müfessirin sahip olması gereken diğer özelliklere de sahiptir. Bu şartlar ise ayetlerin Mekke'li veya Medine'li mi olduğunu, ayetlerin esbab-ı nüzullerini, genel ve has ile mutlak ve mukayyet ile mücmel ve müfesser olan ayetleri bilmesi, Arapların cahiliye dönemi geleneklerini tanınması, objektiflik ve görüşünde taassuba kaçmamak gibi özelliklere sahip olması idi.

Müfessirin kelimeler ve fıkıh konuları hakkında yapılan içtihatlarla tefsirinde meşgul olmadığı görülmektedir. Bu durumun arkasında yatan neden ise, bu felsefe ve kelimeler konularını tartışma gereğini duymayan Arnavutların içlerinde buldukları düşünce ortamı olmalıdır.

Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirinde ortaya çıkardığı şahsiyetine gelince, onun klasik veya çağdaş döneme ait ünlü müfessirlerin görüşlerini çevirip yorumlamada başarılı olduğu söylenebilir. Görüşler arasında seçimlerde bulunan ve seçtiklerini titiz bir şekilde aktaran müfessir, onların değişik konular hakkında beyan ettikleri görüşler arasında da tercihlerde bulunmaktadır. İşte Hafız İbrahim Dalliu'nun şahsiyeti ve tavrı önceki müfessirlerin görüşlerinin seçilmesinde ve farklı olan görüşler arasında tercihlerde bulunmasında kendini göstermiştir.

Tercihlerde bulunan kişi zanna kapılmayıp sağlam bilgi ve kanıtlara sahip olmalıdır. Âlimlerimiz önceki zamanlarda da böyle davrandılar. İslam düşüncesine yeni şeyler getirenlerin bile, daha önceki âlimlerin içtihat esaslarına göre bir fikir dünyası oluşturdukları bilinmektedir. Önceki âlimlerin görüşlerini Arnavutçaya kazandıran Hafız İbrahim Dalliu, onların görüşlerini esas alarak üzerlerine kendi görüş ve düşüncelerini eklemiştir.

Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirine gelince, onun tefsirinin hem geleneksel, hem de rasyonel tefsir türlerine ait olduğunu söylenebilir. Çünkü tefsirinde müfessir, caiz içtihat ve gerçek ilme dayanan rasyonel tefsir ile peygamberin hadisleri, sahabe ve tabiin sözlerine dayanan geleneksel tefsir arasında bir ahenk oluşturmaktadır. Ancak müfessirin tefsirinin büyük ölçüde rasyonalizme dayandığı halde geleneksel tefsirden daha sınırlı bir şekilde alıntılarda bulunduğu görülmektedir. Soru işareti olan konu ise, hadislerin ve eserlerin kaynaklardan çıkartmadığını ve hadis külliyatı

müelliflere ait olmamasıdır. Müfessirin tefsirdeki usul meselesine niye değinmediği de şaşırtıcı bir noktadır.

Onun tefsirinde tasavvuf, işaretlik, zındıklık, felsefi ve kelamcı gibi uç görüşleri olan akımların izlerinin görülüp görülmediği sorusunun cevabı ise Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirinde bu tür sapkın görüşlere rastlanmadığı şeklindedir. Belki O, Gazali'nin şu sözünü okumuştur:

“Kelamcıların usulleri ve filozofların yollarını araştırdım, fakat onların hastayı iyileştirmediklerini, susuz kalana su içirmediklerini gördüm. Gerçek yolun Kuran'ın yolu olduğunu anladım.”

Aynı şekilde müfessirin ideolojik ya da mezhebi taassuba kapılmadığı da anlaşılmalıdır. O, insani ve müslüman şahsiyetini zedeleyen bütün sıfatlardan uzak kalmayı amaçlıyordu. Tefsirinde savunduğu kelam ekolü Ebu Mansur Maturidi'nin görüşlerine dayalı, Ehl-i Sünnet ve-l'cemaat akaidi sayılan mezheptir. Fıkıh mezhebi olan Hanefi mezhebi ise Balkanlarda hâkim olan mezheptir.

Diğer Arnavut âlimlerin yazdıkları tefsirlerden Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirini ayırt eden temel özellik, İbrahim Dalliu'nun tefsirinin XX. yüzyılda yazılan ilk metodolojik tefsir olmasıdır. Bu özelliğine binaen tefsiri Müslüman Arnavut toplumu içinde yüksek ve değerli bir konuma sahiptir.

Dalliu'nun tefsiri anlaşılması kolay bir tefsirdir. Onu okuyan, tefsirin ilgi çekiciliğini görecektir. İslam konularını işlerken müfessirin özgünlük, gelenek ve çağdaşlık arasında ahenk kurmaya çalıştığını görülmektedir. Hafız İbrahim Dalliu'nun tefsirinin bir başka özelliği ise, içinde gereksiz sözlere yer vermemesidir.

Yüce Allah değerli müfessir Hafız İbrahim Dalliu'ya rahmet etsin! Bizlere ise onunla cennette görüşmemizi nasip eylesin! Âmin!

Son olarak Âlemlerin Rabbi Allah'a hamd ederim!

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ DÖNEM ARNAVUT ÂLİMLERİNDEN

HACI ŞERİF AHMETİ

- **ÇAĞDAŞ DÖNEM MÜSLÜMAN ARNAVUT ALİMLERİNİN
TEFSİR ÇALIŞMALARINDA SOSYAL KURAMLARIN
ETKİSİ**
- **HACI ŞERİF AHMETİ'NİN TEFSİR'DEKİ ANALİTİK
USULÜNÜN DEĞERLENDİRİLMESİ VE TENKİDİ**

BİRİNCİ BAŞLIK

ŞERİF AHMETİ'NİN MUHTASAR TEFSİRİ'NE DAİR BİLGİLER

Bu bölüm birkaç ana başlıktan oluşmaktadır:

1: Müfessir Hoca hakkında Bilgiler: Doğum Yeri, Eğitimi, Eserleri ve Vefatı:

Meşhur Hoca ve mütefekkir, Hacı Şerif Ahmeti, Kosova'nın Lipyan Belediyesi'ne bağlı Gumnasella Köyü'nde, 1920 yılında doğdu. İlköğretimini Banulla Köyü'ndeki okulunda bitiren Ahmet Şerifi, orta ve lise eğitimini Alaudin Medresesi'nde 1944 yılında tamamladı. 1965 yılında mezun olduğu medreseye öğretmen olarak tayin edildi. 1970 yılından 1984 yılına kadar medresenin müdürü olarak görev yaptı. 1985 yılında ise Kosova Genel Müftüsü olarak seçildi. Bu görevi emekliliğe ayrılana, yani 1990 yılına kadar sürdürdü. 1992 yılında ise, Kosova'nın başkenti, Priştine'de açılan İslam İlimleri Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görevlendirildi.

Farklı dini ve bilimsel çevrelerde hazır bulunup, bunlara faal olarak katılan Hoca, bu şekilde herkesçe bilinen bir şahsiyet oldu. Priştine'de bulunan Pirinaz adlı dini bir okulda Ahmet Menduh Hoca'dan on yıl ders aldıktan sonra mezun oldu.

Hoca'nın Arap asıllı öğretmen ve âlimlerden ders alamadığı, Arap ülkelerindeki herhangi bir İslami üniversiteden mezun olmadığı bir gerçektir. Bu hususu göz önünde bulundurmuş ve Arnavut hoca ve âlimlerin tertip ettikleri dini meclislere katılarak, Arap diline ileri seviyede muvaffak olabilmıştır. Kalbini açan Allah, Arap dili ve dini ilimlere vakıf olmayı sağladığı gibi, onun lütfu sonucunda elde etmiş olduğu dini bilgiler ise en büyük projesi olan Kuran-ı Kerim'in tefsirinde kullanmasının yollarını açmıştır. Şüphesiz ki bu vergiyi Allah ancak seçtiği kuluna verir! Allah Kadir'dir, Azim'dir!

Faaliyetleri:

1968 yılında meşhur akait kitabı “İlmihal”i⁶⁸⁶ Boşnakçadan Arnavutçaya çeviren Hoca, uzun zamandır yazmış olduğu değişik makale ve araştırmalarla katkıda bulunduğu “Edukata islame” (İslam Ahlakı) adlı dini derginin başmuharriri oldu. Bu görevine 1983 yılına kadar devam etti. Aynı zamanda Yasin Suresi’nin Arnavutça mealini yazan Hoca, 1987 yılında içinde nitelikli bir tefsir içeren Kuran-ı Kerim’in tamamının mealini matbaaya basılmak üzere verdi. Bu çevirinin elli bin tanesi Libya’da, otuz bin tanesi Kahire’de ve son olarak bir milyon nüshası Medine’de basıldı.

Vefatı:

Hoca ve ünlü müfessir merhum Hacı Ahmet Şerifi 1998 yılında vefat etti. Cenazesine Kosova ve çevre şehirlerden gelen âlimler, hocalar ve medrese mezunları iştirak ettiler. Priştine’deki Büyük Cami’de kılınan bu âlimin ve meşhur profesörün cenaze namazına büyük bir kalabalık katıldı. Aynı zamanda Makedonya ve Sancak’tan gelen heyetler ve devlet okulları müdürleri de cenazesi sırasındaki konuşmalarında Hoca’nın bilimsel faaliyetleri hakkındaki teşekkürlerini dile getirdiler. Hoca, Slav-Komünist ve Sırp-Yugoslav sistemine karşı takındığı dini ve milli tutumları ile meşhur idi. Aynı zamanda Sırp Slav-Komünistlerin kurmaya çalıştığı proje ve oyunlara karşı Arnavutların dini ve milli hüviyetlerini korumalarında oynadığı büyük rolü ile önemli bir şahsiyetti.

Bazı görgü tanıklarının ifadelerine göre, Müslüman Arnavutların Türkiye’ye göç ettikleri takdirde geride bırakacakları topraklarda mutaassıp ve kin dolu Sırp milliyetçilerin mesken tutacaklarından dolayı, bu göçe karşı mert ve ısrarcı bir tutum takındı.⁶⁸⁷ Allah Hocamız’a rahmet eylesin ve kabrini Cennet bahçesine dönüştürsün!

⁶⁸⁶ Bu kitabı İslam’ın pedagojik eğitimi ile ilgilidir. Bu kitapta İslam dinini genel prensiplerinden söz edilmektedir. Genç nesiller İslam dini bu kitapla öğrenmeye başladı. Bunun için bu kitap Arnavutlar, Boşnaklar ve Türkler arasında önemli bir kaynak sayılmaktadır.

⁶⁸⁷ Bu çevirileri hocanın talebelerinin yayınlamış oldukları bir kitaptan aktardım. Onların hazırladıkları bu eserinde Ahmet Şerifi’nin çalışmaları, makaleleri ve görüşlerini seçip koydular. Tabii hocanın isteğini aldıktan sonra. (*Allah rahmet eylesin!*) Tabii ki bu eserde hocanın bütün çalışmaları toplanmış değildir. Gelecekte inşallah yakından tanıdıklarından dolayı Ahmet Şerifi’nin bütün çalışmalarını bir araya getirilip yayınlamasını dileriz. Bu şekilde Ahmet Şerifi Hoca’nın isteğini de yerine getirilmiş olacaktır. Müslüman okurlarına da en çok ihtiyaç duydukları dini bilgilerine vakıf olmak konusunda büyük bir katkı sağlamış olunacaktır. Sözü edilen çalışma 1995 yılında “**Komente dhe mendime islame**” adıyla basıldı. Bu konuyla ilgili bu dergilere bakınız “**Dituria islame**”, “**Përpjekja jonë**”, s. 199-204.

2. Çeviri ve tefsiri hakkında bilgiler:

Onun Kuran çevirisi ve tefsiri, orta formatta, 13,5 x 21,5, ve 767 sayfalık bir çalışmadır. Tefsir, Dünya İslam Birliği'nin Mushaf Basma Akademisi ile işbirliğinde hazırlamış olduklarını belirten bir girişle başlamaktadır. Besmele'den sonra şu ayetlere atıfta bulunmaktadır:

“ Resûlüm! Sana bu mübarek Kitabı, ayetlerini düşünsünler ve aklı olanlar öğüt alsınlar diye indirdik. ” (Sad, 29)

“Hâlâ Kuran üzerinde gereği gibi düşünmeyecekler mi? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık bulurlardı. ”. (Nisa, 82).

Bu iki ayetin yanında Peygamberimizin (s.a.v.) **“ Sizin en hayırlınız Kuran'ı öğreten ve öğretendir ”** hadisi de yer almaktadır.⁶⁸⁸

Giriş kısmında, Haremeyn ve Şerefeyn Hadimi olan Suud Kralı'nın Kuran çevirisinin basılması ve dünyanın bütün ülkelerine dağıtılması için göstermiş olduğu çaba ve cesareti hakkında güzel sözler ve düşünceler yazılmıştır. Birlik, aynı zamanda bu kısımda Arnavutça da dâhil olmak üzere bütün dünya dillerinde Kuran-ı Kerim'in tefsiri ihtiyacının, çevirisinin ve uygulanmasının önemini üzerinde de durmaktadır.

Mutlak mükemmeliyet Yüce Allah'a has olduğundan, söz konusu çeviri ve özlü tefsirin, meşhur âlim, hoca ve mütefekkir Hacı Şerif Ahmeti'nin sahip olduğu ilmi yetenekleri ve imkanları dâhilinde gerçekleştirilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre, çeviri ve tefsirdeki ifadeler ve vermiş olduğu anlamlarla gerçeği bulabileceği gibi, hatalı bölümlerin de bulunabilme ihtimali vardır. Çünkü yapılan çeviride ne kadar metne titiz kalınmaya çalışılsa da, Kuran-ı Kerim'in metninin doğru manalarını ve ulvi amaçlarını asla karşılamayacağı bir gerçektir.

⁶⁸⁸ Buhari, “**el-Camiu'l-musned el-muhtasar min umuri'r-resulil-lahi ve sunenihi ve eyyamihî**”, thk. Muhamed Nezar Temim dhe Haysem Nizar Temim, Şerike Darul-erkam ibn el-erkan, Beyrut, Lübnan, hadis no. 5027, s. 1108.

3. Mufessirin Tefsir Usulündeki Özellikler:

KURAN-I KERİM'E DAİR ÖNEMLİ BİR GİRİŞ

Hazırlamış olduğu tefsirinin giriş metninde, uygulamış olduğu usul ve akım özellikleri tefsir usulünde önemli sayılan ve bazı Kuran meseleleri hakkında tutumlarını açıklayan mufessir ve Hoca Şerif Ahmeti (Allah rahmet eylesin), bunun için fikir ve usulünü mümkün olduğu kadar açıklığa kavuşturabilmek amacıyla Kuran ilimleri ile ilgili bazı ilmi konulara dair kendi tutumunu ele alıp, bunları tahlil etmekle mükellef olduğunu ifade etmektedir. “Kuran’a Bakışlar” adını taşıyan girişte ele alınan meseleler şunlardır:

A. VAHİY KAVRAMI VE TARİFİ

Bu konuda mufessir, Kuran-ı Kerim’in âlemlerin Rabbi olan Allah’ın Kelamı olduğu, Cebrail vasıtasıyla son Peygamber’e (sav) nüzul edildiğini, bu Mushaf’ın yazıldığı tarihten günümüze kadar başarılı bir şekilde aktarılabildiğini, okunuşunun ibadet türünden Fatiha suresiyle başlayıp Nas suresiyle biten bir Kitap olduğunu yazmaktadır.

Bundan sonra, Kuran-ı Kerim’in insan beyninin bir ürünü ya da yapıtı olmadığını, Arap diliyle vahyolunan Allah’ın Kelamı olduğu belirterek Kuran-ı Kerim’in bazı özelliklerini yazmaktadır. Bu bağlamda Kuran-ı Kerim’in şu ayetlerine atıfta bulunmaktadır:

“*Muhakkak ki o (Kuran) âlemlerin Rabbinin indirmesidir. Resulüm!) Onu Rûhu'l-emin (Cebrail) indirdi senin kalbine; uyarıcılardan olman için Apaçık Arapça bir dille.*” (Şuara, 192-195).

“(Resulüm!) Şüphesiz ki bu Kur'an, hikmet sahibi ve her şeyi bilen Allah tarafından sana verilmektedir.” (Neml, 6).

Bundan sonra Hoca, (Allah rahmet eylesin) Cebrail’in (a.s.) Peygamber’e (sav) Kuran-ı Kerim’in sözlerini değil de, sadece manasını ilham ettiğini, Kuran’daki sözlerin Hz. Muhammed’in seçmiş olduğu kelimelerden ibaret olduğunu iddia eden bazı müsteşriklerin ve çağdaş düşünürlerin, ileri sürdükleri sözleri ağır bir dille eleştirmektedir. Hoca, bu tür ifadelerin Kuran ve Hadislerde söylenen gerçeklere aykırı düştüğü için basit ve temelsiz yalanlar olduğunu, müsteşriklerin iddia ettikleri gibi Peygamber’in (sav) ya da Cebrail’in (a.s.) sözleri olsaydı, o zaman Kuran-ı Kerim, ne mana bakımından, ne de dili bakımından bir mucize olurdu.

Kuran-ı Kerim’de Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Eğer müşriklerden biri senden aman dilerse, Allah’ın kelâmını işitip dinleyinceye kadar ona aman ver.” (Tevbe, 6). Bu ayete dayanarak Hoca, Kuran-ı Kerim’in söz ve anlamlarının Yüce Allah’tan olduğunu vurgulamaktadır. Daha sonra Hoca, “Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur, yahut bir elçi gönderip izniyle ona dilediğini vahy eder. O yücedir, hakîmdir.” (Şura, 51) ayetine dayanarak vahiy konusunu ele almakta ve onun tarifini, türlerini ve ilham yollarını tahlil etmektedir. Bundan sonra, vahiy sırasında Peygamber’in (sav) karşılaşmış olduğu zorlukları ve vahyin kendisine ulaştığı yol ve şekillere temas etmektedir.

Aynı şekilde şeriatın ikinci kaynağı olan ve Peygamber’den gelen sağlam sünneti “ilhamlı vahiy” olarak isimlendiren Hoca, sünnet konusunu ele almaktadır. “O, arzusuna göre de konuşmaz. O (bildirdikleri) vahy edilenden başkası değildir” (Necm, 3-4). Kuran ayeti ile istidlal ederek sünnetin de Yüce Allah’tan gelen bir nevi vahiy olduğunu yazmaktadır.

Şeriat hükümleri içermeyen Kudsi hadislerin de bu türden olduğunu söylemektedir.⁶⁸⁹

B. KURAN’IN TEMATİK YAPISI VE MUHTEVASI

Kuran Kerim’in tematiği ve muhtevasından söz ederken Hoca (Allah rahmet eylesin), kıyamete kadar geçerli dini ve eğitimsel bir kaynak olan Kuran-ı Kerim’in hem şahıslar, hem de bütün insanlık için bir rahmet ve irşad kitabı olduğunu yazmaktadır. İnsanlar arasında barış ruhunu geliştiren, medeni gelişim ile manevi inkişafı teşvik eden bu Kitab’ın, içerdiği evrensel kurallar ve prensiplerle diğer bütün kitaplardan ayrıldığını ve toplumsal reform amaçladığını belirtmektedir.

Dini bakımından, Kuran-ı Kerim’in insanları inanmaya davet ettiği konular ise Tevhit, Tek ve Yüce olan Bir Tanrı, melekler, peygamberler, kitaplar ve Hesap Günü’ne imandır. İlmi bakımdan ise, Kuran-ı Kerim Yüce Allah’ın bu evrende yaratmış olduğu mahlûkat üzerinde araştırma ve tefekkür edilmesini, Yüce Allah’ın kudretine ve yüceliğine delalet eden mahlûkatın derinliklerine varılmasını istemektedir. Tarihi bakımdan ise Kuran-ı Kerim, olayların bilinmesi ve ilham ve ibret alınması için, eski kavimlerin yaşadıkları hikâyeleri bizlere aktarmaktadır. Kuran’dan önce vahiy olunan kitaplar ve geçmiş peygamberlerin, belli bir dönemi kapsayan şeriatlarının hikmetlerinden söz ederek, söz konusu kitap ve şeriatların o dönemde yaşayan insanların Yüce Allah’ı tanıyıp O’na inanmalarını

⁶⁸⁹ Bkz. Şerif Ahmeti’nin Muhtasar Tefsiri, s. 12-13.

sağlamak amacıyla nüzul edildiğini yazmaktadır. Bu vahiylerde aynı zamanda son olarak vahy olunacak, mükemmel, kıyamete kadar geçerli, her mekâna ve her zamana uygun olacak son kitabın geleceği söylenmekte ve buna inanmaları yönünde çağrılar bulunmaktadır.⁶⁹⁰

C. KURAN-I KERİM MUCİZESİ

Allah'ın kelamı olan Kuran-ı Kerim'in ebedi bir mucize olduğunu yazan müfessir, "Kelam Allah'ın sıfatlarından biri olduğuna göre, o zaman Allah'ın Kelamı da ebedi bir sıfattır" şeklinde akıl yürütmektedir.

Her Peygamber'in ve Resul'ün kendine has mucizeleri vardır. Kendilerine vahyolunan kitaplar ise, onların uygulamadaki usulünü örneklendirmekte iken, Peygamberimizin (sav) mucizesi olan Kuran, aynı zamanda hem bir mucize, hem de bir usul oluşturmaktadır. Onun bu mucizesini bu hayatta gerçekleştirmek için Kuran Kerim'in sağlam ve güvenilir bir şekilde ezberlenmesi gerekir. İşte bunun için Yüce Allah onun bu mucizesini tahriften, içinde değişikliklerin yapılmasından ve insan elinden kaynaklanan müdahalelerden koruyacağı güvencesini vermiştir.

Bu bağlamda müfessir Hoca, önemli iki konuyu ele almaktadır: Kuran'ın günlük hayatta uygulanabilme konusu ile Kuran metninin tahrif ve değiştirilmeden korunması konusudur. Müfessirin ifade etmiş olduğu veciz sözlerden biri de şudur:

"Zamanla büyüyüp güçlenmeye başlayan ezberleme faktörü karşısında uygulama faktörü zayıflamaya başlamıştır. Eğer Kuran-ı Kerim'i, kendine layık olduğu şekilde hayatımızda tatbik edebilirsek, o zaman Kuran'ın korunması doğal ve mantıklı olacaktır. **Ancak insanların Kuran-ı Kerim'in talimatları ve emirlerinden uzak durmaları ve hatta O'na yüz çevirmeleri, Yüce Allah'ın Kuran'a karşı denetim ve titiz gözetimi ile paralel yürümemizi sağlamaktadır.**

Yüce Allah tarafından vahyolunan Kuran-ı Kerim'in korunduğuna dair en güçlü delil Kuran'ı baştan başa titiz harfler ve hüsn-i hat ile yazan milyonlarca Müslümandır. İnsanlar arasında en güzel ve en kaliteli Kuran'ın kimin bastırabileceği konusunda bir rekabet yaşadıkları görülmektedir. Yüce Kuran'ı koruyan, emir ve yasaklarını günlük hayatlarında uygulayan ise insanlar değil, onu vahiy eden Yüce Allah'tır.⁶⁹¹

⁶⁹⁰ Bkz. Şerif Ahmeti'nin Muhtasar Tefsiri, s. 13-14.

⁶⁹¹ Bkz. Şerif Ahmeti'nin Muhtasar Tefsiri, s. 14.

D. KURAN'I KERİM MUCİZESİNİN YÖNLERİ

Kuran-ı Kerim mucizesini ispatlayan yönler ve alanların varlığından söz eden Hoca (Allah rahmet eylesin) bu konuda teferruata girmekten endişe ettiğinden, mucizenin sadece üç yönü ile yetinmektedir. Bunlar dilsel, ilmi ve ruhsal yönleridir.

I – Dil Açısından Kuran Mucizesi

Kuran-ı Kerim'in, yaşadıkları dönemde diğer kavimlere kıyasen belagat ve retorik alanda zirveye ulaşan Arapların dilinde nüzul olduğunu yazmaktadır. Hacı Şerif Ahmeti'ye göre (Allah rahmet eylesin) bu bakımdan Kuran, Arapları bir rekabet sahasına davet etmekte idi. Kuran surelerine benzer yazılar yazamayan, hatta o sureleri taklit dahi edemeyen Araplar, içine düştükleri bu imkânsızlık karşısında Kuran-ı Kerim'in bir tür sihir, onu getiren Peygamberin (sav) ise bir sihirbaz olduğunu iddia etmeye başladılar. Bu iddiaya cevap mahiyetinde müfessir Hoca, ileri sürülen bu iddia doğru olsaydı, bunu söyleyen Arapların sihre tutulmuş insanlar olmaları gerekirdi demektedir. Çünkü sihirbaz, karşısındaki insanı ancak büyülediği zaman onun irade ve hürriyetine el koyabilir ve onları istediği şekilde kullanabilir, ancak bilinen gerçek bambaşka idi.

Beliğ ve Peygamber'in (sav) hasımları olan Araplar, Peygamber'in kendisini sihirbaz olmakla suçlamalarına rağmen, kendisine inanmıyorlardı. Ancak bu durum onların Hz. Muhammed'in sihirbaz olduğunu ve kendilerini hipnotize ettiği iddialarının yalan olduğuna delil idi. Çünkü hipnotize olan kimse nasıl olur da, sihirbazın istek ve emirlerine aldırılmayı uygulamayabilirdi?⁶⁹²

II – KURAN'IN İLMÎ MUCİZESİ

Hayy ve Kadir olan Allah'ın vahy ettiği kitabı olması hasebiyle Kuran-ı Kerim'in ebedi bir mucize olduğunu yazan müfessir Hoca, Kuran mucizesinin, Kuran'ın kendi doğasının içinde bulunduğunu da vurgulamaktadır; çünkü diğer mucizelerinin yanında, onun ilmî mucize tarafı da vardır. Kuran'ı ilmî mucize yapan neden ise, son zamanlarda ilmî araştırmalar yapan bilim adamlarının, Kuran'ın ilmî sırları ile uygun birçok ilmî sonuçlara varmalarıdır. İlk vahiyler sırasında, ancak son zamanlarda keşf edilen bilimsel gerçeklere teğet olarak değinilmiştir, çünkü o dönemde yaşayan insanların Kuran-ı Kerim'in ilmi sırlarını ve titiz verilerini anlama gücü yoktu.

⁶⁹² Şerif Ahmeti'nin Muhtasar Tefsirine bakınız, s. 15.

Hatta Kuran-ı Kerim, nüzul edildiği dönemde insanların, algılayıp algılamadıklarına bakmaksızın gerçek vakıalar olarak bildikleri bazı sırlara da işaret etmekte idi. Bununla sanki diliyle bizlere

“Bir konu hakkında bilgilerim ya da haberlerim sizlere ulaşınca, ona delil aratmayın, çünkü haberlerin ve bilgilerin kendisi delildir. İnsanlardan herhangi biri bu sözlere inanmayıp, sadece insan duyu organlarının verilerine inanmak istiyorsa, Kuran’ın doğru bir Kitap olduğuna inanıncaya kadar hem ufukta, hem de kendi vücutlarında bulunan ayetler kendilerine gösterilecektir.”

Bu bağlamda Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *“İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde ayetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kuran’ın) gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun. Rabbinin her şeye şahit olması, yetmez mi?”* (Fussilet, 53).

Kuran-ı Kerim zaman ve mekân sınırlarını aşmaktadır. Bunun için Kuran’ı okuyan kimse Kuran ayetlerini okurken bu zaman ve mekân ufuklarını açık bir şekilde görebilir. Kuran-ı Kerim’in sırlarının her zamana ve her insan kuşağına göre yinelendiği gerçeğine binaen, Kuran-ı Kerim, yaşadığımız zaman ve hayatımız ile paralel şekilde akmaktadır. Bunun için o, ilmî bir mucizedir.⁶⁹³

III – KURAN’IN RUHSAL MUCİZESİ

Bu konu hakkında müfessir Hoca’nın sözlerinin hülasası olarak, Yüce Allah’ın Kuran’ı insanlara rahmet ve nur olarak indirdiği ifade edilebilir. Putlara taparak, putperestlik tozuyla beslenip onunla nefes alan insan ruhları için Kuran-ı Kerim’in nüzülü, alışageldikleri sapık inançlarına karşı ağır bir darbe idi. Bu insanlar, Kuran’ın, baba ve dedelerden miras aldıkları putperestliği terk etme çağrılarını reddetmekte idiler. Kendilerine yönelik büyük bir meydan okuma olan Kuran’ın bu çağrısı, yavaş yavaş onları Kuran’ın şemsiyesi altına girmeye itti.

Kuran’ın manevi ve ruhsal mucizesinin tedrici olarak kalplerine tesir etmeye başladıktan sonra, geçerliliğine tam olarak inanan bu insan zümresi yine de şuursuz bir şekilde hareket ederek Kuran’ın bir sihirден ibaret olduğunu iddia ettiler! Bu tutumun bir örneğini Velid b. Mugire adlı meşhur Kureyşli belîğ ile Peygamberimiz arasında geçen olay teşkil etmektedir.

⁶⁹³ Şerif Ahmeti’nin Muhtasar Tefsirine bakınız s. 14-16. Kur’an’ın dil icazı ile ilgili muhterem Hacı Şerif Ahmeti’nin **“Komente dhe mendime islame”** (İslami yorum ve düşünceler) adlı eserinde çok değerli iki çalışması bulunmaktadır. Yayınlayan Kosova Diysnet İşleri, Priştina 1996, baskı 1, s. 300-306 ve 307-317.

D. KURAN'IN BAZI ÖZELLİKLERİ:

A - HIFZI:

Kuran'ın hıfz olunması ve yazılmasına gelince Hoca, Kuran-ı Kerim'in okuma-yazma bilmeyen Arap kavmine nüzul edildiğini yazdıktan sonra, bu bağlamda Kuran-ı Kerim'in şu ayetine atıfta bulunmaktadır:

“Çünkü ümmilere içlerinden, kendilerine ayetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara Kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderen O'dur. Kuşkusuz onlar önceden apaçık bir sapıklık içindeydiler.” (Cuma, 2)

Arapları diğer kavimlerden ayırt eden özelliklerden biri güçlü bir hafızaya sahip olmaları ve birçok şeyi ezberden bilmeleri idi; öyle ki, Araplar yüzlerce şiiri ve hitabet metinlerini, müellifleri ve isnatlarıyla birlikte ezberleyebilirlerdi. Kuran'ın nüzülü ile İslam'a girmelerinden sonra, onlar şiirleri ezberden öğrenme işini bırakıp Kuran'ı ezberlemek ile meşgul olmaya başlamışlardır; çünkü Kuran'daki huzur ve kalbî rahatlık onları tesiri altında alıyordu. Bundan sonra uzak ve değişik yerlere giderek Kuran'ı diğer insanlara öğretmeye çalışıyorlardı. Kuran'ı ezberlemek Muhammed (sav) ümmetine, Allah tarafından hediye edilmiş bir miras ve onlara has bir özelliktir. Kendilerine Kuran ezberlemeyi kolaylaştıran Allah, Müslümanlara hitaben şöyle buyurmaktadır:

“Andolsun biz Kuran'ı öğüt alınsın diye kolaylaştırdık. (Ondan) öğüt alan yok mu?” (Kamer, 17)

B – KURAN'IN YAZILMASI:

Hz. Muhammed (sav) ümmetinin iki özelliğinden bir diğeri de yazma işidir. Romalıların ve Farisilerin sınırlı miktarda ürettikleri kâğıttan başka kâğıt malzemesinin ve diğer yazma alet ve malzemelerinin bulunmadığı bir ortamda indirilen Kuran-ı Kerim ayetleri düz taşlara, deve derilerine, hurma dalı yapraklarına ve bunun gibi zamanın sınırlı malzemelerinin üzerine yazdırılmıştır.⁶⁹⁴

Daha sonra, yazar müfessir Hoca, Peygamber'in (sav) vefatı ve onun Daru'l-beka'ya irtihalinden sonra, Ebu Bekir es-Sıddık'ın halifeliği sırasında meydana gelen Yemame Savaşı'nda çok sayıda hafızın şehit düşmesinden endişelenen Ömer bin Hattab (r.a.), halife Ebu Bekir es-Sıddık'a, hafızların yitirilmesiyle Kuran ayetlerinden herhangi birinin yok olacağından endişe ettiğini belirterek, O'na Kuran'ı tek bir kitap haline getirilmesini ya da bir

⁶⁹⁴ Şerif Ahmeti Tefsirine bakınız, s. 19-20.

Mushaf şeklinde toplanmasını önerdi. Önce tereddüde düşen Ebu Bekir, daha sonra Ömer bin Hattab'ın önerisine katıldı.

Arap Halifeliğinin sınırlarının Arap Yarımadası'ndan Ermenistan ve Azerbaycan'a kadar uzandığı Osman bin Affan (r.a.) zamanında ise meşhur sahabe Huzeyfe bin Yemani, Arap olmayan ve yeni Müslüman olmuş kimselerin Kuran'ı okurken farklı şekilde okudukları ve Arap harflerini düzgün bir şekilde kullanmadıklarını görünce halife Osman bin Affan'a giderek: *“Yahudilerin ve Hıristiyanların okudukları kutsal metinler hakkında birbirinden ayrı düştüler, Müslüman ümmetinin de o hale düşmesine mani olmak için çabuk ol!”* dedi.

Sahabeleri bir araya getiren Osman (r.a.), bu konuyla ilgili onlarla görüşükten ve onaylarını aldıktan sonra, ilk toplanan Kuran Mushafı'nın bazı nüshalarının çıkarttırılmasını ve bu nüshaların Müslüman dünyasının önemli merkezlerine gönderilmesini emretti.

Buradan hareketle Ebu Bekir es-Sıddık'ın Kuran toplama işlemi ile Osman bin Affan'ın Kuran toplama işlemi arasında, bu işe teşvik eden nedenler açısından farklılık vardır. Çünkü Ebu Bekir hafızların ölmesiyle Kuran'ın yok olabileceği endişesinden, Osman ise Müslümanlar arasında farklı Kuran okunuşlarının ortaya çıkması endişesinden hareket etmiştir.⁶⁹⁵

C – KURAN'IN TEFSİRİ VE ÇEVİRİ MESELELERİ:

Girişin son kısmında müfessir Hocamız (Allah rahmet eylesin) Kuran-ı Kerim'in tefsirinin önemi üzerine durarak şöyle yazmaktadır:

“Allah'ın Kendi Kelamı aracılığıyla mahlûkatından isteyip dilediği şeyin açıklaması ve yorumu, Kuran'ın bir kısmının onun diğer bir kısmıyla (**tefsirul Kurani bil Kuran**), ya da Peygamberden gelen hadislerle (**Tefsirul Kurani bis-Sunnah**), veyahut Peygamber'in sahabelerinin açıklamalarıyla (**Tefsirul Kurani bi Kelami's-Sahabe**), veyahut da akli, mantıki ve şahsi açıklamalarla açıklandığı zaman (**Tefsirul Kurani bi-Reyi el-caiz**) en güzel şekilde olmaktadır. Kuran mealinin çevirisi hem lüzumlu, hem de istenen şeydir. Çünkü çeviri yoluyla müminler Kuran'ın ulvi irşadından haberdar olabilirler. Kuran mealinin Arap dilinden olduğu gibi başka bir dile çevirisi caiz değildir, çünkü başka bir dille aktarılması mümkün olamaz ve onun sanatsal üslubuna zarar verebilmektedir. Bilmeyerek yapılan hataları Allah affeder!”⁶⁹⁶

⁶⁹⁵ A.g.e., s. 21-22.

⁶⁹⁶ Şerif Ahmeti Tefsirine bakınız, f. 22.

D – Gözle Görülen Kitabı ve Yazılı Kitabı Okumak

Allah yoluna girip irşada ulaşmak için insanlara, onlardan istifade etmek amacıyla Allah tarafından iki kitap verilmiştir: **Birincisi gözle görülen kitaptır; yani, etrafımızda olan evren ve kâinat ki Allah kâinatı, insanları onda cereyan eden doğal vakıaları araştırmaları ve üzerinde tedebbür ve tefekkür etmeleri için yaratmıştır.** Gözle görülen bu kitabın dili yoktur, konuşmaz, ancak içinde barındığı yaratıklar, nebatat, madenler ve tüm mahlûkat Allah'ın sözlerinden teşkil olunmuştur. Allah'ın Kuran-ı Kerim'de: **“İnsanlardan, hayvanlardan ve davarlardan da yine böyle türlü renkte olanlar var. Kulları içinden ancak âlimler, Allah'tan (gereğince) korkar. Şüphesiz Allah, daima üstündür, çok bağışlayandır.”** (Fâtır, 28) dediği gibi, bu kitabı okuyan ve araştıran insanlar, Allah'tan en çok korkan insanlardır.

Bize hitap eden ikinci kitap ise, önümüzde yazılı olan Kuran-ı Kerim'dir. Müfessir Hoca her zaman bu iki okuma şeklinin birbirine olan gerekliliğinin ve birbirinin bir ahenk içinde olmasının gerekliliğinin altını çizerdi. Çünkü gelecek nesiller için de yeni manaları içinde barındıran Kuran-ı Kerim'in asıl ilmi ve objektif mucizesi bu noktada bulunmaktadır.

E – HOCA'NIN OKUYUCULARA TAKDİM ETMEK İSTEDİĞİ TEFSİR:

Bundan sonra Müfessir Hoca (Allah rahmet eylesin) çevirisini iman, ahlak, şeriat ruhu ve İslami amaçlarla bezemek suretiyle muhtasar tefsirindeki usulünü açıklamaya devam eder.⁶⁹⁷

⁶⁹⁷ A.g.e. s. 743-750.

İKİNCİ BAŞLIK

I. ŞERİF AHMETİ’NİN TEFSİRİNİN TAHLİLİ VE ARAŞTIRILMASI

Hacı Şerif Ahmeti Hoca (Allah rahmet eylesin) Kuran sureleri ve ayetlerinin konularını işlerken kullanmış olduğu kitabiyatı yazmaktadır:

1. Meşhur profesör, hoca ve müfessir Muhammed Ali Sabuni’nin “Safvetu’t-tefasir” adlı kitabı.
2. Şeyh Muhammed Hasan Han’ın “**Fethül-beyan fi mekasidi’l-Kuran**” adlı eseri.
3. Ünlü bilgin Ferid Vecdi’nin “**El-Mushaf el-müfesser**” adlı eseri.
4. Şeyh Muhammed Musa’nın “**Kamusun Kuraniyun**” adlı eseri.

İmam Fahrettin Razı’nın “Mefatihü’l-gayb” adlı tefsiri ile İmam bin Kesir’in “**Tefsirül-Kurani’l-azim**” adlı eserlerinden alıntılar yapan Hoca Şerif Ahmeti’nin (Allah rahmet eylesin) kaynak göstermeden başka kitaplardan da faydalanmış olduğu görülmektedir.⁶⁹⁸

İşte bunlar Hoca Şerif Ahmet’inin (Allah rahmet eylesin) kullanmış olduğu ve kendisinin de tefsirinde kaydetmiş olduğu kitap listesidir. Geniş tefsir külliyyatından sadece bu kaynakları kullanan Hoca’nın bu seçiminin nedeni, adı geçen tefsir kitaplarının müelliflerinin Kuran’ı tefsir ederken çağdaş bir seviyede tefsir üretmeye çalışmalarından, tefsir çalışmalarında toplumsal, ahlaki ve iktisadi kavramları, bakış açıları, sonuçları ve önerileri ortaya çıkarmalarından, çağdaş sorunların tahlilini Kuran ve Sünnet prizmasından yapmaya yoğunlaşmalarından ve buna paralel araştırmalarda bulunmalarından kaynaklanmaktadır.

Tefsirinde onların usulüne benzer bir usulü uygulayan Hoca Şerif Ahmeti’yi de, bu yaklaşımı nedeniyle Arnavut Müslümanları arasında toplumsal akımın ve doktrinin önderi sayılmasını doğru bulmaktayım.

Burada usul ile ilgili önemli bir bakış açısına değinmek istiyorum; o da Hoca’nın (Allah rahmet eylesin) tefsirinin girişinde bulunan kaynaklardan başka diğer kaynakları da kullandığı sonucuna varılmasını sağlamaktır.

⁶⁹⁸ Şerif Ahmeti Tefsirine bakınız, f. 750.

Ancak metne yaptığımız geniş çaplı bir denetim ve tahlilden sonra tefsirin girişinde Hoca'nın kaydetmiş olduğu kaynaklar, aslında müfessirin, kendilerine atıfta bulunduğu müfessirlerin kullandıkları kaynaklardır. Aslında müfessir Hoca Hacı Şerif Ahmeti bu kaynaklara doğrudan doğruya değil de, dolaylı olarak rivayet ve atıflarda bulunmuştu. Tefsirinde kullanmış olduğu kaynakların hangi cildinden ve hangi sayfasından alıntı yaptığını göstermemesi bizim görüşümüzü de teşkil ettiğini düşünmekteyim.

Bilimsel usule karşı daha titiz ve daha sadık kalması, yani doğrudan kullanmış olduğu kaynakları ile dolaylı yoldan kullanmış olduğu kaynakları ayırt edip tefsirinde yazmış olsaydı Hoca'nın (Allah rahmet eylesin) daha isabetli bir çalışma yapmış olduğu kanaatinde olacaktık. Müfessir Hoca'nın (Allah rahmet eylesin) takip etmiş olduğu bu yöntem, okuyucuyu müellifin hiç kullanmadığı kaynaklardan istifade etmiş olduğunu fikrine götürebilir. Örnek olarak Hoca'nın şahsen görmediği kaynaklar Zemahşeri, Kurtubi, Ebu Suud, Taberi, Seyyid Kutub gibi müfessirlerin tefsirleri⁶⁹⁹ ve el-Bahru'l-Muhit tefsiri, sonra da Kütübi Sitte, İmam Ahmed'in Müsnedi,⁷⁰⁰ Kuran ilimleri kitapları, nesih ve mensuh konusuna dair eserler, peygamberler ve İslam Tarihi kitapları, siyer kitapları, usul-i fıkıh kitapları,⁷⁰¹ çağdaş ilmi kitaplar, sahabe sözlerini içeren toplayan eserler⁷⁰² ve İmam Şafii gibi büyük imamların eserleridir.⁷⁰³

II. HOCA ŞERİF AHMETİ TEFSİRİNİN USULÜ VE YÖNTEMİ

Bu özlü tefsiri araştırdıktan sonra, Hoca'nın (Allah rahmet eylesin) kullanmış olduğu tefsir yönteminin önemli noktalarının şunlar olduğu sonucuna vardım:

- Müfessir ayetleri numaralandırmış, surelerin Mekke veya Medine'den olduğunu göstermiştir.

- **El-Fatiha** suresinin tefsirinde yaptığı gibi, surelerin başlık ve konularını açıklamaktadır.⁷⁰⁴

- Her ayetin tefsirini yapmakta, bir grup ayetlerin genel manalarını açıklamakta ve sayfanın üst kısmında yaptığı çeviri ile yetinmektedir.⁷⁰⁵

⁶⁹⁹ Tefsirine bakınız s. 153, 172, 222, 257, 385, 408, 419, 558, 570, 584.

⁷⁰⁰ A.g.e. s. 440.

⁷⁰¹ A.g.e. s. 115.

⁷⁰² A.g.e. s. 184, 212.

⁷⁰³ A.g.e. s. 559.

⁷⁰⁴ A.g.e. s. 26.

⁷⁰⁵ A.g.e. s. 10, 40.

- Sünnet kitapları ve Sahiheyne delil göstererek bazı surelerin faziletlerini anlatmaktadır.⁷⁰⁶

- Her sureye uygun bir giriş yazmaktadır ve surenin ele aldığı konuları hülasa şeklinde anlatmaktadır. Ancak bunu yaparken surelerin sırasına göre yapmamıştır.⁷⁰⁷

- “el-Hamdu”, “eş-Şükürü” ve “el-Medhu” gibi birden fazla manaya gelen Kuran kelimelerinin açıklamasını ve tefsirini yaptığı gibi, bu kelimelerin birbiriyle olan mana farklılıklarını ve benzerliklerini göstermektedir. Bu bağlamda o sözlerin sözlük ve ıstılah anlamlarını ve ayetin söylemek istediği manayı yazmaktadır.⁷⁰⁸

- Kelimelerin manalarının teferruatına ve onların gramer kaynaklarına kadar inen müellif, bazen, diğer surelerde bulunan benzer ayetlere dayanarak yakın anlamlarını da yazmaktadır. Atıfta bulunduğu bu surelerin ayetlerini sadece sayılarla vermektedir. Aynı şekilde kelimelerin birden çok manaya geldiğini vurgulamaktadır.⁷⁰⁹

- En derin şekilde ele aldığı ayet ile ilgili olan sarf ve nahiv bilgileriyle ilgili konuları kaydetmektedir.⁷¹⁰

- İman konularına çokça değinen müellif, Ehl-i Sünnet ve Cemaat’e ait görüşleri tercih etmektedir.⁷¹¹

- Giriş kısmında kendisinin de yazmış olduğu gibi, her zaman uygulamamakla birlikte, Kuran’ın bir ayetini başka bir ayet ile tefsir ederken, ikinci ayetin tam metnini değil, sadece sayısını yazmaktadır.⁷¹²

- Bir konu hakkında farklı müfessirlerin görüşlerine rivayette bulunduğu gibi, Kuran surelerinin başında bulunan ve sadece harflerden oluşan ayetler ile ilgili Zemahşeri, İbn Teymiye ve İbn Kesir müfessirlerinin görüşlerini de aktarmaktadır.⁷¹³ Bunu yazarken kullanmış olduğu kitapların ciltlerini ve sayfalarını yazmamaktadır.

- Secde, İblis, Cennet, İsrail oğulları, bidat gibi okuyucunun anlamakta zorlanacağı dini terimlerin anlamını açıklamaktadır.⁷¹⁴

⁷⁰⁶ A.g.e. s. 26.

⁷⁰⁷ A.g.e. s. 29.

⁷⁰⁸ A.g.e. s. 27, 31.

⁷⁰⁹ A.g.e. s. 27, 28.

⁷¹⁰ A.g.e. s. 265-549.

⁷¹¹ A.g.e. s. 28, 272.

⁷¹² A.g.e. s. 28, 210, 236, 262.

⁷¹³ A.g.e., s. 31, 59.

⁷¹⁴ A.g.e., s. 38, 48, 265.

- Kısa şekilde tefsirinde İsrailiyat türü rivayetleri de yazmaktadır. Örneğin, İsrail oğulları kavminden doğacak olan bir bebeğin kendisini öldüreceğini rüyasında gören firavun rivayeti ile Nuh (a.s.) tufanında ölen çocukların ve hanımların isimlerini anlatan rivayetlerdir.⁷¹⁵

- Tefsirinde şeriatımız ile eski kavimlerin şeriatları arasındaki benzer ve farklı taraflar ile noktaları göstererek, bu iki şeriatı birbiriyle karşılaştırmaktadır. Örneğin İsrail oğullarında geçen öldürme olayında olduğu gibi Musa'nın (a.s.) Yahudilere bir ineği kesmeleri ve onunla maktulu dövmesi olayı; Müslüman şeriatında olduğu gibi, Musevi şeriatında da katilin verasetten pay alamayacağı hükmü.⁷¹⁶

- Ayetlerin nüzul sebeplerini bazen müfessirlerin dilinden, bazen de kendi anlatımıyla kaydetmektedir. Bunu yaparken hangi kaynaktan faydalandığını yazmamaktadır.⁷¹⁷

- Bir konu ile ilgili nesih ve mensuh ayetleri de hülasa şeklinde kaydetmektedir.⁷¹⁸

- Kudsi hadisler ya da Buhari ile Müslim gibi sahihler başta olmak üzere Kütüb-i Sitte gibi hadis kitaplarından aldığı hadisler ile deliller göstermektedir⁷¹⁹. Ancak bazen hadislerin kaynaklarını gösterdiği halde, bazen hadisleri kaynak belirtmeden kaydetmektedir ki bu, hadis rivayetinde aynı usulü uygulamadığını göstermektedir.⁷²⁰

- Ölümsüz (*eternal*) ile natüralist akımların görüşlerine karşı yazılı tartışmalara girerek, onların Ahiret inancıyla ilgili fikirlerine de kısaca temas etmektedir.⁷²¹

- Allah'ın gazabını çeken Yahudiler ile sapık yola giren Hıristiyanları tenkit eder. İslam dinini kabul etmelerinin kendileri için daha iyi olacağını yazmaktadır. Çünkü Allah'ın insanlara vahy ettiği gerçek din İslam dinidir, Yahudilerin veya Hıristiyanların vücutlarına sürüp mübarek saydıkları su ve yağ değildir.⁷²²

- Bazı insanlardan işitilen yanlış kavramları tashih ederek, o kavramlar ile ilgili doğru olanı yazmaktadır. Daha sonra cennet gerçeğini Allah'tan başka kimsenin tam şekilde bilmediğini yazan müellif, cennetin

⁷¹⁵ A.g.e., s. 38, 265, 378.

⁷¹⁶ A.g.e., s. 41, 43.

⁷¹⁷ A.g.e., s. 45, 79.

⁷¹⁸ A.g.e., s. 47.

⁷¹⁹ A.g.e., s. 48, 440

⁷²⁰ A.g.e., s. 54, 79, 106, 128, 130, 132

⁷²¹ A.g.e., s. 48

⁷²² A.g.e., s. 51.

nimetleri ve tasvirlerinden söz etmektedir. Aynı şekilde şehitlerin ölmediklerini, Rableri katında en güzel nimetlerinden istifade ederek yaşadıklarını yazan müellif, bu konuda da teferruata girmeyi uygun görmemektedir. Müellife göre, şehidin vücudunun bozulmadığını ya da çürümediğini düşünmenin yanlış olduğunu yazmaktadır, çünkü Allah'ın buyurmuş olduğu şu kelamı “**Rableri katında ise hayattadırlar**”, onların hayatının insan dünyasında değil, Allah katında devam ettiğini göstermektedir.⁷²³

- Tefsirinde ayetlerin manalarından nasihatler ile ibretler, genel hukuki ve ahlaki prensipler ve ayetlerin dini ve toplumsal yönlerinin ortaya çıkartılmasına yoğunlaşmaktadır. Örneğin “**Kıyas**”⁷²⁴ ile ilgili olan ayetin tefsirini yaparken Hoca (Allah rahmet eylesin) şöyle yazmaktadır:

“Birçok kimse bu uygulamanın bizim yaşadığımız medeni zamanda çetin ve ağır bir hüküm olduğunu düşünmektedir! Ancak, bunun gibi yanlış bir görüş ve kör bir hayat felsefesi, bir yandan iktisadi hayattaki cinayet sayısının günden güne artmasına, diğer yandan hapislerin haydut, gaspçı, rehineci ve kırıcı takımdan insanlarla dolu olmasına neden olmuştur. Kesilen bir el, bütün bir şehri kurtarır.”⁷²⁵

- Ayetlerin dile getirmek istediği hukuki kıstasları ve konuları yazmayıp, bu konularla uğraşmak isteyen okuyuculara hukuki kaynaklara irşad etmelerini söylemekle yetinmektedir. Bununla sanki şeriat hükümleri tefsir alanına değil, fıkıh alanına ait olduğunu söylemek istemiştir! Onun bu tutumu daha bariz bir şekilde Hac ile Umre ayetlerinin tefsirinde görülmektedir.⁷²⁶

- Tefsirin açılışında tefsir kurallarını uygulayan müfessir, ayetleri de bu kurallara göre anlamlandırmaktadır.⁷²⁷

- İslam güzelliklerinin, azameti ile genel prensiplerinin üzerinde durup İslam dininin insanlara, dini prensipleri kabul etmeye zorlamadığını vurgular. İslam'ın parçalara ayrılmayacağını, bütünsel bir yapıya sahip bir din olduğunu yazmaktadır.⁷²⁸

⁷²³ A.g.e., s. 53, 295.

⁷²⁴ A.g.e., s. 58, 59, 60, 62

⁷²⁵ A.g.e., s. 148

⁷²⁶ A.g.e., s. 59, 60, 61, 81

⁷²⁷ A.g.e., s. 63.

⁷²⁸ A.g.e., s. 63, 64.

- Tefsirinin hiçbir yerinde Kuran-ı Kerim'in ayrı kıraatlerinin önemi üzerinde durulmamaktadır.⁷²⁹

- Toplumun hastalıklarına değinerek bu hastalıkların Kuran-ı Kerim ile nasıl iyileştirdiklerini göstermektedir. Kuran-ı Kerim'in sağlam bir toplum oluşturulmasına yoğunlaştığını, ailenin sağlamlığının meşru aile münasebetleri esasına dayanması gerektiğini, karı-koca mutluluğunun ikisinin tek bir dine tabi olmalarına bağlı olduğunu ve karı-kocaların birbirinden farklı dinlere mensup olmalarının aile hayatının istikrarsız ve kısa olmasına neden olacağını yazmaktadır.⁷³⁰

- Şariat prensiplerinin amaçlarını belirtmektedir. Örneğin aile hayatının amacının insanların zinadan korumak ve insan türünün devamını ve korunmasını amaçladığını ifade etmektedir.⁷³¹

- Birbirinden farklı düşünceler arasında karşılaştırmalarda bulunup tercih edilen fikri söylemekle yetinmektedir. Örneğin Âdem ile Havva'nın yaratılışından söz ederken sadece Kuran-ı Kerim'de söylenenlerle yetinerek insan türünün Adem'den geldiğini ile Havva'nın da Adem'in türünden geldiğini yazmakla yetinmektedir.⁷³²

- Kelamın ayrı ekollerinin kuramlarına değinmemekte ve akaid konuları ile teferruatına inmemektedir.⁷³³

- Bazı yerlerde istiare yapmaktadır. Bunun bir örneği Ali İmran Suresi'nin 12. ayetinde “(Resûlüm!) İnkâr edenlere de ki: Yakında mağlup olacaksınız ve cehenneme sürüleceksiniz. Orası kalınacak ne kötü bir yerdir!)” görülür ve müfessir bu ayetin tefsirini yaparken şöyle yazmaktadır:

“Onların cehennemdeki yeri beşik şeklinde ele alınmıştır. Bununla, mağrur kâfirlerin Ahiret hayatında melekeleri

⁷²⁹ Görüldüğü kadarıyla geçmişte olduğu gibi bugünlerde Arnavutlar tefsir bilimine karşı ilgi duymadıkları gibi bu dalda ün yapan ve alanının uzmanı sayılabilecek şahsiyetler çıkartamadılar. Allah'ın hikmeti olarak Kur'an tefsiri, Arnavutlar arasında ancak çağdaş dönemde yaygınlaşabildi. Artık Müslüman Arnavutlardan 1994 ile 1995 yılları arasında Medine İslam Üniversitesi'nin Kuran İlimleri Fakültesi'nden iki Kosovalı üniversite öğrencisi mezun oldu. Bu kişiler ilki; Allah'ın rahmetine muhtaç bu çalışmanın müellifi-Dr.Hfz.Hajredin Hoxha – olan, bu fakir Şatibi usulüne göre İmam Hafs ile İmam Asım silsilelerinden Peygambere kadar muttasıl senetli kıraat eğitimi alabilmiştir. İkincisi ise Hafız Safet Hoxha adlı saygın profesör ve arkadaşımızdır. Kosova başkenti Priştine'de İslam İlimleri Fakültesi'nde ve Prizren'deki Alaudin Medresesi'nde kıraat ve tecvit dersini vermektedir. Saygın Profesör, Hfz. Safet Hoxha Peygamber'e kadar muttasıl senetlerle kıraat silsilesine katılmak şansına sahip olamadı. Bütün hamdler Allah'a aittir!

⁷³⁰ A.g.e., s. 66, 70, 73.

⁷³¹ A.g.e., s. 66

⁷³² A.g.e., s. 109.

⁷³³ A.g.e.,

geliştirilmemiş olan ve büyüklerin kendisini koydukları yerde oturup duran bebek gibi aciz ve zayıf olacaklarını hatırlatmaktadır.⁷³⁴

- Kadir Suresi'nde yer alan "Biz onu (Kuran'ı) indirdik" şeklindeki Allah'ın kelimelerini tefsir ederken bunun bir mecaz-ı mürsel olduğunu yazarak indirme eyleminin maddi cisimlerin bir eyleminin olduğunu, Kuran'ın maddi bir cisim olmadığından, Kuran'ın indirilişi ile Kuran'ın Levh-i Mahfuz'tan dünya göklerine indirilişinin ifade edildiğini ve bunun maddi bir cisme benzediğini yazmaktadır.⁷³⁵

- Her surenin Arnavutça çevirisi ile tefsiri sonunda, yarım sayfalık bir bölümde surenin ihtiva ettiği konuları tekrarlar, Kuran'ın amaçlarını ele aldığı sure vasıtasıyla açıklar. Örneğin müminlerin yaratıklara ve mahlûkata bakarak Yaratıcı'yı tanımalarına tavsiye edilmektedir. Kuran-ı Kerim insanlara Mushaf'a yazılı ayetleri okuduktan sonra, gözle görülür Kitabı okuyup üzerine tefekkür etmelerini istemektedir. İnsanlar böylelikle ikisi arasında büyük bir uyum ile ahenk olduğunu göreceklerdir.⁷³⁶

- Kuran'ın surelerinin ayetlerinden nasihat ve ibretler çıkararak bunları toplumun gündemindeki konuların iyileşmesi ile ilişkilendirerek özlü bir şekilde anlatmaktadır. Hafız (Allah rahmet eylesin), giyim konusuna da değinerek insanın erkek ya da kadın olsun vücudunu açarak şeytanın aldatmalarının pususuna düştüğünü, çıplaklığın ilerleme ve medeniyet ile ilgili olmadığını yazmaktadır.⁷³⁷

- Normal dışı ve şahsi fikir ile düşüncelere dayanmamakta ve cumhur âlimlerin sözleri dışında çıkmamaktadır. Eserinde cumhurun tercih ettiği düşünceye katılmaktadır.⁷³⁸

- Görünüşte birbiriyle çelişkili görünen ayetlerin manaları arasında anlam uyumluluğunu sağlayarak ayetlerin yanlış anlaşmalarını ya da çelişkili görünmelerini engellenmektedir.⁷³⁹

- Kuran kıssalarından elde edilen nasihat ile ibretlere büyük ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır.⁷⁴⁰

- Allah-u Teâlâ'nın azametini dair okuyucuyu mantıken inandırmaya çalışan müfessir bazen ayetler altındaki sırlı ifadeler ile yeni keşifler arasında

⁷³⁴ A.g.e., s. 82.

⁷³⁵ A.g.e., s. 724.

⁷³⁶ A.g.e., s. 107.

⁷³⁷ A.g.e., s. 189.

⁷³⁸ A.g.e., s. 211.

⁷³⁹ A.g.e., s. 221, 222

⁷⁴⁰ A.g.e., s. 272, 277, 279

bağlantı kurmaya çalışmaktadır. Bunun bir örneği Nahl Suresi'nin 8 ayeti olan “(Atlari, katırları ve eşekleri binmeniz ve (gözlere) ziynet olsun diye (yarattı). Allah şu anda bilemeyeceğiniz daha nice (nakil vasıtaları) yaratır.) ayeti tefsir ederken ayette yer alan “Allah bilmediklerinizi de yaratır” ifadesi ile insan aklına insanın bindiği araçların daha farklı geleceğine işaret etmektedir. Bugünlerde gördüğümüz gibi vasıta araçları daha gelişmiştir. Ayetteki bu ifade birinin geçmişte atalarının sadece at, merkebe bindikleri söylemesine izin vermemek içindir.⁷⁴¹

- Değişik kelime ve ifade kalıpları ile Kuran ayetlerinde ifade edilen sırlara işaret etmektedir. Örneğin “düşünürler”, “anlarlar” ve “hatırlarlar” ifadelerinin kullanılışı insanın doğa olayları üzerine derince tefekkür etmediği sürece varmak isteyeceği sonuca varamayacağını göstermektedir.⁷⁴²

- Bilimsel açıdan ayetleri tefsir etmemektedir. Eğer bunu yapmak zorunda ise, o zaman o bilim dalının uzmanlarının dedikleriyle yetinmektedir. Örneğin tepeler ile denizler hakkındaki ayetlerin tefsirini yaparken bu yola başvurmaktadır. Bilimin doğruladığı verilere dayanmayarak kendi hırs ve heveslerine göre Kuran ayetleri yorumlayanları da tenkit etmektedir.⁷⁴³

- Nebatat, hayvanat ve insan ile ilgili ayetlerin tefsirini yaparken dirilişin doğruluğunu ispatlamak için mantıki ve bilimsel örnekler vermektedir.⁷⁴⁴

- Dini konularda Sünneti, icmayı ve kıyası kullanmaya karşı çıkanları tenkit etmektedir. Sünnetin dini konularda delil olduğuna dair Haşr Suresi'nin 7 ayetini (Allah'ın, (fethedilen) ülkeler halkından Peygamberine verdiği ganimetler, Allah, Peygamber, yakınları, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir. Böylece o mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolasan bir devlet olmaz. Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan da sakının. Allah'tan korkun. Çünkü Allah'ın azabı çetindir.), icma'nın dini konularda delil olduğuna dair Nisa suresinin 115 ayetini (Kim Peygamber'e karşı çıkar ve müminlerin yolundan başka bir yola giderse) ve kıyasın dini konularda delil olduğuna dair Haşr suresinin 2 ayetini (Ehli kitaptan inkâr edenleri, ilk sürgünde yurtlarından çıkaran O'dur. Siz onların çıkacaklarını sanmamıştınız. Onlar da kalelerinin, kendilerini Allah'tan koruyacağını sanmışlardı. Ama Allah (O'nun azabı), onlara beklemedikleri yerden geliverdi. O, yüreklerine korku düşürdü; öyle

⁷⁴¹ A.g.e., s. 312.

⁷⁴² A.g.e., s. 313.

⁷⁴³ A.g.e., s. 618-619

⁷⁴⁴ A.g.e., s. 319

ki evlerini hem kendi elleriyle, hem de müminlerin elleriyle harap ediyorlardı. Ey akıl sahipleri! İbret alın.) ileri sürmektedir.⁷⁴⁵

- Huruf-i mukattaalardan söz edince bir grup âlimlerin fikrine katılarak onların rumuz kullandıklarını yazmaktadır. Ancak bu konu ile ilgili âlimlerin başka fikirleri de olduğunu belirtmektedir.⁷⁴⁶

- Allah'ın isimleri ile sıfatları hakkında benimsediği usulü ise her zaman aynı değildir. Bazen onları olduğu gibi kabul etmekte (ispat), bazen tevillerde bulunmakta, bazense onlarla ilgili fikrini söylememektedir.

Aşağıda bulunan örneklerden oluşturulan manzaraya göre akaidin önemli bir konusu olan Allah'ın sıfat ve isimleri hakkındaki tutumunu daha somut ve sağlam bir şekilde anlamak mümkündür. Verdiğimiz örnekler ise müfessirin bu konudaki söylediklerinin tümünü oluşturmamakta, sadece bazı noktalara işaret etmektedir.

BİR: Allahın İsim ve Sıfatları Olduğu Gibi Kabul Ettiğine Örnek

* Maide Suresi'nin 64 ayeti olan

(*Yahudiler, Allah'ın eli bağlıdır (sıkıdır), dediler. Hay dedikleri yüzünden elleri bağlanası ve lânet olasılar! Bilâkis, Allah'ın elleri açıktır, dilediği gibi verir*) ayeti tefsirinde “Allah'ın iki eli” kısmını olduğu şekilde verip, onunla ilgili hiçbir değişiklik ya da müdahalede bulunmamaktadır.⁷⁴⁷

* Fet'h Suresi'nin 10 ayeti olan

(*Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir*) ayeti meal ile tefsirinde Allah'ın eli ifadesini olduğu şekilde ve yorum yapmadan kabul etmektedir.⁷⁴⁸

* Zariyat Suresi'nin 47 ayeti olan

(*Göğü kendi ellerimizle biz kurduk ve biz (onu) elbette genişleticiyiz*) ayeti tefsirinde ise ayeti “*Biz göğü gücümüzle yükselttik ve onu genişletmekteyiz*” şeklinde çevirmektedir.⁷⁴⁹

⁷⁴⁵ A.g.e., s. 322.

⁷⁴⁶ A.g.e., s. 361.

⁷⁴⁷ A.g.e., s. 151; Taberi'nin tefsirine bakınız, c. 4, s. 639. Orada Allah'ın eli ya da iki eli olduğu şekilde kabul edenlerin yanında el kelimesine güç, nimet, bereket anlamını veren İslam âlimlerinin fikirleri aktarılmaktadır.

⁷⁴⁸ A.g.e., s. 589. Tefsirinin 3. cildinin 338. sayfasında, Taberi Allah'ın eli ile ilgili Müslüman alimler arasında iki görüşü bulunduğu yazılmaktadır.

Her ne kadar bu ayetin içinde Arapça (يد) yani el sözünün çoğulu olan (أيدي) yani eller sözü kullanılmış ise de, hem erken hem de çağdaş müfessirlerin kabul ettikleri manası verilmiştir. Onlara göre bu ayetteki el kelimesinin anlamı **Allah'ın gücü ve kuvvetidir**. Onların tefsirlerine uyan Hafız (Allah rahmet eylesin), bu kelimeyi sağlam ve titiz bir şekilde çevirip erken ve çağdaş müfessirlerin tefsirlerine uyarak o şekilde yorumlamaktadır.⁷⁵⁰

* Kıyamet gününde Allah'ın görüleceğine söz eden ayetlerin tefsirinde ise, müfessir bu konu hakkında âlimlerin birbirinden farklı görüşleri olduğunu, ancak doğru ve seçilen görüşün Ehli-i Sünnet ve Cemaat âlimlerin inandığı müminlerin Ahiret gününde Allah'ı göreceklerini savunan görüşün olduğunu yazmaktadır.⁷⁵¹

* Taha Suresi'nin 39 ayetini

“**Benim gözetimim altında eğitileceksin**” şeklinde çevirmektedir. Yani ayette yer alan anlamı göz olan Arapça (عيني) kelimesi “denetim, gözetim, eğitim” şeklinde çevirip yorumlamaktadır. Onun bu tefsiri de sağlam ve titiz bir yorumdur. Çünkü erken ve çağdaş müfessirler bile söz konusu ayeti bu şekilde yorumladılar. Hafız Şerif Ahmeti de onların bu yorumlarına uymuştur.⁷⁵²

⁷⁴⁹ A.g.e., f. 603-604; İbn Kesir de ayette geçen “**ellerimizle**” kelimesi “**gücümüzle**” yorumlamaktadır. Bu yorumu savunanlar olarak ise İbn Abbas, Mücahid, Katade, Sevri gibi alimleri yazmaktadır. Bkz. İbn Kesir Tefsiri, c. 4, s. 303. Taberi de şöyle yazmaktadır:

”Biz de diğer âlimlerin yaptığı gibi yorumlamaktayız. Örneğin ﴿والسماا بنيناها بأيد﴾ ayetiyle ilgili İbn Abbas “**gücümüzle**” şeklinde yorumlamaktadır. Bkz. Taberi Tefsiri, c. 11, s. 472. Begavi'ye göre de ayette geçen eller kelimesinin anlamı “güç”. Bkz. c. 1, s. 379.

⁷⁵⁰ A.g.e., f. 603-604; İbn Kesir de ayette geçen “**ellerimizle**” kelimesi “**gücümüzle**” yorumlamaktadır. Bu yorumu savunanlar olarak ise İbn Abbas, Mücahid, Katade, Sevri gibi alimleri yazmaktadır. Bkz. İbn Kesir Tefsiri, c. 4, s. 303. Taberi de şöyle yazmaktadır: ”Biz de diğer alimlerin yaptığı gibi yorumlamaktayız.

Örneğin ﴿والسماا بنيناها بأيد﴾ ayetiyle ilgili İbn Abbas “**gücümüzle**” şeklinde yorumlamaktadır. Bkz. Taberi Tefsiri, c. 11, s. 472. Begavi'ye göre de ayette geçen eller kelimesinin anlamı “güç”. Bkz. c. 1, s. 379.

⁷⁵¹ A.g.e., f. 175, 204, 684.

⁷⁵² A.g.e., f. 362; İmam Muhammed İbn Ali Şevkani “ولتصنع على عيني” ayetinin tefsirinde Muhamed bin. Ali Şevkani şöyle buyurmaktadır: “**gözletimin altında eğitilip büyüsün**” **Şevkani Tefsiri** c. 3, f. 521; İbn Kesir'e göre “ولتصنع على عيني” ayetiyle ilgili Ebu Umran el-Cuveni şöyle dediği rivayet edilmektedir: “**Allah'ın yardımıyla eğitilecektir**”, Katade'ye göre ise “**Yardımla beslenecektir**”, Muammer bin Musenna'ya göre ise Ebu Umran el-Cuveni ayetinin anlamı: “**dikkatimin ve gözetimimin altında ...**”; İbn Kesir Tefsiri, c. 3, f. 199.

* Kalem Suresi'nin 42 ayeti olan

(*O gün incikten açılır ve secdeye davet edilirler; fakat güç getiremezler*) ayetini “İşlerin sonuna kadar çetinleşeceği gün” şeklinde çevirmiştir. Bu şekilde müfessir, anlamı “bacak” olan (الساق) kelimesi “**sonuna kadar**” şeklinde çevirerek yorumda bulunmuştur. Aslında bu kelime Allah'ın sıfat ve isimlerinde sayılmaktadır. Bu konuda da müfessir Hafız (Allah rahmet eylesin) erken ve çağdaş müfessirlerin yaptığı gibi ayeti sağlam ve titiz bir şekilde yorumlamıştır.⁷⁵³

* Taha Suresi'nin 40 ayeti olan

“واصطنعتك لنفسى” ayeti çevirip tefsir ederken ayeti “Ben seni tebliğ için seçtim” şeklinde çevirmiştir. Bunu yaparken Allahın sıfat ve isimlerinden biri olan ve “kişiliğim” anlamına gelen (نفسى) kelimesine erken ve çağdaş müfessirlerin yaptığı gibi anlam vermiştir.⁷⁵⁴

* Kasas Suresi'nin 88 ayeti olan

(*Allah ile birlikte başka bir tanrıya tapıp yalvarma! O'ndan başka tanrı yoktur. O'nun zâtından başka her şey yok olacaktır. Hüküm O'nundur ve siz ancak O'na döndürüleceksiniz*) ayetini tefsir ederken ayeti “O'nun dışında her şey yok olacaktır. Hüküm vermek ancak O'na aittir ve siz O'na geri döneceksiniz” şeklinde çevirmiştir. Bu ayette de Allah'ın sıfat ve isimlerinden biri olup “yüzü” anlamına gelen (الوجه) kelimesi geçmektedir. Bu kelimedede de Hafız Şerif Ahmeti erken ve çağdaş müfessirlerin yaptığı yorumlarına katılmaktadır.⁷⁵⁵

⁷⁵³ A.g.e., f. 663, 665; İbn Kesir ” يوم يكشف عن ساق ”, ayetinin yorumunda şunları yazmaktadır: “Kıyamet günü, depremler, sorunlar ve büyük meseleleri”. İkrime'den rivayet ettiğine göre İbn Abbas'ın ” يوم يكشف عن ساق ” ayetiyle “Kıyamet Günü ve o günde yaşanacak cezanın” anlaşıldığını ifade etmiştir. (İbn Cerir'in rivayet ettiğine göre) İbn Ebu Nuceyh ve Mücahid'den rivayet ettiklerinden ” يوم يكشف عن ساق ” ayetiyle “durumun daha fenalaşması” anlaşıldığını; İbn Abbas'a göre Kıyametin ilk anı anlaşıldığını, İbn Cerir ise Mucahid'den ” يوم يكشف عن ساق ”, ayetiyle “Kıyamet günü durumunun çetinleştiği ve fenalaştığını” anlaşıldığını yazmaktadır. **İbn Kesir Tefsiri** c. 4, s. 525.

⁷⁵⁴ A.g.e., f. 362; İbn Kesir Tefsiri, c. 3, s. 207 şöyle yazmaktadır: “واصطنعتك لنفسى” ayetinin anlamı “Ben vahyimi tebliğ edeceksin ve İrade ve İsteğime göre hareket edeceksin diye seni seçtim”; c. 1, s. 274

⁷⁵⁵ A.g.e., s. 452; İbn Kesir şöyle yazmaktadır: “Allahın bu sözleri: “كل شيء هالك إلا وجهه”, Allahın Ezeli, Ebedi, Hayy, Kadir olduğunu ve bütün mahlûkatının sonu geleceği birlikte Allah'ın sonu yoktur. Bu bağlamda da Allah şöyle buyurmaktadır “كل من عليها فان ويبقى وجه ربك ذو الجلال والإكرام”, Bu ayette kendini tarif etmektedir. Sahih kitabında Ebu Seleme'nin Ebu Hüreyre'den rivayet ettiği bir hadisi şerifte şöyle buyrulmaktadır: “En

* **İstiva** (استوى) konusunda ise bazen onu olduğu gibi kabul etmiş, bazen de yorumlamıştır. Araf Suresi'nin 54 ayeti olan

“Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra Arş'a istiva eden, geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır. Bilesiniz ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur. Âlemlerin Rabbi Allah ne yücedir!” (Araf, 54), ayetinde yer alan “**istiva**” kavramını olduğu şekilde zikredip onunla ilgili hiçbir yorumlamada bulunmaz.⁷⁵⁶ Bu bağlamda “Allah'ın Arş üzerinde durması yorum yapmadan olduğu şekilde inanılması gereken bir konudur”⁷⁵⁷

Bu defa müfessir (Allah rahmet eylesin) Allah'ın bu sıfatını olduğu gibi kabul etmektedir ve selef-i salih neslinden olan müfessirlerin yaptıkları gibi yorum yapmadan ikrar etmektedir. Akaidin en önemli konularından olan bu konu ile ilgili her Müslüman'ın sahip olması gerektiği sağlam görüş ve tutum da budur.

Görüldüğü gibi müfessirin bu ayette yer alan “Arşa istiva” konusundaki tutumu gayet açıktır. O hem ayette ifade edildiği şekilde istiva kavramı kullanmaktadır, hem de onunla ilgili herhangi bir yorumda bulunmamaktadır.⁷⁵⁸

* Yunus Suresi'nin 3. ayetinde yer alan “istiva” kavramı ile ilgili şunları yazmaktadır:

﴿إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ﴾

“Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra da isleri yerli yerince idare ederek arsa istiva eden Allah'dır.” (Yunus, 3) Evrenin yaratılışından önce olduğu gibi, evrenin yaratılışından sonra da Allah'ın bulunması gerektiği bir mekânı yoktu ve yoktur. O zaman neden ayette “Arş üzerinde durmaktadır” denilmektedir. Bu da Allah'a ait bir durumdur ve kimsenin bu konuyla ilgilenmesinin bir anlamı yoktur”⁷⁵⁹

İKİ: Allah'ın İsim ve Sıfatlarının Yorumlanması İlgili Örnekler. Anlaşılması Güç Durumlar.

isabetli söz Lebid'in söylediği sözüdür. (وكل نعيم لا محال زائل) “Allah dışında her şey değersizdir” c. 3, s. 533.

⁷⁵⁶ A.g.e., s. 192.

⁷⁵⁷ A.g.e., s. 193.

⁷⁵⁸ İbrahim Salim Ibn Hasan, “Kaziyetul-te'vili fil-Kur'anil-Kerimi beynel-gulati vel-mu'tedilin”; Beyrut, Daru Kutejbe, Baskı 1, s. 1993.

⁷⁵⁹ A.g.e. s. 245-246.

Aşağıdaki örneklerde görüleceği gibi müfessirin aşağıdaki ayetlerin büyük kısmında (استوى) istiva kelimesinin “hakimiyet” kelimesiyle ya tercüme eder ya da onunla yorumlamaktadır. Aslında Arapça dilinde “hakimiyet” kelimesinin Arapçası (استولى) *istevla* kelimesidir. Söz konusu yorum hem erken dönem âlimleri tarafından kabul görmemiştir; hem de gerçekten uzak bir yorumdur. Metafizik ile Allah’ın isim ve sıfatları konusundaki erken dönem âlimlerin (selef-ü salih) tuttukları usul ve gelenek bu kavramları çevirmeyip olduğu gibi ve hiçbir yorum yapmadan kabul etmektedir. Onlara Kuran-ı Kerim’de nüzul ettikleri şekilde inanmak ve bu ayetlerdeki kavramlarının içini ve manasını Allah’a havale etmektir. İstevla kavramıyla demek istediğini ancak en iyi O bilir. İmam Malik’in bu konuda söylediklerinden rivayet edilen sözleri

(الاستواء معلوم و الكيف مجهول و السؤال عنه بدعة)

(*İstiva malumdur, mahiyeti meçhuldür, ondan sorulması bidattır*)

Müfessir Şerif Ahmeti bu titiz konuda özellikle bir usulü uygulanmayarak bu konuyla ilgili kesin bir görüşü de yoktu. Bazen istiva kelimesine İstevla kelimesinin anlamı vererek yorumda bulunmuştur, bazen de selef-i salih usulüne uyararak onu olduğu şekilde kabul etmiştir. Aşağıdaki örneklerle konuyu daha açığa kavuşturacağımızı düşünmekteyiz:

* Ra’d Suresi 2. ayetinde

﴿ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ﴾

Rad Suresi’nin 2. ayetinde yer alan **istiva** kelimesine müfessir ne çeviride yer vermiştir, ne de onunla ilgili herhangi bir yorumda bulunmuştur.⁷⁶⁰

* Aynı şekilde Taha Suresi’nin 5. ayetinde yer alan istiva kelimesi ile de davrandığını görüyoruz.

﴿الرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى﴾

Rahmân, Ars’a istivâ etmiştir.” (Taha, 5), Yani istiva kelimesine çeviride bile yer vermemektedir.

Bu ayetinin çevirisini “*Her şeyi yaratan ve arşı üzerinde her şeyi yöneten Rahman’dır.*” şeklinde yaptığını görülmektedir.⁷⁶¹ Yani bu örneklerden görüldüğü gibi müellif müfessirinin İslam tevhidinin önemli

⁷⁶⁰ A.g.e., s. 289-290.

⁷⁶¹ Şerif Ahmeti Tefsiri, s. 359, 369.

konusu olan İstiva konusuyla ilgili bazen açık olmayan ifadeler kullanılmaktadır.

* Furkan Suresi'nin 59. ayetindeki istiva kavramını müfessir

﴿ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ﴾

“Arşın üzerine hâkim oldu” çevirerek teriminin aslından uzak bir şeklini verdiğini görülmektedir.⁷⁶²

* Secde Suresi 4. ayetindeki

﴿ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ﴾

Secde Suresi'nin 4 ayetinde yer alan istiva kelimesinin “Evrene hâkimdir” şeklinde çevirdiğini de görülmektedir.⁷⁶³

* Hadid Suresi'nin 4. ayeti

﴿ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ﴾

çevirirken de istiva kelimesinin yorumlamadığı, söz konusu kelimeyi “Arşa hâkim oldu” çevirdiği örneklerden bir diğeridir.⁷⁶⁴

Akaidin anlaşılması güç konularından biri olan Allah'ın isim ve sıfatları konusu geçmişte olduğu kadar bugün de birçok din âliminin meşgul olduğu bir konudur. Söz konusu konuyu ele almaya çalıştığında, müminin kalbinin daha rahat ve daha mutmain olması için ayetleri herhangi bir yorum yapmadan oldukları şekilde kabul eden selef-i salih yolunu takip etmeden başka çözümü olmadığı görülecektir. Selef-i salih âlimlerinin kendi görüşlerini savunmak için ileri sürdükleri delilleri de sağlamdır.⁷⁶⁵

⁷⁶² A.g.e., s. 417-418.

⁷⁶³ A.g.e., s. 475-476.

⁷⁶⁴ A.g.e., s. 625.

⁷⁶⁵ Bu konu hakkında Arap dili hakkında doktora çalışmamın 268-293 sayfaları arasında yer alan ve akaidin önemli konulardan olan Allah'ın Sıfatı ve İsimleri hakkındaki yazdıklarına bakılabilir. Ayrıca bkz. Ebu Hanife, Numan ibn Sabit ibn Zitti el-Hazzaz el-Kufi, “**Şerhu'l-müeyesser ala Fikheyne el-Ebsat vel-Ekber el-mensubeyni ila Ebi Hanife**”; İkinci bölüm, “**Rivayetu Ebi Muti el-Belhi an Ebi Hanife**”; tashih eden Dr. Muhammed ibn Abdurrahman El-Hamis, Acman, Mektebetul-Furkan, baskı 1, 1999, f. 159.

Bel-Kasim El-Gali, “**Ebu Mensur El-Maturidi, Hayatuhu ve arauhu el-akdiye**”; f. 179, rivayet eden Şeyhzade, Nuzumu'l-Feraid ve cem'ul-fevaid, Feride, 14, s. 22-23; Ebu Mansur El-Maturidi, “**Et-Tevhid**”; f. 74; İbn Teymiyye, “**Mecmuatu'l-fetava**”; c. 4, s. 1-2.

ÜÇ: Şerif Ahmeti Tefsirinin Toplumsal Sonuçlarından Örnekler

* Cehennemdekilerin Derilerinin Değiştirilmesindeki Hikmet

Müfessir Şerif Ahmeti “ Şüphesiz ayetlerimizi inkâr edenleri gün gelecek bir ateşe sokacağız; onların derileri pişirip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka derilerle değiştiririz ki acıyı duysunlar!” (Nisa, 56) ayetinin tefsirini yaparken şunları yazmaktadır:

“Cehennemdekilerin derileri her yandığında yeniden onarılacaktır. Derilerinin yenilenmesi her canının yaptığı cinayetinden dolayı ceza çektirme gücünün ancak Allah’a ait olduğunu göstermektedir. Buna gücü yetmeyen insanlar ise yüzlerce cinayeti yapan caniyi ancak öldürerek bir defa ceza çarpıtabilirler. Derinin yanmasının zikredilişi acıların deride en fazla hissedilmesinden dolayıdır”.⁷⁶⁶

* Cihadın Hikmeti

“ Kuran-ı Kerim’de öldürme ya da savaş kelimelerinin her zaman Allah yolu ya da sebili uğruna kelimeler ile birlikte zikredilmesi Allah adına yapılan savaşların yabancı bir ülkenin işgali, savaş ganimetleri elde etmek için değil, doğru inanç hürriyeti ya da Allah sözünün hür bir şekilde uygulamasını garanti etmek uğruna yapılması gerektiğini göstermektedir”.

“Allah yolunda yaşanan yenilgiler önemsiz değildir. Çünkü Allah yolunda öldürülenler şehit, savaştan kurtulanlar ise adaleti tevzi etmekte yardımcı olduklarından ikisinin de büyük ecirleri vardır”.⁷⁶⁷

* Ukubata Dair Düşünceleri:

“Hırsızlığın cezası hırsızın elinin kesilmesidir. Söz konusu cezanın medeni toplumumuz için ağır bir ceza olduğunu düşünenler vardır. Bu cezaya karşı çıkan söz konusu yanlış fikir ve kör hayat felsefesi, iktisat hayatındaki cinayetlerin sayısının artmasına neden olurken, öbür taraftan hapisanelerinin hırsız, gaspçı ve

⁷⁶⁶ Şerif Ahmeti’nin muhtasar tefsirine bakınız, s. 120.

⁷⁶⁷ A.g.e., s. 60 ve 123.

tecavüzcülerle dolmalarını etkilemiştir. Kesilen bir haydudun kesilen eli bütün bir şehri güvenli haline getirir.”⁷⁶⁸

*** Nikâh ile Muta Hakkındaki Görüşleri:**

“Sürelî nikâh anlamına gelen ve bir miktar paralar karşılığında yapılan muta nikâhı kesinlikle yasaktır. Zira sadece insanın fiziki ve şehvet tarafını amaçlamayan nikâh akdi ile gelecek neslin sağlam eğitiminin kaynağı olan samimi bir ailenin kurulması amaçlanmaktadır.”⁷⁶⁹

“Nikâhın amacı sağlam ve hayırlı bir neslinin devamı, karı-koca arasında sevginin yeşermesi. Onun amacı insanın şehvetinin karşılması değildir. Onun için para karşılığında kısıyılan sürelî nikâh akdi yasaktır.”⁷⁷⁰

*** Faiz ile ilgili görüşü:**

“ Faiz eylemi İslam dininde kesinlikle yasaktır. Zira zor durumda yaşayan fakirlerin hallerini düzeltmelerine yardımcı olmaya yükümlü zenginler yoksulları buldukları kötü halleri ağırlaştırmalarından dolayı hesaba alınacaklardır.”⁷⁷¹

“Hırsızlık, gasp, faiz, aldatma yollarla elde edilen zenginliklerden istifade edilmesi yasaktır.”⁷⁷²

*** Müfessirin görüşüne göre günahlar:**

“Bir günahın küçük ya da büyük sayılması o günahın sonunda ortaya çıkan duruma bağlıdır.”⁷⁷³

“Allah’a ibadet, ana-babaya güzel davranış, yetim ile akrabaya yardım gibi hiçbir insanlık prensibine uymayan mağrur insanları, Allah sevmez. Allah güzel işi yapan kişinin övünmesi adına yapılan hayırlı işleri de kabul etmez.”⁷⁷⁴

“Mekke müşrikleriyle olduğu gibi zalimler de er ya da geç yok olacaklardır. Zulüm’e meyleden her topluluk yok olacaktır”.⁷⁷⁵

⁷⁶⁸ A.g.e., s. 148.

⁷⁶⁹ A.g.e., s. 115.

⁷⁷⁰ A.g.e., s. 115.

⁷⁷¹ A.g.e., s. 78, 98.

⁷⁷² A.g.e., s. 116.

⁷⁷³ A.g.e., s. 116.

⁷⁷⁴ A.g.e., s. 117.

⁷⁷⁵ A.g.e. s. 167.

* Çağdaş tefsiri ile ilgili görüşleri:

Müfessir Şerif Ahmet'inin bilimsel tefsiri ile ilgili görüşlerini, Kosova Diyanet İşleri Başkanlığı'nın basmış olduğu dini dergilerinde yayınlayan makalelerini ve çalışmalarını incelerken anlamak mümkündür.⁷⁷⁶ Özetle onun bu konudaki fikri şu şekilde verilebilir:

“Bu konuda dikkatli ve titiz olmamız gerekir. Zira bilim her gün elde edilen yeni keşifler sayesinde kendisini yenilemektedir. Kuran'ı istediğimiz şekilde yorumlamak yasaktır. Aynı şekilde Müslüman âlimleri Kuran ayetleri olmazsa olmaz bir şekilde bilimsel keşiflerle delillendirme konusunda yükümlü kılamayız”.

“Her şeyden önce söz konusu keşiflerin hipotez mi, kanıtlanmış keşifler mi olup olmadığını görmekle yükümlüyüz. İkincisi ise Kuran-ı Kerim bir coğrafya, kimya ya da tıp kitabı değildir. O içinde çağdaş bilimlerin doğruladığı bazı ayetler içeren insanlığı imana ve hidayete götürmesini amaçlayan bir Kitap'tır.”⁷⁷⁷

* Sihir ile ilgili görüşü:

“Sihir ile ilgili görüşünü bu sözleriyle ifade etmiştir: Allah'ın takdiri değil ise, sihrin hiçbir etkisi yoktur. Bu yüzden sihirden

⁷⁷⁶ Âlimler bu tefsir türü oluştururken uyulması gereken bazı kural ve şartlar üzerine durmaktadır.

1: Söz konusu incelemelerin Kuran'ın ana amacı olan insanları irşat etmek amacına daha fazla önemsemek gerekir.

2: Kur'an ayetlerinin anlamını daha zenginleştirmeye çalışan müfessirin son bilimsel keşif ile gerçeklerle delillendirilmesi yanlış değildir, ancak kullanılan örnek keşiflerin İslam şeriatı ile Kur'an ayetlerinin anlamlarıyla uyuşması gerekir.

3: Söz konusu keşifler Kur'an ayetlerinin azametini delillendirmek için kullanılmalıdır.

4: Kur'an ayetleri insanlara inandırmak adına bilimsel verilerine karşı manevi zafiyet ile karmaşık oluşmasına izin vermemeliyiz.

5: Kur'an-ı Kerim hem bu dünyada hem de öbür dünyada insanın mutlu olması için indirilmiştir.

Bu konu hakkında Arap dili dalında doktora tezimin 221-236 sayfalarında bulunan Tefsirdeki Bilimsel Usulün Değerlendirilmesi adlı bölüme bakabilir. Aynı zamanda bu kaynakları da tavsiye ederiz. Muhamed Adil Ebu el-Hayn, “**İctihadat fit-tefsiril-ilmi fi'l-Kur'ani'l-Kerim**”; Kahire, 1988; Merku Delta, İsportenxh, baskı 1; Ahmed Ömer Ebu Hacer, “**Et-tefsiru'l-ilmi li'l-Kur'ani fi'l-mizan**”; Beyrut, 1991; Daru Kutejbe, baskı 1.

⁷⁷⁷ Kosova Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Priştine'de bastırılmış olduğu “**Edukata islame**” adlı derginin 1986 yılında basılan 46-47. sayılarının 3-8. sayfalarında yer alan müfessirin makalesine bakınız. Müfessir Şerif Ahmeti söz konusu derginin diğer sayılarında da tefsirle ilgili makaleler yayınladı. Bkz. sayı 33-3, 1982, s. 3-8, ve 30-32 “**İman, İslam ve İnsan İlişkilerinin Kaynağı**” adlı makalesi; sayı 37-38, 1984, s. 3-8, 37-44 “**Peygamberiniz sizin için bir üsve-yi hasenedir ayetinin tefsiri**” adlı makalesi; sayı 41-42, 1985, s. 60-68, Ali İmran Suresi'nin 201-286 ve 156-200 ayetlerinin tefsiri.

korkmak doğru değildir. Sihir ise, var olan gerçek ya da reel bir yaratık değildir, ancak bir aldatma oyunudur”.⁷⁷⁸

*** Mensuh ayetler ile ilgili görüşü:**

Mensuh ayetler ile ilgili görüşünü bu şekilde ifade etmiştir:

“Müslüman âlimlerin cumhuru Kuran’da yer alan bazı ayetlerin hükümlerinin nesh edildiğini savunmaktadırlar. Bazılarına göre Kuran ayetlerinin ya da hükümlerinin hiçbiri neshedilmemiştir; nesih edilen önceki peygamberlerinin şariatlarındaki bazı hükümleri kapsamaktadır.”⁷⁷⁹

*** Bidate dair görüşü:**

Ona göre;

“Din ya da ibadetlerde yapılan ve şeriati esas almayan her yenilik merdut, sevilmeyen bir şeydir. Şeriati esas alana her yenilik ise kabul edilebilecek güzel bir şeydir.”⁷⁸⁰

*** Bir Müslüman’ın diğer bir Müslüman’ı tekfir etmesi konusu:**

Ona göre;

“Bütün Müslümanların namaz kıldıkları zaman kendisine yöneldikleri tek ve ortak bir kibleleri vardır. Bir Müslüman’ın tek bir nokta ya da kibleye yoğunlaşmış olması kendisine kesin bir şekilde kâfirlerden addedilmesi yasaktır.”⁷⁸¹

*** Taklide dair görüşü:**

Ona göre;

“Öncekilerin zarar verici geleneklerine uymak ve onları taklit etmek büyük bir hatadır. Müşriklerin yaptıkları da budur. Sağlam delilleri ile yararlı nasihatlere uymayan müşrikler sadece ters şekilde öğreten şeytanın yoluna gittiler. Önceki nesillerinin yaralı gelenekleri koruyup sürdürmek gerekir.”⁷⁸²

⁷⁷⁸ A.g.e., s. 46.

⁷⁷⁹ A.g.e., s. 47; Bu konuyla ilgili okumuş olduğum en güzel çalışma ise Prof. Dr. Cemal Ebu Ferka el-Hüseyni’nin “**En-Nebiyu El-Hatem- hel vuxhide ve men yekunu?**” adlı eseridir. Arap Medeniyeti Merkezi, Kahire, baskı 1, 203; 91-100.

⁷⁸⁰ A.g.e. s. 47.

⁷⁸¹ A.g.e. s. 53.

⁷⁸² A.g.e. s. 56.

*** Sünnetin uygulanmasıyla ilgili görüşü:**

Ona göre

“Allah’ın sevgisine ancak Allah’ın seçkin kulları ve Rableri yanında üstün makama sahip olan peygamberleri sevip söylediklerine uyarak ulaşabiliriz. ...”⁷⁸³

*** Müslüman kadının eğitimi ile ilgili görüşü:**

Bir yayın organında karşılaşmış olduğumuz ve merhum Hafız’ın kaleme aldığı “İslam ve kadın eğitimi” başlıklı makalesinde şunları yazmıştır:

“İslam dini, kadının eğitilmesini ve sosyal hayatta faal rol oynamasını engellemez. Tam tersi kadını eğitmek Hz. Peygamber’in ve sahabelerinin sünnetlerini ihya etmek demektir. Kadının eğitilmesi ve sosyal hayatta faal rol oynaması İslam dininin en azılı düşmanı olan cehalete savaş açar ve okuma-yazma bilmezliği siler. Dini ya da ilmi farkı gözetmeden, kadın ya da erkek ayırımı yapmadan İslam dini takipçileri olan bütün Müslümanlardan bütün alanlarda uzmanlaştırmalarını istemektedir. Bunun için Allah, Peygamberine, Hz. Muhammed’e ilme daha meyilli olmak amacıyla ona şu duayı öğretti “De ki: Rabbim ilmimi artır!” (Taha, 114). Avrupa’da yaşanmış olan gericilik ve çöküş döneminde Hıristiyan âleminin yaptığı gibi bu dünya hayatı ile bilim arasında ayırım bulunmamaktadır. Dine ve dünyaya hizmet eden her bilim dalı maddi ya da manevi olarak halkları sömürgeci güçlerin pençelerinden kurtarıp onları özgürlük ile ilerlemeye götürür. Kuran açısından istenen nokta da budur. Milliyet ve vatandaşlık sınırı tanımayan, belirli bir elit ya da insan takımının malı olmayan ilim erkek ya da kadın olsun bütün insanlara aittir”.⁷⁸⁴

*** Yahudi tehlikesine karşı görüşü:**

Peygamber Musa zamanından beri günümüze kadar geçen insanlık tarihindeki Yahudi tehlikesini anlayan hafız ve müfessir Şerif Ahmet’in bu durumu tefsirine bile aktardığını görüyoruz. Yahudi milleti müfessir tarafından kötü, ihanetçi, pusu Kuran, katil ve aldatıcı bir millet olarak

⁷⁸³ A.g.e., s. 86.

⁷⁸⁴ Daha geniş bilgi için müfessirin “İslam görüşleri ve yorumları” adlı eserinin 351-354. sayfalarına bakınız.

vasıflandırılmaktadır. Bu şekilde müfessir Şerif Ahmeti, Yahudilerin bütün bu menfi vasıflarını Arnavut okuyucuya sunmaktadır.⁷⁸⁵

DÖRT: Tefsirin Usulü ile ilgili Uyarılar, Tavsiye, Teşekkür İfadeleri ve Sonuç

Müfessir Şerif Ahmeti'nin çok yararlı ve özlü tefsirini incelerken varabildiğimiz bazı uyarı ve görüşlerimizi objektiflik ve bilimsel sadakat adına burada yazmayı uygun gördük:

A. Tefsir Usulü ile ilgili uyarılar

1. Arnavutçaya çevrilmiş ayetlerin anlamları ile bu ayetlerin yorumlanmış manaları arasında bir ayırım ya da kesikliğın olmaması tefsiri okuyan okuyucunun metni çevrilen ayetler ile sayfa sonundaki genel ve özlü bir şekilde yorumlanmış olan ayet manaları arasında ayırım yapamamasına ve okuduklarında yoğunlaşamamasına neden olmaktadır.

Sayfanın başında bulunan ayetlerin yorumu ve anlamları, aynı sayfanın sonunda verilmemiştir. Ancak bir buçuk sayfadan sonra önceki ayetlerin yorumu okunabilmektedir. Görüşüme göre bu teknik bir düzensizliktir.

2. Diğer araştırmacıların incelemeleri ve tahlillerini bekleyen diğer önemli iki ilmi konu ise müfessirin çevirideki yanlışlarıdır. Ben ise bu yanlışların sadece ikisiyle yetiniyorum burada. Birisi ayetin bazı kısımlarının çeviride bulunmaması, diğeri ise çevirilerde Arapçada anlaşılardan yanlış ya da tamamen farklı anlam verilmesidir. Örneğın tefsirinin 114. sayfasında Nisa Suresi'nin 25. ayetinin çevirisi ve tefsiri görülebilir. Müfessir, Ayette yer alan ﴿وَلَا مُتَّخِذَاتٍ أَخْدَانٍ﴾ kısmı atlayıp yanlış bir şekilde “gizli ya da aleni fahişe” şeklinde çevirmiştir. Ayette ise erkek arkadaş ya da sevgili tutan kızlardan yada kız arkadaşı ile sevgili tutan erkeklerden söz edilmektedir.

3. Yine tefsirin 140. sayfasında bulunan Maide Suresi'nin 5. ayetinde yer alan ﴿وَلَا مُتَّخِذِي أَخْدَانٍ﴾ kısmındaki “خِذْن” kelimesini doğru bir şekilde “zinaya ve gayri meşru hayat kadınları” şeklinde çevirmiştir.

⁷⁸⁵ Tefsirinin 84, 142, 149, 151 sayfalarına bakınız.

B. AHMET ŞERİFİ'NİN TEFSİRİ İLE İLGİLİ SONUÇ, TAVSİYE VE GÜZEL SÖZLER

Nimetleri sayesinde hayırları tamamlanıp amaçları gerçekleştiren Allah'a şükürler olsun! Salat ve selam mahlukatın en şerefli, seyidimiz ve peygamberimiz olan Muhammed'in (a.s.), ailesi, sahabeleri, temiz hanımları üzerine olsun!

Bu özlü tefsiri incelemem ve onun müfessirinin usulünü sergilememe imkân tanıyan Allah'a şükürler olsun! Bu tefsirin ayırıcı yönleri onun hoş ve ilgi çekici usulü ile kolay ve fesih terminolojisidir. Müellif tefsirinde yararlı dersleri sergileme, ayetlerin manalarını açıklama ve Kuran-ı Kerim'in amaçlarını ortaya çıkartmada gayet başarılıdır. Şüphesiz ki bu konuda Arnavut dilinde geçirmiş olduğu uzun eğitim hayatı yardımcı olmuştur. Eğitim hayatı boyunca hem Arapça, hem de Arnavutça dilinde geniş bilgilere sahip olabilmıştır. Anlaşılması zor kelimelerden uzak duran ve veciz bir dili kullanan müfessirin tefsirini okuyan kişi her okuduğu parçadan sonra tefsiri daha ilgi çekici bulup müfessirin uygulamış olduğu hoş usulü ile metinlerdeki fesahat sayesinde tefsirini elinden bırakmamak ister.

Muhalif görüşlüler ile yaptığı mektuplaşmalarda müfessirin (Allah rahmet eylesin) üstün bir edep ve ahlak göstermesi, taassup ve heveslerden uzak durması onun sadece doğru ile sağlam delile uyduğuna bir işarettir.⁷⁸⁶

Bu tefsir ile uğraşmam ile müfessirin fikirleriyle yakından ilgilenmenin benim için faydalı olduğunu düşünmekteyim. Her ne kadar sihir konusu, istiva ayetlerinin yorumu gibi kelimelerinde çağdaş müfessirler gibi düşünmüş olsa da Hoca, Ehli Sünnet ve Cemaat takipçisi idi. Şüphe yok ki bazı konulardaki eksikliği insan olmasından kaynaklanmaktadır. Mutlak mükemmellik ancak Allah'a aittir.

Allah bilir, ama müfessirin Allah'ın sıfat ve isimleri ile ilgili bazı yorumlarda bulunması belki de fıkıh'ta Hanefi ve kelim'de Maturidi ekolüne tabi Balkan Müslümanlara hitap etmesidir.

Bu durum ise müfessir Şerif Ahmet'inin ilmi değerini azaltmamaktadır. Onun Kosova Diyanet İşleri Başkanlığı'nın basmış olduğu Arnavut dilindeki değişik dergilerin ardı arda gelen sayılarında yayınlanmış tefsir ilmiyle ilgili bir düzine makalesi bulunmaktadır.⁷⁸⁷

⁷⁸⁶ Onun tefsirini baştan sonuna kadar okursanız buna inanacaksınız.

⁷⁸⁷ Bkz. "Takvim-kalendar", yıllık dergi, Kosova İslam Birliğinin yayını, 1984, s. 36-47, 103-111; 1986, s. 55-67; 1987, s. 50-60. Hacı Şerif Ahmeti'nin ilmi faaliyetleri ve

Yüce Allah'tan müfessir Hocamızı merhamet etmesi, Cennete koyması ve İslam ile Müslümanlar için yapmış olduğu katkılar için en güzel şekilde mükâfatlandırmasını niyaz ederim. Ancak Allah en güzel şekilde mükâfatlandırır!

Bu incelememi tamamlamaya lütfeden Allah'a nice şükürler olsun! Bu durumda söylenebilecek çok az söz vardır ve asla Allah'a yakışır şükru ifade etmeye muktedir değildir.

Aynı şekilde incelemelerimin vardıkları şekle ulaşmada sayın ve değerli âlimler, profesörler ve meslektaşlarımın tavsiye ve önerilerine de borçluyum. Özellikle Medine İslam Üniversitesi, Kuran-ı Kerim Fakültesi'nde tefsir öğretim üyesi olan Dr. Hikmet Beşir Yasini, Medine Taibah Üniversitesi hadis ve akaid öğretim üyesi Prof. Dr. Muhammed Bacaman, Medine Taibah Üniversitesi Arap dili Hocası Prof. Dr. Muhammed Abdülkadir Hennad, Medine Taibah Üniversitesi akaid ve dinler tarihi Hocası Prof. Dr. Cemal Hüseyin Ebu Ferha ile Medine Taibah Üniversitesi Arap dili Hocası Prof. Dr. Eymen Seyyid Sayyad'a müteşekkirim. Bütün bunlara verdikleri yardımlar ile sarf ettikleri gayretler için içten teşekkür edip Allah'tan en güzel şekilde mükâfatlandırılmasını niyaz ederim!

Sonunda ise Ehl-i Sünnet ve Cemaat akaidinin koruyucuları olan zeki Arnavut âlim ve düşünürlerini ellerinden geldiği takdirde Arnavutlar arasında Kuran mesajını yaygınlaştırmaya yardımcı olmaya davet etmekteyim. Aynı şekilde Yüce Allah'ın rahmetini dileyen kişilerin, Arnavutların dini, toplumsal ve siyasi durumlarını bilen Arnavut topraklarında ya da gurbette yaşayan bütün din adamları ve uzmanlarının büyük, akademik ve uzun vadeli bir proje sonucunda daha geniş bilgilere ve muhtevaya sahip bir Kuran-ı Kerim tefsirini Arnavut dilinde hazırlamaya davet ediyorum.

Bu çaptaki bir projenin gerçekleştirilmesi ancak büyük bir grup uzmanın yoğun çalışmalarının sonucunda meydana getirilebilir. Böylelikle hataları da az olacaktır.

Allah'ın salâtı ve selamı Peygamberimiz Muhammed ve O'nun ailesinin üzerine olsun.

Son duamız ise “Hamdler ve şükürler âlemlerin Rabbi Allah'a aittir!”

görüŖleri hakkında bakınız onun “**Komente dhe mendime islame**” (İslami yorumlar ve düşünceler) adlı eserine bakınız, baskı 1, 1995, Kosova, s. 82-90, 340-344 ve 351-354.

Son söz ve çalışmanın sonuçları

Bizlere doğru yolu gösteren ve irşat eden Allah'a şükürler olsun! Onun irşadı olmasaydı doğru yolu bulamazdık! Peygamberimiz Hz. Muhammed'in Allah'ın en sevdiği kulu ve dünyaya rahmet olarak gönderilen son peygamber olduğuna şahadet getiririm. Allah'ın salâtı ve selamı Peygamber'in ailesi, sahabeleri ve tabiin üzerine olsun! Bana çalışmamı tamamlama gücü veren Allah'a şükürler olsun! Okuyucuyu zorlamamak amacıyla mütevazı çalışmamın sonunda elde ettiğim sonuçları hülasa bir şekilde burada zikretmek istiyorum. **Çalışmamızın en önemli sonuçları şunlardır:**

Arnavut Müslümanlarının tarihi gerçekleri değiştirilmiş ve çarpıtılmış bir tarihten ibarettir. Slav, Bulgar, Rus ve Arnavut komünistlerin gizli ve kara ellerinin Arnavutların bu çarpıtılmış tarihinin oluşumu ve metotlarının hazırlanmasında, tarih eserlerinin telifinde etkili oldukları apaçıktır. Bu komünist tavır, ilk önce İslam ve Müslümanların rolünün çarpıtılmasına odaklanmıştı. Yapılan tarafsız araştırmalar bugüne kadar tarih kitaplarında yazılanların tersini ortaya çıkarmaktadır. Arnavutların İslam dinini kabul etmeleri Allah'ın kendilerine bahşettiği bir nimet idi. Çünkü İslam sayesinde Arnavut halkı inançsızlık, putperestlik, ateizm çukurlarından, Slav ve Yunanlılar tarafından yok edilme tehlikesinden kurtularak iman, irşat, sebat ve istikrar yoluna girmiştir. Diğer önemli bir konu ise, İslam dininin Arnavutlar arasında geçmişte olduğu gibi bugünlerde de Arnavutluk resmi tarih kitaplarında yazıldığı şekilde kılıç zoruyla değil, barış yoluyla yayıldığı gerçeğidir. Arnavutlar İslam dinini grup halinde kendi irade ve isteklerine binaen kabul etmişlerdir. Bu gerçeği esas alarak Arnavutların İslam dinine girme tarihinin yeniden objektif bir şekilde yazılması gerektiğini düşünmekteyim.

Çalışmamız çağdaş dönemde Avrupa ülkelerinin İslam dini ve Müslümanlara karşı besledikleri nefret ve çevirdikleri desiseleri de ortaya çıkarmaktadır. Bu güçler Osmanlı hilafetini ortadan kaldırmak için bütün güçleri ve imkânları seferber etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin ortadan kaldırılmasıyla genel olarak bütün Müslümanlar, dar anlamda Osmanlı Devleti'yle birkaç asırlık ortak bağlara sahip Müslüman Arnavutlar siyasi, coğrafi ve iktisadi çıkarlarını ve haklarını yitirmişlerdir. Osmanlı Devleti'ni korumak için Arnavutlar az rastlanır cesaretleri, olağanüstü güçleri, sadakatleri ve mükerrem cömertlikleri ile hassas, parlak ve spikatur düşünceler ortaya koydular. Müslüman Arnavutların ileri gelenleri bu özelliklerini Osmanlı Devleti'ne hizmet olarak kullanmakta idiler.

Çalışmamız Osmanlı Hilafeti'nin çöküşüne neden olan bir sürü iç ve dış etkenleri de ortaya çıkardı. Bu etkenlerin başında Yahudi masonları,

Avrupa ve Slav projeleri uğruna hazırlanıp Osmanlı Devleti'ne dayatılan ve Osmanlı tarihinde Tanzimat Fermanı olarak bilinen askeri, bürokrasi, iktisadi ve toplumsal sistemde gerçekleşen değişiklikler yer almaktadır. Osmanlı Devleti'nin düşmesi başta Balkan Müslümanları olmak üzere İslam dünyasındaki bütün Müslümanlar için büyük bir felaket idi.

Çalışmamız Osmanlı Devleti'nin zayıflamasından istifade eden Balkanlardaki Slav Devletlerinin giriştikleri teşebbüsler sebebiyle Arnavutlar arasında canlanan milliyetçi akımın sonucunda Arnavutların Osmanlı Devleti'ne karşı giriştikleri isyanların sebebini de ortaya çıkarmaktadır. Balkanlardaki Arnavutların çıkarları, batılı devletler ile bölgedeki Slav devletlerinin ilhak tehlikesi karşısında tehlikeye girmiştir. Arnavutların isyan etmeleri Osmanlı Devleti'ni sarsacak kadar etkili idi. Çünkü bu dönemde Arnavutlar, Osmanlı Devleti ve Osmanlı Şeyhülislamı'ndan bağımsızlığını ilan ederek onlara karşı çıkmışlardır.

Bu araştırma aynı zamanda, Balkanlardaki Müslümanların memleketlerinden zorla çıkartıldıkları ve sürgün hayatına zorlandıklarını da göstermiştir. Sırlar'ın belli milletleri Balkanlardan çıkarma çalışmaları, Balkan ülkelerini istila edip oradaki Müslümanları yok etmeyi amaçlayan Slavların rüyasının hayata geçirilme şekillerinden biri idi.

Arnavut Müslümanları dinlerini korumak konusunda büyük çaba göstermişlerdir. Bu çabanın alametleri onların Kuran'ı hıfz etmeleri, çocuklarına öğretmeleri, camileri onarıp yenilerini inşa etmeleri ve İslam dinini aslından öğrensinler diye çocuklarını Arap ülkelerine göndermeleridir. Zamanın geçmesiyle Arnavut Müslüman âlimlerin entelektüel seviyeleri, Latin alfabesine geçme, Müslüman kadınına hayata kazandırma gibi toplumsal ve dini konuları tahlil edecek düzeye kadar yükseldi.

Araştırmada Arnavut entelektüelleri arasında gerçekleşen tartışmaların seviyesinin ne kadar yüksek olduğu görüldü. Aynı şekilde dini prensipleri savunan Müslüman hocalar ve düşünürler arasında Hafız İsmet Dibra, Hacı Vehbi Dibra gibi İslam karşıtı ve toplum istikrarını bozucu düşüncelere sahip kişilere karşı keskin tavırlar alan din adamları da bulunmaktadır. Diğer taraftan ünlü Arnavut entelektüel Mehdi Frasherî gibi İslam dininin ıslahatı ve çağdaştırılmasına eğilimli olan aydınların da bulunduğu anlaşılmıştır.

Arnavut toplumunda yaşanan dini ve ideolojik tartışmaları göz önünde bulundurursak o dönemin Arnavut Diyaneti tarafından 1923 ile 1938 yılları arasında yayınlanan “*Zani i Nalte*” (Yüksek Ses) adlı İslami derginin rolü daha iyi anlaşılacaktır. Araştırmamız, ateizmin ve laikliğin resmileştirilmesi, Müslüman kadınların nikaplarının yasaklanması, birçok caminin kapatılması, İslam şeriatının sivil hukukunun hukuk dışına

çıkartılarak onun yerine Avrupai sivil hukukun benimsenmesi gibi Arnavutluk'ta İslam dininin prensiplerinin fesh edilmesini amaçlayan çalışmalar sonucunda Müslüman Arnavutların yaşadıkları büyük dini tahribatı da gözler önüne serdi.

Bu çalışma XX. yüzyılın başında ünlü Arnavut Müslüman şahsiyetlerinin laiklik ve komünizme karşı gösterdikleri büyük direnişleri de ortaya koymaktadır. Bu âlimlerden ise bulunduğu şartlarda daha dikkat çekici olan ünlü Müslüman düşünürü ve ıslahatçısı olan Hafız Ali Korça'yı seçmeyi uygun gördüm.

Arnavut memleketindeki dini, toplumsal ve siyasi durumun tarihi açıdan incelenmesinden sonra Kuran araştırmaları ve tefsir çalışmalarında dönemin en ünlü Müslüman âlimleri arasındaki en yaygın dini ve ideolojik akım ve hareketlerin ne olduğu anlaşıldı. Arap dünyasında olduğu gibi Arnavut memleketlerinde yaşanan toplumsal ve ideolojik havadan etkilenen Müslüman âlimlerin bir kısmı, Hafız Ali Korça'nın başını çektiği toplumsal ıslahatları gerçekleştirmek isteyen ideolojik bir akım ortaya çıkardı. Araştırmalar onun Muhammed Abduhu ve Raşid Rıda gibi Arap dünyasında ortaya çıkan ve dinin rasyonel kıstaslara göre ıslahatını savunan önderlerin görüşleri ve fikirlerinin etkisinde kaldığını göstermiştir. Hafız Ali Korça'nın bu akıma meylettğini gösteren işaretlerden biri, şeriatın esaslarına ve mantığa uymadığı gerekçesiyle Buhari'den rivayet olunan sihir hadisinin onun tarafından reddedilmesidir. Bu görüşün geçersiz olduğu ve doğruyu yansıtmadığı konuyla ilgili ayrılan bölümde açıklanmıştır.

Araştırmamız, tefsir ile Kuran araştırmaları konusunda Arnavut âlimleri arasında bir başka akımın daha var olduğunu göstermiştir. Bu akım ise, akaid konularında Maturidi ekolün görüşlerini esas alan ve Hafız İbrahim Dalliu'nun başını çektiği akımdır. Bu müfessirin akaid konularıyla ilgili görüşleri incelendiğinde Allah'ın sıfatları ile ilgili ayetlerde bazen selef yöntemine ve görüşlerine uyduğu görülecektir. Dayanak aldığı Maturidi âlimlerinden bazılarının yaptığı gibi O da kelamın bazı konularında Mutezile âlimlerinin görüşlerinin etkisi altında kaldı. Örneğin müfessir, akıl yoluyla iyi ile kötünün tespiti konusunda Mutezile'ye uymuştur. Bu konular da çalışmamızda nasslardan delil gösterilerek açıklanmıştır. Allah'ın sıfatları konusunda ise Ebu Hanife, Ebu Mansur Maturidi ve Ibn Teymiye'yi de içine alan selef âlimlerinin tavırlarının en sağlam ve doğru görüş olduğu ispatlandı. Onlar, Allah'ın Sıfatlarının, hiçbir teşbihte bulunmayarak, Zatına mahrumiyet getirmeyecek şekilde ve mahlûkata benzetmeksizin söylendiği şekilde kabul edilmesi gerektiğini savundular.

Araştırma sonunda ilmi tefsirinin iki akımı daha belirlenmiştir:

1) *Ehl-i Sünnet ve Cemaat'ten uzak kalan yarı zındık ıslahatçı akım:* Arnavutlar arasında bu akımın temsilcisi olan Hasan Tahsin'in Avrupa'da XVII. yüzyılda yaygınlaşmaya başlayan aydınlanma felsefesinin etkisi altında kaldığı görüldü. Aydınlanma felsefesi insan mantığını ilahi vahiyden uzaklaştırma esasına dayanmaktadır. Yani ona göre var olan dini inançları terk edip sadece mantığın kabul ettiği şekilde dine inanılabilir. Evreni ve mahlûkatı yarattıktan sonra Tanrı, onların varlığını sürdürmesi için ölçü ve kurallar koymuştur. Bu yüzden Tanrı'nın bu evrenin varoluş ölçülerine müdahale etmesi mümkün değildir. Bu yarı zındık görüşleri, Hasan Tahsin'in özellikle doğa olaylarıyla ilgili ayetlerin tefsirinde kullandığı görüldü. Hasan Tahsin onları deist ve aydınlanma felsefesinin prensiplerine göre açıklamıştır. Araştırmamızda bu akımın görüşlerinin Kuran ayetleri ve Peygamber hadisleriyle uymadığından reddedilmesi gerektiği ifade edilmiştir.

2) *Çağdaş dönemde ilmi çevreler arasında yayılan tefsir ve Kuran-ı Kerim'i anlama konusunda başvuru bilimsel yöntemi savunan akım:* Aslında bu konuyla ilgili araştırmacılar arasında değişik görüşlerin ileri sürüldüğü tespit edildi. Bu akımı tamamen reddedenler de bulunmaktadır. Arnavutlar arasında bu akımı savunanların başında Dr. Ali Fahri İljazi'dir.

Bazı Müslüman âlimlerinin ileri sürdükleri prensipler çerçevesinde sözü edilen akımın Allah'ın kitabını anlama noktasında yararlı olduğunu ifade edebilirim.

Araştırmamız sonunda Arnavut entelektüellerin yüksek ilmi seviyeye, çağdaş dönemin bilimlerini anlama kabiliyetine, Kuran ayetlerinden anlaşılır sonuçlara varma yeteneğine ve birçok bilimsel konunun işleyişinde orijinal fikirlere sahip oldukları görüldü. Onların sadece yabancı dillerden Arnavutça diline çeviri yapmakla kalmadıkları, kendine özgü fikir ve görüşler de beyan ettikleri anlaşıldı. Yani onlar çevrilen metinlerin kölesi haline gelmediler. Ortaya çıkarılmak istenen gerçeği, doğrudan Kuran ayetlerinden çıkarmaya çalıştılar. Onlar sözü edilen ilmi, edebi ve tefsir ile ilgili alanlarda söz sahibi kimseler idi.

Bu mütevazı çalışmamızla Arnavut âlimlerinin Arnavut tarihinin en kara sayfaları olan laiklik, komünizm, ateizm ve diktatörlük dönemlerinde yaşanan hapis, sürgün ve işkencelerde bile Kuran-ı Kerim'i sevdikleri, Kuran'ı her şeyden üstün tuttıkları ve ona dayandıkları ispatlandı. İslam dininin Arnavut toplumu arasında ilk yayıldığı günlerden beri Müslüman Arnavutların Kuran'ı ezberlemek, yorumlamak, incelemek konusuna büyük ilgi duydukları görüldü.

Vardığımız önemli sonuçlardan biri de, Müslüman müesseselerinin Arnavutların gönüllerinde İslam'ın orijinal şeklini yeniden canlandırmak için

yorulmak bilmeyen çalışmalarını arttırmaları gerektiğidir. Zira geçmişte olduğu gibi bugün de uzun süren laik, komünist ve ateist etkiler sonucunda birçok Arnavut düşünürü, İslam dinine karşı nefret duymaktadırlar. Diğer alanlarla ilgilenen araştırmacıların geçmişteki Arnavut din adamları ve âlimlerinin tefsir çalışmaları dışında diğer alanlarda ortaya koydukları eserleri ortaya çıkarmak için incelemelerde bulunmaları gerektiğini düşünüyorum. Bu araştırmacıların geçmişteki din âlimlerinin eserleri üzerindeki tozu kaldırıp onların vatanperver ilmi çalışmaları ve faaliyetleri konusunda bizleri bilgilendirmeleri gerekir.

Dört yıl süren çalışma ve incelemelerim sonucunda tamamlamış olduğum mütevazı araştırmamla ortaya çıkartabildiğim bilimsel veriler bunlardan ibarettir. Araştırmamın konusu olan Arnavutlar arasındaki tefsir çalışmalarıyla her şeyi ortaya çıkarttığımı iddia etmemekle birlikte çağdaş dönemde yaşayan Arnavut din âlimlerinin Kuran araştırmaları alanındaki uygulamalarını ortaya çıkarmak ve onların Kuran prensiplerini entelektüel hayatta uygulamak konusunda gösterdikleri yetenekleri tespit etmek noktasında araştırmacılara yardımcı olacağına inanmaktayım. Spesifik yönleri olan bu çalışmada Müslüman Arnavutların siyasi, tarihi, entelektüel ve dini yönleri geniş bir şekilde incelenmektedir. Bildiğim kadarıyla bu satırları yazdığım ana kadar bu konuyla ilgili başka bir çalışma yapılmadı. Birkaç yıl süren yorucu araştırma süreci sonucunda değişik kitap ve dergilerde dağınık olan bilimsel malzemeyi bir araya getirebildim, burada zikdedilen görüşleri çevirip aktardım ve güç aramalardan sonra eserlerin orijinallerini temin edebildim. Üniversiteden ya da bilimsel müesseselerden mali yardım göremediğimden kendi mali gücümle bu işi bitirebildim. Allah'ın yardımıyla çalışmam sırasında karşılaştığım bütün zorlukların üstesinden gelip araştırmamı başarılı bir şekilde tamamlayabildim.

Sonunda Allah'a olan niyazım şudur: Bu çalışmamla Türk-İslam literatürüne ünlü Arnavut müfessirleri ile ilgili değerli bir kitap kazandırdığımı umuyorum. Eğer çalışmamda doğruya ulaşabilmiş isem, bu ancak Allah'tan gelen muvaffakiyetle olmuştur. Hatalarda bulunmuş isem bu benden kaynaklanmıştır.

Çalışmanın hem başında, hem sonunda Allah'a şükür ederim! Allah'ın salâtı ve selamı Peygamberimiz Hz. Muhammed, ailesi ve sahabeleri üzerine olsun!

Son duam ise “Ve'l-hamdu lillahi rabbi'l-alemin!”

23.03.2003

Kuala Lumpur, Malezya.

Muracaat tekrar eden

Assoc.Prof.Dr.Hajredin Hoxha

11/11/2016

Doha-Qatar

وتم مراجعة وتدقيق وترتيب الفقرات لهذه الترجمة التركية من اللغة الألبانية مرة أخرى في دوحة الخير والبركة بقطر يوم الجمعة الموافق 2016/11/11،

لغة هذه الأطروحة في الدكتوراه في الأصل كانت باللغة العربية، وتم ترجمتها إلى اللغة الألبانية في مدينة تيتو وا بدولة مقدونيا، والإنكليزية بولاية واشنطن بالولايات المتحدة الأمريكية، والتركية في اسطنبول بتركيا.

جزى الله عز وجل القائمين على إعداد هذه الدراسة والمهتمين بها وجميع من تعاون معنا ماديا ومعنويا لإخراج هذه الدراسة على النحو الذي ترونها بين أيديكم، وأسأل الله عز وجل أن يجزيهم وإيانا خير الجزاء بقدر تعبنا وإخلاصنا فيها، وأن يتقبلها منا بقبول حسن، إنه تعالى سميع قريب مجيب.

وهذه الدراسة المنهجية في ذكر المفسرين الألبان وبيان اتجاهات التفسير هي للمرة الأولى في التاريخ الألباني المعاصر من وجهة النظر الإسلامية في بلاد البلقان والدول العربية وتركيا والعالم أجمع، أرجو من الله عز وجل أن تكون كتابة علم منهجي يدرس للطلاب والطالبات في الكليات والجامعات العالمية، أمين أمين

و آخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين.

Kısa Özgeçmiş

Prof. Dr. Hafız Hayreddin Hoca (Hoxha) Kosova'nın Prizren şehrinde 01.10.1968 tarihinde dünyaya geldi. Orta halli ve dini ilimlerinde bölgesinde ün yapmış bir ailenin çocuğu idi. Memleketinde ilk eğitimini gördükten sonra, ana-babasının teşvikiyle Suriye'nin Dımaşk şehrinde altı yıllık liseyi 1983-1989 yılları arasında okudu. Orada Kuran hafızı da oldu. 1990-1994 yıllarında Medine'deki İslami İlimlerin Üniversitesi'nin İslami ve Kuran İlimler Fakültesi'nden eğitim gördü. Master çalışmasını Malezya'nın Kuala Lumpur'daki Uluslararası İslami Üniversitesi'nde 2000 yılında bitirdi.. Aynı üniversitede 2000-2003 yılında Tefsir dalında doktorasını tamamladı. Aynı üniversitede dört sene de İslami ve Kuran İlimleri alanında okutman olarak çalıştı. Pedagojik, dini, ilmi ve teknoloji alanlarda çok sayıda sertifikaya sahiptir. Bunların arasında İmam Asım'dan İmam Hafs senediyle gelen Kuran okuma diploması da bulunmaktadır (1994). Söz konusu sertifikaya sahip ilk Kosova Müslüman Arnavutu ve ikinci Balkan müslümanı oldu. Dini, Kurani, tarihi, kültürel ve pedagojik alanlarda hazırlanmış, İngilizce ve Arapça dilinde birçok uluslararası konferans ve seminerde tebliğ sunmuştur. Birkaç yıllık idari ve eğiticilik tecrübesi vardır. Kuran Tefsiri ve Kuran İlimleri Suud İlmi Derneği'nin üyesidir. Okutmuş olduğu ve okuttuğu dersler arasında şunlar bulunmaktadır: *İslam Kültürü (ingilizce-arapça)*, *Tefsir Tahlilleri*, *Konulu Tefsirler*, *Ahkam Ayetleri (İslam Şeriatının kaynağı olarak Tefsir)*, *Müfessir Ekolleri (yüksek lisans dersi)*, *Kuran Tefsirinin Çağdaş Ekolleri (yüksek lisans dersi)*, *Kuran ve İlmi Keşifler (master dersi)*, *Sire*, *Tilavet*, *Kuran İlimleri (ingilizce-arapça)*, *Hadis İlimleri (ingilizce-arapça)*, *İslam Esasları (arnavutça-boşnakça)*, *Kuran Araştırmaları*, *İslamı Anlamak İçin Çağdaş Felsefi-Dini Usul*, *Seçmeli Kuran Metinleri*, *İcazu'l-Kuran*. Arapça, İngilizce ve Arnavutça telif ettiği birçok araştırma, çeviri ve makalesi Arap dünyasındaki farklı günlük ve periyodik gazete ve dergilerde yayınlanmıştır. Tefsir ve islami ilimlerde birçok yüksek lisans öğrencisinin danışmanlığını yaptı, tez savunmalarında jüri olarak bulundu. Türk okuyucu

önüne şimdi Kuran Tefsiri dalında çağdaş dönem arnavut müslüman alimlerin yaptıkları çalışmaları esas alan ve aslen doktora çalışması olan bu eseri takdim edilmektedir. Kuran İlimleri ve Tefsir alanındaki ihtisas çalışmalarının yanında, sosyal ve tarihi ilimlerle de, özellikle Arnavut Müslümanların kültürel, ahlaki ve gençlik sorunlarına ve onların çözümü ile ilgilenmektedir. Aynı zamanda Arnavut müslümanlar arasındaki ifrat ve tefrit olan dini görüşlerinin yayılmasına karşı çıkmıştır.

Okutman olarak çalıştığı eğitim müesseseleri arasında Suudi Arabistan Medinetü'l-Münevvere'deki Taibah Üniversitesi (beş sene), Brunei Sultan Şerif Ali Üniversitesi'nin Usuluddin Fakültesi'nde (iki seneden fazla), Malezya Kuala Lumpur Uluslar arası İslami Üniversitesi'nin Sosyal ve İslami İlimleri Fakültesi'nde (tam dört sene) çalışmıştır. Doçent ünvanına sahip olan müellif, günümüzde Katar'ın Doha Üniversitesi'nde, Şeriat ve İslami Tetkikler Fakültesi'nde okutman olarak çalışmaktadır. Evli ve dört çocuk sahibidir.

web sitesi: www.drhafezi.net

e-mail: drhafezi68@gmail.com

المصادر والمراجع

أ - المصادر العربية

1. ابن إبراهيم، علاء الدين علي بن محمد البغدادي. 1997. **لباب التأويل في معاني التنزيل**، الشهير بالخازن، المتوفى سنة 720 هـ، و بهامشه تفسير البغوي لأبي محمد الحسين بن مسعود الفراء البغوي المتوفى، سنة 516 هـ (م.د، ط.د، دار الفكر).
2. ابن الجوزي، عبد الرحمن بن علي بن محمد. 1404 هـ. **زاد المسير في علم التفسير**، (بيروت: المكتب الإسلامي، ط3).
3. ابن كثير، الحافظ عماد الدين أبو الفداء. 1356 هـ. **تفسير القرآن العظيم**، (م.د، ط.د، مطبعة التجارية، مصطفى محمد).
4. ابن القيم الجوزية، أبو عبد الله محمد بن أبي بكر الدمشقي. 1994. **الروح**، تح. د. السيد الجميلي، (بيروت: دار الكتاب العربي، لبنان، ط1).
5. _____ . 1973. **إعلام الموقعين من رب العالمين**. تح: طه عبد الرؤوف سعد، (بيروت: دار الجيل).
6. _____ . 1998. **الصواعق المرسلّة على الجهمية والمعتلة**. تح: علي بن محمد الدخيل الله (الرياض: دار العالمية، ط3).
7. ابن تيمية، أبو العباس أحمد بن عبد الحلّيم الحراني: **جامع الرسائل**. تح: محمد رشاد رفيق سالم، (مصر: ط.د، ت.د).
8. _____ . 1369 هـ. **دقائق التفسير**. تح: محمد حامد الفقي.. (القاهرة: مطبعة السنة المحمدية، ط2).
9. _____ : **السياسة الشرعية في إصلاح الراعي و الراعية**. (بيروت: مكتبة بن تيمية، ط.د، ت.د).
10. _____ . 1992. **أصول التفسير**. تح: فريال، علوان. (بيروت: دار الفكر اللبناني، ط1).
11. _____ . 1398 هـ. **مجموع الفتاوي**. جمع ترتيب: عبد الرحمن بن محمد بن قاسم العاصمي النجدي الحنبلي. طبع بأمر صاحب السمو الملكي ولي العهد المعظم فهد بن عبد العزيز آل سعود، (المملكة العربية السعودية، ط1).
12. _____ . 1391 هـ. **درء تعارض العقل و النقل أو موافقة صحيح المنقول لصريح المعقول**.. تح: محمد رشاد سالم، □ الرياض: دار الكنوز الأدبية،
13. ابن رشد، القاضي أبو الوليد محمد بن أحمد. 1959. **كتاب فصل المقال و تقرير ما بين الشريعة و الحكمة من الاتصال**. تح: جورج فضلو الحراني: □ ليدن: مطبعة برييل).
14. ابن شهاب، الزهري. 1980. **تنزيل القرآن**. تح: صلاح الدين المنجد، (بيروت: دار الكتاب الحديث، ط2،)
15. اسمائش، عبد الله. 1992. **الصراع في يوغسلافيا ومستقبل المسلمين**. (معهد الدراسات السياسية، ترجمة: صائب علاوي (إسلام آباد: ط1).
16. أبو الخير، محمد عادل. 1988. **اجتهادات في التفسير العلمي في القرآن الكريم**. (القاهرة: مركز الدلتا للطباعة، اسبورتنج، ط1).

17. أبو السعود، محمد بن محمد العمادي: إرشاد العقل السليم إلى مزايا القرآن الكريم، (بيروت: دار إحياء التراث العربي، ط.د، ت.د).
18. أبو حجر، أحمد عمر. 1991. التفسير العلمي للقرآن في الميزان. (بيروت: دار قتيبة للطباعة والنشر، ط1).
19. أبو حنيفة، النعمان بن الثابت بن زطي الخزاز الكوفي. 1999م. الشرح الميسر على الفقهاء الأيسر والأكبر المنسوبين لأبي حنيفة - القسم الثاني: رواية أبي مطيع البلخي عن أبي حنيفة، تح: د/محمد بن عبد الرحمن الخميس، (عجمان: مكتبة الفرقان، ط1).
20. أبو حيان، الأندلسي. 1980. البحر المحيط، (القاهرة: دار الكتاب، ط2).
21. أبو سليمان، عبد الحميد. 1992. أزمة العقل المسلم. (دار العالمية للكتاب الإسلامي، ط2).
22. أبو سنه، منى & وهبه، مراد. 1997. ابن رشد و التنوير. (دار قرطاس للنشر، م.د، ط1).
23. البخاري، محمد ابن إسماعيل أبو عبد الله. 1987. صحيح البخاري. تح: مصطفى ديب البغا، (بيروت: ط3)
24. الأرنؤوط، محمد موفكو. 1993. الإسلام في يوغسلافيا من بلغراد إلى سرايفو. (عمان: دار البشير، ط.د).
25. _____ . 1983. الثقافة الألبانية في الأبجدية العربية. (الكويت: سلسلة كتب ثقافية شهرية يصدرها المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب، ط1).
26. _____ . 1983. دراسات عن الإسلام في البلقان. (بيروت: م.د).
27. _____ . 1981. مختارات من الشعر الألباني المعاصر. (دمشق: م.د، ط1).
28. _____ : ملامح عربية إسلامية في الأدب الألباني. (م.د، ت.د، ط.د).
29. الأشعري، أبو الحسن: الإبانة عن أصول الديانة، (مطبعة دار الأنصار، م.د، ط.د، ت.د).
30. الأصور، خالد. 1416 هـ. البوسنة حقائق وأرقام، كتاب شهري يصدر عن رابطة العالم الإسلامي: (ع 166، س)
31. الأخصاري، حسن كافي البوسنوي. 2002. روضات الجنات في أصول الاعتقاد. تح: فكري كارتشش & إبراهيم محمد زين، (الجامعة الإسلامية العالمية ماليزيا).
32. أوغلي، عثمان. 1991. مذكرات الأميرة عائشة، والدي السلطان عبد الحميد الثاني. نقلها إلى العربية: د. صالح سعداوي صالح، (م.د، دار البشير، ط1).
33. الباقلاني، أبو بكر محمد بن الطيب بن جعفر بن القاسم. 1987. تمهيد الأوائل تلخيص الدلائل. تح: عماد الدين أحمد بن أحمد حيدر، (بيروت: مؤسسة الثقافة، ط1).
34. البغوي، الحسين بن مسعود الفراء. 1987. معالم التنزيل. تح: خالد العك-مروان سوار، (بيروت: دار المعرفة، ط2).
35. البناء، حسن. 1992. مجموعة رسائل الإمام الشهيد. (القاهرة: دار التوزيع والنشر الإسلامية).
36. البوطي، سعيد رمضان. 1970. ضوابط المصلحة في الشريعة الإسلامية. (دمشق: دار الفكر، ط1).
37. _____ . 1986. نقض الأوهام المادية الجدلية الديالكتيكية. (دمشق: دار الفكر، ط2).
38. البيضاوي، ناصر الدين أبو الخير، عبد الله بن عمر بن محمد بن علي الشافعي. 1996. أنوار التنزيل و أسرار التأويل. تح: عبد القادر عرفات العشاحسونة، (بيروت: دار الفكر، ط.د).

39. تليمة، عصام. 2000. **القرضاوي فقيهاً**. (بور سعيد: دار التوزيع و النشر الإسلامية، ط1).
40. جريشة، علي. 1990. **الاتجاهات الفكرية المعاصرة**. (المنصورة : دار الوفاء للطباعة والنشر والتوزيع، ط3).
41. جعراية، عبد الحميد بن محمد ندا. 1996. **المدخل إلى التفسير**. (القاهرة: مكتبة وهبة، ط1).
42. الجندي، أنور. 1407. **تصحيح أكبر خطأ في التاريخ الإسلامي، السلطان عبد الحميد الثاني و الخلافة الإسلامية**، (القاهرة: دار الكتب السلفية، ط1).
43. **حاشية الإمام البيجوري على جوهرة التوحيد المسمى تحفة المرید على جوهرة التوحيد**. 2002. نج: علي جمعة محمد الشافعي، (جامعة الأزهر: دار السلام، ط1).
44. خليل، عماد الدين. 2000. **حول عوامل تدهور الحضارة الإسلامية** (مجلة التجديد، فكرية نصف سنوية محكمة تصدرها الجامعة الإسلامية العالمية بماليزيا، أغسطس، ع8).
45. _____ . 1983. **مدخل إلى موقف القرآن الكريم من العلم**. (بيروت: مؤسسة الرسالة، ط1).
46. _____ . 1990. **مدخل إلى إسلامية المعرفة، مع مقترح لإسلامية التاريخ**، (المعهد العالمي للفكر الإسلامي، ط1).
47. خوجة، خير الدين. 1998. **دراسة في كتابين لأبي الحسن الأشعري: الإبانة عم أصول الديانة و: استحسان الخوض في علم الكلام**، بإشراف الأستاذ الدكتور عرفان عبد الحميد فتاح، الجامعة الإسلامية العالمية في ماليزيا (بحث غير منشور).
48. _____ . 1998. **تكامل الوحي و العقل و الحواس في إسلامية المعرفة** بإشراف الأستاذ، د/ إبراهيم رجب، الجامعة الإسلامية العالمية – ماليزيا، (بحث غير منشور).
49. الدهلوي، شاه ولي الله. 1989. **الفوز الكبير في أصول التفسير**. (بيروت: دار قتيبة، طد).
50. الذهبي، محمد حسين: **التفسير و المفسرون**. (القاهرة: مكتبة وهبة، ط9).
51. _____ . 1986. **الاتجاهات المنحرفة في تفسير القرآن الكريم-دوافعها و دفعها**، (مكتبة وهبة، القاهرة، ط3).
52. الرازي، فخر الدين محمد بن عمر بن الحسين بن الحسن بن علي البكري. 1412هـ. **مفاتيح الغيب أو التفسير الكبير**. (604-544)، (القاهرة: دار الغد العربي، ط1).
53. الرفاعي، محمد نسيب. 1989. **تيسير العلي القدير لاختصار تفسير بن كثير**. (الرياض: مكتبة المعارف، طد).
54. الرومي، فهد ابن عبد الرحمن. 1994. **منهج المدرسة الإصلاحية العقلية في التفسير**، (الرياض: ط1).
55. _____ . 1413هـ. **أصول التفسير و مناهجه**. (الرياض: مكتبة التوبة).
56. _____ . 1986. **اتجاهات التفسير في القرن الرابع عشر**. (إدارة البحوث العلمية و الإفتاء و الدعوة و الإرشاد في المملكة العربية السعودية، ط1).
57. الزرقاني، محمد عبد العظيم: **مناهل العرفان في علوم القرآن**، (دار قتيبة، دم، ط1، تحقيق: د. بديع السيد اللحام).
58. الزركشي، محمد بن بهادر بن عبد الله. 1391هـ. **البرهان في علوم القرآن**. نج: محمد أبو الفضل إبراهيم، (بيروت: دار المعرفة).
59. زغول، الشحات السيد. 1977. **الاتجاهات الفكرية في التفسير**. (الهيئة المصرية العامة للكتاب، ط2).

60. الزنداني، عبد المجيد عزيز. 1999. من أوجه الإعجاز العلمي للقرآن الكريم في عالم البحار، المجلس العالمي للمساجد - هيئة الإعجاز العلمي للقرآن و السنة، ط1.
61. سالم، إبراهيم بن حسن. 1993. قضية التأويل في القرآن الكريم بين الغلاة والمعتدلين. بيروت: دار قتيبة، ط1.
62. السيوطي، أبو عبد الرحمن. 1979. الإتقان في علوم القرآن. (بيروت: دار الفكر، د.ط).
63. _____ .1986. التحبير في علم التفسير. تح. د. فتحي عبد القادر فريد، (القاهرة، دار المنار).
64. الشاطبي، أبو إسحاق. 1999. الموافقات في أصول الشريعة الإسلامية. تح. الشيخ إبراهيم رمضان مقابلة عن الطبعة التي شرحها الشيخ عبد الله دراز، (بيروت: دار المعرفة، ط4).
65. الشرقاوي، عفت محمد. 1979. الفكر الديني في مواجهة العصر - دراسة تحليلية لاتجاهات التفسير في العصر الحديث، (بيروت: دار العودة، ط2).
66. الشيباني، أحمد بن محمد بن حنبل. 1411هـ. أصول السنة. (السعودية: دار المنار، ط1).
67. الصابوني، نور الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر. 1995. ت 580 هـ: البداية في أصول الدين، تح: بكر طوبال أوغلي، (أنقرة: نشریات الرئاسة الشؤون الدينية).
68. الطبري، أبو جعفر محمد بن جرير. 1997. (224-310). جامع البيان عن تأويل آي القرآن، هذبه و قربه و خدمه صلاح عبد الفتاح الخالدي، خرج أحاديثه إبراهيم محمد العلي، (دمشق: دار القلم، ط1).
69. _____ : 1405هـ. صريح السنة. تح: بدر يوسف المعتوق، (الكويت: دار الخلفاء للكتاب الإسلامي، ط1).
70. الطحاوي، أبو جعفر. 1391هـ. شرح العقيدة الطحاوية. (بيروت: المكتب الإسلامي، ط4).
71. عبد الرحمن الفرماوي: الصرب خنازير أوربا - يحاولون إبادة الوجود الإسلامي في البلقان، (دار الاعتصام، طد، ت.د).
72. عبد المجيد عبد السلام المحتسب. 1982. اتجاهات التفسير في العصر الراهن. (عمان: مكتبة نهضة إسلامية، ط3).
73. العراقي، محمد عاطف: النزعة العقلية في فلسفة بن رشد. (مصر: دار المعارف، ط1، ت.د).
74. عطوي، فوزي: الفارابي فيلسوف المدينة الفاضلة. تقديم: صبحي الصالح: (م.د، طد، ت.د، دار الكاتب العربي).
75. العك، خالد عبد الرحمن. 1986. أصول التفسير و قواعده. (بيروت: دار النفائس، لبنان، ط2).
76. العلواني، طه جابر. 1992. أدب الاختلاف في الإسلام. (من مطبوعات المعهد العالمي للفكر الإسلامي، ط2، كوالامبور، ماليزيا).
77. عمارة، محمد. 1995. الإسلام بين التنوير و التزوير. (القاهرة: دار الشروق، ط1).
78. _____ . 1991. المادية و المثالية في فلسفة بن رشد. (القاهرة: دار المعارف، ط2).
79. الغاوجي، وهبي سليمان: مسائل في علم التوحيد، (ط1، م.د).
80. الغزالي، أبو حامد: إحياء علوم الدين، تحقيق أبي حفص سيد بن إبراهيم بن صادق القاهرة، دار الحديث، ط1، ت.د).

81. غنيم، كارم السيد. 1995. الإشارات العلمية في القرآن الكريم بين الدراسة التطبيقية، (القاهرة: دار الفكر العربي، ط1).
82. فتاح، عرفان عبد الحميد. 1989. المدخل إلى معاني الفلسفة. (عمان: دار عمار، ط1).
83. _____ . 1984. الفلسفة الإسلامية - دراسة و نقد. (بيروت: مؤسسة الرسالة، ط2).
84. _____ . 1991. دراسات في الفكر العربي الإسلامي - أبحاث في علم الكلام و التصوف و الاستشراق و الحركات الهدامة. (بيروت: دار عمار، ط1).
85. _____ . 1993. نشأة الفلسفة الصوفية و تطورها. (بيروت: دار الجيل، ط1).
86. القرضاوي، يوسف. 1992. المدخل لدراسة السنة النبوية. (القاهرة: مكتبة وهبة، ط3).
87. _____ : المرجعية العليا في الإسلام للقرآن و السنة - ضوابط و محاذير في الفهم و التفسير. (القاهرة: مكتبة وهبة، طد).
88. _____ . 1995. شمول الإسلام في ضوء شرح مفصل للأصول العشرين للإمام الشهيد حسن البنا. (القاهرة: مكتبة وهبة، ط2).
89. _____ : مدخل لمعرفة فهم الإسلام. (القاهرة: مكتبة وهبة، ط3).
90. _____ . 1999. كيف نتعامل مع القرآن العظيم. (القاهرة: دار الشروق، ط1).
91. القرطبي، أبي عبد الله. 1970. الجامع لأحكام القرآن. (بيروت: دار الفكر).
92. القطان، مناع. 1998. مباحث في علوم القرآن. (بيروت: مؤسسة الرسالة، ط23).
93. قطب، سيد. 1985. في ظلال القرآن. (دار الشروق، القاهرة، ط11).
94. الماتريدي، أبي منصور: التوحيد، تح: فتح الله خليف، (الاسكندرية: دار الجامعات المصرية، طد، ت.د).
95. محمد، إبراهيم شريف. 1982. اتجاهات التجديد في تفسير القرآن الكريم في مصر. (القاهرة: دار التراث، ط1).
96. مصطفى، محمد الحديدي الطير: اتجاهات التفسير في العصر الحديث.
97. المغراوي، محمد بن عبد الرحمن. 1985. المفسرون بين التأويل و الإثبات في آيات الصفات، (الرياض: دار طيبة).
98. النحاس، أبو جعفر أحمد بن محمد بن إسماعيل المرادي. 1408هـ. الناسخ و المنسوخ. تح: محمد عبد السلام محمد، (الكويت: مكتبة الفلاح، ط1).
99. النسفي، أبو البركات عبد الله بن أحمد بن محمود: مدارك التنزيل و حقائق التأويل. (القاهرة: دار الكتاب المصري، د.ت، د.ب.ط).
100. النيسابوري، مسلم بن الحجاج أبو الحسين القشيري النيسابوري: صحيح مسلم بشرح النووي، تح: محمد فؤاد عبد الباقي (بيروت: دار إحياء التراث العربي، طد. ت.د).
101. الواحدي، أبو الحسن علي بن أحمد. 1415هـ. الوجيز في تفسير الكتاب العزيز. تح: صفوان عدنان، (بيروت: دار القلم، ط1).
102. اليعمرى، القاضي برهان الدين إبراهيم بن علي المعروف بابن فرحون: تبصرة الحكام في أصول الأفضية و مناهج الأحكام، بيروت: دار الكتب العلمية، طد، ت.د).

ب - القائمة الألبانية

1. Ahmedi, Ismail. 1999. *Hafiz Ali Korca – jeta dhe vepra*, Shkup: Logos-A.
2. Ahmedi, Muhidin. (n.d.). *Rreth perhapjes se Islamit nder shqiptaret*, 2nd Edit, Arnold, Thomas.W, *Perhapja e Islamit ne Shqiperi*. Prizren: Penda.
3. Ahmeti, Abib. 1996. *Theranda - Prizreni Nder Shekuj*, Prizren: Orient.
4. Ahmeti, Bajrush. 1997. *Perandoria Osmane dhe perhapja e Islamit ne trojet shqiptare dhe ne viset fqinje*, Prishtine.
5. Ajdini, Azem. *Masakra e Tivarit Serbo-Malazeze*, 1998. Tirane: Edlor.
6. Ceta, Anton. & Neziri, Zymer & Dreshaj, Myrvete. & Feti, Sadri. & Halimi, Mehmet. 2001. *Pajtimi i gjaqeve, 1990-1991*. Prishtine: Era.
7. Baba Selim Rexhep Kalicani. 2000. *Dede Ahmedi i gjalle mes nesh*, Fushe Kruje.
8. Baba Selim Rexhep Kalicani. 2000. *Testamenti Bektashian*, Tirane: Marin Barleti.
9. Bajrami, Hakif. 2000. *Kosova - Njzet Shekuj te Identitetit te saj- Argumente Historike*, Prishtine: Era.
10. Bardhi, Ismail. 1997. *Hafiz Ibrahim Dalliu dhe egzgjyrza e tij Kur'anore*. Shkup: Logos-A.
11. Basha, Ali. 2000. *Islami ne Shqiperi Gjate shekujve*. Tirane
12. Behrami, Emin. 1997. *Qasje studimore rreth kater perkthimeve te Kur'ani Kerimit ne gjuhen shqipe*. Prishtine: Grafika Reznici.
13. Cana, Zekeria. 1996. *Gjenocidi i Malit te Zi mbi Popullaten Shqiptare 1912-1913, Dokumente*. Instituti Albanologjik i Prishtines: Prishtine.
14. Castellan, Georges. 1991. *Historia e Ballkanit, shek XIV-XX*, Tirane: Cabej - Libra per nje shoqeri te hapur,
15. Dalliu, Hafiz Ibrahim. 1929. *Ajka e kuptimeve te Kur'ani Qerimit*, Shkoder: Shtypshkronja - Ora e Shkodres.
16. -----, 1995. (2nd Edit.) *Patriotizma ne Tirane*. Tirane: Imazh.
17. -----, 1934. *E lemja dhe jeta e te madhit Muhamed alejhi selam*, Tirane: Shtypshkronja Shkodra.
18. -----, 1935. *Dhunting Ramazani*. Tirane: Shtypshkronja Tirana.
19. -----, 1943. *Nji broshure mbi degat e imanit*. Tirane: Shtypi Tirana.
20. -----, 1942. *Besimet e Muslimaneve*, Tirane: Shtypi Tirana.
21. -----, 1992. *C'ashte Islamizma*, Michigan, USA: Shtypi Qendra Islamike Amerikane.
22. -----, 1936. *Udhë Muhamedane*, Tirane: Tirana.
23. -----, 1935. *Mesime teorike dhe praktike te moralit Islam*, Tirane: Shtypshkronja Tirana.
24. -----, 2000. (2nd Edit.) *Vepra Letrare-Dokrra hini ,Grenxat e kuqe te Tiranës, Nje ander e ime*, Petrit Kusi. Edit. Tirane: Botimet Enciklopedike.

25. Dela Roka, Roberto Moroco. 1994. *Kombesia dhe feja ne Shqiperi 1920-1944*, (Transl.) Luan Omari , Tirane: Elena Gjika.
26. Dibra, Haxhi Vehbi. 1993. *C'urdheron Kur'ani-Kuptim i fatihas me shpjegime*, Albanian Islamic Center, Harper Woods, Michigan, U.S.A.
27. Dizdari, Islam. 1999. (Comp). *Zani i Nalte – Permbledhje Kumtesash, Veprimtari Shmencore me rastin e 75 - vjetorit te botimit te revistes Zani i Nalte*. Shkoder: Rozafat.
28. *Feja, Kultura, dhe Tradita Islame nder Shqiptaret*, 1995. Edit. Kryesia e Bashkesise Islame te Kosoves, Simpozium nderkombetar, Prishtine.
29. Feraj, Hysamedin. 1997. *Skice e Mendimit Politik Shqiptar*. Shkup: Logos-A.
30. Fischer, Bernd J. *Mbreti Zog dhe perpjekja per stabilitet ne Shqiperi*. 1984. 2nd. Edit. (Trans.). Hajderi, Krenar. Tirane: Cabej.
31. Frasheri Naim. 1996. *Vepra Letrare 5*. Tirane: Qerbelaja.
32. Frasheri, Mehdi. 2000. 2nd Edi. *Historia e Lashte e Shqiperise dhe Shqiptareve*, Tirane: Phoenix.
33. Frasheri, Sami. 1999. *Shqiperia C'ka qene, C'eshte, e C'do behete*. Prishtine: Dija.
34. ----- . 2003. (2nd Edit.) *Himmetul Hummam fi neshril Islam – Prpjekja e heronjeve ne perhapjen e Islamit*. (Trans). Ismail Ahmeti. Shkup: Logos-A
35. *Gjenocidi Serb ne Kosove*. 1999. Instituti Shqiptar i Mendimit dhe Qyteterimit Islam, Sesion shkencor: Tirane.
36. Guta, Mulla Vesel Xheladin. 2000. *Perendia me frymezoi*. Shkup: Focus.
37. Hadri, Ali. 1967. *Historia e popullit shqiptar per shkollat e mesme*. Prishtine: Enti i teksteve dhe i mjeteve mesimore,.
38. *Haki Sharofi dhe Veprat e Tij*. 2000. Kumtesa - shkrime origjinale dhe perkthime, Botime te A.I.I.T.C. Tirane.
39. *Historia e Popullit Shqiptar*. 1967. 3rd Edit. Universiteti Shteteror i Tiranës. Tirane: Instituti i Gjuhesise dhe i Historise.
40. *Historia e popullit shqiptar*. 2000. *grup autoresh per vitin e katert te shkolles se mesme*. SH.B.L.SH.
41. *Historia e Shqiperise*. 1984. Akademia e R.P.S. te Shqiperise. Tirane: Instituti i Gjuhesise.
42. *Historia e Shqiperise*. 1959. Tirane: Universiteti Shteteror i Tiranës.
43. Hoxha, Hajredin. 2000. *The Bektashi Order of Dervishes - History and Doctrines*. Kuala Lumpur: International Islamic University.
44. Hoxha, I. Daut. 1995. *Hafez Ali Korca-Veprimtaria e tij ne lemin atdhetarise dhe arsim-kultures shqiptare e Arabo-Osmane - Persiane*. Tirane.

45. ----- . *Viset Kombetare Shqiptare ne Shtetin Grek*. Tirane.
46. ----- . 1998. *Hoxhe Hasan-Tahsin efendiu - Te tjeret per te*, AIITC. Tirane.
47. ----- . 1994. *Turqit dhe Shqiptaret*. Tirane: Hasan Tahsni.
48. Hysa, Mahmud. *Alamiada shqiptare*. 2000. Shkup: Logos-A.
49. Ibrahim, Nexhat. 2000. *Islami ne trojet Iliro -Shqiptare gjate shekujve*, M.D.I.,Prishtine.
50. ----- . 2000. *Islami ne Ballkan para shek. XV*. Prizren: Zeri Islam.
51. Iljazi, Ali. 2000. *Kur'ani dhe shkenca bashkohore*, Gjakove.
52. Kutub, Sejid. 1999. *Jasini - Perkthim dhe komentim..* (Trans.) Muhamed Mustafa. Shkup: Logos-A.
53. Kaleshi, Hasan. 1992. 2nd Edit. *Kontributi i Shqiptareve ne Diturite Islame* . (Comp). Miftar Ajdini dhe Nexhat Ibrahim, International Student Federation. Riyad.
54. Kola, Harrila. 2000. *Gjenocidi Serb ndaj Shqiptareve ne viset e tyre etnike ne Jugosllavi 1941-1967*. Tirane: Elton.
55. Kondi, Sejdi. 1998. *Ylli i Camerise Hasan Tahsini-vjersha dhe poezi kushtuar jetes dhe vepres se tij*. Tirane.
56. Korca Hafiz Ali. 1925. *Bolshevizma a Ckaterim i njerezimit*. Tirane: Shtypshkronja - Mbrothesia, Kristo P. Luarasi,.
57. ----- . 1931. *Historia e Shenjte edhe te kater Halifte*, Stytpshkronja. Tirane: Gutenberg.
58. ----- . 1944. 2nd Edit. *Shtate Endrat e Shqiperise*. Shtypshkronja e Shtetit.
59. ----- . *Kur'ani i Madhmueshem e thebi i Tij*, Shtypshkronja, Ora e Shkodres, Shkoder, 1924.
60. ----- . **1944. Shtate endrat e Shqiperise. 2nd Edit. Tirane: Shtypshkronja e shtetit.**
61. ----- . *Myslimanija* (n.p.d).
62. ----- . 1919. *Mevludi a jete e paster e Pejgamberit*, 3rd Edit. Shkoder: Shtypshkronja Nikaj.
63. ----- . 1910. *Treqint e Tri fjalet te Imam Aliut*, Shtypshkronja. Korce: Korca.
64. ----- . 1931. *Historia e Shenjte edhe te kater Halifete*. Tirane: Gutenberg.
65. Krasniqi, Mark. 1997. *Aspekte mitologjike-besime e bestytne* .Prishtine: Rilindja.
66. Mahmud, Mustafa. 1997. *Kur'ani-perpjekje per te kuptuarit bashkohor*. Mitrovice.
67. Malcolm, Noel. 2001. *Kosova nje hisori e shkurter*. (Trans.) Dr.Abdullah Karjagdiu. Prishtine: Koha.

68. Mehdiu, Feti & Purlku. 1996. *Hasan Kaleshi - Vepra I. Studime Publicistike*, Shkup: Logos-A.
69. Mehdiu, Feti. 1996. *Perkthimet e Kur'anit ne gjuhen shqipe*, Shkup: Logos-A.
70. Miftari, Faik. 2001. *Pakes Drite per Kosoven*. Prizren: NGL-BAF.
71. Morina, Qemal. 2000. *Hoxhe Kadri Prishtina- Mendimtar Islam*, Kryesia e Bashkesise Islame, Prishtine.
72. Mufaku, Muhamed. 1990. *Shqiptaret ne Boten Arabe*. Prishtine: Rilindja.
73. Khan, Muhammad Zakaria. 1990. *Kur'ani i Shenjte, arabisht-shqip. Perkthim e komentim* Islamabad: Islam International Publications Ltd.
74. Musa, Ymer. 1996. *Ilustrimi artistik ne Kur'an*, Shkup: Logos-A.
75. Osmani, Shefik. 1997. *Panteoni iranian dhe iranologet shqiptare*. Tirane: Saadi Shirazi.
76. Osmani, Tomor. 1999. *Udha e shkronjave shqipe - Histori e alfabetit*. Shkoder: Idromeno.
77. P.Alpan & Kaci, Nesim. 1997. *Shqiptaret ne Perandorine Osmane*. Tirane: Albin.
78. *Perzgjedhje ne komentimin e Kur'ani Kerimit*, 1998. Komuniteti Musliman i Shqiperise, Komiteti i Botes Islame. Trans. Haxhi Selim Stafa. Tirane.
79. Pirraku, Muhamed. 1989. *Kultura Kombetare Shqiptare deri ne Lidhjen e Prizrenit*. Prishtine: Instituti Albanologjik i Prishtines.
80. ----- . 1998. *Levizja gjithpopullore shqiptare per faljen e gjaqeve 1990-1992*, Kronike. Prishtine: Instituti i Albanologjik i Prishtines
81. Polisi, Mehdi. 1994. *Sami Frasheri – Vepra 9 Personalitete Shqiptare ne Kamus al-A'lam*. Shkup: Logos-A.
82. Prifti, Kristaq. (n.d.p.) *Popullsia Myslimane Shqiptare ne Ballkan ne fund te shek. XIX dhe ne fillim te shek.xx*
83. Ramiq, Jusuf. 1992. *Shkaqet e shpalljes se Kur'ani Kerimit*. (Trans□. Bahri Aliu. Riyad: Al-Dar Al –Alamiya.
84. Rexhepagiq, Jashar. 1999. *Dervishet, rendet dhe teqet ne Kosove ne Sanxhak dhe ne rajonet perreth*. Peje: Dugagjini.
85. Rizaj, Skender. 1983. 2nd Edit. *Historia e Pergjithshme, Koha ere 1453-1789*, Prishtine: Universiteti i Kosoves ne Prishtine.
86. ----- . 1982. *Kosova Gjate Shekujve XV-XVI-XVII, Administrimi, ekonomia, shoqeria dhe levizja popullore*. Prishtine: Rilindja.
87. Sadiku, Riza. 1996. *Hasan Kaleshi-jeta dhe vepra*, Prishtine: Grafoprint.
88. Salihu, Hajdar. 1987. *Poezia e bejtexhinjeve*. Prishtine: Rilindja.
89. Sedaj, Engjell. (n.d.p.) *Bibla dhe perkthimet e saj ne gjuhen shqipe*. Prishtine. Shtufi.

90. Shehu, Bedrush. 1990. *Qeshtje Shqiptare ne vitet 30 te shek.XIX* . Prishtine: Instituti Albanologjik
91. *Shpjegimi i kuptimeve te Kur'anit te Larte ne gjuhen shqipe*, 2000. (Comp). Dr. Muhamed Taki-ud-Din El-Hilali dhe Dr. Muhamed Muhsin Khan. (Transl.) Group of Students. Riad: Darusselam.
92. Shpuza, Gazmend. 2000. *Kuvendime per historine kombetare*. Tirane: Dituria.
93. Silajxhic, Haris. 1997. *Shqiperia dhe SHBA ne Arkivat e Washingtonit*. Prishtine.
94. Skendi, Eqber. 1992. *Hoxhe Kadriu - Kadri Prishtina*, Prishtine: Rilindja.
95. Skendi, Stavro. 1967. *Zgjimi Kombetar Shqiptar*, Tirane: Phoenix.
96. Tahiri, Bedri. 2001. 3rd Edit. *Adem Jashari Legjende e Legjendave*. Prishtine: Rilindja.
97. Tahiri, Bedri. 2001. *Agu i Lirise - Kronike Lufte* Prishtine: Zeri i Kosoves.
98. Thengjilli, Petrika. 2001. *Historia e Shqiperise*. Prishtine: (n.p.h).
99. Vishko, Ali. 1997. *Harabati teqe e Tetoves dhe veprimtaria ne te ne periudhen kalimtare*. Tetove: Design.
100. Xhelili, Qazim. 1998. *Vehbi Dibra-Personalitet dhe veprimtar i shquar i levizjes kombetare*. Tirane: Albin.
101. Yveysi, Mexhid. *Per Fe e Atdhe*. Gjakove. (n.p.d.).
102. Zavalan, Tajar. 1957. *Histori e Shqipnise*, Londer. (n.p.p.).
103. Zefi, Don Shan. 2000. *Islamizimi i Shqipetareve gjate shekujve*. Prizren: Drita.
104. Zekaj, Ramiz. 1997. *Zhvillimi i Kultures Shqiptare te Shqipatert gjate shek. XX*. Tirane: Instituti Shqiptar i mendimit dhe qyteterimit ilamik.

ج - القائمة الإنكليزية

1. Al-Faruqi, Ismail Raji. (n.p.d.). *Islam and Other Faiths*, edit. by: Ataullah Siddiqui. *The Islamic Foundation and The International Institute of Islamic Thought*, Markfield, Leicester, UK.
2. Biberaj, Elez. 1990. *Albania a socialist Maverick*. USA.(n.p.h.).
3. Cigar, Norman. 2003. *The role of Serbian orientalis in justification of genocide against Muslims of the Ballkans*. Logos-A, Shkup.
4. Crecelius, Daniel Neil. 1967. *The Ulema and the state in modern Egypt*, Princeton. (Ph.D. thesis). N.J, Princeton: University Press.

5. Fikret, Karcic. 1999. *The Bosniaks and The Challenges of Modernity - Late Ottoman and Hapsburg Time*. Sarajevo: El-Kalem.
6. ----- . 1997. *Islamic Studies - Islam in The Balkans*. Pakistan: Islamic research Institute, International Islamic University Islamabad.
7. Gay, Peter. 1966. *The Enlightenment - An introduction*. New York: Random House.
8. International Symposium. 1992. *The Reconstruction of Islamic Thought in the twentieth century and Bediuzaman Said Nursi*. 27-29 September. Istanbul: Sozler Publications.
9. J. J. G.Jansen. 1980. *The Qoran Interpretation in Modern Egypt*. Leiden: E.J.Brill.
10. J.Costa, Nicollas. 1995. *Albania – a European enigma*. New York: Columbia University Press.
11. Jacques, Edwin.E. 1995. *The Albanians - an ethnic history from prehistoric times to the present*. Mc. Farland & Company North Carolina and Lindon: Inc. Publishers Jefferson.
12. Justin McCarthy. 1999. *Death and Exile - The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*. 3rd Edit. USA.
13. Kingsley, John Birge. 1934. *The Bektashi Sufi order of dervishes*. New York: AMS Press.
14. Maksudoglu, Mehmet. 1993. *Ottoman History Based Mainly on Ottoman Sources*. Malaysia: International Islamic University.
15. Maududi, Abul A'la. 1999. *A short history of the Revivalist Movement in Islam*, (Trans.). Al-Ash'ari. K.Lumpur: The Other Press Petaling Jaya.
16. Malcolm, Noel. 1994. *Bosnia - A short History*. New York University Press.
17. ----- . 1998. *Kosovo - A Short History*. New York University: Harper Collins Publishers.
18. McCurry, Don. M. 1978. *The Gospel and Islam - A Compendium*. West Huntington Drive. U.S.A: A Ministry of World Vision International.
19. Michael, A. Sells. 1996. *The Bridge Betrayed - Religion and Genocide in Bosnia*. Berkely: University of California Press.
20. Norris, H.T. 1993. *Islam in The Balkans-Religion and Society Between Europe and the Arab World*. London: Hurst & Company.
21. Poullton, Hough. & Farouki, Suha Taji. 1997. *Muslim Identity and the Balkan State*. London: Hurst & Company.
22. Swire, John. 1971. *Albania - the rise of a Kingdom*. Arno Press. New York: The New York Times.
23. *The Truth on Kosova*. 1993. The Academy of Sciences of the Republic of Albania. Institute of History. Tirana: Encyclopaedia publishing house.
24. Thomas, Robert. 1999. *Serbia Under Milosevic - Politics in 1990 s*, London: Hurst & Company.

25. Trix, Frances. 1993. *Spiritual discourse - learning with an islamic master*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
26. Wilkes, John. 2000. *The peoples of Europe - The Illyrians*. UK: Blackwell Publishers Ltd.
27. William Simpson & Martin Jones. 2000. *Europe 1783-1914*. London & New York: Routledge Taylor and Francis Group.
28. 7th *International Conference on Translation - The Translation of Religious Texts*, 6-8 December 1999. Kuala Lumpur.

د - القائمة التركية

1. Inan, Ahmet. 1999. *Kur'anin Hakimiyet Kavraminin Karsilastirilmesi - Yeni bir Islam – Siyaset Teorisine Giris* Ankara: Se-Ba Ofset Ltd. Sti.
2. Kansu, Huseyin. 1998. *Kosova Ikinci Bosna Olmasin*. Istanbul: Yildizlar matbaasi.
3. Okic, Tayyib. 1995. *Tefsir ve Hadis usulunun bazi meseleleri*. Istanbul: Nun Yayincilik.
4. Oztuna, T. Yilmaz. 1967. *Turkiye Tarihi XIX-XX Asirlar*. Turkiye: Hayat Yayinlari Dogan Kardes Matbaacilik.
5. Topaloglu, Bekir. 1995. *Nureddin Es – Sabuni, Maturidiyye Akaidi*. Ankara: Diyanet Isleri Bakanligi.
6. Virmica, Raif. 1996. *Prizren Camileri*. Kosova-Prizren: Turk Demokratik Yayinlari.

هـ - القائمة البوسنية

1. Karcic, Fikret. 1990. *Drustveno-pravni aspekt Islamskog reformizma - Pokret za reformu serijatskog prava i njegov odjek u Jugoslaviji u prvoj polovini XX vijeka*, Sarajevo: (n.p.h.).
2. ----- . 1986. *Serijatski sudovi u Jugoslaviji 1918-1941*. Islamski teoloski fakultet biblioteka posebnih izdanja, Sarajevo.
3. Karic, Enes. 1998. *Semantika Kur'ana*. Sarajevo: Bemust.
4. Salayxhiq, Haris. 1991. *Albania Kroz Arhive Vasingtona*. Trans. Xhelal Fejza. Tirane: Dituria.

ز - قائمة المعاجم و الموسوعات الفلسفية واللغوية والدينية بالعربية

1. البعلبكي، منير و روجي: المورد الوسيط، مزدوج، قاموس عربي-إنكليزي-إنكليزي-عربي: بيروت، ط5، دار العلم للملايين، (2000).
2. دائرة المعارف الإسلامية - أصدرها بالإنكليزية و الفرنسية و الألمانية أئمة المستشرقين في العالم، ويشرف على تحريرها تحت رعاية الاتحاد الدولي للمجامع العلمية. النسخة العربية من أعداد و تحرير: إبراهيم زكي خورشيد، أحمد الشنتناوي، د/عبد الحميد يونس، (الشعب، القاهرة، ط، د، ت د).
3. سهيل، صابان: المعجم الموسوعي للمصطلحات العثمانية التاريخية، (الرياض: مطبوعات مكتبة الملك فهد الوطنية، ط1، 2000).
4. الموسوعة الفلسفية - وضع لجنة من العلماء و الأكاديميين السوفياتيين، بإشراف: روزنتال و يودين، ترجمة: سمير كرم، مراجعة: د/صادق جلال العظم و جورج طرابيشي، (بيروت: دار الطليعة للطباعة و النشر، ط 6، 1987).
5. وهبة، مراد: المعجم الفلسفي، (م.د، دار الثقافة الجديدة، ط3، 1979).
6. مصطفى، إبراهيم & الزيات، أحمد حسن & عبد القادر، حامد & النجار، محمد علي: المعجم الوسيط، مجمع اللغة العربية، الإدارة العامة للمعجمات و إحياء التراث. (استانبول: مؤسسة دار الدعوة ، ط4، 1989).

ح - قائمة المعاجم و الموسوعات الفلسفية والدينية الإنكليزية

1. Audi, Robert. 1995. *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. Cambridge University Press.
2. Bealey, Frank. 1999. *The Blackwell dictionary of political science*. UK: Oxford.
3. Bogdanor, Vernon. 1987. *The Blackwell Encyclopaedia of political institutions*. UK: Oxford.
4. Edwards, Paul. 1967. *The Encyclopedia of Philosophy*. London: Collier Macmillan Publishers.
5. Krieger, Joel. 1993. *The Oxford companion to politics of the world*. U.K: Oxford University Press.
6. Merriam-Websters's. 1999. *Encyclopedia of World Religions*. Massachusetts: WendyDoniger: Springfield.
7. *Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English*. 1995. 5th edi. U.K: Oxford University Press.
8. Wuthnow, Robert. 1998. *The Encyclopedia of Politics and Religion*. London: Routledge.

9. *Turkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1997. Baglarbashi-Kisikli caddesi, 7 Uskudar. Istanbul

ي - قائمة الدوريات و المجلات الإسلامية والعلمية الألبانية

1. *Civilizimi Islam*. 2001. Nr.17. Janar. Tirane.
2. *Dituria Islame* . 1996. Nr. 83. Prishtine.
3. *Dituria Islame*. 1986. Nr. 1. Prishtine.
4. *Dituria Islame*. 2001. Nr. 133. Prishtine.
5. *Dituria Islame*. 2001. Nr. 134-135. Prishtine
6. *Dituria Islame*. 2002. Nr. 142, 144, 145. Prishtine
7. *Edukata Islame*. 1982. Nr. 46-47. Prishtine.
8. *Edukata Islame*. 1982. Nr. 33-34. Prishtine.
9. *Edukata Islame*. 1983. Nr. 37-38. Prishtine.
10. *Frymezimi*. 2000. Nr. 1. Gjakove.
11. *Frymezimi*. 2000. Nr. 2. Gjakove.
12. *Frymezimi*. 2000. Nr. 3. Gjakove.
13. *Frymezimi*. 2000. Nr. 4. Gjakove.
14. *Frymezimi*. 2000. Nr. 5. Gjakove.
15. *Frymezimi*. 2000. Nr. 6. Gjakove.
16. *Frymezimi*. 2000. Nr. 7. Gjakove.
17. *Frymezimi*. 2000. Nr. 8. Gjakove.
18. *Frymezimi*. 2000. Nr. 9. Gjakove.
19. *Frymezimi*. 2000. Nr. 10. Gjakove.
20. *Gjurmime albanologjike-Seria e shkencave filologjike 16-1986- 1987*. Prishtine.
21. *Gjurmime albanologjike-Seria e shkencave filologjike IX-1979*, Prishtine. 1980.
22. *Hena e Re - El Hilal*. 1998. Shkurt. Shkup.
23. *Hena e Re - El-Hilal*. 1992 Shkurt. Shkup.
24. *Jehona*. 2000. Nr.5. Tirane.
25. *Kultura Islame*. 1941. Nr. 3-4. Tirane.
26. *Kultura Islame*. 1944. Nr. 7-8. Mars-Prill. Tirane.
27. *Perla*. 1996. Nr.4. Edlor. Tirane.
28. *Perparimi*. 1991. Nr. 2. viti XLV. Prishtine.
29. *Universi*. 2001. Nr. 1. Pegi. Tirane.
30. *Zani i Nalte*. 1924. Nr. 6. Mars. Tirane.
31. *Zani i Nalte*. 1924. Nr. 8. Maj. Tirane
32. *Zani i Nalte*. 1924. Nr. 9. Qershor. Tirane
33. *Zani i Nalte*. 1924. Nr. 7. Prill. Tirane.
34. *Zani i Nalte*. 1926. Nr. 6. Tirane.
35. *Zani i Nalte*. 1927. Nr. 1. Nentor. Tirane.
36. *Zani i Nalte*. 1927. Nr. 6. Tirane.
37. *Zani i Nalte*. 1927. Nr. 8. Mars. Tirane.
38. *Zani i Nalte*. 1929. Nr. 2. Fruer. Tirane.
39. *Zani i Nalte*. 1929. Nr. 3. Mars. Tirane.

40. *Zani i Nalte*. 1929. Nr. 3. Mars. Tirane
41. *Zani i Nalte*. 1937. Nr.12. Tirane.

ك - قائمة البحوث في الدوريات الإنكليزية

1. Mufaku, Muhamed. 1994. *Two Hijras and Two Fatwas*. Journal of Islamic Studies. Vol. 5. No.2.
2. Lopasic, Alexander. 1994. *Islam in the Balkans - Islamization of the Balkans with special reference to Bosnia*. Journal Of Islamic Studies. Vol. 5. No.2. Oxford University Press.
3. Abdal Rahijm, Muddathir.(n.p.d.). *Muslim Minorities in Western Societies - The Medieval Scene*. Journal of the International Institute of Islamic Thought and Civilization ISTAC. Vol. 6. No.1.

ل - قائمة البحوث في الدوريات الألبانية

- Ahmedi, Ismail. 2000. *Largpamesia denoncuese per koncepcionin Bolshevik Hafiz Ali Korca*, Jehona, Nr.5. Tirane

م - مواقع بعض البحوث و المقالات الألبانية في الإنترنت

1. Dibrani, Shefqet. *Feja ne Sherbim te Kombit, Islami ne Shqiperi gjate Shekujve*, ne: www.geocities.com/feja
2. <http://www.msanews.mynet.net> - Bardhi Ismail. *Brief survey of the Religious Situation and games within the Albanian ethnicum*.
3. <http://www.toena.al.com> – History of Albania
4. Kasollja, A, Faik. *Hafiz Ibrahim Dalliu Jeta dhe vepra* <http://www.yahoogeocities.com>
5. Tafaj, Sinan Delisula, Rezarta. *Jeta e Hafiz Ibrahim Dalliu, Tiranasi qe perktheu Kuranin*, <http://www.horizonti.com>
6. www.albania.com
7. www.bashkesiaislame.net
8. www.dituriaislame.com
9. www.furkan.com.mk
10. www.kosova.com
11. www.kosovapress.com
12. www.shqiperia.com

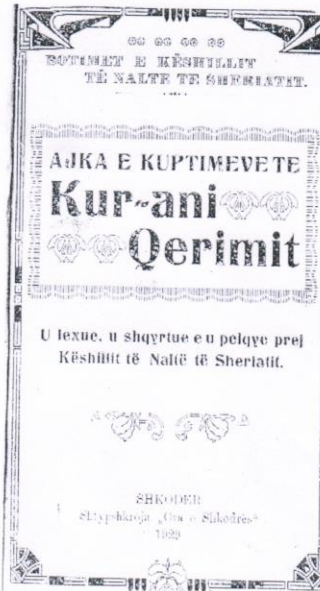
ف - قائمة للمكتبات العلمية الشخصية المختلفة على أقراص C D

التي صدرت من جمعية التراث الإسلامي في الأردن - عمان:

1. مكتبة التفسير و علوم القرآن
2. مكتبة الألفية للسنة النبوية
3. مكتبة العقائد والملل
4. مكتبة شيخ الإسلام ابن تيمية و تلميذه ابن القيم
5. مكتبة الفقه و أصوله
6. مكتبة جامع الفقه الإسلامي
7. مكتبة النحو و الصرف
8. مكتبة الأدب العربي
9. مكتبة التاريخ و الحضارة الإسلامية

Hafiz Ibrahim Dalliu
1878-1952

سورة البقرة مدنية

SUREJA E BEKARES

Sureja e Bekares është nga ata sure që kanë zbritur në Medinë të ndritshme, përveç këtyre ajeteve:

« وانزلنا يومنا نزولاً من غيرنا إلى آلنا »

Se ky ajet, ka thanë Abdull-lah i biri i Abbaait, ka zbritur në Meqeqe të ndritshme ditën e Bajramit në hashhahi Vedit.

Ata sure që kanë zbritur mbas shpërnguljes [pështrëtit] të pejgamberit në Medinë, sikur edhe të kësaj zbritje jashin Medinës, qubën si me pasë zbritur në Medinë.

Kjo sure « mathuashme përfaqësi dyqind e tetëzet e shtatë ajete.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Me emrin e All-lahut mëshurë madh e fort për-dalimtare këndoj këtë sure:

« اَللّٰهُمَّ ذَلَّلْنَا لِكَتَابِكَ لَا تَزِدْنَا فِيْهِ »

„Një ky Kurani (i përpluara me keso lloje shkruajsh si Fihf, Lam, Mijm); zëlit një libër i plotë që nuk ka fare dyshimi më të.“ S’ka dyshim fare në të qenurit e tij i zbritur kah әне e Porenidë.

سورة ابراهيم مدنية

SUREJA E ABI IMRANIT është Medinore.

Kjo Sure e mëdhenësive që ka zbritur në Medinë të ndritshme përfaqësi dyqind e shtatë.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
« اَللّٰهُمَّ ذَلَّلْنَا لِكَتَابِكَ لَا تَزِدْنَا فِيْهِ »

« Me emrin e All-lahut mëshurë madh, fort për-dalimtare »

Pë këtë për-këthim e kësaj Sureje.

« اَللّٰهُمَّ »

« Fihf - Lam - Mijm »

« Kjo Sure, është sureja e Ebi Lam-Mijmilit »

Spjegime

Për shkruajt që gjenden në fillim të kësaj sure, me qenë se e dëshirojnë të shprehin emrin e të parës të Sure Bekares, e ka nevojë t’i përshkruajmë prop kësaj Sure Bekares, e kësaj Sureje, deri në të fortishëm ajete e kanë shprehur delegatët krijuesit (‘erëban prej Meskhanit të)

(1) Meskhanit, të cilët një gjërat në Meskhanit, vendosën dhe ulet në këtë vend të kësaj sure.

نموذج من تفسير الشيخ العلامة الحافظ إبراهيم داليو

مكتبة شيخ الجامع الأزهر

نموذج من الخطاب الذي أرسله شيخ الأزهر الشيخ العلامة مصطفى المراغي إلى الشيخ المحافظ علي

كورتشا سنة 1939م

Hafiz Ali Korca
1873-1956

حضرة صاحب السبيلة الأستاذ حافظ علي
السيد عليكم رحمه الله ولكم منا تحيات خالصة وبعد ، فقد
قرأت خطابك الأثير وهو من نك صادر من قلب رجل مؤمن غير
وأنى ، وأيقنت على أن وجود الشيخ والفرق الكثيرة شار بالاسلام
على ان السبيلين لا يتصلان بآثارهم فيتمتع منذ عهد طويل
على ان يعلم ان المعلوم والمصنوعات يجب ان تكون مؤتمنة بين
الناس وان يختار كل واحد علم وما يتصل به وانه على ولاية الامور النظر في
امور المسلمين بصفة عامة وانه من الخير ان يوجد مؤتمن ولكن الامور رهينة
بارقاتها والله تعالى يوفق الجميع
اما خطابات المرسل مع خطابات مماثلة كما اردت ، ولك من التتبع

الاع

5 - يناير 1939

نماذج من الجرائد اليومية الصادرة في اسطنبول التي كانت تنشر مقالات الشيخ المحافظ علي كورتشا .
جريدة (صراط مستقيم) ، (وجريدة عكس صدا) ،
و (جريدة أقشام) ، و (جريدة صباح) .

Yjet që nuk shuhen

sirtari
divor

HASAN TAHSINI FIGURË E NDRITUR E RILINDJES KOMBËTARE

الجماعة الإسلامية والوطنية نشرت آراء الشيخ حسن تحسين

1910

20

□ Shkruan: Dr. Ali VISHKO □

Lidhur me shkrimin e gjuhës shqipe Hasan Tahsini në një mbledhje, mes tjerash pat konstatuar se sipas Kur'anit, të gjitha gjuhërat janë të barabartë dhe se çdo alfabet është një lloj i respektuar.

Hasan Tahsini si njeri me kulturë të lartë evropiane, vishje në formë elegante. Kur mbaronte ligjëratat, ky me të dalur nga Tempulli ose Xhania e Shën Sofisë (Aja Sofia), e hiqte çalmën dhe e meritte mantelin në dorë dhe, duke kaluar Urën e Galatës, dilte në anën tjetër të Stambollit në kuartin „B e o g l l u” ku dhe jetonte.

Njëzëzit e errsisë të përëndruar në atë kohë në Stamboll, të cilët mëshiheshin nën vlerat e Islami e të KURANIT, të Hasan Tahsini e shikonin armiqun e tyre të madh, njeriun që pat nisur të nxjerr në ditë kotësitë, mashtrimet, gënjeshtirat e tyre.

Me të dëgjuar për burgosjen e Hasan Tahsinit, një grup intelektualësh shqiptarë të përqëndruar në Stamboll në krye me Ismail Cemal Viçienë u angazhuan që të shpëtonin e të nxjerrin Hasan Tahsinin nga Burgo. Pas interesimit të treguar e angazhimit të miqve të Minaris i Sigmundit Publik – Hyysi Pasha, njeri me pikëpamje progresive, Hasan Tahsini ishte lëshuar nga Burgo.

Pikëpamjet e të arriturat e tija filozofike Hasan Tahsini në atë kohë në pjesë të madhe i publikonte në revistën e përmendur – „MECMUA-I LULUM” („REVISTA SHKENCËSORE”), themeluar e redaktuar prej këtyj. Temat, artikujt e të tjera nga lëmi i filozofisë të Hasanit merrnin vend të caktuar, jo të vogël në këtë revistë.

Sipas mendimit unanimit në Buri-met osmano e të tjera dhe, vepërniant nga artikujt e Sami Frashërit, të „HAFTA” („JAVÄ”) në vepërn e tij enciklopedike „KAMUS UL ALAM” („Enciklopedia e Diturive”) etj. Hasan Tahsini ishte njeriu më i ditur i

në Perandorinë Osmane i denjë që të mbante titullin „S A V A N I” („DIJETAR”) në kuptim të plotë të fjalës.

Vepërtaria letëre

Për vepërtarinë letëre dhe për kontributin e Hasan Tahsinit në sferën e letërsisë dihet shumë pak.

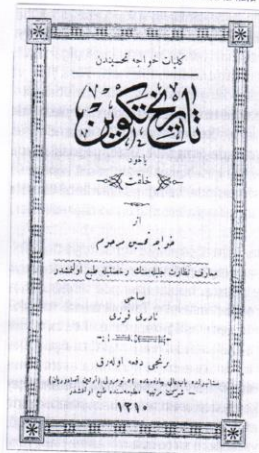
Në këtë sferë të vepërimit nga Hasan Tahsini janë të njohura një sërë poezish të publikuara në revistën e përmendur „MECMUA-I LULUM”, nga të cilat një pjesë dhe janë ribotuar me vone, ndërsa një pjesë tjetër Hasan Tahsini nuk arriti të botojë, të cilat kanë mbetur si dorëshkrim dhe, të panjohura për opinionin kulturor shqiptar. Nga poezia e pabotuar të Hasan Tahsinit është për të përmendur sidomos një përmbledhje ose „Divan”.

Në letërsi Hasan Tahsini parqitet dhe si përkthyes nga gjuhërat e huaja, ku ka bërë disa përkthime le-

Jubile

Në Kongresin Musliman Shqiptar u miratua edhe statuti i Bashkësisë Islame të Shqipërisë dhe tërë organizimi dhe funksionimi i saj ishte menduar të mos jetë i varur nga asnjë qendër nga jashtë.

صورة للمسجد المركزي في تيرانا
عاصمة ألبانيا

Hoca Tahsin'in Tarih-i Tekmil'inin kapağı (İstanbul 1310)

Hoca Hasan Tahsini (Allah Rahmet eylesin)

MREKULLIA DHE KOMENTIMI I
KUR'ANIT NË DRITËN E NJOHURIVE
TË REJA SHKENCORE (10)

صورة فوتوغرافية للأستاذ الدكتور الطبيب علي فخري إلياسي في منزله في مدينة جاكوفا في كوسوفا، في مكتبته الشخصية. ويظهر فيها أيضاً شهادته التذكارية الكثيرة، والتي تفوق الثلاثين.

Dr (Tabip) Ali Fahri Iljazi-Kosova

Haxhi Vehbi Dibra Agolli
1867-1937

من الشخصيات الدينية الألبانية المعروفة
الشيخ المفسر الحاج وهي دبرا آغولي
صورة لغلاف تفسيره
لسورة الفاتحة

i dhërueni i Zullit, Paqja • Allahut qottë
me 16, ka thanë: Unë jam dërgues si mësuës.

• BIBLIOTEKA MUSLIMANE SHQIPTARE •
NR. 34

HAXHI VEHBI DIBRA

ZHABO

Ç'urdhënon Kur-ani

KUPTIMI I FATHIAS ME SHPJEGJIME

4x150004

BOTIMI PARË

- 1413-1993 -

ALBANIAN ISLAMIC CENTER
HARPER WOODS, MICH., U.S.A.

Ç'Urdhënon Kurani?

Disa Nota që kemi mundësi me mbledhë nga
Vazhi që ka bërë në muajt e Ramazanit
Fort i Shkëlqyeshmi Z. Vehbi Dibra.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
لَمَسْجِدٍ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ①
الرَّحِيمِ ②
إِنَّا كُنَّا نَعْبُدُ وَإِنَّا كُنَّا نَسْتَعِينُ ③
أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ④
صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ⑤
الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ⑥

مناذج من وعظ الشيخ كاظم الخوجه، ذي اتجاه صوفي
التي كانت تنشرها المجلة الإسلامية الصوت السامي

 Muhammedi është Profiti i All-lahut All-lahut është Zoti i të gjithë Profitet e All-lahut

Zani i Naltë

VITI XIII. DHETUER 1938 — SHEVVAL 1357 Nr. 12

Ç' Urdhënon Kur-ani? (Nga Vazi i Z. Qazim Hoxhës *)

I.

عود بالله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم
 قل ان كان آياتكم و آياتكم و آياتكم و آياتكم و آياتكم و آياتكم
 اقرب اليها و اقرب اليها و اقرب اليها و اقرب اليها و اقرب اليها و اقرب اليها
 و اقرب اليها و اقرب اليها و اقرب اليها و اقرب اليها و اقرب اليها و اقرب اليها
 و اقرب اليها و اقرب اليها و اقرب اليها و اقرب اليها و اقرب اليها و اقرب اليها
 (سورة التوبة : ١٠٤)

Yellazën muslimanë!

Do t' a koni mbaytë mend se edhe vjet këtë ajet
 e parë fillue. Këthe këtë vit do t' a vazhdojmë këtë
 ajet të naltë, me qenë se pat përmbledhë tri pika
 shumë me rëndësi qi janë : a) Me dashitë Z o t i n e

 Muhammedi është Profiti i All-lahut All-lahut është Zoti i të gjithë Profitet e All-lahut

Zani i Naltë

VITI XIV. MAJ 1939 — REBIYL-EVEL-REBIYLAHAR 1357 Nr. 5

Ç' urdhënon Kur-ani?

Nga Vazi i Z. QAZIM HOXHËS

V.

اعرذ بالله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم
 قل ان كنتم تحبون الله فاتبعوني يحببكم الله و يغفر لكم ذنوبكم والله غفور
 رحيم . قل اطيعوا الله و اطيعوا الرسول فان تولوا فان الله لا يحب الكافرين .
 القرآن ٣ : ٣ - ٣١ .

KURANI I MADHËNUSHIM

E
THEBI I TIJ

H. ALI KORÇA

١٣٤٦ ھجره الحرام

24 Korik 1926

SHKODER,
Shtypshkroja "ORA E SHKODRËS"

488-111
SHTYPIJA KOMUNISTE
TIRANE

Sure (1) e Fatihasë (2) është Meqoro edhe permban shtat' ajete.

Me emrin e All-llahut mëshirë-math dhimsë-shumët.

Lëvdimi a çdo lëvdim usht vetëm i All-llahut. (3)
(4) i Zotit të butro, i mëshirmadhët i dhimsë-shumët.
(5) i të vetmit Zot të ditës të pasosmo (6): A t' / e
mit mbretit të ditës të çpërbimit. Vetëm ty të falim
edhe vetëm prej teje kërkojmë ndihmë Qëndroni në
dhimë e drejtë, nd'ndihën e atyre q' a ka plotësuar një
sitë, jo nd'ndihën e të mallkuarimë (7) t' atyre q' a ka
zënë mërit edhe as nd' udbën e të humbëve (8) t' atyre
q' kanë mbetur nd' errsitë.

Pranoi lajten !

- (1) Sure, qubet e ulamerja e një udhëtar pas-pas. Në Kur'an Sure qubet në pjesë Kur'an q' e paktë të ket tre ajete. Aja është pjesë Kur'an q' në fundin e saj të ket tre ajete dhe në shkëlqim të ket ajete herë. Në Kur'an ka 114 Sure dhe 6236 ajete.
- (2) Me qmë në Kur'an çilet me të dhe nëmas All-llahet me të në pjesë Kur'an "vëlet". Ka edhe këto emra: Mema e Kur'anit, Sure e Zëndëmit, S. Qëfje, Vëfje, et kundim i saj nënjohje ndë nëmas. Thotë N. Melhami, në ndihet me të pjesë profetshijë pjesëm e thotët të Kur'anit edhe pjesë pjesëm. Thotë edhe S. Shëfje, në shah shahet; S. eonë dhat si rranj e Kur'anit, S. salet, në me të fëlet nëmasi, e tj...
- (3) Në gjat orëditë "at" jep këto kuptime: 1) sh-sonda i Lëvdimi 2) sh-sonda i Lëvdimi, 3) sh-sonda i Lëvdimi, 4) sh-sonda i Lëvdimi.
- (4) Rabb, Zot, rabon t-male - i Zot i salet. Rabon-t-alemia - i Zot i butro.
- (5) Mëshirë edhe mëshirë. Mëshirë q' ka në Sure. Mëshirë i mëshirë q' e ka tekne në Sure. Mëshirë mbret.
- (6) Jucim dit, ditë e pasosmo e shkëlqim q' këna me njëpas njëpas, e di të çpërbimit q' dhe në masë e ç' do e bje.
- (7) Mallkuarimë në shëfje rranj pjesëmherët dhe të mërit.
- (8) Humbësit q' i paktim Zott grav e Me.

فماذج من التفسير الوجيز للشيخ العلامة الحافظ علي

كورتشا، والذي فقد اكثره ولم يبق بين أيدينا إلا هذا

القدر من تفسيره

Sure e Bekaresë (Lopë) Medinore, ka 286 a 287 Ajete. (1)

Me emrin e All-llahut mëshirë-math dhimsë-shumët.

Elh-lan-M'in (2) Ke q' po ju këndon Muhamme-
di është çitimi i mbarashim q' dërgimi i tij është
shenur në librat e para s'ka fare dëshim ndër të, nga
an' e Zotit është. Për ndrojtësit është udhërrëfues, është
një dërg-terheqje e fshhtë për ata q' kanë frikë
Zotit, të cilët besojnë të papamen a pa parë (3) edhe
për kënaqësin e Zotit ngrehin nëmasi falen edhe nga
q' u koma dhunë faktu japin ndë nëvojat. Ndrojtësit
janë ata të cilët besojnë q' të zëritit ty edhe q' in zërit.
Profeteve para teje (4) ata edhe ahircim ditën e pasme
e besojnë pa dëshim. Të rotim këta q' u shërbesim janë
në Hudra (5) gësitërit prej Zotit të tyre edhe të rotim
këta janë të shpëtashim, të tuntarit. (6)

(1) Ky Sure u quajt Sure e Lopës, në fit me lojë përshkrimi i fshhtë
e Medinore. Për në Kur'an, ngrejmë e japa q' u kërkim për të ditim me
kubet të Mëshirë dhe i qubet të fshhtë këna japa teje teje q' u kërkim
e arit të Mëshirë e shpëtashim dhe e u ditim, e fshhtë.
(2) Për fshhtë Elh-lan-M'in edhe i për shpëtashim
përshkrimi dhe e fshhtë.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ وَرَجَعَهُ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

إِنَّمَا أَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَا نَسِبْنَاهُ إِلَى اللَّهِ شَيْئًا قَبْلَ هَذَا
الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ
يُسْقُونَ. وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ
مِن قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ. أُولَئِكَ عَلَى هُدًى

Hafiz Ali Korcani'n Tefsiri

Kultura Islame

E PËRMUAJSHME

FETARE / LETRARE / DITUNORE / ARTISTIKE

ORGAN I
KOMUNITETIT
MUSLIMAN
SHQIPTAR

Drejtor përgjegjes: S. Bega / Redaktor: Sh. Putra

Drejtimi: KULTURA ISLAME — TIRANË

VITI III - Kallnuer-Shkurt-Mars 1942-xx - Dhilixhe-Muharrem-Seler 1361 - N. 5-6-7

41

KULTURA ISLAME

FLETA E TEFSIRIT

Tefsiri i Kuranit

اعوذ بالله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم
من اجل ذلك كتبنا على بني اسرائيل انه من قتل نفساً بغير نفس او فساد في الارض
فكأنما قتل الناس جميعاً و من احياها فكأنما احيا الناس جميعاً و لقد جئتهم رسالنا بالبينات
ثم ان كثيراً منهم بعد ذلك في الارض لاسرفون . ٥ : ٣٢

Për këtë arsye vendosëm për Bijt e Israilit tën një njeriut ka bërë një punë të mirë si kur
këtë dispozitë: me i sigurue jetën krejt njerzisë". Atyne j'u

"Kushdo ai vret një nieri pa pasë ndonjë patën ardhë edhe Profitë me mrekulli, por

Islam Dergisi

پوئن شكو كز نيت

ايلى طوغرى باق

سزها زو هزها نسكى

زيرا سكر محبوبا اولور سن

شحن مشقرو ولا شكيب

ارنبودجه يازمغى او كرك

آزه تن شحن حنر

تنگه دغى او كرك

آزه كيشقوش اداو

هدد هر كس سوز

Arnautca Yazilar-Arapca harflar

القرآن الكريم
وترجمة معانيه إلى
اللغة الألبانية

KURAN-I

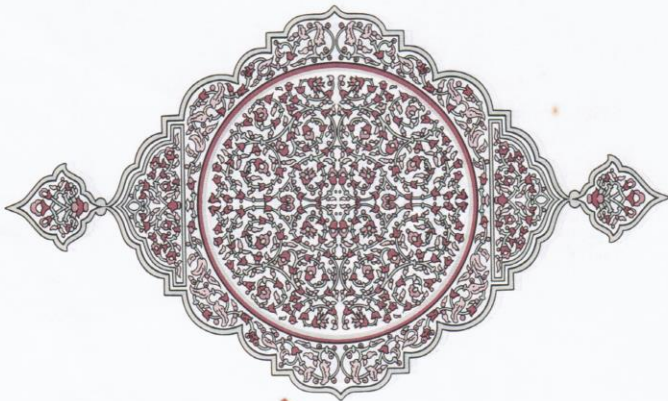
Përkthim me
komentim
në gjuhën shqipe

Përktheu dhe komentoi:

H. Sherif Ahmeti

Ndëroi për shlypin e Kur'anit të ndershëm dhe përkthimit
te Tij me komentim, Sherifysit i Dy Haremaneve (Qabes
dhe Xhamisë së Pejgamberit a.s.), Mbretit Fehdi Ibin
Abdulaziz Al-Saud, Mbretit i Arabisë Saudite

هذا المصحف الشريف وترجمته معانيه
هو من أعمال كرامته جليلة الملك عبدالعزيز
ووقفه الشريف على الأمير سعود

Ky Kur'anit i ndershëm dhe përkthimi i Tij me komentim,
është dhuratë prej Sherifysit të Dy Haremaneve, Mbretit
Fehdi Ibin Abdulaziz Al-Saud, Eshtë për hir të Allahut,
nuk lejohet shitja e Tij.

prej Xhibrilit? Mandej, si mund t'i mveshet Allahut si fjalë e Tij, kur ai nuk është i Tij?! E në Kur'an qartë thuhet: „Deri sa të dëgjojë fjalët e Allahut.“ (Tevbe: 6). Kur'an fjalë e Allahut, leximi i të cilit është ibadet, Muhammedit iu shpall kur ishte në moshën dyzetvjeçare dhe për herë të parë u njoftua se Zoti e kishte zgjedhur dhe e kishte caktuar peygamber. Prej atij momenti e deri kur kaloi në fqinjësi të Allahut, ajo periudhë e jetës quhet periudha e vahjit, shpalljes, revelatës (risales), e cila zgjati gati njëzet e tre vjet.

Vahji dhe mënyra e pranimit:

Shprehja “Vahj” e gjuhës arabe ka disa kuptime. Në disa raste ka kuptimin: frymëzim me anën e të cilit njeriu frymëzohet për ndonjë punë ose për ndonjë veprim. Mund të ketë edhe kuptimin: ngacmim, kur njeriu nga ndonjë faktor i jashtëm ngacmohet në zemër. Në disa raste përdoret edhe në kuptimin e instinktit, siç është fjala për bletën ose diçka tjetër.

Njerëzit janë frymëzuar dhe frymëzohen për diçka, por shpallja e Kur'anit nuk i takon kësaj mënyre të frymëzimit, mënyra e shpalljes së Kur'anit është e veçantë.

Në Kur'an është thënë qartë: “Nuk ka asnjë njeri që Allahu t'i ketë folur ndryshe përveç mënyrës së frymëzimit, ose pa ndonjë përdorje, ose t'i dërgojë të dërguar (melek), e ai me lejen e Tij t'i shpallë atë që Ai dëshiron”. (Shura: 51).

Allahu në Kur'an theksoi atë që e dëshiron dhe që e kërkon prej krijesave të veta, por kush do të pranojë prej Allahut atë që e tha? Njeriu nuk ka mundësi, sepse ai është edhe qenie organike, përgatitja e tij e bën atë të paafte që të pranojë fjalët drejtpërdrejt prej Allahut.

Madhëria e Allahut është fuqi aq e lartë sa që prej krijesave askush nuk është në gjendje të dijë të përkrahuraj. Për lartësinë dhe fuqinë e Tij, mësojmë vetëm nëpërmjet fjalës së Tij, me të cilën Ai e përkrahur veten.

Njeriu, si fuqi e dobët, nuk është në gjendje të vërë kontakt me atë fuqi aq të lartë të Zotit, ai nuk mund t'i afrohet fuqisë së lartë edhe të pranojë atë që Ajo e shpreh. Nëse i afrohet fuqisë së lartë, e dobeta do të shkatërrohet. Zoti e di atë, prandaj në fjalën e vet thotë se njeriu nuk mund t'i pranojë prej Tij fjalët vetëm në mënyrat e theksuara.

E kush mund t'i pranojë fjalët prej Allahut?

Njeriu nuk mundet, sepse është krijesë e dobët, është edhe qenie materiale. Për t'i pranuar fjalët prej Allahut, nevojitet të jetë qenie më e lartë se njeriu, qenie që nuk është materiale. Ja pra, Zoti e caktoi melekun Xhibril, krijesë e lartë dhe jo materiale. Ajo krijesë mund t'i pranojë fjalët prej Allahut dhe ato fjalë t'ia kumtojë njeriut, në këtë rast Muhammedit, njeriut të zgjedhur dhe të caktuar për të dërguar të Zotit. Por, edhe ashtu takohen dy qenie me përbërje të ndryshme, njëra e llojit të lartë, melek, e tjetra njeri. Mirëpo, edhe takimi ose kontaktimi i atyre dy qenieve të dy llojeve, nëse nuk bëhet ndonjë ndryshim në ato qenie, është i pamundshëm. Do të duhej: ose qenia e lartë të jetë e shndërruar dhe e personifikuar në formën e njeriut duke iu përshtatur atij, që ai të mbetet ashtu siç është njeri, kurse i larti t'i flasë e i uli të pranojë prej tij, ose lloji i ulët të bëjë ndryshime, të ngritet në një shkallë më të lartë që të jetë në gjendje të pranojë prej të lartit. Njërin prej këtyre dy veprimeve duhet bërë domosdo.

VËSHTRIM RRETH KUR'ANIT

Kur'an është fjalë e pakonkurrencë e Allahut. Ai, nëpërmjet të besueshmit Xhibril, i është shpallur vullës së peygamberëve, është shkruar në Mus-hafë, i transmetuar në mënyrën më të besueshme (tevaturen) deri te ne, leximi i tij është ibadet, fillon me suren “El Fatihah” dhe përfundon me suren “En Nas”.

Burim i Kur'anit është Allahu. Muhammedit ishte transmetues i fjalës së Allahut. Shpallja-vahji ishte mjet bisede ndërmjet Allahut dhe të dërguarit të Tij, Muhammedit. Në çështjen e shpalljes nuk merr pjesë mendja e njeriut, por si kusht për ta pranuar atë, ajo nuk mbetet manash, asaj i mbetet për detyrë që më vonë ta përpusojë ligjshmërinë e shpalljes.

Feja islame prej fillimit themelohet me vahjin e Zotit xh.sh., të cilin ia shpalli të dërguarit të vet, e ai, me urdhërin e Zotit u kumtoi njerëzve. Derisa themelimi i fesë islame vjen thjesht prej Zotit dhe mendja e njeriut nuk ka të përzier në të, e as fjala e ndonjë forumi njerëzish, përpilimi i ligjshmërisë së saj nuk ka kurrfarë të mete e as kurrnjë gabim.

Mendja e individit dhe e bashkësisë si kusht për vërtetimin e besimit të vet dhe si veprim produktiv për lartësimin e moralit, është e obliguar të veprojë sipas udhëzimeve të shpalljes.

Veçori e Kur'anit është:

- nuk është vepër e përpiluar prej mendjes së njeriut,
- është i shqiptuar me fjalë,
- është i shprehur në gjuhën arabe,
- i është shpallur vullës së peygamberëve, dhe
- në mënyrën më të besueshme është i përcjellur deri te ne.

Muhammedi e pranoi Kur'anin me ndërmjetësimin e engjëjllit Xhibril, të cilin Zoti e quan në fjalën e vet “Eminë” - besnik i vahjit e thotë: “Atë (Kur'anin) e sollë në zemrën tënde shpirti besnik për të qenë ti nga peygamberët (Shuara: 193-194).

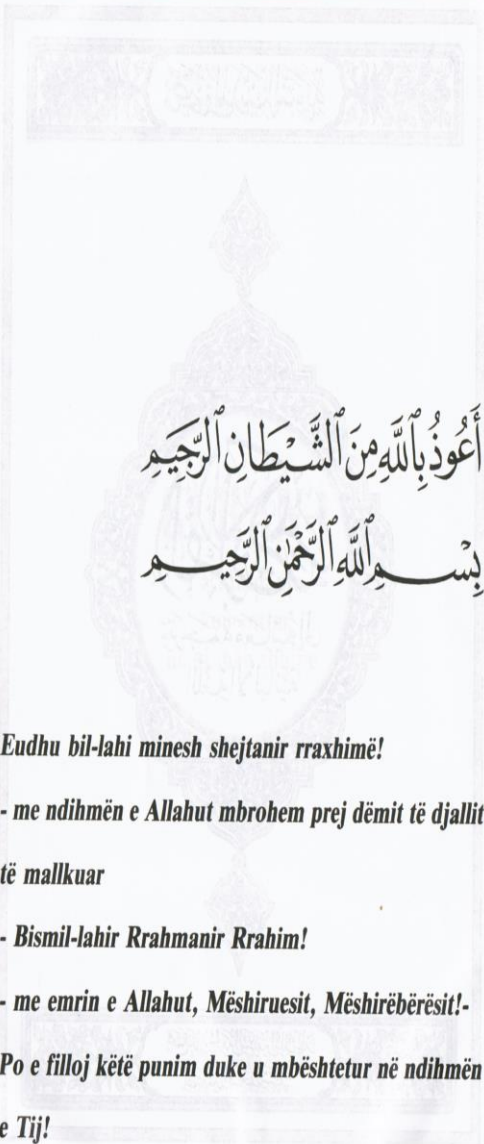
Meleku Xhibril Kur'anin e pranoi prej Zotit dhe fjalët e Zotit ia lexoi Muhammedit, i cili ia mësoi ymmetit të vet. Xhibrilit pra, nuk i takoi tjetër vetëm se transmetimi dhe kumtimi i fjalës së Allahut tek Muhammedit.

Për sa i përket faktit se vetë teksti i fjalës së Kur'anit është fjalë e Allahut dhe se ai e shpalli, flet edhe ky ajet: “S'ka dyshim se ti je duke pranuar Kur'anin nga vetë i Urti, i Dijshmi”. (En Neml: 6)

Mendimi i atyre, të cilët interpretuan thashethemet kinse Xhibrili ia sollë Muhammedit vetëm kuptimin e Kur'anit, e Muhammedit e shprehur me gjuhën e vet arabe, është i gabuar ashtu siç është i gabuar edhe mendimi tjetër sipas të cilit, Allahu e frymëzoi Xhibrilin vetëm me kuptimet e Kur'anit, kurse shprehja me fjalë është e Xhibrilit. Mendimet e tilla nuk kanë mbështetje në kurrfarë fakti, ngase janë në kundërshtim me Kur'anin, me synetin dhe me ixhmain, nuk kanë ndonjë vlerë e as ndonjë peshë. Mendimet e tilla më tepër janë grackë e futur në literaturën e myslimanëve, përndryshe si do të mund të jetë Kur'anit mrekulli kur shqiptimi i tij të jetë prej Muhammedit ose

Mutefekkir Haxhi Sherif Ameti 1920-1998 (Allah rahmet eylesin)

e Jemames ranë edhe shtatëdhjetë hafizë të tjerë, ashtu që numri i tyre ishte më shumë se 140, andaj droja e Ebu Bekrit kishte arsyen e vet.

Në kohën e Othmanit, tubimi kishte të bëjë me shumimin e Kur'anit të tubuar në kohën e Ebu Bekrit dhe me shpërndarjen e disa kopjeve të shkruara nëpër territore. Shkak ishte frika e kundërshtimit në shqiptimin e tij të drejtë.

Komentimi dhe përkthimi i Kur'anit

القرآن الكريم
الحق
المرسل
الذي
أنزلنا
به الروح
القوية
التي
أوحينا
إليك
بها
القرآن
الذي
أنزلنا
به الروح
القوية

Shpjegimi ose komentimi i asaj, të cilën Allahu nëpërmjet fjalës së vet e kërkon dhe e dëshiron prej krijesave, arritet më së miri kur ndonjë pjesë e Kur'anit shpjgohet me pjesën tjetër të tij, ose kur shpjgohet nga ana e vetë Pejgamberit, ose kur ndonjë pjesë e tij shpjgohet nga as-habët e Pejgamberit. Shpjegimet e mëvonshme, të pabazuara në burimet e para, janë shpjegime mendore, logjike, dhe individuale, andaj nuk kanë peshtë të duhur.

Përkthimi i domethënieve të Kur'anit është i nevojshëm, është i kërkuar ngase nëpërmjet tij besimtarët njoftohen në udhëzimet e tij të larta.

Përkthimi i Kur'anit tekstualisht në ndonjë gjuhë tjetër nuk është i lejuar, ngase është e pamundshme të ruhet stili i tij artistik dhe të bartet në ndonjë gjuhë tjetër. Gabimet pa qëllim Allahu i falë!

Edhe unë, i shtyrë nga përshtypjet e domethënies, të cilat i kuptova aq sa munda duke lexuar Kur'anin, iu përvesha një punë shumë delikate, përkthimit dhe shpjegimit të domethënies të tij, por i mbështetur në ndihmën e Zotit, e cila nuk mungon nëse qëllimi është i sinqertë dhe i bindur se mëshira e Tij është më e madhe se çfarëdo gabimi në punë.

Dëshiroj që lexuesve të ndershëm në fillim t'ua bëj me dije se ky përkthim nuk mund të konsiderohet si ndonjë përmbledhje, e cila ka përfshirë kuptimin e tij plotësisht dhe as që mund ta parashtrrojë qëllimin e tij ashtu si është në origjinal. Kjo nga arsyeja e Kur'anit, fjalës së Zotit, e cila mposhti të gjitha konkurrencat, kur përkthehet në ndonjë gjuhë tjetër, është e pamundur t'i ruhet estetika gjuhësore e kuptimore, sepse përkthimi ia humb të shumtën e rasteve stolinë e mjeshtërisë dhe të bukurisë së trajtes.

Jam përpjekur t'i përmbahem saktësisht origjinalit në gjuhën arabe, si në përkthimin e Kur'anit, ashtu edhe në komentime dhe që të jemë sa më besnik ndaj realitetit. Jam i vetdijshëm se kam përgjegjësi para Zotit dhe para lexuesve, por dëshira që edhe lexuesit e gjuhës shqipe ta kenë pranë vete një përkthim me komentime në gjuhën tonë, mbizotëroi frikën e përgjegjësisë, andaj me qëllim që masës besimtare t'ia ofroj një dritë së paku sa të qirrit për rrugën e tyre të lumtur, bëra një përkthim me një koment të shkurtër, ashtu që lexuesit të mund ta kuptojnë sa më lehtë, sepse njerëzit i ka detyruar kjo jetë e kësaj bote që të përpiqen e të angazhohen ditë e natë për sigurimin e mjeteve për gjallërim e për jetë, duke mos pasur kohë të thellohen në studime të gjera të Kur'anit.

Duke i ikur ndonjë komentimi më të gjerë e më voluminoz, jam përpjekur që pjesën e përkthyer ta përmbledh me përmbajtjen e saj më të rëndësishme në pika të shkurtra, megjithë një komentim më i gjerë do të ishte i mirëseardhur për shumë lexues, të cilët nuk kanë mundësi të lexojnë komente të gjera në gjuhën arabe. Ekziston shpresa se një punë të tillë do ta bëjë gjenerata e re.

Në fillim të çdo sureje në titull kam shënuar emrin e saj origjinal, mandej numrin rendor dhe rendin e saj sipas shpalljes.

Para fillimit të përkthimit të çdo sureje kam shënuar një përmbledhje rreth përmbajtjes së saj, e në fund të asaj pasqyre arsyetimin e emërimit të saj me atë emër.

Kohë pas kohe, e sipas tematikës së një numri të ajetëve kam shënuar një koment jo aq të gjerë, por sipas burimeve më të besueshme e tradicionale, e posaçërisht kur është fjala për shkakun dhe motivin e shpalljes së ndonjë pjesë të Kur'anit (sebebi nuzule).

Komentin e përshkon më tepër fryma e besimit, po aty këtu ka shënime nga lëmi i shariatit islam (ligjshmëri islame), nga lëmi i historisë islame, e etikës, por të gjitha këto janë dhënë në pika të shkurtra.

Para fillimit të përkthimit kam dhënë një "Vështrim rreth Kur'anit dhe në fund një "Shënim historik", në mënyrë që lexuesit të njihen deri diku se ç'kanë para vete për të lexuar.

FJALA E PËRKTHYESIT

Me emrin e Allahut, Mëshiruesit të përgjithshëm, Mëshirëbërësit!

Falënderoj Zotin e Madhëruar, i cili robin e vet Muhammedin, birin e Abdullahut e zgjodhi dhe e caktoi të dërguar për mbarë botën dhe për tërë kohën derisa të ekzistojë jeta në planetin tonë, e Kur'anin ia shpalli udhërrëfyes e dritë për njerëzit!

O Zot! Dhuroja mëshirën tënde Muhammedit, familjes së tij të pastër e të ndershme, shokëve të tij as-habëve dhe të gjithë atyre pas, të cilët u përpoqën dhe përpiqen të udhëzojnë njerëzit në rrugën e drejtë, në rrugën e lumturisë e të shpëtimit!

Njeriu, krijesës së pajisur me të menduar, i madhi Zot i ndihmoi ta gjejë rrugën e vërtetë, duke ia lënë në dispozim dy libra të hapura: gjithësinë, ekzistencën me të gjitha dukuritë dhe fenomenet e saj, e cila edhe pse nuk i flet, ia tërheq vëmendjen për kundrim dhe, për studiuesit në hollësi të krijesave të Zotit, duke filluar prej mineraleve, bimëve, gjallesave e deri te njeriu, Zoti xh. sh. ka thënë se ata dijetarë ia njohin fuqinë dhe mjeshtërinë e Tij të përsosur, andaj vetëm ata me vetëdije i përgjeron Allahut (Fatir: 27-28); ndërsa libri i dytë është ai që i flet dhe e udhëzon, pra është fjala e Zotit, është Kur'an.

Për hollësitë e domethënies të fjalës së Zotit të shprehur në shpallje, Ai na udhëzoi t'u drejtohemi dijetarëve, studiuesve të tyre e na tha: "Nëse nuk dini, pyetni njohësit e shpalljes!" (Nahl: 43).

Duke ditur se shpallja e Zotit, Kur'anit me përmbajtjen e domethënies është det i mbushur me xhevahirë, dijetarët më të famshëm u zhytën në thellësitë e tij dhe u përpoqën të nxjerrin stoli të çmuara, të nxjerrin ato kuptime të arta, të cilat gjenden në thellësinë e tij, të zbulojnë ato mrekulli të fshehura dhe të përfitojnë njohuri të reja, andaj edhe shkruan e botuan komente (tefsire) shumë të gjera rreth domethënies të tij. Mirëpo, edhe pas përpjekjeve të tyre, u vërtetua se Kur'anit mbeti me plot dituri e njohuri të pazbuluara, pse kohë pas kohe, e fal të arriturave mendore, ai prezenton aso mrekulli dhe aso kuptime të reja, të cilat përveç që habisin mendjet e njerëzve, ato edhe vërtetojnë se Kur'anit është thesar kuptimesh shumë të çmuara dhe kurrë të pashfrytëzuara deri në fund.

Kjo begati e pashterur e domethënies të Kur'anit, tërhoqi vëmendjen e dijetarëve, të cilët vazhdimisht u thelluan në studimin e tyre, por gjithnjë duke u ruajtur që të mos fundosën e të përmythen, pse, kush është ai që me afërsinë e vet të mund të arrijë t'i kuptojë në tërësi thënie të Zotit, të njohë hollësitë dhe mrekullitë e tyre, e të mendojë se ka arritur ndonjë shkallë të lartë në njohuri?

وَأَذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٢٠٣﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢٠٤﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢٠٥﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢٠٦﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢٠٧﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢٠٨﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢٠٩﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢١٠﴾

203. Allahun përmendnie në ditët e caktuara (në ditët e bajramit). Kush ngutet (të largohet prej Mines) për dy ditë, nuk bën mëkat, po edhe ai që e shtyen (edhe për një ditë) nuk bën mëkat, këto rregulla janë për atë që don të jetë i përpikët. Pra, kini kujdes Allahun dhe dine se ju, te Ai tuboheni.

204. Ka ndonjë nga njerëzit që fjala e tij të mahnit, por vetëm në këtë botë (pse në botën tjetër gjykon Ai që i di të fshehtat), dhe për atë që ka në zemrën e tij, e paraqet Allahun dëshmuar, e në realitet ai është kundërshtari më i rreptë.

205. E posa të kthehet, ai në tokë vepron të bëjë shkatërrim në te, të asgjësojë të korrat (mbjelljet) dhe gjallesat. E Allahun nuk e do çrregullimin (fesadin).

206. Dhe kur i thuhet atij: "Kij frikë Allahun!", atë e kap eufori për punë mëkati. Shtrat i shëmtuar është ai që i takon atij (xhehenemi).

207. Ka nga njerëzit, i cili për hirë të Allahut e flinonë vetveten, e edhe Allahun është shumë i mëshirshëm për robtë e vet.

208. O ju që besuat, hyni në islamizmin e tërësishtëm (Përqafoni fenë islame në tërësi), e mos ndiqni rrugën e djallit, sepse ai është armik i juaj i hapët.

Pas përgjigjes për rëndësinë e ndërrimit të hënës, sipas së cilës bëhet edhe agjërimi e edhe haxhi, ndërhyjnë ajetet mbi luftën, për t'ju sqaruar myslimanëve se në rast sulmi prej armikut, duhet të luftojnë edhe në muajt edhe në vendin e shenjtë.

"Haxhi" do të thotë: mësyrie, qëllim, e këtu është fjala për atë që vendosë ta vizitojë Qabën në kohën e caktuar. "Umre" i thuhet vizitës që i bëhet Qabes në çdo kohë të vitit. Uma ndryshon nga haxhi, sepse në umre nuk është obligim qëndrimi në Arafat. Për atë që kanë mundësi haxhi është obligim një herë në jetë. Mënyra e zbatimit të njërës dhe tjetrës, është sqaruar në shkencën e fikut.

وَأَذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٢٠٣﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢٠٤﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢٠٥﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢٠٦﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢٠٧﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢٠٨﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢٠٩﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢١٠﴾

209. E nëse devijoni pasi që u kanë ardhur argumentet e qarta, ta dini pra se Allahun është i plotfuqishëm, i vetëdijshëm.

210. Ata nuk janë duke pritur tjetër, por vetëm t'u vijë Allahun (urdhëri i Allahut në ditën e gjykimit) nën hije të reve, (t'u vijnë) engjëjt dhe çështja të jetë e kryer (kush për xhehenet e kush për xhehenem). Vetëm tek Allahun është fundi i të gjitha çështjeve.

الإحسان إلى كتب القرآن

وَأَذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٢٠٣﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢٠٤﴾
 وَأَنْتُمْ عَلIMُونَ ﴿٢٠٥﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢٠٦﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢٠٧﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢٠٨﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢٠٩﴾
 وَأَنْتُمْ عَلِيمُونَ ﴿٢١٠﴾

sheriati, as nuk duhet shkakuar grindje. Çka punoni nga e mira Allahun di për to. Dhe përgatituni me furnizim (për rrugë), e furnizimi më i mirë është devotshmëria, e ju të zotët e mendjes keni dronë Time.

198. Nuk është mëkat për ju të kërkonti begati nga Zoti juaj (të bëni ndonjë tregti gjatë haxhit). E kur të derdhni (hiqni) prej Arafatit, përmendnie Allahun në vendin e shenjtë (Muzdelife), përmendnie Atë, ashtu si u ka udhëzuar Ai, sepse më parë ishit të humbur.

199. Pastaj zdirgjuani andej kah zdirgjen njerëzit, kërkonti Allahun falje, se Allahun fal e është mëshirës.

200. E kur t'i kryeni detrat tuaja, përmendnie Allahun sikurse i përkujtoni prindërit tuaj, bile përmendnie edhe më fortë. Ka disa prej njerëzve që thonë: "Zoti ynë, na jep Ti neve në këtë botë!" për të nuk ka asgjë në botën tjetër.

201. E, ka prej tyre asish që thotë: "Zoti ynë na jep të mira në këtë jetë, të mira edhe në botën tjetër, dhe na ruaj prej dënimit me zjarr!"

202. Të tillët e kanë shpërbërmin nga ajo që e fituan. Allahun është i shpejtë në logari.

197. Haxhi është në muajt e caktuar e kush bën (ia fillon të zbatojë) haxhin në këta muaj, nuk duhet afruar gruas, nuk bën të merr nëpër këmbë dispozitat e

vetëm kundër sulmuesve, e jo kundër atyre që nuk kishin marrë pjesë në luftë, as kundër pleqve, të sëmurëve e as femijëve.

Në muajt e shenjtë, që janë katër Dhilkade, Dhilhaxe, Muharrem dhe Raxheb lufta ishte e ndaluar, po ashtu ishte e ndaluar edhe në vendin e shenjtë: në Qabe dhe rrethinat e saj. Mirëpo idhujtarët nuk respektonin shenjtërinë, por i sulmonin myslimanët. Këto ajete të Kur'anit u lejojnë myslimanëve të luftojnë kundër armikut nëse sulmohen prej tij edhe në muajt dhe vendin e shenjtë. Rreziku që u kanosë myslimanëve nga propaganda dhe provokimet për t'riktihyer në idhujtari, ishte edhe më i rëndë se lufta në vendin e shenjtë, andaj u porositën ta pastrojnë atë vend nga idhujtarët, e të mos mbetet vend për propagandim idhujtarësh (fitne).

Muajt i shenjtë ishte me rastin e vitit të gjashtë hixhrije, kur Pejgamberi së bashku me besimtarët e vet e mësyni vizitën e Qabes në muajin Dhilkade, por idhujtarët nuk e lejuan atë vizitë dhe myslimanët së bashku me Pejgamberin u rikthyen, mirëpo në vitin e shtatë në të njëjtin muaj i bënë vizitën.

Saherë që në Kur'an përmendet lufta, mbysja, së bashku me to përmendet fjala, në rrugën ose për rrugën e Allahut, me cka kuptohet se lufta nuk ka për qëllim okupimin e vendit të huaj, nuk ka për qëllim prurjen e luftës ose dëbja tjetër, por ka për qëllim vetëm lirinë për besimin e drejtë, për zbatimin e lirë të fjalës së Zotit xh. sh.

الإحسان إلى كتب القرآن
 كتاب ذكر الحرب والقتال في القرآن وذكر فيه (في سبيل الله) للإمام
 ابن كثير والرازي ليس الهدف القتال أو غيره وإنما المبدأ هو الرية للإشفاق والرحمة
 واللين وطلب كرامة الله وحسن العار...

تفسير هذا المصحف والضبط

كُتِبَ هَذَا الْمَصْحَفُ وَضُبُّهُ عَلَى مَا يوافق رواية حفص بن سليمان
ابن المغيرة الأَسَدِيِّ الكُوفِيِّ لقراءة عاصم بن أبي النُجُود الكُوفِيِّ
التابعي عن أبي عبد الرحمن عبدالله بن حبيب السُّلَمِيِّ عن عثمان بن
عُقَّان وَعَلَى بن أبي طالب وزيد بن ثابت وَأَبِي بن كَعْب عن النبي
صلى الله عليه وسلم .

وأُخِذَ هِجَاؤُهُ مما رواه علماء الرسم عن المصاحف التي بعث
بها الخليفة الراشد عثمان بن عُقَّان رضي الله عنه إلى البصرة والكوفة
والشام ومكة ، والمصحف الذي جعله لأهل المدينة ، والمصحف
الذي اختص به نفسه ، وعن المصاحف المنتسخة منها . وقد روعي
في ذلك ما نقله الشيخان أبو عمرو الداني وأبو داود سليمان بن نجاح
مع ترجيح الثاني عند الاختلاف .

هذا وكل حرف من حروف هذا المصحف موافق لنظيره في
المصاحف العثمانية الستة السابق ذكرها .

وأُخِذَت طريقة ضبطه مما قرره علماء الضبط على حسب ماورد
في كتاب «الطراز على ضبط الخراز» للإمام التَّنَسِيُّ مع الأخذ
بعلامات الخليل بن أحمد وأتباعه من المشاركة ، بدلا من علامات
الأندلسيين والمغاربية .

Për fjalë më pak të njohura ndër lexues, të cilat i kam shënuar si në origjinal, kam dhënë shpjegime aty ku është përdorë ajo, andaj, nuk e pashë të udhës e as të nevojshme që për fjalët e tilla të jap një indeks të veçant.

Literaturë për domethënieën e vet tekstit të Kur'anit, për koment dhe për përbajtjen e çdo surëje kam shfrytëzuar:

- "Safvetu et tefasire" nga Muhamed Ali Sabunij,
- "Fet-hul bejanë fi mekasidil Kur'an" nga Muhamed Hasan Hanë,
- "Mus-hafi Mufesser" nga Ferid Vuxhdiu,
- "Kamusun Kur'anijun" nga Hasan Muhamed Musa.

Ndonjëherë kam shfrytëzuar edhe komentin e Fahrur Rraziut, të Ibn Kethirit etj.

Për të metat dhe lëshimet, kërkoh fajlen e Allahut xh.sh., e shpresoj se edhe lexuesit do më bashkohen në këtë lutje!

Pristinë, 28 prill 1987

12.10.2002
1100 - Kuala Lumpur
Hoxha

20.04.2006
الربيع النورية
Hoxha

03.02.2013
الدوحة - قطر
Hoxha

بدرية
الدراسة

تقديمها في
المؤتمر العالمي

أفهم فرجة
لهذه الدراسة
بمنا سبب نشرها
باللغة الإنجليزية
والحمد لله
وآمين

